

ARTHUR KOESTLER

A láthatatlan írás

Osiris könyvtár

Osiris Könyvtár
Irodalom

Sorozatszerkesztő
Domokos Máttyás
Török Endre

ARTHUR KOESTLER

A láthatatlan írás

Az önéletrajz második része
(1932-1940)

Osiris Kiadó • Budapest, 1997

Arthur Koestler: The Invisible Writing
The Second Volume of an Autobiography: 1932-1940
Stein and Day /Publishers/ New York, 1984

Fordította
MAKOVECZ BENJÁMIN

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© The Estate of the late Arthur Koestler
© Osiris Kiadó, 1997
© Makovecz Benjamin, 1997. Hungarian translation

Dorothynak

Egyéletrnyl analízis
egyórányl szintézisért!

FUESTEL DE COULANGES

Mindenból legenda lesz, ha
az urak lesznek olyan kedve-
sek, és kivárják.

NORMAN DOUGLAS

TARTALOM

TARTALOM	7
ELSŐ RÉSZ - EUFÓRIA (1932)	9
1. HÍDÉGETÉS	10
2. ELVTÁRSI ÖNARCKÉP	17
3. LE A SÁRBA	39
MÁSODIK RÉSZ - UTÓPIA (1932-1933)	52
4. AZ OSZTÁLYOZÓGÉP	53
5. AZ UTAZÁS KEZDETE	69
6. KÖLNI ÉS HAGYMA	81
7. KAUKÁZUSI ÁLOM	86
8. AZ ARARÁT	98
9. NAGYEZSDA	106
10. VIHAR TURKESZTÁN FÖLÖTT	129
11. AZ AFGÁN HATÁR FELÉ	146
12. BOHARA ÉS SZAMARKAND	165
13. HADZSI MIR BABA	173
14. A SORS ESZKÖZEI	182
HARMADIK RÉSZ - SZÁMŰZETÉS (1933-1936)	197
15. KÖLTŐI KÖZJÁTÉK	198
16. A KERESZT NÉLKÜLI HADJÁRAT	231
17. SZEMBEKÖTŐSDI	240
18. A VÖRÖS EMINENCIÁS	254
19. DR. COSTLER	265
20. A MAISONS LAFITTE	281
21. LE A MÉLYBE	291
22. ... ÉS FEL A SZÉNAPADLÁSRA	306
23. VIHAR EGY POHÁR VÍZBEN	320
24. KIRÁNDULÁS A KRISZTUS ELŐTTI ELSŐ ÉVSZÁZADBA	332
25. TÍZ KICSI NÉGER	343
26. ÜRESJÁRAT	351
27. HÁZ A TAVON	367
28. EGY KÉM EMLÉKÉRE	387
NEGYEDIK RÉSZ - A LÁTHATATLAN ÍRÁS (1936-1940)	399
29. A SZÉLHÁMOSSÁG	400
30. AZ ÓSRÉM VISSZATÉRÉSE	407
31. KÉTESELYES ÜTKÖZET	414
32. A LETARTÓZTATÁS	432
33. AZ ABLAKNÁL TÖLTÖTT ÓRÁK	445
34. VISSZA A HÉTKÖZNAPOK SÍKJÁRA	470
35. S.O.S.	486
36. MIT CSELEKEDTÉL ÉNVELEM?	495
37. SÖTÉTSÉG DÉLBEN	510

38. EGY BARÁTSÁG VÉGE.....	530
39. EGY TIPIKUS ESETTÖRTÉNET VÉGE.....	546
Epilógus - A SZERZŐ ARCKÉPE HARMINCÖT ÉVES KORÁBAN ÉS AZUTÁN.....	554
Függelék - A KÖTETBEN IDÉZETT JÓZSEF ATTILA- FORDÍTÁSOK.....	565

**ELSŐ RÉSZ -
EUFÓRIA
(1932)**

Ha az ember hajóit felégeti, csuda
csinos tűz kerekedik.

DYLAN THOMAS

1. HÍDÉGETÉS

Úgy futottam a kommunizmushoz,
mint friss vizű forráshoz.

PABLO PICASSO

Úgy futottam a kommunizmushoz, mint friss vizű forráshoz, és úgy hagytam el, ahogy az ember kimászik egy mérgezett folyóból, melynek piszkos habjain elöntött városok törmelékei úsznak, és megfúlt emberek tetemei. Ez életem 1932 és 1938, huszonhat és harminchárom éves korom közötti szakaszának rövid összefoglalása. A nádszálak, amelyekben megkapaszkodtam, s amelyek megmentettek attól, hogy elsodródjam és elmerüljek, egy új hit sárban gyökerező, csúszós és hajlékony, de szívós hajtásai voltak. E hitet nem tudom világosabban meghatározni, mint úgy, hogy míg fiatalkoromban fizikai egyenletek és társadalmi hatások nyelvén írott, nyitott könyvnek tekintettem a Világegyetemet, ma egyre inkább úgy jelenik meg előttem, mint láthatatlan tintával írt szöveg, melynek csak apró részleteit láthatjuk és fejthetjük meg a kegyelem ritka pillanataiban. Ez a könyv a csalókan tetszetős egyértelműségtől a homályban való tapogatózásig tartó utazásról való számadás.

*

1931. december 31-én léptem be a kommunista pártba. Hét hónappal később Németországból Szovjet-Oroszországba emigráltam. E hét hónap két szakaszra osztható: az elsőben titokban, a másodikban pedig nyilván voltam a párt tagja.

A *bukott Istenben* megírtam egy-két részletet arról, hogyan kerültem be a pártba, és hogyan vontak be annak hírszerző hálózatába; most tehát csupán az események laza körvonalazására szorítkozom.

A KPD-be (*Kommunistische Partei Deutschlands* - Németország Kommunista Pártja) való jelentkezésemet a párt központi bizottságához címeztem. Egy-két hét múlva cégjelzés nélküli papíron, olvashatatlan aláírással egy meglehetősen homályos levelet kaptam, melyben *érdemeimre való tekintettel* meghívtak december 31-ére *cégünk képviselőjével* való találkozásra valami Berlin melletti papírüzem irodájába.

Az ember, akivel a megjelölt időben és helyen találkoztam, Herr Ernst Schneller, a párt agitációs-propaganda (agit-prop.) osztályának vezetője volt, s egyben a Komintern egyik titkos szervezete, a hírszerző hálózat feje. Egy további minőségében *Reichstagsabgeordneter*, a Német Parlament tagja is volt - ez a kettős lét: a tekintélyes hivatal és a földalatti összeesküvés semmiképpen sem volt kivételes. A kommunista párt tagjainak nagy része korábban is és ma is - francia kifejezéssel élve - *á cheval* él; a szó a rulett világból származik; és azt jelenti, hogy valaki egyszerre két számra tesz. Ezt a magatartást senki nem tartotta elítélendőnek. Elemi marxista dialektika, hogy a szabadságokat, amelyeket a burzsoá társadalom biztosít, teljességgel kihasználjuk, és felhasználjuk ellene.

Két ízben találkoztam Ernst Schnellerral, azután soha nem láttam többé. Pár év múlva egy náci börtönben halt meg, hatévnyi kényszermunka-büntetésének letöltése alatt. Jelentéktelen külsejű, félénk, csontos és vékony ember volt; beesett arcú és fél-szeg mosolyú. Elmondta nekem, hogy vegetáriánus; elsősorban nyers zöldségen és gyümölcsön él, s hogy a párt lapjain kívül más újságot nem olvasott soha. Először szűk látókörű pártbürokratának véltem, de nyugodt és fondorlatos vitastílusát megismerve ez a kezdeti fensőbbségérzet rövidesen tiszteletté változott. Elmeséltem neki, hogy leghőbb vágyam elhagyni a szakmámat, és elmenni Oroszországba traktorvezetőnek, de Schneller néhány óra alatt meggyőzött róla, hogy a pártnak hasznosabb, ha titokban tartva megállapodásunkat, továbbra is újságíró maradok, lehetőségeim határai között igyekszem befolyásolni lapom hangvételt, és minden tudomásomra jutó belső információt továbbítok a párt felé. A párt - magyarázta -

ma még legálisan működik, de valószínű, hogy hamarosan betiltják, és a föld alá kényszerül. Ebben az esetben pedig a tekintélyes pozíciókban lévő és minden gyanú felett álló emberek – mint például én – még a mainál is sokkal értékesebbek és fontosabbak lesznek a fasizmus és az imperialista agresszió elleni küzdelemben. Amit mondott, annyira kézenfekvő és nyilvánvaló volt, hogy már első találkozásunk végén elfogadtam a javaslatát anélkül, hogy felfogtam volna: voltaképpen a Komintern hírszerző szolgálatának tagjává szegődtem el.

Második és egyben utolsó találkozásunkkor Schneller átadta az *Ivan Steinberg* álnévre kiállított tagsági könyvem. Schneller ez alkalommal egy Paula nevű, kerek arcú, sötét hajú lány kíséretében érkezett, aki ezután összekötöm lesz felső kapcsolatomhoz, Edgarhoz. A pártba való belépésem pillanatától kezdve úgy éreztem, hogy elmerülök az összeesküvés nélküli Edgarok és Paulák népesítenek be: tűnékeny, sikamlós alakok, mint a mélytengerek fluoreszkáló teremtményei.

A szervezetben Edgar és Paula volt az egyedüli kapcsolatom. Általában az én lakásomon találkoztunk; Paula írógéppel leírt minden hírmorzsát, amire csak szert tettem, Edgar pedig közbe-közbekérdezett, hogy pontosabbá, világosabbá tegyek egy-egy részletet. Karcsú, sima modorú, szóke, harmincas fiatalember volt; nyílt arcú és őszinte tekintetű. Igazi nevét csak több mint húsz évvel később tudtam meg Alexander Weissberg könyve, a *Conspiracy of Silence* (London, 1952) egy lábjegyzetéből:

A *bukott Isten* című könyvében Koestler megemlíti egy bizonyos Edgar nevű férfit. [...] Edgar hamburgi születésű forradalmi munkás; valódi neve Fritz Burde. Derék ember és jó elvtárs volt. 1936-ban Moszkvában találkoztam vele; ekkoriban a Vörös Hadsereg hírszerző szolgálatánál töltött be magas tisztséget. A GPU és a Hadügyi Népbiztosság sokáig küzdött egymással e külországokban működő, fontos titkos szervezet felügyeletéért. Amikor Tuhacsevszkijt letartóztatták, a GPU szabad kezet kapott. Visszahívtak

majd minden külföldön tevékenykedő katonai titkosügynököt, és elfogták őket. Fritz Burde Skandináviában volt a Vörös Hadsereg titkosszolgálatának vezetője; amikor sokakkal együtt hazahívták, azt mondta a barátainak, hogy a halálba utazik, de más választása nincs.

Anélkül, hogy tudtam volna, milyen sors vár rá, vagy tíz év múlva szerepmodellnek használtam Edgar figuráját Bemard, az *Arrival and Departure* náci ügynökének megrajzolásakor. Egy jóképű és győztes náci alakot próbáltam megteremteni, aki felkelti az olvasó rokonszenvét, és azon kaptam magam, hogy szinte akaratlanul a kommunista Edgar mosolyát, stílusát és gesztusait ábrázolom. Tökéletesen beleillett a szerepbe.

Kapcsolatom az apparátussal mindvégig felületes maradt, és néhány hónap múlva dicstelen véget is ért. Ebben az időben a *Berliner Zeitung am Mittag* külpolitikai és a *Vossische Zeitung* tudományos szerkesztője voltam. Mindkét lap az Ullstein, Németország legnagyobb liberális kiadóvállalatának tulajdona volt, s én mint külpolitikai szerkesztő hozzájuthattam minden bizalmas értesüléshez, ami a weimari köztársaság e fontos idegközpontjába befutott. He lyettesem egy huszonegy éves fiatalember, von E., egy nyugalmazott nagykövet fia volt. Csak öt év különbség volt köztünk, és hamarosan összebarátkoztunk. Én a marxista tanokról prédikáltam neki, és olyasfajta guruvá váltam számára, mint amilyen nekem volt Peter és Karl. Úgy két hét múlva már megfelelő előmenetelt tanúsított ahhoz, hogy bevonhassam az Ügy szolgálatába. A von E. család házában a német vezérkar és diplomácia több jeles képviselője is rendszeresen megjelent; fiatal barátomnak az lett a feladata, hogy nyitva tartsa a füleket, és minden érdekes dologról beszámoljon nekem - legkivált az olyan értesülésekről, amelyek összefüggésben lehetnek a Szovjetunió elleni német vagy bármilyen más imperialista agresszió előkészületeivel.

Néhány hétig pompásan ment minden. Az ifjú von E.-n azonban egyszer csak úrrá lett a lelkipurdalás, és egy álmatlanul töltött éjszaka után azzal az ultimátummal állt elő, hogy vagy leleplezi áruló

ténykedésünket, vagy főbe lövi magát. Írt a cég ügyvezető igazgatójának egy töredelmes vallomást, de azt mondta, hogy csak akkor adja fel, ha én beleegyezem - és asztalomra tette a hosszú, kézzel írt levelet.

Ennek a kérésnek logikusan nézve semmi értelme sem volt. Voltaképpen nem követtünk el semmi törvénybe ütközőt. Nem loptunk el katonai titkokat, és nem árultunk katonai dokumentumokat sem. Von E. csupán elmondott néhány társasági pletykát, s én továbbmeséltem őket politikai barátaimnak. Ezek az érvek azonban nem győzték meg a fiatalembert. Azt mondta, hogy marxistának vagy szocialistának lenni az egy dolog, de egészen más dolog értesüléseket adni át egy idegen hatalom ügynökének. Ez már árulás, és hogy szigorúan technikai értelemben kémek vagyunk-e vagy sem, az semmit sem változtat a lényegen. Ha nem egyezem bele, hogy teljes és töredelmes vallomást tegyen, véget kell hogy vessen életének.

Nem vettem teljesen komolyan az ifjú von E. fenyegetéseit, és a szituáció komolyságáról sem sikerült meggyőzőnöm magamat. A fiú nem volt hajlandó leülni, és sápadt arcán fekete borostával meg dagadt, vérágas szemeivel egészen kísértetiesen festett, ahogy ott állt az asztalom előtt. Talán akaratlanul is dramatizálta a helyzetet, s az öndramatizálás izgalmas örömei előttem sem voltak teljesen ismeretlenek. Másfelől viszont képesnek látszott rá, hogy a valódi öngyilkosságig is kifuttassa a jelenetet. Követelése, hogy egyezzem bele a levél átadásába, éppoly Don Quijote-i volt, amilyen abszurd. További érvelés nélkül beleegyeztem hát a dologba, és el sem olvastam a levelet, amely mind szakmai karrierem, mind pedig a szervezet számára való hasznosságom elkerülhetetlen végét jelentette.

Az egyetlen ésszerű megoldás az lett volna, hogy figyelmesen elolvasom a levelet, és a legapróbb részletekig megvitatom a fiatalemberrel; egyes pontokat kimagyarázok, másokat nevetségessé teszek, a maradékra pedig adok valami értelmetlen olvasatot, és szétzilálva, összezavarva az egészet, bolonddá leszem az ifjú von E.-t, hogy időt nyerhessek azzal, ha megkérem, gondolja át még egyszer a dolgot alapo-

san. Némi pszichológiával és meggyőzéssel talán lehetséges lett volna a kételyek dialektikus homályában oldani fel a tények bántóan éles kontúrjait, és elérni, hogy a fiatalember más fényben lássa a helyzetet. Ha az állásomat nem is menthettem volna meg, a szervezetben élvezett tekintélyemért mindenképpen harcba szállhattam volna, és letagadhattam volna az ifjú von E. állításait, ám különös módon nem voltam képes rávenni magam, hogy érvelni kezdjek, s még arra sem, hogy elolvassam a levelet, amitől az egész jövőm függött. Az egész jelenet álomszerűen valószínűtlen volt; a levelet von E. zsebébe dugtam, és azt mondtam a fiatalembernek, hogy adja csak át nyugodtan, és menjen a fenébe - volt bennem valami belső bizonyosság, ami azt súgta, hogy a következmények teljességgel közömbösek.

Így végződött hát nehéz munkával megalapozott pályafutásom az újságírás világában; itt ért véget utam a tiszteletre méltó polgár életformája felé, s vette kezdetét a hét szűk esztendő. A pártért kész voltam feláldozni, de ilyen nyilvánvalóan értelmetlen módon nem akartam eldobni magamtól a jövőt. Most azonban, húsz év után úgy tűnik, hogy a von E. feljelentésével való mélységes egyetértés és karrierem lerombolása csak látszólag volt értelmetlen. A valóságban annak a visszatérő, tudat alatti készletnek a jelentkezése volt, amely nemegyszer arra sarkallt, hogy felégessem magam mögött a hidakat, s amelyet emlékirataimban korábban már elemeztem. Említettem, hogy életem további folyásának irányát meghatározó minden kritikus döntésem látszólag ellentmondott a józan észnek, ám szellemi téren később mindegyik áldásnak bizonyult. Úgy tűnik, mintha ezekben a meghatározó fontosságú esetekben egy sajátos, nem a trivialitások síkján működő logika lépne működésbe; mintha ezekben a ritka pillanatokban az ember bármily paradox vagy látszólag öngyilkos - döntései követnék a belső én előtt a másodperc törtrészére megmutatkozó láthatatlan írás tanácsait.

Más hasonlattal: ahogy a múlt felé tekintek, úgy látom magamat, mint a zsúfolt járdán botjával gyötrelmesen tapogatózó vakot, aki semmi hasznát nem veszi lazán himbálózó pórázon vezetett, szórakozott

kutyájának, de amikor át kell kelni az úttesten, ahol bot többé nem segít, hirtelen megérzi a póráz megnyugtató feszülését, és tudja, hogy látó, segítő szeme átvette az irányítást.

Ebben a sajátos esetben hamarosan tapasztalhatóak voltak az ésszerűtlen döntés előnyei. A von E.-ügyben tanúsított képtelen magatartásom megóvott attól a veszélytől, hogy teljes értékű ügynök, a párt belső szóhasználatával élve *apparatszik* legyek. Röviddel a katasztrófa előtt Edgar azt javasolta, hogy az apparátus megbízásából mint külföldi tudósító utazzam Japánba.

Azonnal beleegyeztem, és bár a dologból végül is semmi sem lett, várható volt, hogy előbb-utóbb felbukkan valami hasonló megbízatás. Bár még csak az örvény szélén kerengő műkedvelő voltam, néhány hét vagy hónap múlva elkerülhetetlenül olyan mélyre sodródtam volna, ahonnan már nincs visszaút. Von E. bűnbánatának köszönhetően azonban nemcsak Ullsteinéknél vesztettem el az állásomat, de használhatatlanná váltam az apparátus számára is. Edgar és Schneller előtt nyilvánvalóvá vált teljes alkalmatlanságom bármiféle bizalmas tevékenységre, és minden ceremónia nélkül, egyszerűen ejtettek.

A levél néhány nappal később eljutott a címzettéhez. Ullsteinék létszámcsökkentés címén bocsátottak el, s ötéves szerződéselem idő előtti felbontásáért jókora összeget kínáltak fel nekem. Von E.-ről vagy a kommunista pártról egyetlen szó sem esett; a botrányt mindenképpen szerették volna elkerülni. Hasonlóan járt el a párt is; Edgar utasított, hogy fogadjam el a dolgokat, ahogy vannak, és maradjak nyugton.

Egyetlenegy eset kivételével sem őt, sem Paulát nem láttam többé. Paulát később a Gestapo végezte ki Ravensbrückben; hogy Edgarral és Schnellerral mi történt, már említettem.

2.

ELVTÁRSI ÖNARCKÉP

Hogy elvesztettem az állásomat, megszabadultam a burzsoá világ bilincseitől, s hogy megszűntem hasznosnak lenni az apparátus számára, nem volt értelme többé titokban tartani párttagságomat. Feladtam az elegáns Neu-Westenden lévő lakásomat, és átköltöztem a Bonner Platzra, egy Vörös Tömbként ismert bérházba, amely annak köszönhette nevét, hogy bérlőinek többsége radikális nézeteket valló, koldusszegény író és egyébfajta művészember volt. A Vörös Tömbben csatlakoztam a helyi kommunista sejthez, s végre lehetőségem volt rá, hogy éljem a normális és átlagos párttag életét.

Pártsejtünk a berlini néhány ezer s a világon működő néhány százezer hasonló szervezet egyike volt. Sejtek minden országban működtek, ahol a hatóságok megtúrták a pártot; ahol nem, ott a valamivel nagyobb létszámú sejteket a négy-öt fős kisebb csoportok rendszere váltotta fel. A „sejt” szó nem teljes mértékben metaforikus, hisz ezek a sejtek valóban egy hatalmas, lüktető, élő organizmusnak a bonyolult hierarchiába szerveződő, idegsejtek által vezérelt részei voltak, s a legkülönfélébb betegségek fenyegették őket: a burzsoá fertőzés, a titoista vírus vagy trockista rák. A fehérvérsejtek szerepét a Központi Ellenőrző Bizottságtól egészen GPU-ig a párt sokféle védelmi mechanizmus látta el.

A sejt körülbelül húsz tagot számlált. Engem szüntelenül átjárt az érzés, hogy egy vagyok egy szervezett és fegyelmezett egység milliónyi része közül. Volt köztünk néhány *litterateur*, például Alfred Kantorowitz és Max Schroeder; ők most mindketten odaát, a kommunista Kelet-Németországban élnek; egy pszichoanalitikus, Wilhelm Reich, aki 1933-ban szakított a párttal, s most a Maine állambeli Rangeleyben az Institute of Orgone Research igazgatója; az Egérfogó nevű avantgárd színház több tagja, egypár intellektuális ambícióktól gyötört lány, egy biztosítási ügynök és néhány munkásember. A sejt többségét tehát értelmiségiek alkották, s szerkeze-

tében így nemigen volt tipikus, annál inkább azonban a funkció, a napi munka és a rutin terén.

Tevékenységünk félig legális volt, félig pedig nem. Hetente egyszer találkoztunk, de az aktívabb tagok napi kapcsolatban álltak egymással. A hivatalos összejövetelek mindig a kerületi pártközpont kiküldöttjének - vagy, miután a központ felhatalmazta erre, a csoport vezetőjének - politikai tájékoztatójával kezdődtek, melyben meghatározták a változatos napi eseményekkel kapcsolatos irányvonalat. Az előadást vita, de igen sajtóságos vita követte. A kommunista fegyelem alapszabálya, hogy ha a párt egy kérdésben valahogyan állást foglalt, határozatának mindennemű kritikája deviancia volt, és szabotázs. A döntés előtti vita elméletben persze megengedett volt, de a döntések mindig felülről érkeztek anélkül, hogy a tagsággal sor került volna bármiféle vitára is. Németország Kommunista Pártjának egyik szlogenje volt: *A frontvonalban vitának nincs helye!*; egy másik pedig: *A kommunista akárhol van, mindig a frontvonalban van.* A vitáink tehát mindig teljes véleményazonosságról tanúskodtak.

1932 végzetes nyarán és őszén választások egész sora rázta meg az országot: elnökválasztás, két Reichstag-választás és egy porosz országgyűlési választás - nyolc hónap alatt négy fehér izzásig hevült kampány a polgárháború szélén tántorgó országban. Mi, a sejt tagjai házaló kortesekként vettünk részt a kampányokban; terjesztettük a párt kiadványait, és mellettük a saját röplapjainkat is. Kemény munka volt; általában vasárnap reggel kezdtük, amikor úgy gondoltuk, hogy az emberek még otthon vannak. Az ember csengetett az ajtón, a lábát betette a küszöb mögé, kínálgatta a röplapjait, és ahelyt szívélyes politikai vitát kezdeményezett. Úgy árultuk a Világforradalmat, mint valami porszívót. A reakciók többnyire barátságtalanok voltak, de csak ritkán agresszívek. Sokszor a képembe csukták az ajtót, de verekednem nem kellett soha. Attól természetesen óvakodtunk, hogy ismert nácik ajtaján kopogtassunk. A háztömbben lakó nácikat mind jól ismertük, ahogy a rivális sejtek és *Blockwartok* hálózatán keresztül ők is ismertek minket. Németország minden városát és

faluját át- meg átszótte e két finom szemű és kidolgozott vonóháló.

A weimari Németország utolsó nyara a párt számára az átalakulás időszakára volt; felkészültünk a földalatti működésre, és átcsoportosítottuk kádereinket. Működésünket egyik napról a másikra betilthatták, és erre a veszélyre mindenkinek fel kellett készülnie. Abban a pillanatban, hogy illegalitásba kényszerülünk, a sejteknek be kellett szüntetniük működésüket, s szerepüket az ötös csoportok egész országra kiterjedő hálózatának kellett átvenniük. A húszas-harmincas létszámú sejtek a földalatti munkához túlságosan nagyok voltak, és könnyen beférkőzhetnek a besúgók és provokátorok. A sejtek ötös csoportokra bontása arányosan csökkentette ennek veszélyeit. A tagok címét és személyazonosságát csak a csoport vezetője ismerte, s egyedül ő állt kapcsolatban a párthierarchia magasabb szintjével; ha le tartóztatták, csak a csoportja négy tagját és a felső kapcsolatát árulhatta el.

Így, miközben a sejt folytatta működését, minden tagját kijelölték az ötös csoportokba, s az volt az elképzelés, hogy egyik csoport sem ismerheti a többi összetételét. A valóságban azonban, minthogy mindannyian egy háztömbben éltünk, pontosan tudtuk, melyik csoport mikor és melyik lakásban tart titkos találkozót, s azon az éjszakán, amikor a Reichstag leégett, és Göring halálos csapást mért a kommunista pártra, a csoportok szétszóródtak, és az egész birodalomban összeomlott a gondosan kialakított szervezet. Mindannyian bámultuk vezetőink konspirációs zsenialitását, és bár mindannyian olvastuk a polgárháborús hadviselésről és a felkelésekről szóló szakirodalmat, kritikai érzékünk oly mértékben tompult el, hogy az elképzelés katasztrófális mivolta egyikünkben sem tudatosult. A felkészülés a decentralizált csoportokban való hosszú, földalatti tevékenységre azt jelentette, hogy vezetőink elkerülhetetlennek látták a nácik diadalát, a káderek kis csoportokra való felosztása pedig világosan mutatta, hogy nyílt, fegyveres ellenállás helyett csupán szórványos, jelentéktelen akciókra készülünk fel.

Ám mi, az egyszerű párttagok minderről semmit nem tudtunk. 1932 rekkenő nyarán csak vívtuk apró-cseprő csatáinkat a nációkkal. Alig telt el nap, hogy ne lett volna Berlinben egy-két halott. A fő harcterek a *Bierstubék*, a munkásnegyed füstös kiskocsmái voltak. Némelyik a nációk gyülekezőhelye volt, némelyik *Verkehrslokal* pedig a miénk. Rossz kocsmába betérni annyi mint, mint behatolni az ellenség vonalai mögé. A nációk a klasszikus chicagói hagyományoknak megfelelően időnként szétlőtték egyik-másik *Verkehrslokalt*; egy csapat SA-legény egy autóval lassan elhajtott a kocsmá előtt, tüzet nyitottak az ablakokra, aztán nyaktörő sebességgel elhajtottak. Nekünk nem volt annyi autónk, mint nekik, s főleg a szimpatizánsainktól kölcsönkapott vagy lopott autókkal állhattunk bosszút. Ezt a feladatot az RFB (*Roter Frontkämpfer Bund*), a Kommunista Háborús Veteránok Ligája tagjai hajtották végre. Az autómát olykor soha azelőtt nem látott elvtársak kérték kölcsön, s néhány óra múlva hozták vissza; senki nem kérdezett és senki nem magyarázott meg semmit sem. Egy kicsi, piros, nyitott Fiat volt; ilyen célokra a legalkalmatlanabb, de a sejtben senkinek nem volt autója, csak nekem. Ez volt burzsoá múltam utolsó ereklyéje, s most a proletárforradalom céljait szolgálta. Időm felét a volán mögött töltöttem különféle feladatok végrehajtásával: röpiratokat vittem szerteszét; bizonyos náci autókat követtem, melyek rendszámát feljegyezték nekünk; vagy éppen védőkíséretet adtam valakinek. Egy alkalommal egy teljes kézinyomda-felszerelést kellett a pályaudvarról egy zöldségkereskedés alatti pincébe elszállítanom.

Az RFB-tagok, akik az autómért jöttek, hogy gerillakörútjaik céljára kölcsönvegyék, néha a berlini alvilág meglehetősen baljós kinézetű figurái voltak. Jövetelükről a kerületi központ telefonon vagy szóban értesített, de a legtöbb esetben új és új emberek jelentek meg. Olykor, kevésbé veszélyes küldetéseknél magam kellett hogy vezessem az autót. Lassan elhajtottunk a náci kocsmák előtt, s figyeltük a ki-be járó embereket, vagy éppen a mi kocsmáink egyikét-másikat őriztük, amikor a náci táborban működő besúgóinktól úgy értesültünk, hogy támadás fenyeget. Ez utóbbi feladatot nem szerettem: ott álltunk ki-

kapcsolt lámpákkal és járó motorral a kocsmá közelében; ha egy autó közeledett, hallottam, ahogy utasaim kibiztosítják fegyvereiket, s nekem azt mondták, hogy csak húzzam le jól a kobakomat. Ténylegesen azonban soha nem került sor lövöldözésre.

Egy ízben az RFB-sok, akik az autómért jöttek, indulás előtt a lakásomon maszkírozták el magukat. Bajuszt ragasztottak, szemüveget vettek fel, meg sötét kabátot és keménykalapot. Utánuk néztem az ablakból, ahogy elhajtottak; négy tekintélyes, keménykalapos úr egy nevetséges, piros kisautóban – olyanok voltak, mint egy temetési menet résztvevői. Négy óra múlva érkeztek meg, visszaöltöztek eredeti ruháikba, és szótlan kézfogással távoztak. Abban az esetben, ha az autó rendszámát a rendőrség egy akciónál felírja, az utasítás szerint azt kellett mondanom, hogy ellopták, és egy kihalt utcában találtam rá valahol.

Időről időre szárnyra kapott a hír, hogy a nácik megtámadni készülnek a lakótömbünket, ahogy már korábban is megtámadtak egy-egy közismerten kommunista negyedet. Ilyenkor riasztottak bennünket, és a környéken megjelent néhány RFB-legény. Az egyik kritikus éjszakán puskákkal, ólomcsövekkel és gumibotokkal felfegyverkezve valami harmincan virrasztottunk aprócská lakásomban, mint egy vert sereg elszakadt, elkóborolt katonái. Néhány héttel később von Papon végrehajtotta *coup d'état*-ját: egy hadnagy nyolc emberével elkergette hivatalából Poroszország szocialista kormányát. Ez volt a vég kezdete.

A szocialista párt nyolcmillió hívével együtt nem csinált semmit. A szocialisták irányítása alatt álló szakszervezetek még csak sztrájkot sem hirdettek. Csak mi, kommunisták követeltünk azonnali általános sztrájkot, de szavunk süket fülekre talált. Szólamaink, mint a rossz pénz, a tömegek szemében elvesztették értéküket, jelentésüket. A Hitler elleni csatát elvesztettük, mielőtt még elkezdődött volna. 1932. július 20. után saját magunkat kivéve mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Európa legnagyobb kommunista pártja kiherélt óriás, akinek hengegése és magamutogatása csak elvesztett férfiasságának leplezésére való.

Néhány hónappal később mindennek vége volt. Az évekig tartó konspirációs tréning és a vészhelyzetre való felkészülés pár óra alatt tökéletesen haszontalannak bizonyult. Thälmann, a párt vezetőjét és közvetlen munkatársainak nagy részét megtalálták óvatos gonddal előkészített rejtekhelyeiken, s az első néhány napon letartóztatták őket. A Központi Bizottság emigrált. Németországra leszállt a hosszú éjszaka.

Ugyanazzal a hévvel és teljes önfeláldozással vettem bele magam a sejt tevékenységébe, amivel tizenhét éves koromban a bécsi diákok párbajjegyletéhez csatlakoztam. A sejtben, a sejttel és a sejttért éltem. Többé nem voltam magányos; megtaláltam a régóta szomjazott meleg barátságot; beteljesült a vágyam, hogy tartozzam valahová.

Csak fokozatosan figyeltem fel bizonyos, a szabad és gondtalan felszín alatt működő áramlatokra. Észrevettem, hogy a sejtben belüli személyes barátságokat ha elítélendőnek nem is, de mindenképpen enyhén félreérthetőnek és a politikai frakciózás árnyékát vető furcsaságnak tekintették. A „frakciózás” - különvéleményt képviselő csoportok kialakulása - a pártban főbenjáró bűnnek számított, s ha két vagy több elvtársról kiderült, hogy keresik egymás társaságát, s a vitákban azonos véleményt hangoztatnak, elkerülhetetlenül magukra vonták a gyanút, hogy titkos frakciót alakítottak.

Ahogy a bentlakásos iskolákban vagy a zárdákban az intenzív személyes kapcsolatok mögött általában erotikus hátteret gyanítanak, a pártban éppoly automatikusan keltette fel a barátság a frakciózás gyanúját. A vélekedés nem volt teljesen megalapozatlan, hisz azok között, akik mindenüket a pártnak szentelték, és életüket tökéletesen kitöltötte a párt, másfajta barátság, mint politikai, aligha volt elképzelhető. A párt szlogenjei a személyes barátságok helyett a körvonalazatlan és személytelen munkásszolidaritást hangsúlyozták, s a párt iránti lojalitással helyettesítették a barátok iránti lojalitást. A párt iránti lojalitás természetesen feltétlen engedelmességet jelentett, s természetesen azt, hogy az ember megtagadja azokat a barátait, akik eltértek a

hivatalos pártvonalató], vagy bármi más okból gyanúsakká váltak. Megtanultam vigyázni a lépéseimre, a szavaimra és a gondolataimra. Megtanultam, hogy bármit mondok, akár a sejtben, akár magánbeszélgetésben, akár éjszaka egy elvtársnő ágyában, mindenről feljegyzés készül, és egy napon felhasználható lesz ellenem. Megtanultam, hogy a sejt többi tagjával való kapcsolatokat nem a barátság, hanem a „forradalmi éberség” kell hogy vezérelje; hogy kötelesség minden eretnek megjegyzést jelenteni, hogy ennek elmulasztása a párt elleni bűn, s hogy szentimentális, kispolgári előítélet e törvényt helytelennek tartani:

A Párt sohasem téved. [...] Maga meg én követhetünk el hibákat. De a Párt soha. A Párt, elvtársam, több, mint maga meg én vagy akár ezer más, hozzánk hasonló ember. A Párt a forradalmi eszme megtestesülése. A történelem pedig nem ismer fenntartásokat és tétovázást. Rendíthetetlenül és tévedhetetlen biztonsággal halad végső célja felé. És medrének minden kanyarulatában lerakja partjain a kimosott iszapot meg a sodrában vízbe fúltak tetemeit. [...] A történelem soha nem téveszt utat. És sohasem hibázik. Aki pedig nem hisz fenntartások nélkül a történelemben, annak nincs helye a Párt soraiban. [...] A Párt nagyon pontosan kijelölte a vonalat; olyan, mint egy szűk és meredek hegyi ösvény. Egyetlen rossz lépés akár jobbra, akár balra, s aki hibázik, lezuhan. Márpedig a hegyek közt ritka a levegő, de aki csak egyszer is megszédül, az elveszett ember.*

Megtanultam, hogy a tisztesség, a lojalitás és a fair play szabályai nem abszolút értékek, csupán a burzsoá társadalom efemer kivetülései. Az antikvitásnak megvolt a maga morálrendszere, megvolt a feudalizmusnak is; és megint más a kapitalizmusé, amelyet az uralkodó osztály örök érvényű törvényként próbál eladni nekünk. Abszolút etikai szabályok azonban nincsenek. Minden osztály, amikor a történelemben uralkodó szerephez jutott, érdekei szerint

* *Sötétség délben.* Európa-Reform, 1988. Ford. Bart István.

formálta át ezeket az úgynevezett törvényeket. A forradalmat azonban nem lehet a krikett szabályai szerint megvívni. Az ő legfőbb törvénye az, hogy a cél szentesíti az eszközt, s legfőbb iránymutatója a dialektikus materializmus.

Az igazi forradalmár az emberiséghez egyfajta matematikai könyörületességgel hívós és könyörtelen. [...] A lelkiismeret éppoly alkalmatlanná tesz a forradalomra, mint a dupla toka. A lelkiismeret belerágja magát az agyba, mint a rák, míg fel nem emészti az egész szürkeállományt. (Sötétség délben)

A dialektikus módszer lenyűgöző mivolta csak mestereinek tanulmányozásával érthető meg; ha az ember elolvassa-mondjuk - Engels *Feuerbachját*, Marx *Brumaire tizenhatalmadikáját* vagy Lenintől az *Állam és forradalmat*. Ebben az időben egy teljességgel szellemi világban éltem, melyet korábban a középkori skolasztikusok önmagába zárt Univerzumával összehasonlítható zárt rendszerként jellemeztem. Minden érzésem, a művészethez, az irodalomhoz és az emberi kapcsolatokhoz való viszonyom átalakult, és a dialektika alapmintázatába illeszkedett. Szóhasználatom, mondatszerkesztésem és nyelvtanom fokozatosan megváltozott. Megtanultam az eredeti kifejezőmódotól és minden egyéni szófordulattól órizkedni. Az árnyalt beszéd, a hangsúlyok fokozatossága, a mérsékllet és a kifinomultság mind gyanúsnak számítottak. A nyelv és vele együtt a gondolat egyfajta dehidrációs folyamaton ment át, és a marxista zsargon előre gyártott sémáiba kristályosodott. Talán egy- vagy kéttucatnyi melléknév használata volt biztonságos és kötelező, például: dekadens, képmutató, morbid (a kapitalista burzsoázia); hősi, fegyelmezett, osztálytudatos (a forradalmi proletariátus); kispolgári, romantikus, szentimentális (a humanitárius kételyek); opportunistá és szektariánus (a jobb- és baloldali elhajlások); mechanisztikus, metafizikus, misztikus (a helytelen intellektuális felfogás); dialektikus, konkrét (a helyes megközelítés); lángoló, heves (tiltakozás); testvéri (üdvözlés) és tántoríthatatlan (a párthoz való hűség).

Bizonyos nyelvi finomságokat azonban elfogadhatónak tartottak, sőt bátorították használatukat. Az irónia a vita kívánatos eszköze volt, de alkalmazásához elengedhetetlenek voltak az idézőjelek, például: Trockij „forradalmi” múltja, a szocialista kormány „haladó” intézkedései stb. Éppily népszerű volt az a játék, amit szemantikai spoonerizmusnak lehetne nevezni, s amihez Marx híres, Proudhon elleni röpirata, *A szegénység filozófiája - a filozófia szegénysége* adta az ötletet. Ezt az élvezetes játékot a végtelenségig lehetett folytatni; a háború profitja - a profit háborúja; a serdülőkor pszichológiája - a pszichológia serdülőkora; a zsarnokság törvényei - a törvény zsarnoksága; és így tovább. És voltak bizonyos luxus-szavak, amelyek használata jólneveltségnek számított. Lenin például egyik munkájában megemlíti Hérosztratoszt, aki felgyújtott egy templomot, mert azt gondolta, hogy másként nemigen tehet szert hírnévre. Így aztán az ember gyakran hallhatott és olvashatott olyan mondatokat, mint: *A második öt éves terv négy év alatt való megvalósításáért izzadó tömegek hősi erőfeszítéseinek megghiúsításán munkálkodó ellenforradalmárok bűnös, hérosztratoszi tébolya.*

A párt értelmiségéből abban az időben csak kevesen ismerték fel, hogy magatartásuk a forradalmi szellem karikatúrája csupán, s hogy a kommunista mozgalom az apostolok korától röpké három generáció alatt a Borgiák korához érkezett. A degenerálódás azonban folyamatos volt és fokozatos, és a romlás magjai már ott voltak Marx munkáiban: vitáinak vitriolos hangvételében, vitapartnereivel szembeni grombaságaiban s abban, ahogyan a munkásosztály áru-lóinak és a burzsoázia ügynökeinek nevezte ellenfeleit. Marx pontosan úgy kezelte Proudhont, Dühringet, Bakunyim, Liebkechtet vagy Lasalle-t, ahogyan Sztálin bánt Trockijjal, Buharinnal, Zinovjevvel, Kamenyevvel és másokkal - a különbség csupán annyi volt, hogy neki még nem volt elég hatalma főbe lövetni őket. E három nemzedék alatt a dialektika használata hallatlanul leegyszerűsödött. Könnyű volt például bebizonyítani, hogy aki nem ért egyet a pártvonallal, az a fasizmus ügynöke, mert a) az ellenvélemény gyengíti a párt egységét, és b) a párt egységének veszélyeztetése a fasizmus győzelmé-

nek esélyeit növeli, így hát c) az ellenvélemény hangoztatója *objektíve* a fasizmus ügynökeként cselekszik, még ha *szubjektíve* egy fasiszta koncentrációs táborban verték is le a veséit. Éppily könnyű volt bebizonyítani azt is, hogy a - személyes vagy társadalmi - jótékonyág ellenforradalmi jellegű, mert becsapja a széles tömegeket a kapitalista rendszer igaz természetét illetően, s így hozzájárul annak fennmaradásához.

Irodalmi, művészeti és zenei ízlésünk ugyanígy átformálódott. A zene legmagasabb rendű formája számunkra a kórus volt, mert abban az individuális megközelítés helyett a közösségi jutott kifejezésre. A húszas évek avantgárd színdarabjaiban ugyanez az érv vezetett a görög kórus hirtelen és váratlan újjáéledéséhez is. Minthogy pedig az egyéni karaktereket nem lehetett mindenestül száműzni a színpadról, stilizáltakká, tipizáltakká és személytelenekké kellett válniuk. A kommunista regényt hasonló alapelvek vezérelték. A főszereplő nem egyén volt, hanem egy csoport: egy partizánecsapat a polgárháború idején, egy falu lakói a kollektivizáláskor vagy az ötéves terv teljesítéséért küzdő gyári munkások. A regénynek tendenciájában operatívnak - vagyis didaktikusnak - kellett lennie; minden művészeti alkotás üzenetet kellett hogy közvetítsen. S itt is: az egyéni hősöket nem lehetett egyszerűen mellőzni, ezért egy forradalmi osztály, párt vagy politikai magatartás jellegzetes képviselőivé kellett változniuk.

Ennek a koncepciónak - túlzásaitól megfosztva - természetesen volt bizonyos érvényessége és jogosultsága a politikai és ideológiai regény műfajában. Évekkel később írtam néhány, a marxista művészetelméletet bíráló esszét, melyekben megkíséreltem összebékíteni a társadalmi aktualitásokra való törekvést az esztétika és pszichológia követelményeivel. Ezek a kritikai kísérletek azonban nem mentettek meg attól, hogy beleessem ugyanazokba a hibákba, amelyekre rámutattam. Az évekig tartó indoktrináció mélyen lehatolt a személyiség tudatos, rétegei alá, és könnyen tetten érhető még tíz évvel a szakítás után keletkezett regényeimben is.

A marxista szemlélet természetesen produkált értékes eredményeket az irodalomkritikában és magában az irodalomban is. A vezető kortárs kritikusok közül legalább ketten - Edmund Wilson és Lionel Trilling - igazán sokat köszönhetnek neki. A harmincas évek ortodox proletárirodalma ma már sekélyesnek és idejétmúltnak tűnik, de költők és regényírók egy egész nemzedéke - akik apró és emészthető mennyiségekben kapták Marxot - lényeges ecsetvonással járult hozzá a huszadik század civilizációjának történetéhez; köztük - hogy csak néhányukat említsem - Angliában Auden, Isherwood, Spender és Day Lewis; az Egyesült Államokban a fiatal Dos Passos, Steinbeck, Caldwell és Sinclair Lewis; Franciaországban Barbusse, Rolland, Malraux, Sartre és Sperber; Németországban pedig Becher, Brecht, Weinert, Renn, Seghers, Regler és Plivier.

Saját fejlődésem eltért a harmincas évek lelkes társutasaitól. Első regényemet már kiábrándultan, a párttól távolodva haladva kezdtem el, s ennek oka, hogy érzelmileg és ízlésem tekintetében húszas éveim végéig kamasz maradtam - ez a visszamaradottság másfelől persze köszönhető a pártban eltöltött hét esztendőnek is. Ameddig igaz és lelkes hívő voltam, e hit kreativitásomra béklyóként hatott. A marxista doktrína drog, mint az arzén vagy a sztrichnin, mely a teremtő gondolkodásra kis adagokban élénkítő, nagy adagokban pedig bénító hatást gyakorol. A harmincas évek „szociálisan érzékeny” íróit azért tudta ösztönözni, mert ezek az emberek nem léptek be a pártba, csak biztonságos távolságból szimpatizáltak velem. A kevesek, akik megtették a nagy ugrást - Victor Serge, Richard Wright, Ignazio Silone -, pártbeli pályafutásuk idején mindvégig tehetetlennek érezték magukat, s hangjukat csak a szakítás után sikerült megtalálniuk. Az embert szinte furdalja a kíváncsiság: mi lett volna a katolikus írókkal, Mauriackal, Evelyn Waugh-val vagy az idős Bernanoszal, ha kolostorba vonulnak, vagy legalábbis papi szolgálatba lépnek.

Az orosz írók egészen más kategóriába tartoznak. Ők nem maradhattak távoli szimpatizánsok; az orosz irodalom a harmincas évektől katonasággá vált, s az

irodalomkritikát fegyelmező ostorként forgatták a hivatásos pártkritikusok. A büntetés a helytelen hang elfojtásától a helytelen vélemény hangoztatójának likvidálásáig terjedt. Orosz kollégáink egész sora - köztük a legnagyobb: Alexander Blok - nálunk sokkal hamarabb meglátta, hogy merre tart a rezsim, és öngyilkosok lettek. A többséget, akik a forradalom első évtizedében művelték az orosz irodalmat, likvidálták a tisztogatások során. Akik túléltek, vagy hallgattak, vagy Sztálin-díjas udvari bolondok lettek. Ugyanez áll azokra a nem orosz kommunista írókra, akik megmaradtak párttagoknak: Johannes R. Becherre vagy Louis Aragonra is.

A párt iránti fanatikus hűségem nem eredményezett olyan teljes szellemi vakságot, ami elfedte volna új környezetem abszurditásait. Észrevettem, hogy a kerületi központból kiküldött előadók, akik sejtünk gyűlésein megjelentek, alig tudnak valamit is, ami a munkásosztály-politika keskeny mezején: a sztrájkokon, demonstrációkon és a szakszervezetek fejlődésén kívül esett volna. Nem tudták, vagy nem hitték el, hogy Brüning, a kereszténydemokrata kancellár szemben áll Hitlerrel, vagy hogy lenne bármiféle különbség is egy brit tory és egy német náci között. Számukra a demokrácia csupán a kapitalista uralkodó osztály diktatúrájának álcázott, a fasizmus pedig nyílt formája volt, de mindkét rendszer „osztálytartalmát” azonosnak tekintették. A különböző „burzsoá” pártok küzdelmei csak a kapitalista rendszer belső ellentmondásainak tünetei voltak, s csak is az osztályhatárok mentén húzódtak a társadalmi erők valós erővonalai. Számomra mindez igaz is volt, meg nem is. Hamis volt, mert durván leegyszerűsítette a bonyolult valóságot, ugyanakkor igaz is volt, mert történelmi távlatokban a nüanszok nem számítnak, és mit sem érnek az én kifinomult ítéleteim - csak a dialektika teleszkópja fedi fel szemeink előtt a lényegi igazságot.

És voltak dolgok - különösen a nyelv és az irodalom terén -, amelyeket még nehezebb volt megemésztetni. Egy sejtbeli beszédem után, amelyben többször használtam a *spontán* szót, egyik elvtársam figyelmeztetett, hogy jobban tenném, ha a jövőben kerülném

ezt a kifejezést, mert a *forradalmi szellem spontán manifesztációja* része Trockij permanensforradalom-elméletének. Pártkarrierem legelején álltam, és bár egyetértettem azzal, hogy az effajta szemantikai purizmus szükséges forradalmi éberség, ezúttal először kellett az egyetértéshez összeszorítanom a fogaimat. Később ez a kényszer egyre gyakoribbá vált.

Egy Szovjetunióban tett utazásáról visszatért elvtársunk beszámolt nekem egy előadásról, amelyet egy pártinstruktor tartottak egy orosz gyár munkása-inak irodalombarát-körében.

Úgy teleinteni a költészetet, mint különleges tehetséget, amellyel egyesek rendelkeznek, mások pedig nem - fejtegette az előadó -, burzsoá metafizika. A költői véna, mint bármely más készség, tanulással és gyakorlással elsajátítható. Nekünk több osztálytudatos költőre van szükségünk; fokoznunk kell az irodalmi fronton a termelést. A kezdők csak napi öt sort írjanak, s fokozatosan emeljék munkájuk mennyiségét és minőségét.

Később magam is hallottam, amint egy orosz előadó azt magyarázta, hogy a húszas évek német irodalmában a rendkívüli hosszúságú költemények megjelenése, a nyomtatott papír áradata - a pénz inflációjának ideológiai kivetülése volt. Oroszországban lépten-nyomon ütköztem hasonló képtelenségekbe, de azt mondogattam magamnak, hogy mindez nem számít; ezek csupán az évszázados apátiából felocsúdó, elmaradott tömegek túlzott lelkesedésének és odaadásának megható megnyilvánulásai. Az „elmaradott tömegektől” nem lehet elvárni, hogy egyik napról a másikra elérjék egy Ullstein-féle exszerkesztő ízlésének színvonalát.

A pártban eltöltött néhány hónap után hitem rugalmasabbá és ütésállóbbá edződött. Mindazt, ami nem tetszett, a *kapitalista múlt örökségének, a forradalom elkerülhetetlen gyermekbetegségének, sőt ideiglenes célszerűségnek* fogalmaztam. A forradalmi stratégia magasabb érdekei gyakran követelnek meg kíméletlen, abszurd, vagy egyenesen zsarnokinak tűnő taktikai lépéseket. A marxistának azonban nem szabad mechanisztikusan, a jelenségekből ítélnie, ahogyan a

burzsoá sajtó teszi; neki kötelessége felismerni a rejtett dialektikus jelentéseket, ám nyilvános megnyilatkozásaiban az elmaradott tömegek szellemi színvonalához kell igazodnia.

Eredeti, naiv bizalmam tehát fokozatosan egy sajátosan magánjellegű, formálhatóbb és a realitásokkal szemben ellenállóbb ezoterikus hitté alakult. Ha egy kívülálló megkérdezné: hogy lehet az, hogy intelligens emberek képesek voltak megemészteni a pártvonal vad és váratlan cikcakkjait, a válasz csak az lehet, hogy a legzártabb francia irodalmi klikkek tagjaitól az orosz politikai bizottság tagjaiig minden kommunistának megvolt a maga saját, titkos filozófiája, melynek nem az volt a feladata, hogy magyarázza, hanem hogy elmismásolja, elmaszatozza a tényeket. Teljesen mindegy, ki minek nevezi ezt a szellemi folyamatot: kettős gondolkodásnak, közben tartott skizofréniának, vagy szemantikai perverziónak; ami számít, az a dolog pszichológiai alapmintázata. E nélkül a szerző elvtársi önarcképe sem lehet megérthető.

Volt azonban egy határ, amelyen túl képtelen voltam folytatni az öncsalást. Nyelvezetem és érvelésem alkalmazkodott a pártzsargonhoz, de ez a mimikri csak szóban érvényesült; amikor írni kezdtem, beleütköztem egy tudat alatti ellenállásba. Jóllehet gyakorlott újságíró voltam, egész kommunista pályafutásom alatt egyetlenegy cikket sem tudtam megírni a pártsajtó számára, még akkor sem, amikor szinte az éhezés határán voltam. Kezdetben szórólapokat és röpiratokat szerkesztettem a sejtnek, de bár szigorúan követték az irányvonalat, stílusukban túlságosan is formabontóak voltak, és a kerületi bizottság az első szám után leállította őket. Jóval később, az 1934-es Saar-vidéki kampány során egy pártélclapot szerkesztettem, de az is ugyanerre a sorsra jutott. Arra képes voltam, hogy ortodox pártstílusban beszédek tartsak, s mindvégig megmaradjak az „elmaradott tömegek” színvonalán, miközben az ezoterikus igazság elzárva maradt agyam légmentesen lezárt kamráiban, de amikor ugyanezt írásban akartam megvalósítani, megbénultam; a mondatszerkesztéssel kezdtem foglalkozni, pacákat ejtettem, egyszerűen nem tudtam

koncentráltni, és időről időre azon kaptam magam, hogy arabeszkeket és a Nap felé sarlót-kalapácsot emelő meztelen istennőket rajzolok a papírra.*

Vagyis: a kettős gondolkodásra való képességemnek is voltak határai. Képtelen voltam arra, hogy vitatkozzam von E.-vel, holott az állásom forgott kockán; képtelen voltam arra, hogy a párt stílusában írjak, s később, mint látni fogjuk, kudarcot vallottam más feladatokban is. Lehet, hogy minden lelkesedésem ellenére csak középszerű marxista voltam. Az a tény, hogy egyre sokasodó aggályaim dacára hét évig a párt tagja maradtam, azt jelzi, hogy kommunista mivoltom korlátai inkább tudat alattiak, semmint racionálisak voltak. Még mindig a végtelenbe kilőtt nyilat üldöztem: a legfőbb okot, a varázsszöveget, amely elvezet majd az Aranykorhoz. A nyilak pedig szállnak a szélben, és a Föld forgása következtében látszólag megváltoztatják röptük irányát, de a távvezérelt rakétáktól eltérően, cikcakkos pályára nem kényszeríthetők.

A párt életének egy sajátos vonása, amely mély és tartós hatást gyakorolt rám, a proletariátus imádata és az értelmiség iránti megvetés volt. A középosztálybeli értelmiségiek csak megtűrt, s nem saját jogú tagjai voltak a pártnak, s ezt unos-untalan az orruk alá is dörgölték. Azért kellett minket elviselni, mert az átmenet időszakában a pártnak szüksége volt a pre-forradalmi értelmiség mérnökeire, orvosaira, tudósaira és írástudóira, de semmivel sem fogadtak be vagy tiszteltek minket jobban, mint a hitleri Németországban az úgynevezett *hasznos zsidókat*, akik feltűnő karszalagot és kurta haladékat kaptak, amíg hasznosságuk ki nem merült, és nem jutottak ők is arra a sorsra, ami a magukfajtának kijárt. A szülők és nagyszülők társadalmi helyzete a kommunista rezsimek szemében éppoly fontos és meghatározó, mint a nácik szemében a faji hovatartozás. A kommunista értelmiségiek mindennek megfelelően a legkülönbözőbb módokon próbáltak proletároknak lát-

* *The Age of Longing* című könyvem „Fatigue of the Synapses” című fejezetében megkíséreltem bemutatni ezeket a lelki gyötrelmeket.

szani. Közönséges trikókat viseltek, körmüket piszkosan hagyták, és munkásszlenget beszéltek. Egyik vitathatatlan hittételünk volt, hogy a munkásosztály tagjai, intelligenciájuktól és képzettségüktől függetlenül, eleve jobban és helyesebben közelítenek bármilyen politikai problémához, mint a tanult értelmiség. Úgy véltük, hogy ez egyfajta mélyen gyökerező osztálytudat következménye. Ismét egy világos párhuzam: ugyanígy vetették meg a náci az egészséges és természetes faji ösztönnel szembeállított kártékony zsidó eszességet.

Ez az atmoszféra krónikus kisebbségi komplexusomnak nagyszerű tápot adott. A gyermekkorommal foglalkozó fejezetekben beszámoltam már ennek a szorongással és büntudattal egybemosódott érzésnek mélységéről és szívósságáról. A későbbi évek során sikerült hetyke és magabiztos homlokzatot építenem elé, de ez csak még jobban elmélyítette azt a belső szélhámós vágyakozást, hogy a sikereit csalással elérő szélhámós vagyok, aki megérdemel minden kudarcot és megaláztatást. Szüntelen vágyakozást éreztem, hogy „önmagam” legyek, és semmi más, de az ilyen nyomorúságtól sújtott embernek könnyebb megmászni a Mount Everestet, mint az, hogy csakugyan önmaga legyen. Tudjuk: a dadogós Démoszthenész úgy tanította magát beszélni, hogy kavicsokat vett a szájába, míg végül Görögország legünnepeltebb szónoka lett, azt azonban nem tudjuk, megtanult-e valaha is természetes hangon beszélgetni a barátaival.

Azok a munkásemberek, akikkel a pártbeli élet összehozott, lassú, természetes hangon beszéltek, és többé-kevésbé önmagukként viselkedtek. Csak jóval később fedeztem fel, hogy egy teherautó-sofőr vagy egy dinamószereelő éppoly neurotikus lehet, mint egy irodalomkritikus, csupán egyszerűen nem rendelkezik a kellő szókinccsel, hogy kifejezze. Abban az időben még úgy láttam, hogy sejtünk munkás tagjai mind erős, hallgatólag, kemény és barátságos emberek, akiket nem csupán a Történelem jelölt ki arra, hogy átvegyék a Földet a dekadens burzsoáziától, de egészségesebbek és romlatlanabbak is, mint a magamfajta eszes sarlatánok. Röviden: szememben az osztálytudatos proletár Rousseau nemes vademberének, Nietzsche

felsőbbrendű emberének és Hitler *Blut und Bodenmenschének* marxista megfelelőjeként a kommunista értelmiség egyfajta fölötte éne volt.

Aránylag könnyű megmagyarázni, hogyan lesz valakiből az én háttérrel és múltammal kommunista, ám sokkal nehezebb dolog feltérképezni azt a lelkiállapotot, ami arra vezet egy huszonhat éves ifjút, hogy szégyellje egyetemi éveit, átkozza szelleme élességét, beszédének hajlékonyságát; hogy civilizált szokásait és ízlését az önmarcangolás szüntelen célpontjává tegye, és kívánatosnak tekintse a szellemi öncsonkítást. Ha lehetséges lett volna úgy metszeni ki magamból ezeket a szokásokat és gondolatokat, mint valami kelevényt, boldogan vetettem volna alá magam az operációnak.

Egy amerikai tanulmány nemrégiben kimutatta, hogy a legkülönbözőbb társadalmi és faji csoportok - beleértve a négereket is - fiatal tagjait nem gazdasági, hanem érzelmi nyomor, családi konfliktusok hajtották a kommunista pártba. Korábban már említettem, hogy az ilyen pszichológiai tények sem nem cáfolják, sem nem igazolják a marxista elméletet. Csakhogy *fordítva* is így van: a marxista tanok önmagukban nem teszik forradalmárokká az embereket, csak azokat, akiket pszichikai ráhangoltságuk alkalmassá tesz e tanok befogadására. Utóbbiak ilyenkor a személyes konfliktusok racionális olvasataivá válnak - ami nem jelenti azt, hogy ez az olvasat nem lehet helyes.

A történet összegzése tehát: gyermekkoromban arra neveltek, hogy bármit teszek, az mind csak rossz lehet; másoknak kellemetlen, és rám nézve gyalázatos. Az állandó büntudat és a büntetéstől való szüntelen félelem ötéves korom körül enyhe üldöztetési mánia kialakulásához vezetett - erről egy korábbi fejezetben már beszámoltam. A kisebbségi érzés néhány évvel később bénító féltékenységé vált, majd alacsony termetemre és gyermekes külsőre fókuszálódott. Ez a folytonosan fölöttem lebegő szorongás- és büntudattömeg, amely mindig készen állt arra, hogy minden kínálkozó szilárd test köré kikristályosodjon, most, huszonhat éves koromban burzsoá háttérrel, józan észjárásom és az örömök iránti fogékonyságom

ellen fordult. Sütkérezni a napon, elolvasni egy regényt, megebédelni egy jó vendéglőben - mindez az osztályharc elárulásává vált; egy olyan kiváltság bűnös gyakorlásává, amelyben másoknak nem lehetett részük. Az igazi kommunista-akárcsak egy igazi katolikus - az eredendő bűn mindig jelen lévő tudatában él.

Röstellem azt a logikai hibát, amely a kommunista pártba vezetett, de nem bánom azt a szellemi fegyelmet, amit rám kényszerített. A purgatórium gyötrelmes tapasztalat, de aki átélte, valószínűleg nem érzi úgy, hogy jobb lenne a múltjából kiradíroznia.

*

Az osztályharctól való eltántorodás egyetlen formája, ami nem támasztott bennem büntudatot, a szerelem volt. Egy korábbi fejezetben már írtam Heléna arcának lidércfény-kergetéséről, ami megszállva tartott vagy tizenkét éven át. A legtöbb férfi számára - kivált az angolszász országokban - a büntudat és szorongás legfőbb forrása a nemiség. Az én esetemben ez volt az élvezetek hajszolásának egyetlen büntelen formája - talán azért, mert a nőket alapvetően naivan és romantikusan szemléltem, és minden kalandban az egyszeri csoda ízeit véltem felfedezni; az egyszeriség pedig számomra a szexualitásban a tisztaság záloga és metaforája volt. A csupán gyönyöröket hajszóoló promiszkuitás legvisszataszítóbb vonása az összehasonlítgatás. Sebző és megalázó gondolat, hogy az embert legkitárulkozóbb viselkedésében másokhoz mérhetik; talán ez az oka, amiért olyan nagy súlyt helyezünk szerelmünk kizárólagos birtoklására. A lidércfény üldözője persze, aki minden szeretett arcban Helénáét véli felfedezni, minden alkalommal úgy érzi, hogy *ez most az igazi*; minden korábbi és majdani tapasztalattól tökéletesen különbözik, s így velük teljességgel összehasonlíthatatlan. Ez az érzés pedig automatikusan átszáll a másik emberbe is, az ártatlanság oázisát vonja kettejük köré, és megbánást nem, csak bánkódást hagy maga után, amikor szertefoszlik az illúzió.

Azoknak a nőknek egyike-másika, akik a berlini évek során életemben szerepet játszottak, sokáig a

barátom maradt; ketten a bombázásokban, ketten koncentrációs táborban haltak meg, egyet a tuberkulózis vitt el, egyikük pedig ritka kivételként feleségül ment egy fogorvoshoz Perzsiába.

Bárcsak az ember ugyanabban a modorban írhatna szentimentális önéletrajzot, ahogyan politikai vagy irodalmi fejlődéséről ír! A nehézség nem abban áll, hogy felháborítaná vele az olvasót, hanem abban, hogy saját magát untatná vele. Az egyszerűség élménye egyedül a főszereplőké. Az oázis, legyen bármily különös és elbűvölő, csak két ember számára tartogat helyet. De mégis - ahogy egy francia író valahol bizonyára megjegyezte - az ember gondolkodni könyvekből, élni pedig az asszonyoktól tanul.

*

Két, nőikkel kapcsolatos epizód - melyekben személyesen nem voltam érintett - megérdemli, hogy említést tegyek róla, mert jól jellemzik a *Götterdämmerung*, a náci hatalomátvétel hónapjainak berlini atmoszféráját. Az első történet rettenetes, és nehéz elhinnie annak, aki nem élte át a weimari köztársaság utolsó napjainak tömeghisztériáját. Egy ullsteinbeli kollégámmal történt - a nevére már nem emlékszem; valami olyasmi volt, hogy von Ehrendorf - így fogom nevezni a továbbiakban.

1932 farsangján Ehrendorf táncolni ment, és felcsípett egy csinos, magas, szőke lányt. A lány hatalmas, horogkereszt alakú brosst viselt a mellén; tizenkilenc-húsz éves lehetett; vidám, gátlástalan, és majd szétfeszítette az egészséges, állati életerő - röviden: a *Szép, új világ* ideális *Hitler-Mädchenje* volt. Tánc után Ehrendorf rávette, hogy menjenek fel a lakására, ahol eddig rejtve maradt erényeivel is megismertetheti a lányt. Ott a beteljesülés pillanatában a szőke szépség fél könyökére emelkedett, és karját római tisztelgésre lendítve elhaló hangon lehelte: *Heil Hitler!* szegény Ehrendorfnak a szívverése is majd megállt. Amikor magához tért, a szőke elmagyarázta neki, hogy barátnőivel ünnepélyesen megesküdtek: a nő életének legszentebb pillanataiban mindannyiszor a Führerre emlékeznek majd.

A francia terror *tricoteuse*-ei megtalálták utódaikat a Hitler-éra valkúrjeiben. Szeretném megragadni ezt az alkalmat, hogy beismerjem: a nők politikai szerepét illetően mindig reakciós álláspontot képviseltem. A történelmet egészként szemlélve úgy tűnik, hogy amikor a nők beleártották magukat az állam dolgaiba, csak rontották az amúgy is gyalázatosan rossz mérleget. A történelem férfi zsarnokaival egyensúlyt tart ugyanannyi reformer és újíto, de hol vannak azok a női humanisták, akiket szembe lehetne helyezni Messalinával, Nagy Katalinnal vagy a buchenwaldi Irma Griesével? Kisfiúk számtalan könyvet olvashatnak a nagy férfiakról, de egy könyv sincs, amely kislányoknak nagy asszonyokról mesélne, s minden bizonnyal nemzetközi bestseller lenne a könyv, amelyik azokról a háрпиákról szólna, akik a történelmen rajta hagyták a kezük nyomát. Azokról az asszonyokról beszélek, akik közvetlenül avatkoztak bele a politikába; a férjeken és szeretőkön keresztül gyakorolt, közvetett befolyás egészen más lapra tartozik, jóllehet ezekben az esetekben is úgy tűnik, hogy inkább az ambíciókat katalizálják, mintsem megszelídítik az agresszivitást.

A második történet az első ellenpólusa. Sejtünk vezetője, Alfred Kantorowitz meghívott a lakására egy elvtársnőt teázni. Csak hárman voltunk jelen. A sötét hajú, karcsú lány, akit korábban még soha nem láttam, még vonzó is lett volna valamelyest, ha nem hanyagolja el ruházatát, és nem lett volna valahogy furcsán zaklatott kinézete. Nem vett részt a beszélgetésben, és úgy látszott, hogy nem is figyel oda. Egyszer csak így szólt Kantorowitzhoz: *Nézz ki az ablakon, hogy ott van-e még, de légy óvatos!*

Kantorowitz kibámult az utcára a függöny mögül.
- Senki - mondta megnyugtatóan.

- Amikor jöttem, ott állt a lámpaoszlop mögött - mondta a lány.

Nyugodt, színtelen, minden érzelemtől mentes hangon beszélt. Kantorowitz elmagyarázta nekem, hogy Hilda elvtársnő bajban van; napok óta követi egy férfi, de nem tudta kivenni a történetből, hogy Hil-

da elvtársnő vajon a rendőrségre vagy valaki másra gyanakszik.

- Nem a rendőrség - szólalt meg fakó hangján a lány.

Sokáig kérleltük, hogy beszéljen, s végre hosszú hallgatás után azt mondta:

- Egy pasas a *Bezirksleitung*ből. (Kerületi pártbizottság.)

Óriási erőfeszítéssel és mind hosszabbodó szünetekkel, melyek alatt a lány teljes némaságba süppedt és tökéletesen *incommunicado* lett, lassan sikerült kihúzni belőle egy zavaros történetet, hogy a kerületi pártbizottság (a párthierarchiában közvetlen fölöttünk elhelyezkedő szint) egyik tagja le akart feküdni vele, visszautasította, és ezután valami homályos, a párt elleni bűncselekménnyel vádolták, s most sötétedés után szüntelenül követi egy kapualjakba és lámpaoszlopok mögé rejtőzködő alak.

Kantorowitz és én egy darabig vitatkoztunk, hogyan lehetne lányon segíteni. Ő azonban többé ügyet sem vetett ránk. Tökéletesen visszasüppedt önmagába; szeme mozdulatlan lett és üveges. Egyenesen és moccanás nélkül ült az asztalnál, mint kőszobor. Felső ajka lassan felhúzódott, látni engedte fogait és ínyét, s ebben a vicsorban megmerevedett. Szeme sarkából néhány könnycsepp buggyant ki, és lassan végiggördült az arcán, de érzelemnek semmi más jele nem volt felismerhető, s a halott nyúlszerű vicsor most már végleg az arcára fagyott. Nyilvánvaló volt, hogy egy latens paranoia hirtelen akut fázisába lépett, s a lány ott háborodott meg a szemünk előtt. Valahogy fogtunk egy taxit, és Kantorowitz kórházba vitte a szerencsétlent.

Egyszer kivettem egy nyulat egy spániel fogai közül. Szemmel láthatóan sértetlen volt, de - bizonyosan a rémület, az elszenvedett sokk miatt - néhány pillanat múlva kiszzenvedett. Ugyanezt a kifejezést hordozta Hilda elvtársnő arca, csupasz ínye és üveges tekintete. Szánalmas volt és rettenetes; szorongásos pillanataimban nagyon sokáig kísértett még a látvány. Az emberi arc maszkká változása s az em-

ber átalakulása lélektelen automatává gyermekkorom archaikus rémülete, az Ósrém ismerős kézjegyét viselte magán. A szerencsétlen lány feltehetően mindenképpen megőrült volna, akár kommunista lesz, akár nem. De az a forma, amit örülete felöltött, jellemző volt az atmoszférára, amelyben élt. Kétségtelen, hogy volt némi igazság is abban, ami köré fantazmagóriái kikristályosodtak. Régen az üldözési mániák főszereplői ördögök és incubusok voltak, szegény Hilda elvtársnő számára az ördög a *kerületi bizottságtól jött pasas* képét öltötte fel; aki majd feljelenté őt a párt ellen elkövetett bűneiért.

A hisztérikus valkúr és Hilda elvtársnő nyilván nem képviselik a német nőket, de bennük szélsőséges formában rá lehet ismerni azokra, akik anno Domini 1932 aktívan politizáltak.

3. LE A SÁRBA

Röviddel azelőtt, hogy elvesztettem az állásomat, pártgyűlést szerveztem az Ullstein-gárda kommunista szimpatizánsai számára. A mintegy tucatnyi újságíróból, segédszerkesztőből, grafikusból, valamint film- és színikritikusból álló csoport heti egy alkalommal jött össze a lakásomon. Célunk az volt, hogy kicseréljük értesüléseinket, és ellensúlyozzuk a trösztnél körvonalazódó náci tendenciát. Csak ketten voltunk ténylegesen a kommunista párt tagjai: a néhány Ullstein-lapnak szabadúszóként dolgozó Kantorowitz és én, s mi voltunk az egyedüliek, akik pontosan jelentünk meg a gyűléseken, komolyan vettük a dolgot, és tudtuk, hogy mit akarunk. Egy polgári hadsereg utasításra cselekvő, fegyelmezett tagjai voltunk, a többiek pedig szabad ügynökök: megosztottak és zavarodottak, mint a gyakorlati cselekvésben az értelmiség; égtek a vágytól, hogy tegyenek valamit, féltek a következményektől, és inkább hosszú, kusza, céltalan vitákba menekültek.

Edgaron keresztül minden héten jelentést tettem a csoport bohóckodásáról az *apparátusnak*, s mellékeltem a tagok jelleméről és szellemi-politikai-társadalmi hátterükről készített rövid feljegyzéseket. Az utasítás szerint hagynom kellett őket, hogy kibeszéljék, ami a begyükben van, és csak mozgásban kellett tartanom a dolgokat, miközben jövőbeni használhatóságuk szempontjából figyelem a résztvevők egyéni fejlődését. Ezzel a lassú, türelmes és látszólag céltalan módszerrel vetette ki hálóját az apparátus a sokezernyi „tanulócsoportha” és „vitakörre” világszerte az egyetemeken, a szerkesztőségekben, a kormányhivatalokban és az ipari vállalatoknál. Mindez tökéletesen emelkedett volt és ártalmatlan, ám váratlan módon Alger Hisseket, Nunn Mayeket és Donald MacLeanseket gyümölcsözött. Az ilyen drámaian szerencsés fogások persze ritkák voltak, ám éppily fontos volt a sokkal kevésbé kitapintható cél: az ideológiai beszivárgás és jelenlét; az értelmiség köreiben olyan szellemi légkör kialakítása, melyben elfért a jóakarató semlegesség és a Nagy Társadalmi Kísérlet lelkes támogatása, s melyben re-

akciós így, fasiszta magatartással volt egyenlő az Oroszországgal szembeni kritika.

Csoportunk nem volt különösebben sikeres, és el is halt néhány hónap alatt. Az Ullsteinnél folyó szakadatlan elbocsátások és Hitler szörnyeteg-árnyéka, mely az országra sötét felhőként borult, elbátortalanították az embereket, és a mi tarkabarka kis értelmiségi társaságunk túlságosan rémült volt, hogysen képes lett volna bármiféle világos gondolat-ra. Rokonszenvük könnyen feltámadt Oroszország iránt, de szinte lehetetlen volt rávenni őket, hogy Németországban eltökélten kiálljanak saját magukért. A német- és bármilyen országbeli-liberálisok igen ritkán fogták fel, hogy vannak pillanatok, amikor az óvatosság az öngyilkossággal egyenlő.

Amikor Franz Hölleringet, az Ullstein egyik délutáni lapjának szerkesztőjét baloldali nézetei miatt elbocsátották, megpróbáltam tiltakozó akciót szervezni. Höllering igen népszerű figura volt a szerkesztőségben, de senki nem volt hajlandó aláírni meglehetősen mérsékelt hangú leveletem. Egyesek vállalat vontak, és azt motyogták: *Te még fiatal vagy, de nekem a családomra is gondolnom kell*; mások meg holmi *kommunista módszerekről* motyogtak valamit. Ez az utóbbi kitétel nagyszerűen mutatja az egész dolog kétarcúságát. Valahányszor a kommunisták - az anti-fasiszták, a négerék vagy a bennszülöttek védelmében - társadalmi tiltakozások, háborús időkben pedig a világ bármely országában az ellenállási mozgalmak élére álltak, minden bizonnyal saját kusza megfontolásaik alapján tették, ugyanakkor azonban bátran, fegyelmezetten és eltökélten cselekedtek, ami a közvéleményből kelletlen elismerést váltott ki, és tagadhatatlan előnyt jelentett habozó és puha szövetségeseikkel szemben. A kommunizmusnak ez a félelem nélküli, tevékeny kőbor lovag aspektusa, amely milliókat vonzott a mozgalomba, kárpótolt bennünket az elszenvedett csalódásokért.

Egy másik epizód, amelyre kielégítő pontossággal emlékszem, egy asszonnyal kapcsolatos, akit gyermekeivel együtt ki akartak lakoltatni az egyik szomszédos lakásból. Amikor tudomásunkra jutott a dolog, vagy harmincan felkerestük a tulajdonost, és meg-

mondtuk neki, hogy ha ragaszkodik a kilakoltatáshoz, a rendőrség csak a testünkön keresztül férhet az asszonyhoz, és gondoskodni fogunk róla, hogy a sajtó nyilvánossága elé kerüljön az eset. A tulajdonos beadta a derekát, mi pedig nyilvános gyűlést tartottunk, amelyen kijelentettük: *A Vörös Tömbben nincs többé kilakoltatás!* Mindezek a sejt teljességgel spontán megmozdulásai voltak; anélkül rendeztük meg őket, hogy a kerületi központtól utasítást kaptunk volna rájuk, és előbb-utóbb minden bizonnyal a trockizmus vagy a baloldali elhajlás vádjával kellett volna szembenéznünk, de Hitler előbb érkezett.

Az Ullsteinnél működő kis csoport hamarosan feloszlott az elbocsátásom után. Minthogy a trösztnél elvesztettem a pozíciómat, odalett a tekintélyem is; ahogy egyikük hűvösen megjegyezte: *Neked most már nincs mit vesztened, de nekünk még van.* Ez persze igaz volt, de nem sokáig. Néhány hónapon belül ők is elvesztették állásaikat, amelyeket annyira féltettek, hogy az elveket is háttérbe szorították, és nem voltak képesek megérteni, hogy csak eltökélt, bátor cselekvéssel menthették volna meg. Sorsuk a weimari köztársaság csúfos végzetének szimbóluma volt. Gyávaságuk és tehetetlenségük láttán megvetést éreztem, és büszke voltam rá, hogy kommunista vagyok.

A sejten kívül, mely lassan a mindenséget jelentette számomra, csak igen kevés barátom és ismerősöm volt, s ezek is mind kommunisták vagy szimpatizánusok. Most már csakis velük beszéltem közös nyelvet. Egy totalitáriánus korszak felé haladtunk, s minden viszony feszült lett, és polarizált. A folyamat olyan volt, mint a frontzónában a magán-telefonvonalak lefoglalása; egyre gyorsabb iramban szűkültek az emberi kommunikáció lehetőségei.

A nácik előtti Berlin kommunista értelmiségéből legjobban Hans Eisler-t kedveltem, a zeneszerzőt. Családja a legmagasabb Komintern-arisztokráciához tartozott, és megérdemli, hogy röviden beszámoljak róla.

A három Eisler testvér - Hans, Gerhart és Ruth - Bécsből érkezett; atyjuk több szociológiai munka ismert szerzője volt. Ruth (alias Ruth Fischer) való-

színűleg a kommunista történelem legbriliánsabb aszszonya volt. 1918-ban megalapította az Osztrák Kommunista Pártot, amelynek első embere is volt; később a berlini kommunista párt elnökévé választották, képviselő lett a Reichstagban, és tagja a Komintern elnökségének. 1926-ban „baloldali elhajlás” miatt kizárták. Ma a legszenvedélyesebb és legelszántabb ex- és antikommunista, s egyben szerzője a Komintern történetéről szóló legalaposabb tanulmánynak is.*

A harmadik Eisler testvér, Gerhart (alias Hans Burger) rosszul: „jobboldali elhajlóként” kezdte kommunista pályafutását. Ennek ellenére sikerült visszaverednie magát, fel egészen Sztálin személyes kegyeiig, és 1929-ben sókereskedőnek álcázva Kínába küldték, hogy likvidálja a párt azon tagjait, akik fellázadtak a Sztálin-Csang Kaj-sek-paktum ellen. (Ez a megállapodás az 1939-es Sztálin-Hitler-paktum előfutára volt.) Gerhart, a Komintern-ügynök kínai tapasztalatai és élményei inspirálták Hans operáját, az azóta kommunista klasszikussá vált *Büntetőintézkedést*, melynek szövegkönyvét Bertolt Brecht írta. Gerhart később Moszkvában lett Komintern-tisztviselő (itt találkoztam vele 1933-ban), azután Komintern-ügynök Franciaországban (ahol együtt voltunk a Le Vernet-i internálótáborban) és az Egyesült Államokban (ahol 1950-ben letartóztatták, de megszökött, és egy lengyel óceánjáró fedélzetén elhagyta az országot). Amikor ezt a könyvet írom, Németország szovjet megszállás alatt lévő felében vezeti a propagandagépezetet.**

Bár mindhárom Eisler testvér kommunista volt, jellemük és személyiségük erősen különbözött. Ruth Fischer - alacsony, kövér, kirobbanó temperamentumú asszony - fellázadt a kommunista mozgalomra erőltetett sztálini kényszerzubbony ellen. Gerhart, a sima arcú és sima modorú karrierista intrikák és megalázkodások árán sikeresen tartotta meg pozícióját a Komintern hierarchiájában. Hans nem volt lelkes, mint Ruth, és nem volt opportunist, mint Gerhart; muzsikós volt, és történetesen kommunista párt tagja is.

* Stalin and German Communism. Cambridge, USA, 1948.

** Amikor a könyv nyomdába került, már nem.

Fikarcnyit sem törődött a politikai intrikákkal, és szinte csodával határos módon önálló és józan maradt a párt életének földrengéseiben és viharaiban. Mint-hogy a zene a politikától még az irodalomnál és a festészetnél is távolabb áll, ebben az időben a muzsikusat a többi művészhez képest békén hagyták; a Politbüro csak húsz évvel később tette meg bosszúkirohanásait Sosztakovics és a formalisták ellen. A szeretetre méltó Hans kopasz, holdvilágképű, jó humorú, öngúnyra hajlamos figura volt; hallgatni, ahogy a zongorán forradalmi dalait próbálgatja, és rekedt hangján énekli a szöveget, maga volt a tiszta gyönyörűség. Ezek a dalok - *A munkanélküliek indulója*, A Komintern himnusza - Becher vagy Erich Weinert szövegeivel egyszerre voltak szentimentálisak, meg-rázóak és didaktikusak; a kommunista mozgalom terem-tette népművészet, a korai forradalmi folklór sike-res darabjai.

A sznobok és szalonkommunisták divatos költője volt ebben az időben Bertolt Brecht. Személyesen so-ha nem találkoztam vele, de nevének említése nélkül lehetetlen felidézni a weimari időszak utolsó éveit. Színdarabjai Németországban Auden, Spender és Isherwood angliai sikereit messze felülmúló ünneplésben részesültek; némelyiket Hans Eisler, másokat Kurt Weill zenésítette meg. A zene csupa fülbemászó dallam volt, amiket könnyen lehetett dúdolni és füttyörészni; a német balladák hagyományainak megfelelően volt szentimentális is, de mindez egy kissé diszsonáns, modern hangszerelésben, ami egyfajta kifinomultan gunyoros hangzást kölcsönzött neki. Az ember elérzékenyült, de közben valahogyan ironikusan kívülálló is maradt, éppúgy, mint a könnyfacsaró, viktoriánus balladák hallatán. E homályos és többre-tegű zenei háttérrel szemben ott állt a szöveg: bri-liáns, sziporkázó és intellektuálisan tisztességtelen.

Brecht legnagyobb sikere, a *Die Dreigroschenoper* Gay *Koldusoperájának* modernizációja volt: vájtfü-lű és sznob *épatez le bourgeois*-csíny, a kurvák és tolvajok dicsérete. Egyik refrénje, amely tisztán hor-doza Brecht mondanivalóját, s amely a már Hitlerre váró Németország kedvelt szlogenje lett, a következő

volt: Először a has, azután az erkölcsök. (*Denn erst kommt das Fressen, und dann kommt die Moral.*)

Egy másik Brecht-siker egy didaktikus darab volt, a *Mann ist Mann*; ezt is le lehet egyszerűsíteni egyetlen mondattá: *Pokolra az egyénnel*. Egy katonára eltűnik az alakulatától, mire találmra elkapnak valakit az utcán, és a helyére állítják. Nem történik semmi, mert a közösségben betöltött funkciójában mindenki helyettesíthető és pótolható. *A nap nem bánja, kire süt.*

E színdarabok száraz üzenetét vonzóvá tette Brecht figyelemre méltó lírikusi tehetsége, a fülbe-mászó dalok és mindenekelőtt a stilizált, egzotikus helyszínek: Alabama, Kína, India, a chicagói vágóhíd vagy a Halál Birodalma. A dalok egyikét-másikat Brecht forrásmegjelölés nélkül Kiplingtől vagy Villontól vette át. Amikor egy vezető német kritikus plágiumról beszélt, Brecht hűvösen megjegyezte: az irodalomban éppúgy nem ismeri el a magántulajdont, mint a gazdaságban. A haladó értelmiség igen eredetinek és merésznek találta ezt a gondolatot.

Brecht irodalmi pályafutásának csúcsa, s egyben a kommunista irodalom legleleplezőbb alkotása *A rendszabály* volt. Azt hiszem, az eljövendő évszázadok történészei úgy fogják idézni ezt a művet, mint az embertelenség apoteózisát.

A mű voltaképpen egy per tárgyalása. Három Komintern-ügynök visszatér egy titkos, kínai küldetésből, s a párt törvényszéke előtt visszaidézett jelenetek során adnak számot arról, miért ölték meg és vetették egy meszesgödörbe negyedik társukat. Az ítélőszéket egy görög ellenkórus képviseli. A három ügynök szintén névtelen; küldetésük során maszkot viseltek, a párt rendelkezése szerint elfedve arcukat, személyiségüket, szándékukat és érzéseiket:

Nem vagytok többé önmagatok. Te nem vagy a berlini Karl Schmitt. Te nem vagy a kazáni Anna Kjersk, és te sem vagy többé a moszkvai Peter Szavics. Nincs nevetek, és nincs édesanyátok; üres lapok vagytok, amelyre a forradalom írja parancsait.

Aki a Kommunizmusért küzd, annak tudnia kell küzdeni és feladni a küzdelmet; tudnia kell igazat mondani és hazudni, tudnia kell segíteni és megtagadni a segítséget, ígérni és megszegni az ígéretét, dacolni a veszéllyel és őrizkedni a veszélytől; legyen ismert és ismeretlen. Annak, aki a Kommunizmusért harcol, egyetlenegy erénye van, hogy harcol a Kommunizmusért.

Az ifjú elvtárs, a negyedik azonban képtelen volt e szerint az etikai kód szerint élni. Négy bűnben volt vétkes: egymás után esett bele a szánalom, a lojalitás, a méltóság és a jogos felháborodás csapdáiba. Az első epizódban egy csoport kuli között látjuk őket, amint egy hajót vonszolnak a folyón felfelé. Az ifjú elvtárs segíteni akar az egyik kimerült társának, ezzel azonban magára vonja a figyelmet, és az ügynököknek menekülniük kell. A második részben ugyanez történik, amikor segítségére siet egy munkásnak, akit a rendőrök összeverték.

A harmadik részben tárgyalni küldik a kínai burzsoázia egyik képviselőjével, aki fel akarja fegyverezni a kínai kulikat, hogy megszabaduljon brit versenytársaitól. Minden szépen halad, míg a kínai él nem énekel egy dalt az üzleti haszonról; az ifjú elvtárs ettől annyira megundorodik, hogy visszautasítja az ételt, és kútba esik a megegyezés. A tanulságot szónoki kérdéssel az ellenkórus vonja le:

Ellenkórus: Nem helyes hát mindenk fölé helyezni a becsületet?

A három ügynök: Nem.

Ellenkórus: Vajon milyen aljasságot ne követnétek el, hogy felszámoljátok az aljasságot? [...] Süllyedjete le a sárba, csókoljátok meg a gyilkosokat, de váltsátok meg a világot - alig várja.

A darab csúcspontja a negyedik epizód, amelyben az ifjú elvtárs eltántorodik a párt irányvonalától. Az irányvonal - emlékezzünk - az 1927-es Sztálin-Csang Kaj-sek-paktum volt, a Komintern történetének egyik legrettenetesebb fejezete, amely során Csang Kaj-sek a kínai kommunisták tömegeit mészárolta le,

Sztálin pedig ölbe tett kézzel nézte végig az eseményeket. Azt se felejtsük el, hogy Gerhart Eisler meghatározó szerepet játszott a paktum nyélbe ütése körül, Hans Eisler pedig megzenésítette a történetet. Feltételezhetjük, hogy Brecht pontosan tudta, hová vezetett az 1927-es „vonal”. A darabban az ifjú elvtárs elutasítja a feladat végrehajtását. *Összetépi a párt klasszikusainak műveit, és így kiált:*

Mindennek többé semmi értelme sincs! Abban a pillanatban, amikor megkezdődik a harc, elvetek mindent, ami tegnap még érvényes volt, és teljesítem emberi kötelességemet. A szívem a forradalomért dobog!

Letépi arcáról a maszkot, és a kulik felé fordul:

Azért jöttünk, hogy segítsünk nektek! Moszkvából jöttünk!

Így hát az ügynököknek, akik az alkonyatban meglátták nyílt, emberi és jámbor arcát, nem volt más választásuk, mint hogy agyonlőjék. Mielőtt azonban megtennék, megkérdezik az ifjút, hogy beleegyez-e. Ő így felel:

Igen, már látom, hogy mindvégig helytelenül cselekedtem. Jobb volna, ha nem így történik.

A három ügynök: Ekkor lelőttük őt, testét egy meszesgödörbe hajítottuk, s amikor elnyelte a mész, folytattuk feladatunk végrehajtását.

Ellenkórus: Áldott volt a ti munkátok. Terjesztettétek a klasszikusok műveit, a kommunizmus ábécéjét. Már itt is útjára indult a forradalom, és alakulnak már a harcosok csapatai. Helyeseljük, amit tettetek.

A darab szinte az Antikrisztus dicsőítése. A legelképesztőbb jelenet talán az ifjú ügynök vallomása és beleegyezése saját likvidálásába. Az 1931-ben keletkezett mű látnoki előképe a csak öt évvel később megkezdődött moszkvai kirakatperceknek. A fiatal elvtárs szimbolikusan a régi bolsevik gárdával, a polgárháborús nemzedékkel azonos, akiket a meszesgödörbe kellett vetni, mert magukban hordozták még a

humanizmus maradványait, és mindenekelőtt, mert régi vágású forradalmárok voltak, szívük még a forradalomért dobogott, és a kulik sorsa jobban érdekelte őket, mint az ellenkórusé.

A darab egyes jelenetei egy kopár és ellenséges holdi táj roppantságát, mások a kommunista krédó vitriolos paródiáját sugározták. A gondolat azonban, hogy mindez paródiának is felfogható, sem a szerző, sem a színészek, sem a közönség agyában nem merült fel soha. A mű egy skizofrén látomás embertelen következetességét hordozta, s ha az ember elfogadta két alapvető állítását - nevezetesen, hogy a párt sohasem téved, s hogy a cél szentesíti az eszközt -, prófétai előrejelzése pusztán logikai extrapolációvá egyszerűsödött.

Nagyszerű Brecht-elemzésében Herbert Lüthy rámutatott, hogy az ex-anarchista, ex-szabadgondolkodó költőt nem a munkásmozgalom bűvölte el - amivel egyébként soha életében nem ismerkedett meg -, hanem a tökéletes uralkodás, a teljhatalomnak való maradványtalan alávetettség, a változatlan, hierarchikus és a vezető tévedhetetlenségére alapozott új bizánci államegyház iránti mélységes vonzalom.*

A darabok óriási sikere a német demokrácia morbid halálvágyának szimptomája volt. Legnagyobb diadalának, a *Koldusoperának* főszerepét a kitűnő művésznő, Carola Neher, Brecht szeretője, műzsája és legközelebbi barátja játszotta. Néhány évvel később a művésznő Oroszországba utazott, ahol az *ifjú elvtárs* sorsában kellett osztoznia. Brecht nem tiltakozott; a mai napig hű maradt pártjához és hitéhez. *Süllyedjete le a sárba, és csókoljátok meg a gyilkosokat.*

*

Arra vártam, hogy megkapjam Oroszországba szóló vízumomat. Amikor állásomat elvesztettem, engedélyt kértem a párttól, hogy emigrálhassak. Ez különleges kiváltságnak számított, hiszen minden kommunistának az a kötelessége, hogy saját hazájában munkálkodjék

* H. Lüthy: *Du Pauvre Bert Brecht*. Preuves, 1953. március.

a forradalomért. Én azonban, mint liberális újságíró, bizonyos tekintélynek örvendtem - a nyilvánosságunk nem volt tudomása Ullsteinéktől való távozásom okairól -, s a párt élni kívánt ezekkel az előnyökkel. Úgy szólt a megállapodás, hogy elutazom Oroszországba, és fenntartva azt a látszatot, hogy még mindig burzsoá újságíró vagyok, cikksorozatot írok az első ötéves tervről. Ennek megfelelően szerződést kötöttem egy irodalmi ügynökséggel, a Karl Duncker Verlaggal*, amely vállalta, hogy különböző európai országokban mintegy húsz lapban lehozzatja a cikkeket. Ám a hónapok teltek múltak, és a vízumom csak nem akart megérkezni.

Közben pedig élnem is kellett valamiből. Ullsteinék végkielégítését hazaküldtem a szüleimnek; ebből fenn tudják tartani magukat két-három évig - vagyis addig, amíg úgyis győz majd a világforradalom. Csak annyi pénzt tartottam meg, amiből kifizethettem a vonatjegyemet Moszkváig, mivel optimista módon bíztam benne, hogy ha a párt egyszer beleegyezett az utazásba, a vízumot azonnal megkapom majd. Szerencsére viszonylag szép összegért el tudtam adni egy detektívtörténet-sorozatot a Münchner Illustrierte Zeitungnak, amellett pedig szabadúszó újságíróként továbbra is dolgozhattam korábbi lapomnak, a *Vossische Zeitung*nak is. Hogy az embert mint kommunista ügynököt kirúgják egy cégtől, de külsősként továbbra is dolgozhat nekik - ez egyike volt a burzsoá liberalizmus szeretetre méltó paradoxonainak, amelyeket annyira megvettem.

Valószínűleg még ma is a vízumomra várnék, ha Johannes R. Becher Moszkvából Berlinbe nem érkezik.

Becher, az ünnepeelt kommunista költő a Német Proletárforradalmi Írók Ligájának elnöke volt; tagbaszakadt bajor; húsos, jellegtelen arcát még bizonytalanabbá tette az acélkeretes, vastag szemüveg. Az ember matematikatanárnak vagy egy biztosítótársaság igazgatójának gondolta volna - mindenesetre bárminek, csak költőnek nem. A higgadtság és a semleges

* Nem tévesztendő össze a kommunista kiadóval, Herman Dunkerrel.

arckifejezés mögött azonban bonyolult és lenyűgöző személyiség lapult.

Becher az első világháború utáni zaklatott években vált ismertté Németországban, részben mint expresszionista költő, részben pedig mint egy öngyilkossági megállapodás szerencsés túlélője. A lányt, akivel eltervezték, hogy meghalnak, takarosán fejbe lőtte, ő maga azonban valami véletlen folytán életben maradt. Később a német bíróság azzal az indoklással mentette fel, hogy az eset idején nem volt beszámítható.

Egyik nagyszerű, és pártkörökben igen ritka adottsága cinikus humora volt. Ezzel párosult kifinomult emberismerete, a kényes helyzetek kezelésében tanúsított hallatlan ügyessége és kimeríthetetlen tehetsége ahhoz, hogy a zavaros dolgokban eligazodjék. Ezek a költőkben aligha túl gyakran együtt lévő tulajdonságok tették lehetővé számára, hogy túlélje a tisztogatásokat és a csapdákat, amelyek minden kommunistára lépten-nyomon leselkedtek. Belső pártkörökben olykor a *kötéltáncosnak* nevezték; s ez súlyos és robusztus természetére gondolva tréfás volt, és kissé hátborzongató.

Becher kedvelt engem, én is kedveltem őt, és bizonyos értelemben máig kedvelem, annak ellenére, hogy nyilvánosan háborús bűnösnek, gengszternek és kémnek nevezett, és követelte, hogy végezzenek ki, vagy dugjanak elmeegógyintézetbe. Az ilyen kirohanások azonban csupán a párttaglét elkerülhetetlen velejárói; a szovjet állampolgár, aki rutinszerűen írja alá a nyilatkozatokat, amelyek azt követelik, hogy ezt, vagy am azt a bukott vezetőt *lőjék agyon, mint egy veszett kutyát*, nem táplál gonosz indulatot az áldozat iránt, és igencsak meg lenne lepve, ha megtudná, hogy utóbbi rossz néven vette egy elemi kötelesség teljesítését. Ha valaki ismeri a játékszabályokat, nem veszi komolyan az ilyesmit, s ha korábbi barátai és elvtársai az állatkert minden lényét felsorolják vele kapcsolatban, még megbocsátásra sincs szükség; tudja, hogy nem tehetnek mást.

*

Becher és én tehát jó viszonyba kerültünk, s ő szerzett nekem egy hivatalos meghívót a MORP-tól*, a Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezetétől, hogy írjak egy könyvet a Szovjetunióról, melynek címe ez lenne: *Oroszország burzsoá szemmel*. Az ötlet hasonló volt a Dunckerrel leszerződött cikksorozat alapgondolatához: Mr. K., a liberális tudósító antikommunista előítéletekkel indul útnak, az ötéves terv eredményei láttán fokozatosan a Szovjetunió barátja és csodálója lesz. Minthogy a MORP *de facto* a Komintern egyik részlege volt, s Becher magas posztot töltött be itt, végre bizonyos volt, hogy megkapom a beutazási vízumot.

Mivel mindig hotelszobákban és bérlakásokban éltem, csak igen kevés holmim volt; elsősorban könyvek, amelyek elfértek egy nagyobbacska utazóládában. Ám megvolt még az autóm, a kis piros Fiat, amely annyi hasznos szolgálatot tett a sejtnek - a pártban Gretchen volt a fedőneve. Egy nap Becher megkérdezte, nem akarom-e eladni, mielőtt elutazom; azt feleltem, a pártnak kívánom adományozni.

A párt - felelte Becher - egy hatalmas test, aminek része a MORP német ágazata is. Logikus lenne, ha nekünk adnád Gretchent. Ezzel egyetértettem. Minthogy pedig Becher a MORP német részlegének vezetője volt, az sem tűnt kevésbé logikusnak, hogy Gretchen az ő személyes tulajdona legyen, s elutazásom után néhány nappal már el is ment vele a Feketeerdőbe inspirációt szerezni. Megbecsülése kifejezésekképpen megszervezte, hogy a Szovjet Állami Könyvkiadó Vállalat szerződést kössön velem a megírandó könyvre, s mindjárt kapjak is háromezer rubelnyi előleget. Ez az örvendetes üzlet szolgáltatatta az első benyomást arról, hogy a szovjet író egzisztenciája teljes mértékben a párthoz való viszonyának függvénye.

1932 júliusának végén végre minden készen állt, hogy hátat fordítsak a burzsoá világnak, és elinduljak az Ígéret Földje felé. Ekkor még hat hónap volt hátra, hogy a weimari Németország a nácik földje le-

* Mezsduarodnoje Objedinyénije Revolucionnih Piszatyelej.

gyen, és hat év, hat hónap telt el azóta, hogy emigráltam a korábbi Ígéret Földjére, Palesztinába. Ugyanazt a felszabadult boldogságot éreztem, a hidak felégetésének eufóriáját, s ugyanazt a lüktető várakozást, hogy Utópiába utazom. Még sok évnek kellett eltelnie, amíg felismertem: a nyughatatlan utazónak csupán egy célja van, hogy elmeneküljön önmaga elől.

Ezúttal nem állt a peronon a barátok csapata, hogy himnuszokat énekeljenek és integessenek nekem. A sejt tagjai nem személyes barátok voltak, hanem politikai szövetségeseik; egyiküket sem kértem meg, hogy kísérjen ki a pályaudvarra. Egyetlenegy lány állt vasúti fülkém ablaka alatt: Lotte, a letűnt Weimar legutolsó és leghűségesebb Helénája. Amint a vonat lassan kifutott a *Bahnhof am Zooból*, tréfás-keserű pukedlit csinált - soha többé nem láttam viszont. Elfordultam az ablaktól, és egy percre nagyon magányos utazónak éreztem magam. Aztán elmerültem egy pártkiadvány olvasásában. A második öt éves terv acéltermeléséről szólt.

MÁSODIK RÉSZ -
UTÓPIA
(1932-1933)

Mindent elhisznek, amit bebizonyítanak,
és mindent bebizonyítanak,
amit elhisznek.

The Age of Longing

4. AZ OSZTÁLYOZÓGÉP

A következő fejezetek 1932-33-ban tett oroszországi utazásomról szólnak. A dolgok azóta természetesen jócskán megváltoztak, mégis azt hiszem, hogy bizonyos alapvető és jellemző vonások lényegükben ugyanazok maradtak.

*

Első állomásom nem Moszkva volt, hanem Harkov, az akkori Szovjet-Ukrajna fővárosa. Barátaim éltek itt, s meghívtak, hogy töltsen náluk az időt, míg meg nem vetem a lábamat az új világban. Alex Weissberg és felesége később fontos szerepet játszottak az életemben.

Eva sötét hajú, lélegzetelállítóan szép lány volt; festő és keramikus. Gyermekkorom óta ismertem, ő volt A *bukott Isten Évája*, de alakja műveimben más nevek alatt másutt is megjelent. Alex fizikus volt, s az Osztrák Kommunista Párt tagja. Először Eva berlini műtermében találkoztam vele, még mielőtt összeházasodtak és elutaztak a Szovjetunióba, ahol fontos kutatói állást kínáltak fel neki. Ekkor még nem sejtettem, hogy többévi börtön és kínzás vár rájuk, s azt sem, hogy Eva tragikus sorsa az eljövendő regény, a *Sötétség délben* háttéranyagát szolgáltatja majd. Alex önéletrajzához*, a *Conspiratory of Silence*-hez írt előszavamban így írtam le első találkozásunkat:

Első benyomásom Alexről ez volt: jómódú és életvidám üzletember, kerek arcú és lágy mozgású, aki nagy örömet leli vidám történetek mesélésében, és szörnyen kedveli az édességeket-köröskörül kis tálcákon mindenütt csokoládé hevert, amelyet szórakozottan, de marékszámba eszegett. Nem tudtam kitalálni, mit talál rajta Eva olyan figyelemreméltónak, míg a többi vendég nem távozott, s nem kezdtünk Alexszel vitatkozni a marxista elmélet néhány leheletfinom aspektusáról. Szemei ekkor szűrősak és keskenyek lettek,

* London, és New York, 1952.

a humor eltűnt, és Alex dialektikusan ízekre szedett. Szikrázóan, élesen és könnyörtelenül érvelt, nem elégedett meg azzal, hogy kiüsse, egyenesen a földre döngölte ellenfelét - s néhány perc múlva vidám és szívélyes volt megint.

Ami erőt adott neki, hogy kitartson (a GPU kihallgatásain), az hallatlan testi és erkölcsi ereje volt: az a sajátos keljfeljancsi-adottság, ami lehetővé tette, hogy elképesztően gyorsan feltápáskodjék, összeszedje magát, és újra meg újra - fizikailag és szellemileg is - harcba szálljon; egyfajta vastagbőrűség és jó értelem-ben vett érzéketlenség; elpusztíthatatlan optimizmus és önelégült nyugalom a leghajmeresztőbb helyzetekben is.

Gyakorlatilag minden közép-európai barátomnak megvoltak a tapasztalatai a szörnyűbbnél szörnyűbb börtönökről és koncentrációs táborokról. És nem ismerek senkit, aki azután, hogy három évig volt a GPU karmai között, majd öt évig vádászott rá a Gestapo, fizikailag és szellemileg olyan sértetlen és egészséges lenne, s e lehetséges világok legjobbjáról oly jó véleménnyel maradt volna, mint Alexander Cibulski Weissberg. Amikor húsz évvel ezelőtt először találkoztunk, mielőtt ránk szakadt volna a ház, úgy nézett ki, mint egy jómódú üzletember, s ma úgy néz ki, mint egy jómódú üzletember, kerek gesztusokkal; imádja a bécsi kávéházi történeteket, és majszolja kedvenc csokoládéját.

Oroszországról alkotott képemet teljes egészében a szovjet propaganda alakította ki. Egyfajta szuper-Amerika-látomás volt: a történelem leghatalmasabb, aktivitástól, lelkesedéstől és hatékonyságtól vibráló vállalkozása. Az első ötéves terv jelszava az volt: *utolérni és meghaladni a Nyugatot*, s ezt a célt a kitűzött öt év helyett négy év alatt érték el. A határon - ahogy egy másik szlogen ígérte - át kellett szállnom a *huszonegyedik század vonatára*.

Az utazás néhány epizódja még húsz év után is élénken él emlékezetemben. Először is a vámvizsgálat Sepetovkán, a határállomáson. Mint kiküldött tudósí-

tó, már szinte minden európai és néhány keleti ország határát is átléptem, de a sepetovkai tapasztalatok különböztek minden korábbtól. A szovjet vám-tisztek nem a szokásos módon vizsgálták meg a poggyászokat. Ahelyett, hogy kezüket végigcsúsztatták volna a nyitott bőröndök oldalán és fenekén, s csak néhány tárgyat vizsgáltak volna meg tüzetesebben, minden utas minden csomagját és bőröndjét az utolsó darabig kipakolták, és a holmit szétteregették a vizsgálóasztalon és a koszos padlón. Mindent kigönyöltek a papírjából, kinyitottak minden csokoládésdobozt, megvizsgáltak minden könyvet és nyomtatott papírt - aztán mindent becsomagoltak megint. Vagy fél napot vett igénybe a dolog. Az utasok mindezenközben nem szállhattak fel a vonatra; s a vámosok az üres fülkéket ugyanilyen alapossággal kutatták át.

A vonat utasai többségükben oroszok voltak, s poggyászuk elsősorban élelmiszert tartalmazott. Sok száz font cukor, tea, vaj, kolbász, szalonna, keksz és ezerféle konzerv gyült össze a pultokon és a koszos burkolaton. Megdöbbenett a vámosok arckifejezése, amint az élelmiszereket vizsgálgatták; szemükben mohóság; és beletörődés tükröződött. Én magam is ismertem az éhezés gyötrelmeit; ahogy az éhes ember a kezébe vesz egy darab szalámit- a tiszteletteljes érintést és a szemek csillogását -, semmivel nem lehet összetéveszteni.

A vonat lassan pöfögött végig az ukrán sztyeppeken. Gyakran magállt. Minden állomáson rongyos parasztok serege várakozott; ikonokat és fehérneműt kínálgattak cserébe egy darab kenyérért. Az asszonyok a vonat ablakai felé emelték gyermekeiket; szármalmas és elborzasztó gyermekek voltak, pálcavékony karokkal és lábakkal, felpuffadt hassal; vékony nyakukon bágyadtan kókadozó fejük olyan volt, mint egy csontkoponya. Anélkül, hogy tudomásom lett volna róla, az egész kerületet elnéptelenítő, több millió áldozatot követelő 1932-33-as éhínség tetőpontján érkeztem Ukrajnába. Az áldozatok számát ma már hivatalosan is beismerték, de abban időben az egész tragédiát szigorúan titokban tartották a világ előtt. Az utazásunk során érintett állomásokon lejátszódott

jelenetek iszonyatosak voltak, de a katasztrófa valódi méreteiről és súlyosságáról fogalmam se volt. Orosz útitársaim kínosan igyekeztek megmagyarázni nekem, hogy ezek a szerencsétlenek *kulákok*: gazdag parasztok, akik ellene szegültek a földek államosításának, s akiket ezért el kellett űzni falvaikból.

Egy másik incidens annyira jelentéktelen volt, hogy csak tudatom alatt figyeltem rá fel. Amikor vonatunk egy folyóhoz közelített, amelyen egy hidat építettek, a kalauz egy köteg négyszögletes kartonpapírral végigsétált a folyosón, és minden fülke ablakait letakarta velük. Amikor megkérdeztem, miért van erre szükség, útitársaim mosolyogva magyarázták, hogy a hidak katonai objektumok, és ez az óvintézkedés elkerülhetetlen, mert valaki még lefényképezhetné őket. Ez volt az első groteszk tapasztalat a sok közül, amelyeket mind a forradalmi éberség nagyszerű példáiként értékeltem.

A következő meglepetés Harkovban ért, amikor látnom kellett, hogy barátaim nem várnak a pályaudvaron. Telefonálni akartam nekik, de a pályaudvar egyetlen nyilvános készüléke nem működött. Taxi helyett lovas *droszkik* álltak az épület előtt; olyanok voltak, mintha egy Csehov-novellából gördültek volna ki. Végül megtaláltam Weissbergék otthonát; a távirat, amit indulásom előtt Berlinből küldtem nekik, tizennyolc órával utánam érkezett meg. 1932-ben Oroszországban a levelek hetek alatt érkeztek meg a címzetthez; a belföldi táviratok néhány nap alatt, távolsági telefonhívásokat pedig csakis párt- és kormánytisztviselők kezdeményezhettek.

Az illúzió és a brutális valóság szembekerülésére úgy reagáltam, ahogyan igaz hívőhöz illik. Meglepődtem és megzavarodtam, de azonnal működésbe léptek a párttréningben megedzett lengéscsillapítók. Volt szemem a látásra, és volt megfelelően kondicionált elmém, hogy kimagyarázza, elmossa, amit látok. Az efféle „belső cenzor” sokkal éberebb és hatékonyabb, mint bármilyen hivatalos ellenőrzés.

Hogy illusztráljam a dolgot, idézem érkezésem után néhány héttel megkezdett útbeszámolóm egyik részletét. A könyvön való munkálkodás azt a célt

szolgált, hogy minden kétséget és aggályt kivessek rendszeremből azáltal, hogy kikacagom saját megrökönyödésemet. Küzdelmes munka volt, amint azt mutatja a szemelvény stílusa is; íme a szerzőnek az orosz földről szerzett első benyomása:

...Ne csapjuk be magunkat: e sorok írója nem túl jól vizsgázott az első napokon. Nagyon is tehetetlenül vergődött a benyomások sűrű kásájában, amivel a képzelete által festett orosz élet tiszta és éles kontúrjai helyett szembe találta magát. A Szovjetuniót úgy képzelte el, mint valamiféle gigantikus Manhattant, melynek titáni épületei úgy nőnek ki a földből, mint eső után a gombák; az eróművek előtt fegyelmezetten sorba álló folyókat látott maga előtt; hegyeket, amelyeket a hit a magasba emel, s embereket, akik, mint gyorsított felvételen, szakadatlanul dolgoznak, hogy teljesüljön a Terv. Az első szovjet város azonban, amelyet megpillantott, úgy festett, mint egy hétszázézer alvó lélek lakta hatalmas falu; álmos, mint a Kelet, és időtlen, mint a sztyepp. A pályaudvarról parasztkomoly tömege hömpölygött a poros úton, mintha vásárba tartanának-és ez nem valami elmaradott falucska volt, hanem az Unió második legnagyobb tagköztársaságának fővárosa. Az ősrégi villamoson a kalauznó az utasok közé húzódva üldögél, napraforgómagot rágcsál, és ha az ember kérdeztőle valamit, szemrehányóan néz parasztfekendője alól, és csak megvonja a vállát. A *droszkik* olyanok, mint múzeumokból kilépett relikviák; magas bakjukon a *jivoscsik* csattogtatja ostorát, és anyját meg nagyanyját átkozza csontvázszerű gebéjének. Olykor-olykor elhalad egy gépjármű; vadul túlköl, és a kövezetlen úttesten recsegnek a tengelyei. Istállók oldalán vérfagyasztó, az inkvizíció rémségeit ábrázoló plakátok csalogatják a muzsikokat befelé, hogy gyönyörködjenek a modern művészetben - amit egyébként az utcai fotográfusok márványoszlopos palotákat meg lótuszvirágokkal ellepett tavakat ábrázoló hátterei is képviselnek. Külföldi újságok nem kaphatók; a táviratok lassabban járnak, mint a vonat, a te-

lefonkapcsolatra többet kell várni, mintha az ember villamossal menne és intézné el a dolgait.

És ennek a poros utcájú, túlzásúfolt villamosok járta, álmosan nyüzsgő falunak a közepén van egy tér, ahol két modern felhőkarcoló áll, s mellette az új telefonközpont-csupa üveg és acél; s ott van az új mintakórház meg a traktorgyár - Európában a második legnagyobb -, meg a sportstadion, a vidámpark, a munkásklub és így tovább...

Olyan az egész, mint egy film, amit tévedésből kétszer exponáltak: egyszer a múltban, egyszer pedig a jövőben. A két kép átfedi egymást és összefonódik, s a végeredmény - káosz. Az újonnan érkezett csak lassan tanulja meg szétválasztani a dolgokat, különbséget tenni a két réteg között; felfedezni a bonyolult útvesztőben az alapvető mintázatot. És még több időnek kell eltelnie, amíg megérti ennek az országnak a népet, ezeket a férfiakat és asszonyokat, akik önmaguk is két korszak keveredései: bennük van az ember, aki mezítláb gázol a sáron át, és bennük van már az, aki irattáskát hord magával, és szarukeretes szemüveget visel. Örökségük a sztyeppek alaktalan roppantsága, környezetük pedig a keményen és pontosan kiszabott Terv.

A jövevény csak lassan tanul meg ellentmondásokban gondolkozni; kivenni a kusza felszín alatt az eljövendő dolgok körvonalát, s megérteni, hogy szovjet földön a jelen csak fikció: feszülő hártya a múlt és a jövő között.

A fejezetet, amelyből idéztem, a cenzor kihúzta a kéziratból. A könyv alig felére csonkított változata *Vörös nappalok, fehér éjszakák* címmel két év múlva megjelent (a *fehér éjszakák* a sarkkörü régiókra utalt). Az írás azonban egyfajta munkaterápia volt: segített legyőzni kétségeimet, és benyomásaimat a megkívánt alakzatba rendezte át. Megtanultam a megdöbbentő és felháborító dolgokat automatikusan a *múlt öröksége*, mindazt pedig, ami tetszett, a *jövő magvai* kategóriába sorolni be. Európai ember számára 1932-ben csak ennek a belső osztályozógépnek a mű-

ködtetésével volt lehetséges Oroszországban élni és kommunistának mégis megmaradni.

Az általam ismert és az oroszok között élve is szellemileg frissen maradni képes külföldi kommunis-
ták mindegyikének fejében ott működött ez a berende-
zés. Pontosan tudták, hogy a hivatalos propaganda
egy nagy halom hazugság, de az *elmaradott tömegekre*
hivatkozva elfogadhatónak ítélték ezt a hazugságot.
Tudták, hogy az életszínvonal az oroszoknál sokkal
alacsonyabb, mint a kapitalista világban, de a dol-
got azzal tették elfogadhatóvá, hogy a cárok alatt
még sokkal rosszabbul ment a soruk. Undorodtak Sztá-
lin dicsőítésétől, de azt mondták, hogy a muzsiknak
szüksége van egy új idolra, amivel felcserélheti
szobája falán az ikonokat.

Amikor a körülmények elviselhetetlenné válnak,
az emberek vérmeérsékletüknek megfelelően általában
háromféleképpen szoktak reagálni: lázadással, apáti-
ával vagy öncsalással. A szovjet állampolgár jól
tudja, hogy a történelem legnagyobb és legtökélete-
sebb rendőri szervezetével szemben lázadni öngyil-
kosság. Többségük a külső apátia és a belső cinizmus
állapotában él, a kisebbség pedig az önbecsapást vá-
lasztotta.

Én a kisebbséghez tartoztam. A kommunista elme a
tömegpropaganda technikájához hasonlóan az önbecsa-
pás technikáját is tökéletességre fejlesztette. Az
igaz hívőben működő „belső cenzor” kiteljesíti a
külső cenzorok munkáját; önfegyelme éppoly zsarnoki,
mint a külső hatalom, s így saját tudatát tartja
terror alatt.

Weissbergék kicsiny, de orosz mércével mérve
fényűző lakásban éltek Alex munkahelyének szomszéd-
ságában. Alex az Ukrán Fizikai és Technológiai Inté-
zetnél (LIFTI) dolgozott, amely egyike volt Európa
legnagyobb kísérleti laboratóriumainak. Az új üze-
mek, egyetemek és kutatóközpontok többnyire saját
lakásokkal is rendelkeztek; soknak közülük saját ül-
tetvényei vagy zöldségföldjei is voltak, s így al-
kalmazottaik még az átlagosnál is nagyobb mértékben
függtek tőlük. A lakás három szobából állt; itt la-
kott Alex, Eva és Eva édesanyja, s gyakran külföldi

vendég fizikusok is, akik elszállásolására a vállalat őket jelölte ki.

Mintegy két hétig maradtam Weissbergéknél. Ezután megkezdtem utazásaimat, de a kényelem és a barátság e mennyországába gyakran visszatértem. Egyikünk sem sejtette, milyen borzasztó sors vár még ezekre a kedves és derék emberekre. Találkoztam Alex több munkatársával, köztük a Szovjetunió vezető fizikusaival is, és ha egy próféta azt suttogta volna valamelyikünk fülébe, hogy ugyanezek az emberek tanúskodni fognak Alex, a Gestapo-ügynök és terrorista ellen, azt hittük volna, hogy megőrült.

Az első két hétben meglátogattam Harkov gyárait és munkásklubjait. Oroszul minden nyelvtan nélkül, de aránylag folyékonyan beszéltem. Nyelvtudásomat utolsó négy berlini hónapom alatt ugyanazzal a magas nyomású kuktafazék módszerrel szereztem, amivel a modern hébert tanultam meg Palesztinába indulásom előtt. Szótáram mintegy ezer szóból állt, s ezekkel szállodaportások és idegenvezetők módjára minden nyelvtani mondattani összefüggés nélkül bővészkedtem. Így aztán egyedül is tudtam utazgatni; nem kellett mindenhová a hivatalos autóval mennem, hanem felszállhattam a villamosra, és szóba elegyedhettem mindenkivel, aki az utamba akadt.

Harkovban a tömegközlekedés egyedüli eszközei a húsz-harminc percenként közlekedő ódivatú villamosok voltak. Körülbelül háromszor annyian utaztak rajtuk, mint ahányan normálisan elfértek volna, s az ajtóknál, az ütközőkön, az ablakokban és a tetőn szőlőfürtökként lógtak az akrobatikus pózokban kapaszkodó emberek. Első troliutamon nemcsak farzsebemből lopták ki a tárcámat, de belső zsebemből a töltőtollamat és nadrágzsebemből a cigarettámat is; akkora volt a zsúfoltság, és olyan szorosan voltunk egymáshoz préselődve, hogy azt sem éreztem volna, ha a nadrágom szárát vágják volna le. A tömegközlekedési eszközök, hivatalok és szórakozóhelyek krónikus túlszúfoltsága Oroszországot a zsebtolvajok paradicsomává tette, s ők a világon egyedülálló virtuozitással gyakorolták mesterségüket. Elsősorban a *bezpizornijok* soraiból kerültek ki, a kőbor árva

gyerekek közül, akik a polgárháború óta sáskákként borították el az országot.

Harkovban 1932-ben egyedül légyapírhoz, fogamzásgátló szerekhez és postabélyeghez lehetett könnyen hozzájutni. A szövetkezeti boltok, amelyeknek a hétköznapi élethez szükséges javakkal kellett volna ellátniuk a népeiséget, üresek voltak. Engem félrevezetett a kiváltságos külföldieknek fenntartott üzletek viszonylag jó ellátottsága, s még nagyon sokáig nem mértem fel az ukrajnai éhínség valódi méreteit, de a teljes áruhiány látványa már az első napon mellbe vágott. Nem volt cipő, és nem volt ruha. Nem volt írógéppapír és indigó; fésű, hajtű, szög, serpenyő és fazék, de még a minden orosz háztartásban használt petróleumfűzők tisztításához elengedhetetlenül szükséges fémpálcika sem. Később, amikor a harkovi erőmű meghibásodott, s a város a téli hónapokra elektromos energia nélkül maradt, az üzletekből eltűnt a petróleum is.

Ha híre ment, hogy valahol *lehet kapni* valamit, az újság sebesen terjedt, és az emberek rohantak megvásárolni - mindegy volt, hogy milyen árucikkról van szó: fogkeféről, cukorkáról, szappanról, cigarettáról, kanócról vagy serpenyőről. Ahol az utcán valamiért sorban álltak, mindenki odasietett, és csatlakozott a várakozókhoz. Gyakran megesett, hogy a sor bekanyarodott egy utcasarkon, a végén állóknak fogalmuk se volt róla, hogy *mit osztanak*, és találgatásokkal, felrebbent híresztelésekkel szórakoztatták egymást. Rövidesen magam is rabja lettem ennek a szenvedélynek, és a Szovjetunióban töltött második napomon diadalmasan vittem haza egy szájharmonikát meg egy üveg folttisztítót, ami csinos lyukat mart Alex legjobb ruhájába.

Kevésbé szórakoztató volt a bazár, amire az ember nem gondolhat vissza úgy, hogy a toroka ne szorulna össze. Ez egy állandó piac volt egy hatalmas, üres téren. Akinek volt valami eladnivalója, leguggolt a porba, és áruját egy kendőn vagy egy sálon szétteregette maga előtt. Az áru lehetett egy marék rozsdás szög, egy rongyos takaró vagy egy kancsó savanyú tej, amelyet gazdája kanalanként árult - legyekkel együtt. Láttam vénasszonyokat, akik órákig

ültek egyetlen húsvéti tojással vagy egy darab ösz-szeszáradt kecskesajttal maguk előtt. Egy vénember, akinek meztelen lábát kelések borították, rongyos csizmáját próbálta eladni egy kiló fekete kenyérért és egy pakli mahorkáért. Gyakori árucikkek voltak a kenderből font papucsok, sőt még a rossz csizmákról leszedett, rongyokkal kifoldozott talpak és sarkak is. Voltak öregek, akiknek semmi eladhatójuk nem volt; ezek ukrán balladákat énekeltek, és az emberek olykor odavetettek nekik egy-egy kopejkát. Néhány csecsemő is ott feküdt a porban vagy az anyja ölében; egyiküket-másikukat éppen szoptatták; a gyermek legyeztől ellepett ajkai mohón tapadtak a ráncos emlőre, amelyből inkább szívhattak epét, mint tejet. Meglepően sokaknak volt valamilyen szembetegsége; voltak kancsalok, volt, akinek a pupillája áttetszően, tejesen opálos volt, többeknek pedig teljesen hiányzott az egyik szeme. A legtöbb embernek dagadt volt a lába vagy a keze; arcuk inkább puffadt volt, mintsem csontvázszerű, a színük pedig olyan volt, amit Tolsztoj egy fegyencről beszélve úgy jellemzett: „mint a pincében kihajtott krumplicsíra”.

A harkovi bazár olyan élmény volt, amit még hús év után is könnyű felidézni. Az ott látott emberek hivatalosan mind *kulákok* voltak, akiknek házaik és földjeit az állam büntetésképpen sajátította ki. A valóságban azonban, amint lassacskán rájöttem, egyszerű parasztok voltak, akiket az éhínség űzött el falvaikból. Az előző évben a terménybeszolgáltatást felügyelő párttisztviselők attól tartva, hogy nem érik el a kiszabott mennyiséget, nemcsak a termést, hanem a következő évi vetőmagot is elszedték az emberektől, s az újonnan létrehozott szövetkezeteknek nem volt mit elvetniük. Teheneiket és a szárnyasokat inkább leöldösték, semhogy beadják őket a *kolhozba*, s amikor a titkos tartalékok utolsó morzsája is elfogyott, elhagyták a földet, amely immár nem volt az övék. Egész falvak haltak ki, egész járások néptelenedtek el; az ötmillió Szibériába deportált kulákon kívül további milliók tántorogtak az országutakon. A tömeg megfojtotta a vasútállomásokat, megtömte a tehervonatokat, telizsúfolta a piactereket, és az emberek ott haltak meg az utcákon; soha életemben nem láttam annyi és oly sietős, elkapkodott temetést,

mint azon a télen Harkovban. Soha nem közölték és valószínűleg nem is ismerték a „nomadizált” emberek pontos számát, de nagyságában bizonyosan meghaladta a Római Birodalom bukását követő népvándorlásokat.

Az éhínség hivatalosan nem létezett. Csupán bizonyos, a *kollektivizáció frontján tapasztalható nehézségekre* tettek homályos célzásokat. A *trudnoszty* - nehézség - szó egyike a hivatalos orosz beszéd leggyakrabban használt szavainak; arra szolgál, hogy ugyanannyira csökkentse a katasztrófák jelentőségét, amilyen mértékben az eredményeket túlozták el. A szovjet állampolgár automatikusan megérti, hogy a *forradalmi erők gigantikus győzelme Nagy-Britanniában* azt jelenti: Nagy-Britannia Kommunista Pártja fél százalékkal növelte szavazatainak arányát, míg a *Birobidzsanban egészségügyi téren bizonyos nehézségek merültek fel* hír hallatán tudja, hogy tehát azon a vidéken kolera dühöng.

Egy hét múlva szótáramban helyet kaptak a szovjet élet leggyakrabban használatos szavai és kifejezései: a *pityiletka* (ötéves terv), *komandirovka* (hivatalos utazás, kiküldetés), *própuszk* (engedély), *remont* (javítás alatt). Megtanultam, hogy valutáért (külföldi pénz) minden kapható, ami egyébként megszerelhetetlen; hogy a *szicsász*, bár a szótár szerint azt jelenti: rögtön, azonnal - inkább a spanyol *mañana* megfelelője; hogy *kulturnij cselovek* (kultúrember) az a személy, aki nem köpköd és nem káromkodik, zsebkendőt használ, és tud számokat összeadni az abakuszon. Megtudtam, hogy a szovjet órákat, készülékeket és gépezeteket három hónaponként javítani kell; megtanultam írni a papír gyanánt szolgáló érdes, szürke lapokra és mosakodni a falra rögzített, csappal ellátott sajátos szamovár alatt. Megtanultam, hogy sem a térkép, sem a rendőr nem tudja útbaigazítani az embert, mert minden utcának új neve van, de mindenki a régi elnevezéseket használja, s hogy a tisztségviselők szüntelenül úton vannak az ország egész területén, mint valami helyfoglalós társasjáték szereplői. Mindezt kíváncsian és nagy jókedvvel sajátítottam el, mert tudtam, hogy minden, ami bosszant, csak a múlt öröksége, s ami tetszik, a jövőendő záloga. Amúgy is mindig mélységes vágyódást

éreztem az őskáosz iránt, s ugyanígy valamiféle apokaliptiszis-nosztalgiát, s most itt találtam magam mindkettő sűrűjében.

Egyik legkedvesebb időtöltésem az volt, hogy sétáltam az utcákon, és találgattam, mit jelenthetnek az intézeteket, üzleteket és hivatalokat jelölő misztikus rövidítések. A mi szövetkezeti boltunkat úgy hívták: INSZTAB; a szervezetet, amely gondomat viselte: MORP, Alex munkahelye pedig az UFTI volt, a NARKOMTASPROM (Nehézipari Népbizottság) egyik alszervezete, amely másfelől a GOSZPLAN (Állami Tervbizottság) és az SZK(B)PKB (a Szovjetunió Szocialista - Bolsevik- Pártjának Központi Bizottsága) irányítása alatt állt. Legnehezebb arra visszaemlékezni, hogy hívták harkovi kiadómat, mert a neve nem orosz volt, hanem ukrán. Rövidítése így festett: URKERSZNAZMENVIDAV; és azt jelentette: Nemzeti Kiadószerkezet Ukrán Állami Kiadóvállalata. Ennek a mozaikszójárványnak az volt az oka, hogy a cégek nem viselhették többé alapítóik, tulajdonosaik nevét vagy valamilyen márkanevet; a dolog a szovjet élet elszemélytelenedésének egyik fejezete volt.

*

Ha az ember meg akarja érteni egy totalitáriánus állam mindennapjait, feltétlenül őrizkednie kell attól, hogy a dolgokat túlságosan leegyszerűsítse. A Kirov 1934-ben történt meggyilkolását, a terror kezdetét megelőző időszakban Oroszország népe nem szüntelen rettegésben, inkább egyfajta diffúz bizonytalanságérzetben, valami lebegő aggodalomban, szorongásban élt. Egy figyelmetlen megjegyzés nem eredményezett azonnali megtorlást, de az ember tudta, hogy mindenről feljegyzés készül, és el fog jönni majd az a nap, talán már az idén, talán csak tíz év múlva, amikor hibát követ el a munkahelyén, összeakad egy féltékeny asszonnyal, vagy a szomszéd szeméttel a lakására, s azon a napon a GPU ellene fordítja majd minden kételkedő félmondatát és múltbeli kapcsolatait. Más szavakkal: a szovjet állampolgár nem rettegett jobban, mint amennyire egy katolikus fél az utolsó ítélettől - csupán annyi a különbség, hogy a GPU a halál innenső oldalán tevékenykedett, s az ál-

tala büntetett bűnöket meggyónni, s alóluk feloldozást nyerni nem volt lehetőség.

1932-ben jó barátok közt még meg lehetett ereszteni egy-egy politikailag csiklandós viccet. Hogy az itt következő példa érthető legyen, szükséges tudni, hogy száműzetése előtt Trockij a parasztsággal szemben a kemény kéz politikáját tartotta helyesnek az ipari munkásság jólétének fokozása érdekében, míg Buharin a parasztságnak kívánt volna engedelményeket tenni a munkásosztály rovására. A vicc története, hogy egy ember jelentkezik a kommunista pártba, és a bizottság előtt kérdéseket kell megválaszolnia:

- Minek a jele, ha a városban kapható élelmiszer, de vidéken nem?
- Baloldali, trockista elhajlás.
- És mit jelent, ha vidéken jó az ellátás, de a városban nem?
- Jobboldali, buharinista elhajlást.
- És ha sem a városokban, sem pedig vidéken nincs élelmiszer?
- A párt irányvonalának helyes érvényesülése.
- És ha mind a városokban, mind pedig vidéken megfelelő az ellátás?
- Azok a kapitalizmus borzalmai.

A szovjet állampolgár állandó szorongásainak egyik oka az volt, hogy bármikor *komandirovkára* vezényelheték az ország valamely távoli részébe, az Urálba, Kelet-Szibériába vagy Kazahsztánba. Ez nem feltétlenül volt büntetés, és jószerivel bárkivel és bármikor megtörténhetett. A *komandirovka* hivatalos kiküldetés, és egy állami tulajdonú és vezérlésű országban mindenki hivatali alkalmazott.

A *komandirovka* szólhatott meghatározott időre, de lehetett végleges is. A magas rangú államigazgatási, ipari, oktatási stb. tisztviselők jelentős hányada szüntelenül úton volt valami igen sürgős *komandirovkán*. Ennek egyik oka a postai, telefon- és távirati összeköttetés lassúsága és megbízhatatlansága volt; fontos vagy bonyolult dolgokat csak sze-

mélyesen lehetett elintézni. Egy tökéletesen közpon-
tosított államban helyi tisztviselő nem hozhat fon-
tos döntéseket anélkül, hogy hivatali felettesével
ne konzultálna. Mindennek következménye, hogy ha az
ember Moszkván kívül felelős személlyel szeretne ta-
lálkozni, a válasz igen gyakran az, hogy az illető
épp *komandirovkán* van, s vagy a jövő, vagy az az
utáni héten fog visszatérni.

Fentiekből arra lehet következtetni, hogy az
utazás Oroszországban egyszerű dolog. Ez nem így
van. Elméletileg persze ebben az időben minden szov-
jet állampolgárnak joga volt bárhová utazni az or-
szágban, ám a gyakorlatban a mindennemű járművek hi-
hetetlen túlzsúfoltsága miatt csak azok utazhattak,
akik rendelkeztek a hivatalos elsőbbséget biztosító
különleges engedéllyel, a *bronyival*. A *bronyi* nélkül
utazni kívánó emberek órákig - vagy ha úgy adódott,
napokig - álltak sorban a jegypénztáraknál, s ha
megkapták a jegyet, ismét órákra vagy napokra le-
kellett táborozniuk az állomáson, míg sorra nem ke-
rültek, hogy felszállhassanak az agyonzsúfolt vonat-
ra, amely elvitte őket a következő stációig. Millió-
nyi ilyen várakozó tette megközelíthetetlené az
orosz pályaudvarokat és vasútállomásokat; ott tüle-
kedtek összecsomagolt ágyneműik és egyéb poggyászaik
között a peronok és várótermek mocskos kövezetén,
rezignáltan és türelmesen. Ez volt a nagy felfordú-
lás korszaka, amelyet hivatalosan úgy neveztek: *ipa-
ri és mezőgazdasági népvándorlás*. Az éhínség a la-
kosság jelentős hányadát vasúti nomáddá tette, s
ezek az emberek mérföldek ezerein utaztak át, ha va-
lami kósza szóbeszéd egy másik országrészben jobb
életkörülményekkel kecsegtetett.

A *bronyival* utazó kiváltságosok között az hatá-
rozta meg az utazás gyorsaságát és egyszerűségét,
hogy milyen „erős” volt az az *organyizacija* (állam-
igazgatási szerv, üzem, vállalat vagy mezőgazdasági
szövetkezet), amelyben dolgoztak. A GPU abszolút el-
sőbbbséget élvezett; ezután következtek a párt, majd
az államigazgatás szervei, a hadsereg, a nehézipar,
a könnyűfémgyártás, a fogyasztási cikket gyártó
vállalatok, a szakszervezetek, kutatóközpontok stb.,
körülbelül ebben a sorrendben. Ugyanez a hierarchia

érvényesült a lakások, szobák vagy albérletek elosztásánál is, amit a városi tanácsok lakásosztályai intéztek, s ennek alapján jutottak szállodai szobához az utazók is, akiknek a sorsa a Központi Szállodaigazgatóság kezébe volt letéve. Ez a rendszer határozta meg, hogy az ember melyik ételkészítési egységhez tartozott, ezen múlt, hogy megtekintett-e egy-egy díszszemlét vagy színházi előadást. Amikor valaki valamilyen árucikket vagy szolgáltatást, vonatjegyet, vagy ételkészítési-utalványt igényelt, az volt az első kérdés: milyen *organizációjához* tartozik? Az egyén jogai és kiváltságai teljes mértékben függtek *organizációjának* a hierarchiában elfoglalt helyétől, és azon belül a saját pozíciójától. Talán soha nem létezett még ilyen mereven rétegződő társadalom, melyben a társadalmi helyzet ily messzemenően határozta volna meg az egyén életét és tevékenységét.

Mindannyian emlékszünk még a forradalom előtti orosz novellákra, amelyekben ilyen kitételeket olvashattunk: *Ivan Ivanovics Golupcsin, tizenharmadik fizetési osztályba tartozó tisztviselő*. Ez a hagyományos hierarchia korábban kizárólag a közigazgatás berkein belül létezett, mostanra azonban az egész lakosságra kiterjesztették, és bár a fokozatoknak hivatalos számsorrendje nincs, a piramisban elfoglalt helyét minden ember pontosan ismeri.

Egy politikai vezető helyzete például, amely más országokban az elért eredményektől, a választási sikertől és az emberek szimpátiájától; itt a május 1-jei vagy november 7-ei díszszemle tribünjén elfoglalt helyétől, valamint attól függ, hogy neve egy gyűlés vagy ünnepség résztvevőinek névsorában hányadik helyen szerepel. A külföldi diplomatáknak és újságíróknak meg kellett tanulniuk kiolvasni e bizánci rítus finom jelentéseit.

E hierarchikus rendszer másik sajátossága, hogy a piramis lejtőjén lefelé megtett lépés végleges és visszavonhatatlan. Más országokban a kormányok és egyének ismételten elmozdulhatnak mind felfelé, mind pedig lefelé; a Szovjetunióban alig akad példa arra, hogy egy politikus, hivatalnok, technokrata, író

vagy festő visszatérjen a lejtő alacsonyabb szintje-
iról.

5.

AZ UTAZÁS KEZDETE

A szabadúszó író valahol a hierarchia legalján helyezkedett el. Én azonban nem voltam egyszerű szabadúszó; volt *organizációm* MORP -, amely, minthogy a Kominternhez tartozott, a piramis közepe táján foglalt helyet. Ráadásul párttag is voltam~ ami tovább emelte, viszont csak a német, s nem az orosz kommunista párt tagja, ami csökkentette a rangomat. Állandóan nálam volt azonban egy levél az AGITPROP EKKI-től, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Agitációs-propaganda Osztályától, s ez mindenütt jelentős tekintélyt szerzett nekem.

Az effajta *annak, akit* illet levelek a Szovjetunióban egyfajta útlevelekként szolgálnak. „Erejükön” múlik, hogy a polgár megkapja-e a szükséges engedélyeket, szállást, élelmiszerutalványt és miegyebet. Ennek megfelelően ezeket a leveleket igen óvatosan és körültekintően fogalmazták, hogy biztosítsák a felmutatójuknak járó előnyöket és lehetőségeket - de csakis azokat. Az én levelem „erős” volt. Ott díszelgett rajta az AGITPROP EKKI vezetője, Gopner elvtárs saját kezű aláírása, a szövegben pedig az volt olvasható, hogy a Német Forradalmi Írók Ligájának kiküldöttje vagyok, és a Komintern támogatásával utazom.

Másfelől azonban külföldi, burzsoá újságíró voltam, aki különösen fontos lapoknak dolgozik, és mint ilyen, megfelelő kapcsolatai vannak a NARKOMINGYELLEL, a külügyminisztérium sajtóosztályával - ez egészen a csúcs közelébe juttatott a piramisnak egy másik oldalán. Szállást kaphattam az Inturiszt szállodáiban - már ahol voltak ilyenek egyáltalán; a vonatokon a puha osztályon utazhattam, és az INSZNAB-nál: a diplomaták a külföldi sajtó és a külföldi szaktanácsadók számára fenntartott szövetkezeti üzletekben vásárolhattam élelmiszert. Viszolyogtam attól, hogy éljek ezekkel a burzsoá kiváltságokkal, de a távoli, éhség sújtotta vidékeken tett magányos utazások során gyakran ez volt az egyetlen lehetőség, hogy szálláshoz és enivalóhoz jussak.

Óvatosan ügyeltem arra, hogy a felkeresett gyárakban, valamint párttisztviselők és útitársaim előtt soha ne mutogassam a burzsoá NARKOMINGYEL-dokumentumot, ami irányomban csak bizalmatlanságot és gyanakvást keltett volna - és ugyanígy: szálloda-portásoknak, vasúti tisztviselőknek és szövetségi élelmiszerüzletek vezetőinek nem a Komintern-levelet adtam oda, mert ez megfosztott volna azoktól az előnyöktől, amik kijártak a propaganda megfontolásokból megtúrt burzsoá turistáknak. Ez a kettős magatartás egyáltalán nem tűnt becstelennek; inkább aláhúzta a Komintern és a NARKOMINGYEL, a Szovjetunió mint nemzetközi nagyhatalom és a világforradalom titkos központja két arcának dialektikus különbözőségeit. Minden párttag első leckéi közé tartozott, hogy megtanulja szüntelenül szem előtt tartani ezt a dualitást.

Szimbolikusan kétféle mezben utaztam tehát, és szó szerint két iratkészlettel: egyik a jobb, másik a bal zsebemben lapult. Annak az egyszerű memorizáló fogásnak köszönhetően nem cseréltem fel őket soha, hogy megjegyeztem: a Komintern a *bal*.

És még ilyen felszereltséggel sem volt lehetséges egyedül utazgatnom anélkül, hogy időnként ne támaszkodjam a szervezetre, amelyik mindenütt egyformán és hatékonyan működött: GPU-ra. A Szovjetunió

minden pályaudvarán és vasútállomásán volt egy GPU-kirendeltség, amely a káoszban fenntartotta a rend valamelyes minimumát. A „vasúti GPU” feladata nem a politikai felügyelet volt; ezek az emberek a vasúti tisztviselők, az információs központok és az utazásszervezők feladatait látták el a hivatalos úton lévők szolgálatában. Amikor egy idegen városban leszálltam a vonatról, egyenesen az állomáson lévő GPU-irodába siettem, felmutattam a papírjaimat, mire rutinszerűen elláttak azokkal az alapvető dolgokkal, amikre közönséges *organizacija* nélküli utazó nem is gondolhatott: szobával, vagy legalább egy ágygal, élelmiszer-utalvánnyal és útiköltséggel. Támogatóim a Komintern és a külügyminisztérium voltak, ám ezeknek a kisvárosokban nem volt képviselőjük, így aztán a GPU-állomások vettek védőszárnyaik alá, míg át nem adhattak a lassabban mozduló helyi pártbizottságnak vagy a kormány vendégházainak. Röviden: a vasúti GPU-nak korántsem volt olyan baljós és félelmetes jellege, mint a nagy szervezetnek, amelynek egyfajta közönségszolgálati, adminisztratív ágazata volt - mint említettem - az egyetlen hatékonyan és megbízhatóan működő intézmény az országban; az acélváz, amely egyben tartotta a piramist, és jellemző volt, hogy ez a váz nem az állami vagy helyi közigazgatás, hanem a Belügyi Népbiztosság kirendeltségében tevékenykedett. Nem a terror, hanem a dolgokat elintézni egyedül képes, mindenütt jelenvaló szervezet létezése a totális rendőrállam legalapvetőbb jellemzője.

A megírandó könyv és a cikksorozat gerinceként a Szovjet Birodalom legészakibb, sarkköri tájaitól az afganisztáni határig tett utazás leírását képzeltem el. Pártbeli feletteseim jónak találták tervemet. A Graf Zeppelin-expedíció tagjaként* egy évvel korábban már jártam a sarkvidéken; a könyv első részéhez az ott szerzett élmények szolgáltak volna alapanyagul. A második részt az öt éves terv oroszországi és ukrainai vívmányainak, a harmadikat pedig az elmara-dott közép-ázsiai területeknek szenteltem volna. Az utazás ez utolsó szakasza a Kaukázuson át Grúziába, Örményországba és Azerbajdzsánba vezetett, majd a

* *Nyílvessző a végtelenbe*. Osiris, 1996. Ford. Boris János.

Kaszpi-tengeren és Turkesztánon át Krasznovodszktól Ashabadig és a Kara-kum sivatagban lévő Merv-oázisig; egészen le az afgán határig, s onnan ismét felfelé Boharába, Szamarkandba és Taskentbe, Üzbegisztán fővárosába, Szovjet-Közép-Ázsia közigazgatási fővárosába, ahonnan Moszkvába Kazahsztánon át tértem vissza. Az út öt hónapig tartott; utaztam vonaton, gőzhajón, autón és lovon. Ez utóbbi volt messze a legkényelmesebb, egy lovat ugyanis nem lehet túlzásúfolni. A meglátogatott közép-ázsiai területek némelyikén az orosz kormánytisztviselőktől eltekintve énelőttem még nem járt európai.

Mindez persze nem volt olyan izgalmas, amilyennek hangzik, de természetesen egyedülálló alkalom volt, hogy felfedezzem a világ egy alig ismert, egzotikus részét; az út végigvezetett a legérdekesebb tájakon és városokon: a Kaukázuson, az Ararát hegyén, a Kara-kum sivatagon, Tbiliszin, Bakun és Szamarkandon. Mindezt azonban megbocsáthatatlanul botor módon nem vettem tudomásul; zárt világegyetem falai között szemem csak a statisztikákat, gyárakat, gépállomásokat és erőműveket vette észre, és alig szenteltem figyelmet a tájakra, az építészetre, a virágokra és a madarakra.

Beleverték ugyanis a fejembe - és kétszázmillió orosz ember fejébe -, hogy a múlt emlékeire és ereklényeire figyelni morbid, szentimentális, romantikus és eszkéipista magatartás. Az ősi népdalokat egész Oroszországban betiltották, mert egészségtelen és helytelen vágyakozást keltettek volna az elmúlt idők iránt. Egyes klasszikusok, akik *szociálisan progresszívnek* számítottak, például a *Háború és béke*, az *Oblomov* és a *Holt lelkek* iskolai olvasmányok voltak, és az Állami Könyvkiadó Vállalat olcsó kötetekben jelentette meg őket, a többiek azonban - így Dosztojevskij szinte minden műve -, ha nem is szerepeltek konkrétan a tilalmi listán, feledésre ítéltettek azon az egyszerű módon, hogy nem jelentek meg. (A könyv- és lapkiadás állami monopóliuma hosszú távon sokkal meghatározóbb a kommunista rendszerekben, mint az internálótáborok vagy éppen az egypártrendszer.) A kommunistának nemcsak az a kötelessége, hogy megfigyelje a világot, de meg is kell változ-

tatnia azt; szemét nem a múltra és a jelenre, hanem a jövőre kell függesztenie. Az emberiség történelmének kezdete a Világforradalom; minden, ami előtte volt, csak barbár, kaotikus nyitány.

Ugyanez állt az építészetre, a filozófiára és a képzőművészetre is, és ez a magatartás semmiképpen nem korlátozódott a fanatikus pártbürokraták soraira. Landau professzor, az orosz fizikusok legkiemelkedőbb géniusza egy alkalommal fél óra hosszat arról győzködött, hogy a Marx előtti filozófusokkal foglalkozni merő időpocsékolás, és hasonló hozzáállásról tanúskodik Auden felszólítása is: *Tisztítsuk ki a fejekből a szemetet*. Ez persze nem volt annyira abszurd, mint amilyenek ma tűnik. Aki a polgárháború, a világháború, a szociális forrongás és gazdasági káosz világában születik, abban mély és igaz vágy ég, hogy mindenestől szakítson a múlttal, és előlről kezdje az emberiség történetét. Ebben az apokaliptikus világban sajátos ötvözetté egyesült a dadaizmus, a futurizmus, a szürrealizmus és az ötévesterv-misztika. John Donne így írt: *Nedvesítsd meg egy csepp véreddel kiszáradt lelkemet*. Az ezerkilencszázharminc évek misztikusa mint a Kegyelem jeléért azért esdekelt, hogy vethessen egy pillantást a Dnyeper folyón épült eróműre, s hogy három százalékkal növekedjék a szovjet nyersvastermelés.

Így aztán elmentem az Araráthoz és Boharába is, de nem csak hogy szemeimet gyönyörködtessem és elmerüljek a múltban hanem hogy lássam, hogyan áll helyt Közép-Ázsia a gyapotfronton vívott harcban. Olykor természetesen megsérült a fegyelem; itt-ott kilestem a magamra szíjazott szemellenző mögül még egy kereskedelmi utazó is észreveszi néha a naplemente csodás színeit. Összességében azonban ragaszkodtam utam száználmas célszerűségéhez, és az időt szinte teljes egészében gyárak, kolhozok, munkásklubok, óvodák és pártirodák látogatására fordítottam. Azok az emberek, akik gondjaikba vettem, amikor egy-egy új helyre megérkeztem, szinte semmit sem tudtak városuk történelméről, építészetéről és a forradalom előtti népművészetről. Párttagok voltak, s a párttól kapták iskolázottságukat és kondicionáltságukat is. Egy tizenhetedik századi templom vagy egy tizenötödik szá-

zadi mecset számukra csak egy öreg ház volt, melyet nemigen méltattak többre egy vállrándításnál. Ha a látogató érdeklődést tanúsított egy bizánci mozaik vagy egy faragott oszlop iránt, elnéző mosollyal vették tudomásul romantikus, burzsoá szemléletét; a külföldi elvtársak ideológiai képzettsége még nem érte el a kellő mértéket.

Segítette az útitervemhez való ragaszkodást az átlagos orosz városok sivár egyformasága is. Új-Bohara - bár Ázsia szívében fekszik - jellegzetes orosz barakkváros; szinte alig lehet megkülönböztetni Harkovtól vagy Moszkva peremkerületeitől. Az egyformaság Amerika kisvárosaira emlékezteti az embert, de egy olyan Amerika kisvárosaira, amely csakis a lepusztult vidékekből és kerületekből áll. Szerencsém volt, hogy nem Moszkvában, hanem Harkovban kezdtem az utazást, mert így az első pillanattól kezdve a Szovjetunió vidéki városainak életével ismerkedhettem, amiről - mint a Hold túlsó oldaláról - igen keveset tudunk. Az Európa felé fordított arc Moszkva; ez az egyetlen város, ahol a külföldi újságírók és diplomaták aránylag szabadon közlekedhettek, de Moszkvának még annyi köze sincs a Szovjetunió többi részéhez, amennyit általában a fővárosok az országaikról elárulnak. Egy centralizált birodalom központja; székhelye nemcsak a pártnak és a kormánynak, de az ipar, a mezőgazdaság, az elosztás és minden egyéb tevékenység minden ágazatában felelős vezetésnek is. Moszkva ellátása így abszolút elsőbbséget élvez; kapható itt minden, az üzemanyagtól az élelmiszerig, az ajakrúztól a fogkeféig és egyéb fényűzési cikkekig, amik az ország többi részében teljességgel ismeretlenek. A moszkvai életszínvonal 1932-ben nagyjából megegyezett egy walesi bányavároskáéval a gazdasági válság idején, de kivételes és irigylésre méltó volt mindazon helyekkel összehasonlítva, amelyeket több ezer mérföldes utazásom során meglátogattam.

A távoli vidékek városképeiben nem sok változást hozott a forradalom. A peremkerületekben talán épült egy-egy új gyár, a kiváltságos polgároknak rádiókészülékük volt, s esetleg még telefonjuk is, de az épületek zsúfoltsága és elhanyagoltsága, az üzletek

kongó üressége s a jólét leghalványabb jelének, a színeknek és a *joie de vivre*-nek a teljes hiánya még szomorúbbá és sivárabbá tette ezeket a kisvárosokat.

Egy kommunista író - egy asszony, akit tiszteltem és csodáltam - egy alkalommal elejtett egy megjegyzést, ami megmaradt az emlékezetemben. Párttagok szűk körében mesélt egy ausztriai erdőben egy elvtárssal tartott titkos találkozóról. Tavasz volt, s a veszélyes helyzet ellenére nagyon élvezte a sétát. Amikor találkoztak, az elvtárs - egy párttisztviselő - azonnal fejtegetni kezdte a mozgalommal kapcsolatos nehézségeket s legyőzésük lehetséges módozatait. Ettől a pillanattól kezdve az asszonynak úgy tűnt, hogy elhallgattak a madarak, s a levegőből eltűntek az illatok. Hithű kommunista volt, s az is maradt mindvégig, de az élmény rendkívül felkavarta. Vajon kérdezte patetikusán - miért száradnak el a levelek, ahol megjelenünk?

Ha az Oroszországban tapasztaltakra visszagondolok, mindannyiszor elfog ennek a megjegyzésnek reménytelensége és szomorúsága.

*

Utazásom első részét arra szántam, hogy az Orosz és Ukrán köztársaságban nagyjából feltérképezsem az öt éves tervnek az ipar terén elért eredményeit. Az SZK-1-gyel kezdtem; az új jaroszlavli mógumigyárral. Innen folyami gőzösön utaztam le a Volgán Gorkiba, az orosz Detroitba, hogy megtekintsem az ottani autógyárat. (Gorki a legendás Nyizsnij Novgorod új neve) az erről írt fejezetben két oldalt szenteltem a gyárnak, s felet minden orosz városok legszebbikének csodáira.

Nyizsnij Novgorodból visszatértem Moszkvába, s innen indultam meglátogatni a szentek szentjét, a dnyeperi duzzasztógátat. A látvány a következő rap-szódiára inspirált:

Az augusztusi reggel éles fényében természetfeletti látvány a hatalmas, félkör alakú gát. A vad folyó tajtékszik és tombol e betonlasszó szorításában, de hiába; meghátrál, megalázkodik, és engedelmesen folyik a nyomáskamrákba, ahol fel-

halmozódott erejét a kilenc gigászi turbina elektromos energiává változtatja át. Ha ezeket a turbinákat felállítanánk, magasabbak lennének, mint egy négyemeletes ház, s a megtermelt energia minden turbinánál kilencvenezer ló erejével egyenlő - az utánuk következő második legnagyobb turbina a Niagara-vízesésnél csak hetvenötezer lóerőnyi energiát fejlesztenek. Hatszáz mérföld hosszúságú, vibráló magasfeszültségű vezeték szállítja a vízcseppek táplálta elektronözünt az ipar új óriásainak, amelyek a mezőgazdasági Ukrajnát a Vörös Kontinens ipari nagyhatalmává teszik - másodikká az Urál vidéke után.

A Dnyeperi erőműt követően a Donyec-medence szénbányáit akartam felkeresni, de nem kaptam meg a szükséges engedélyeket. Ezután az ukrajnai német kolhozok meglátogatását terveztem, ám az engedélyt az utolsó pillanatban visszavonták. Ezek a kolhozok tömörítették a félmilliónyi német lakosságot, a Katalin cárnő alatt bevándorolt telepések leszármazottait. Az éhínség ezeket a területeket érintette a legsúlyosabban. A túlélőket néhány évvel később, a Volgai Német Köztársaság felszámolásakor Szibériába deportálták; s a populáció nyomtalanul eltűnt, mint ha a föld nyelte volna el.

Az éhínség tombolt, s az AGITPROP aggályosan igyekezett olyan helyre vinni engem, ahol a nyelvi akadályok lehetetlenné tették számomra a helyiekkel való érintkezést - erről azonban csak később szereztem tudomást. Mindenesetre már elég gyárat láttam Oroszország európai részében ahhoz, hogy véleményem alakot kezdjen ölteni. Amikor a párt egyetértését adta könyvem alapgondolatához, nem számolt azzal, hogy mint exmérnökhallgató és volt tudományos rovatvezető, egy átlagos újságírónál alaposabb ismeretekkel rendelkezem a műszaki dolgok és az ipari hatékonyság felől. Az első ötéves terv utáni szovjet iparról alkotott képem egy ifjú óriást mutatott, akinek végtagjai bénák, és teste epileptikus görcsökben rángatózik. A válság oka pedig nem szabotázs s nem a bürokratikus hozzá nem értés volt, hanem a merev, hierarchikus centralizáció, amely a kezdeményezéstől és a felelősségvállalástól való groteszk

*félelmet nevelt az államigazgatás minden ágazatába. Ez a helyzet minden hivatalnokot a fogaskerekek egy-egy fogává változtatott, s az egész szerkezetet gyakran leállásra vagy - ami még rosszabb - önmaga tehetetlensége folytán hibás irányban való működésre kényszerítene, amikor valahol legfelül egy embernek nem sikerült egy gombot időben megnyomnia.**

Történetesen úgy adódott, hogy az 1932-33-as évek a Szovjetunió történetének legkritikusabb időszakai voltak. A rezsim választás előtt állt. Az erőltetett kolhozosítás és az ipar merev centralizációja éhínséghez és majdnem a termelés teljes összeomlásához vezetett. Mindkét katasztrófa elsődleges oka a munka ősztönzésének megszűnése volt.

A *jógi és a komisszár* című esszében megkíséreltem elemezni ezt az új társadalmi jelenséget. Egy hasonlóan kétségbeejtő helyzetben Lenin bevezette az *Új gazdaságpolitikát*: egyfajta kompromisszumot a kollektivizált és a liberális gazdálkodás között.

Kilenc évvel később hasonló helyzetben Sztálin került szembe e két lehetőség közti választással: rugalmasabbá tenni a rendszert - vagy még jobban megmerevíteni. Az első módszer - Lenin 1923-as választása - engedményeket tett volna a parasztságnak, és bizonyos mértékig decentralizálta volna az ipart, s a szakszervezetek állami függőségének megszüntetésével, a béralku lehetőségével emelte volna a munkások életszínvonalát stb. Ez azonban fellazította volna a rezsim egész hierarchikus struktúráját, és Sztálin nem vállalta ezt a kockázatot. Ő a másik utat választotta, s a piramist acéllal és betonnal erősítette meg. A piramis tetején hallatlan mértékben jutalmazta a *rohambrigádokat*, a *sztahanovistákat* és az újsütetű proletár milliomosokat, legalul pedig az ősztönzést felváltotta a nevelő célzatú kényszer - még a kényszermunkatáborokat is átnevelő táboroknak nevezték -, ami fokozatosan a terror általánossá válásához vezetett.

Mielőtt Oroszország európai részét elhagytam, befejeztem az első sorozatnak szánt hat cikket az

* I. Deutscher: Sztálin. Oxford, 1949.

ötéves terv eredményeiről, s elvittem őket a MORP moszkvai központjába. Úgy szólt a megállapodás, hogy a MORP egyfajta, *elvtársi tanácsadásnak* nevezett előzetes cenzúrát gyakorol, mielőtt továbbkerülnének a külügyminisztérium sajtórészlegének hivatalos ellenőreihez.

És ezen a ponton kezdődtek a nehézségek. A MORP-nak nem tetszettek az írásaim. Részben gépiesen túl kritikusnak, részben pedig, romantikus megközelítésűnek találták őket. Az ítéletet Paul Dietrich, a Komintern német részlegének első embere jelenlétében Szergej Tretyakov közölte velem, aki - úgy emlékszem a MORP orosz szekciójának vezetője volt.

Tretyakov, több sikeres regény szerzője, ekkoriban volt pályája és hivatalos elismertsége csúcsein. Modora oly tartózkodó és kimért volt, hogy nem is igen emlékszem a külsejére, csak homályos képem maradt egy magas, kedélytelen, visszafogottan gesztikuláló, mongolos arcú férfiről. 1938-ban lőtték agyon, kémkedésért.

Paul Dietrich, hivatalos összekötőm a német részleggel, joviális, pocakos Saar-vidéki ember volt. Munkásszármazású, kényelemszerető, szeretetre méltó papucsférj egy hisztérikus, Lilly nevű asszonnyal, aki többször is megpróbált öngyilkos lenni a Komintern híres szállodájában, a Luxban. Paul és én baráti viszonyban voltunk, s három évvel később együtt dolgoztunk a saari népszavazást megelőző kampányban is. 1936-ban visszahívták Moszkvába, és mint kémét 1938-ban agyonlőtték.

Találkozásunk Tretyakovval hűvös és kurta volt. Én kötelességtudóan elfogadtam az ítéletet, megígértem, hogy a jövőben több bolsevik önkritikával fogok élni, és átírom a cikkeket. Útban visszafelé a Komintern manyezsnajai épületéhez Paul azzal vigasztalt, hogy Tretyakov és Becher egymás riválisai, s mivel én Becher ajánlólevelével érkeztem, aligha várhattam szívélyesebb fogadtatást.

Átírtam a cikkeket, s ismét elküldtem őket a MORP-hoz. Egy árva megjegyzés nélkül kaptam vissza őket. Ezt hallgatólagos jóváhagyásnak értelmeztem, s az egész paksamétát elvittem NARKOMINGYEL sajtóosz-

tályára, a Külügyi Népbiztosság hivatalos cenzorához.

A sajtóosztály vezetője ebben az időben Konsztantyin (Kosztya) Umanszkij volt; harmincas éveiben járó csinos, elegáns, alacsony fiatalember. Személyes vonzereje, kaján szellemessége és látszólagos őszintesége révén kitűnő viszonyban volt a Moszkvában dolgozó külföldi újságírókkal; az emberek Sztálin személyes kegyeit látták amögött, hogy ilyen veszedelmes tulajdonságokkal egyáltalán életben maradhatott. Később New Yorkban lett konzul, majd Mexikóban szovjet nagykövet, s egy rejtélyes repülőgép-balesetben halt meg a háború alatt.

Igen nyájasan fogadott, s később többször is találkoztunk. Ott helyben elolvasta a cikkeimet, s néhány jelentéktelen húzás után jóváhagyta őket. Amikor elmeséltem neki a MORP-pal való kalandomat, nevetett, megveregette a vállamat, és azt tanácsolta, hogy nagy ívben kerüljem el a MORP-ot:

- Maga hivatalosan egy burzsoá újságíró, úgyhogy jobban tenné, ha megmaradna nálunk, a NARKOMINGYEL-nél, és őrizkedne azoktól a kominternes zelótáktól. Mi majd gondját viseljük magának, csak tartsa a száját a párttagságáról meg a Komintern-kapcsolatairól. Mi mindenesetre nem fogunk tudni róluk.

A NARKOMINGYEL-vonalon dolgozó Umanszkij egyfajta testületi göggel viszonyult a Komintern-vonalas elvtársakhoz. Korábban már tettem említést a szovjethatalom e két oldalának dualizmusáról. Mentalitásában és életstílusában a NARKOMINGYEL és a Komintern két külön világot alkotott. A diplomáciai szolgálatot teljesítők világi embereknek számítottak, akik a burzsoá társadalommal álltak kapcsolatban, és tisztelettel vegyes irigylésre méltó életet éltek. A kominternesekről azonban úgy tartották, hogy puritánok és aszketikusok; innen az egymás szívből jövő utálata. Umanszkij nemcsak megvetette a kominternes zelótákat, de okos propagandistaként azt is jól tudta, hogy a kapitalista sajtóban csak kritikus objektivitásnak álcázva lehet hatékony a propaganda. A társutas és kommunista írók, akik párttagsága nem volt köztudott - mint az én esetemben sem -, annál

eredményesebbek voltak, minél jobban el tudták hitetni a közvéleménnyel, hogy függetlenek és semlegesek. A rendszer apróbb hibáinak bírálata ellen a külügyminisztériumnak nem volt kifogása, amíg ez a kritika álcául szolgált a szovjet propaganda kulcsmotívumainak.

Miután pedig Umanszkij jóváhagyta az Oroszország európai felében tett utazásomról beszámoló cikkeimet, 1932 őszén elindultam a Kaukázus és Közép-Ázsia felé.

6.

KÖLNI ÉS HAGYMA

A vonat 1932-ben négy nap és három éjszaka tette meg Moszkvától Ordzsonikidzéig az utat; kétlem, hogy azóta valamennyit is gyorsult volna a közlekedés. Hálókocsiban utaztam, a fölöttem lévő ágyat Vera Maximovna polgártársnő birtokolta.

Hölgytársaságban nyolcvan órát még soha ilyen szűziesen nem töltöttem el. Az oroszok semmi kivétlivalót nem találnak abban, hogy nőket és férfiakat egy hálókupéban helyezzenek el; ugyanolyan orosz hagyomány ez, mint nyílt színen pelenkázni a csecsemőket, vagy nyírfaágakkal csapkodni egymás meztelen testét a gőzfürdőben. Többek közt ez is oka annak, hogy olyan népszerűek a *komandirovkák* a hálófülkére jogosult magasabb osztályok köreiben. Minden hosszú vonatozás egyfajta sorsjáték, s a nyeremény előre nem ismeretes. A kalauz megvesztegetése persze némileg növelheti az esélyeket.

Én nem adtam pénzt a kalauznak, hogy Vera Maximovnával összehozzon. A polgártársnő bőven benne járt már a negyvenes éveiben, és a húszas évek divatja szerint öltözött; rövid, zöld szoknyát viselt, fűzöt, és lapos keblei fölött fodros kivágású, rózsaszín blúzt. Haját azzal a szándékkal festette, hogy szőke legyen, a szovjet hajfesték azonban hajlamos volt előreláthatatlan trükkökkel lepni meg használóit - minden kétséget kizáróan a kozmetikai fronton történt szabotázsok okán. A rózsaszín hajszalag alól kacér csigák bodorodtak elő. Vera polgártársnő napközben leginkább az ágyán hevert, napraforgómagot rágott, és a körmeit ápolta. Éjszakára a hajszalagot csipkehímzéses hálósapkára cserélte, egyébként nem öltözött át, csak a blúzat vetette le, amíg én a folyosón várakoztam. Az orosz hálófülkékben nem voltak lepedők. Reggelenként a polgártársnő *otkolonnyal* illatosította be a nyakát; ez a kölnivíz orosz változata volt - a hálófülke vízellátása nem működött. Kupénk úszott az *otkolony* és a vitamin-szükségletem biztosítására Moszkvából bőségesen magammal hozott hagyma illatának keverékében.

Az idő nagy részében olvastam, vagy dolgoztam az írógépemen, s az első két napon sikerült elkerülnöm Vera polgártársnővel a beszélgetést. A harmadik nap egy állomáson szokásomhoz híven sorba álltam teának való forró vízért, s amikor visszatértem a fülkébe, egy papírt találtam az ágyamon, amelyen az én írógéppemmel töredékes németiséggel írt üzenet állt: *Mos már elégt dolgozot és muszály udvarolni Mademoiselle Vera Maximovnának kicsikét.*

Az udvarlás főleg abból állt, hogy Vera Maximovna magáról mesélt. Ezt pedig tartózkodás nélkül tette, mert burzsoá újságírónak nézett, s a hagyma dacára úgy ítélte, hogy *kulturnij cselovek* vagyok, és biztosra vette, hogy a legrosszabb véleményt táplálom a bolsevik rezsím felől, amelyet ő szinte hisztérikusan gyűlölt. A polgártársnő tele volt a valaha jobb napokat látott kispolgár sznobizmusával, s engem rövidesen elbűvölt a vele való beszélgetés, mert - bár Vera Maximovnában egyik szubsztancia sem tengett túl - igazi, hús-vér ellenforradalmárral még soha nem találkoztam. Ha alkalma és mersze lett volna, bizonyosan szabotőr lett volna belőle. Arra az eretnek gondolatra késztetett, hogy bármit is mondott Marx, az egyetlen, valóban osztálytudatos társadalmi réteg az alsó középosztály, amely ambícióival együtt megrekedt a középrétegek és a munkásosztály között, s a félvérek megszállottságával próbált feljebb kapaszkodni. Ők győztek, és nem a munkásság, Németországban, ahol nagyszerű kifizetésre válhatott volna Vera Maximovnából is. A polgártársnő egyébként egy leningrádi tröszt segédkönyvelője volt, s ez a foglalkozás a vállalati étkezéskor napi egyszeri meleg étkezésre jogosította fel; járandósága ezenkívül félkilónyi fekete kenyér, olykor egy-egy sós hering, meg némi teafű volt, amihez a szövetkezeti üzletben juthatott hozzá - és szinte semmi más. A hosszú útra még a legszükségesebbekkel is alig rendelkezett, s arra gyanakodtam: azért rágcsálja a napraforgómagot, hogy az éhséget elviselhesse valahogyan. S mégis, ellentétben az úti elemózsia megosztásának szívélyes, orosz szokásával, csak a legminimálisabb kóstolót fogadta el tőlem - *csak azért hogy milyen.* Olyan szájalmas volt nézni, ahogy figyel, miközben eszem, hogy napközben alig

fogyasztottam valamit, s éjszakánként tömtem magamba az ételt a takaró alatt, de akkor is mindig féltem, hogy meghallja, amint rágok és nyelek. Az a fajta ember volt, akitől a vele egy szobában alvók mindig tartanak, hogy ébren van, és őket figyeli.

Vera Maximovna romantikus alkat volt. Gyakran emlegette a lelkét, és olykor az enyémet is. Az is szokása volt, hogy vékony karját éjszakánként lelógatta az ágyról, s lassan mozgatta manikűrözött körmű ujjait, mintha aludna. Valószínűleg azt várta, hogy a kízó szenvedély hörgésétől kísért csókot leheljek a kezére. Annyira az idegeimre ment, hogy néha szerettem volna felmászni az ágyára, és az izzó szenvedély ürügyén kékre-zöldre püfölni a polgártársnőt, de ebben az esetben feltehetőleg sikoltozni kezdett volna, és megállítja a vonatot - feltéve, hogy a vészfék nem áll éppen javítás alatt.

Úti célja Jeszentuckij volt, egy kaukázusi fürdőhely, ahol évi szabadságát szándékozott eltölteni. Egy jeszentuckiji nyaralás óriási kiváltság volt, amely semmiképpen nem állt összhangban a hierarchiában igen alacsonyan álló Vera Maximovna lehetőségeivel, de a polgártársnő egy-két alkalommal célzást tett egy bizonyos barátjára, aki igen magas beosztásban volt a vállalatnál. Nyilvánvaló volt, hogy a szeretője volt ennek az igen fontos valakinek, aki nek vagy nagyon rossz ízlése volt, vagy vonzódot egy megboldogult hajadon nagynénijéhez. Az is lehet persze, hogy alábecsültem Vera Maximovna vonzerejét, mert olykor-olykor elkaptam egy-egy férfi útítársam oldalt pillantását, amelyből világosan kitűnt, hogy meghitt, *hagyma-cum-otkolony* illatú kis fészünkért őszintén irigyelnek.

Vera Maximovna történetei közül egyre máig is igen pontosan emlékszem. Az 1920-as éhínségről szólt, hihetetlen volt, és rettenetes. Abban az időben a polgártársnő egy szamarai kerületben élt, ahol a polgárháború után teljes káosz uralkodott. A parasztok egyfajta félvad állapotba süllyedtek vissza, s gyakran érkeztek hírek a kannibalizmus eseteiről. Egy télies estén, amint a gyéren világított utcán sétált, egy földszinti ablakból hirtelen egy lasszót vetettek a nyakába, s vonszolni kezdték befelé. Ő

sikoltozni kezdett, s néhány járókelő végül is megszabadította - jókor érkeztek, mert másként megsü-tötték és felfalták volna szegény Vera Maximovná.

Lehet, hogy különös, de fenntartás nélkül elhit-tem a történetet. A hangjában volt valami, ami az átélt élmény valóságosságáról árulkodott. Az 1920-as éhínség idején a kannibalizmus szörványos előfordu-lásairól szovjet történészek is beszámoltak. Ez az első éhínség az ellenforradalom és a külföldi inter-venció közvetlen következménye volt, s ezért a rém-ségek feltárása a szovjet propaganda érdekeit szol-gálta. Az 1933-as éhínségnél persze már egész más volt a helyzet.

Hogy előfordultak-e hasonló esetek, amikor 1932-33-ban jártam az országot? A válasz: valószínűleg igen. Amikor a második világháború végén a német megsemmisítőtáborok kapuit megnyitották, ismertté vált, hogy a foglyok halott, vagy még nem is egészen halott emberek húsát többször is elfogyasztották, s a németek ezt főbenjáró vétségnek tekintették. A sarkvidéki expedíciókról és hajótörésekről szóló történetek szintén bővelkednek efféle részletekben. Röviden: a kannibalizmus nem is áll olyan távol ci-vilizációtól, amint azt képzelni hajlamosak va-gyunk, de ritkán találkozni olyan emberekkel, akik közvetlen tapasztalatokkal is rendelkeznek, vagy legalábbis gyanítható róluk, hogy rendelkeznek ve-lük. Ez volt az egyik oka annak, hogy annyira hihe-tőnek tűnt számomra Vera Maximovna története.

A másik ok a forradalom előtti foglalkozása volt. Egyszer vagy hétszer rákérdeztem, mit is csi-nált azokban a régmúlt időkben, de hamiskás mosoly-lyal csak annyit válaszolt, hogy akkor fogja megmon-dani, amikor örökre elválnak majd az útjaink, amikor az ordzsonikidzei pályaudvaron leszálltam a vonat-ról, be is váltotta az ígéretét. Addigra már egészen megkedveltem. Megragadta a karomat, ami belőlem a meghatottság és a libabőr különös keverékét váltotta ki, és azt mondta:

- Megígértem magának, hogy elmondom, mi voltam azelőtt. Kitalálja?

- Nem tudom.

- Huszonöt éves koromig - mondta Vera Maximovna -, amikor a bolsevikok bezártak minden zárdát és klostrot, apáca voltam Jaromirban.

Soha nem láttam imádkozni. Lehet, hogy a bolsevikok iránti hisztérikus gyűlölet legmélyén tulajdonképpen a szabadítóinak tekintette őket.

KAUKÁZUSI ÁLOM

A Kaukázuson való átkelés életem különleges jelentőségű eseménye volt. Maga a név is súlyos harangszóként visszhangzik emlékezetemben. Az Ázsiát Európától elválasztó hegylánc túloldalán várt első érzelmi konfliktusom a párttal, s néhány kivételes emberrel is találkoztam itt, akik sok évvel később a *Sötétség délben* című regényem figuráiként bukkantak elő. És mindenekelőtt: Tbiliszi és Baku között történt, hogy elveszítettem politikai ártatlanságomat.

A Moszkva-Tbiliszi vasútvonal nem halad át a Kaukázuson; a Kaszpi-tenger mellett hatalmas ívben kerüli meg a félelmetes hegyvonulatot. Nyaranta azonban, amikor a hegyi hágók járhatók, a híres grúziai hadi úton autóval is át lehet kelni a hegyeken. Az út Ordzsonikidzénél (a korábbi Vladikavkaznál) kezdődik, s a közel 7.500 láb magasan fekvő Kazbek-hágón át vezet a Tbiliszitől északra húzódó szőlővidékekig. A grúziai hadi út tehát azt a stratégiai célt szolgálta, hogy megmentsen engem további nyolcszáz mérföldnyi utazástól Vera Maximovna társaságában.

Kora délután szálltam le a vonatról Ordzsonikidzében, s este lett, mire a vasúti GPU-nál kaptam egy ágyat, élelmiszer-utalványt, és helyet foglaltak számomra egy másnap Tbiliszibe induló gépkocsin. Nem lett volna sok értelme, hogy felkeressem a pártközpontot, így hát sétálni indultam a lassan homályba boruló utcákon. Ordzsonikidze kicsiny városka a Kaukázus előhegységeiben. Egy fennsíkon épült, körülbelül 2.500 láb magasságban, egy vad hegyi folyó, a Terek két oldalán. A háttérben meredező csipkézetes hegyormok és gleccserek csalókán közeli nek látszanak a kristálytiszta levegőben, s mögöttük még magasabb csúcsok fehér kúpjai, mintha az égben lebegnének mozdulatlanul. Már hetek óta utaztam egyedül, de itt, ezen a különös vidéken először éreztem magam magányosnak. Az áporodott és szellőzetlen hálófülke után a hegyi levegőnek majdhogynem mérgező, s inkább nyomasztó, semmint pezsdítő hatása volt. Minden magányos ember menedékében, a moziban

kerestem vigasztalást. Egy régi némafilmet játszottak, a *Safety Last*ot Harold Lloydal a főszerepben: olyan élvezetesen rémítő filmet, amelyben a főhős egy kézzel kapaszkodva lóg a felhőkarcoló tetején, vagy képtelen szögben egyensúlyoz a párkányokon. Az izgalmat fokozta, hogy a filmszalag ötpercenként elszakadt, s a közönség a sötétben átkozódott és hujjogott. Különös álmom volt azon az éjszakán. Csúszás sziklán másztam felfelé, hirtelen éreztem, hogy a kötél, amelyen függök, meglazul, és elfogott a szédülés. Reszketve riadtam fel, s még ébren is vártam, hogy megkezdődik a halálos zuhanás.

Az álomnak nyilvánvalóan kétrétegű jelentése volt, de a második réteg tartalmát csak húsz évvel később sikerült felismernem mikor a *Vörös napok* című könyvemet segítségül fellapozva írni kezdtem ezt a fejezetet, s visszatértek az emlékeim. Tizenhat-tizenhét éves koromban lelkes hegymászó voltam. Ez a szenvedély 1925 egy vasárnapján ért hirtelen véget a Schneebergen, ezen a Bécshez közeli, népszerű és veszedelmesen csalóka hegyen. Kötéllel biztosítva egy meglehetősen nehezen mászható sziklafalon, úgynevezett *kéményen* másztam lefelé, s magam alatt úgy százlábnyira egy párkányon egyszer csak megpillantottam egy hason fekvő, mozdulatlan alakot. Ez volt az első holttest, amit életemben láttam. A szerencsétlen nyilván kitörte a nyakát, mert feje képtelen és groteszk helyzetben állt, mellkasa alatt. Vért nem láttam, kivéve néhány apró foltot az inge hátán, ahol zuhanás közben felsérthette magát. Barátommal valahogyan sikerült befejeznünk a leereszkedést, de ebben az Ősrémmel, a gyermekkoromat végigkísértő archaikus borzadályal való találkozásban örökre elvesztett belőlem az alpinistáknál nélkülözhetetlen *Schwindelfreiheit*, a szédülés és szorongás gyanútlan nem ismerete. A hegyekkel való szerelemben elvesztettem az ártatlanságomat. Még néhány alkalommal vállalkoztam egy-egy túrára, de hamarosan végleg feladtam, mert immár tartottam a sziklafelületektől, és nem bíztam benne, hogy nem fogok megszedülni.

A Kaukázus csúcsai s a látott film nyilvánvalóan felelevenítették a schneebergi emlékeket. Minthogy azonban gyakran álmodom rémeket, bizonyosan van va-

lami különleges oka annak, hogy most, húsz év után is emlékszem erre a lidércnyomásra (a *Vörös napok* lapjain nem tettem róla említést), de nem könnyű megfogalmazni ezt az okot vagy jelentésréteget. A kulcsszó az *ártatlanság elvesztése* - a hegyek és a párt vonatkozásában is. A kötél hirtelen meglazulása és az azt követő rémület és szédülés azt a tudat alatti félelmet jelzik, hogy elveszttem az Oroszországba és a kommunista eszmébe vetett hitemet. Abban az időben ez számomra valóban halálos zuhanást jelentett volna mind fizikai, mind pedig szellemi értelemben.

Másnap reggelre és a következő két boldog hét alatt minden rossz előérzetem szertefoszlott. A százharminc mérföldes autótutazás a Kaukázuson át majdnem nyolcvan órát vett igénybe, s a leggyönyörűbb tájakat ismerhettem meg, amelyek szépsége csak a léghajóról látott Ferenc József-föld csodáihoz hasonlítható:

Ázsia hatalmas, jégből faragott kapujában néhány fejjel még a Mont Blancnál is magasabb csúcsok állnak; az ember megszédül méreteiktől, és havas leheletüktől megittasodik. A fennsík völgyeinek fehér némaságában csupasz sziklacsúcsok árválkodnak, mint karácsonyeste a magányos férfiak. Amikor elindultunk, huszonkilenc Celsius-fok volt árnyékban, s két órával később vörösre fagyott az orrunk, pedig a fűtőrendszerben zubogva forrt a víz. Halott tájra emlékeztető sziklatorkokon, hajtúkanyarokon át kapaszkodtunk felfelé, romba dőlt várakat hagytunk magunk mögött, és láttuk minden idők legelbűvölőbb emberfaló amazonjának, a grúz királynőnek, Tamarának romos fellegvárát. Félóránként kereszteztük egy-egy néptörzs területének határát. A Kaukázusban több mint negyvenöt ilyen törzs él, s mind egyre furcsább és különlegesebb. Az egyik népcsoport tagjai még néhány évvel ezelőtt is fémlemezekkel kivarrt ruhát viseltek, egy másik nép egy megközelíthetetlen völgyben él, ahová még nem jutott el a forradalom...

Az út egy 7.500 láb magasan fekvő hágón vezet át. Mielőtt azonban odaérnénk, egy hegyi város-

kába, Kazbekbe jutunk, mely úgy lebeg ég és föld között, mint Mohamed koporsója. Szemünk még káprázik a gleccserek kristályos ragyogásától, amikor egy fogadó ivóhelyiségébe lépünk, ahol magas prémkucsmás, ezüst töltényöves férfiak állnak a faszénfüst- és birkaszagú félhomályban, s egymással versengve puszta kézzel roppantják össze a juhcsontokat, vagy a levegőbe hajítják és kardjaik egyetlen csapásával kettétörik őket. Birkaragut kaptunk, egy nagy kanna birkaszagú teát, meg birkaízű cigarettát, s a körülöttünk ülő férfiak szaga olyan volt, mint a kosoké. Gyakorlott szemem felismerte, hogy grúzok vagy örmények, feltéve persze, hogy nem oszétok, abházok, leszginek, csecsenek, hegyi zsidók, tatárok vagy asszírok (akik ajszoroknak nevezik magukat), s az is lehet, hogy gesszidák, cigányok, kurdok vagy talicsik voltak.

Később csatlakoztunk a kazbeki milícia parancsnokához és három főből álló teljes legénységéhez. A parancsnok Lady Astor és George Bernard Shaw felől kérdezősködött, akik ezek szerint jártak Kazbekben a húszas évek legelején. Megkínált minket néhány palack kacseti burgundival is, s az ital villámcsapásszerű hatását a ritka hegyi levegővel magyarázta, amely elősegíti az alkoholemolekulák felszívódását az ereken át. Ezután felmáztunk egy csúcsra, hogy megnézzük egy tűzimádó oltár romjait, majd vissza az autóhoz, amely eddigre valamelyest lehűlt.

A hegység déli lejtői már szelídebbek voltak. A lenyugvó nap mintha egy szimfóniát vezényelt volna; a szőlőskertek zöld staccatóit az aranyló lombok adagiója követte, majd presto furioso következett, a Kurának az ázsiai síkságok felé húzódó habos völgyei, s végül - andante maestoso - az óriás vízi erómű, Zages. A fehérülő duzzasztógát két oldalán egy-egy elhagyott, romos kolostor tornyai meredeznek, középen hatalmas betonoszlop áll, s rajta egy bronzszobor. Az alak fesztelenül a nadrágzsebébe dugja bal kezét, ajkán éber, okos mosoly - Ázsia kapujában ott áll

Vlagyimir Iljics Lenin, s jobbával előre, a völgy felé mutat.

(Vörös napok)

Tbiliszit sokkal jobban megkedveltem, mint a Szovjetunió bármelyik másik városát, talán mert még nem borította el a szovjet élet monotóniája és szürkesége. A város sajátos bája sem ázsiai, sem európai, hanem a kettő egyedülálló és ellenállhatatlan keveréke volt. Ráérős és gondtalan életritmusa inkább Csehországra, semmint Ázsiára hasonlított, de a lakosok finom és kiegyensúlyozott udvariassága szüntelenül emlékeztetett rá, hogy az ember a legrégebb keresztény civilizáció földjén jár. A Kaukázus távoli vonulatainak fenségesen nagyszerű hátterében a környék lágyan hullámzó dombjai a toszkán szőlők kedvességével vették körül a várost, s a gleccserek leánya, a Kura folyó a Duna szelídségével folyt a szépséges, régi hidak alatt.

(Én, aki a Duna mellett nőttem fel, mindig szánalommal néztem a folyó, s így értelemszerűen hidak nélküli városokat. Egy város hidak nélkül olyan, mint egy asszony nyaklánc és ékszerek nélkül, s az ilyen városok - például Moszkva vagy Berlin lakói mindig feszültebbek és nyersebbek, mint a tipikus folyómenti városok - Párizs vagy Bécs - polgárai.)

A Tbilisziben töltött két hét boldog és gondtalan előjáték volt, amelynek során megtanultam szeretni és csodálni a grúzokat. A sokkal erősebb és hatalmasabb szomszédok közé szorult aprócska etnikai zárvány történelme szinte szakadatlan háborúban telt Asszíria, Örményország, Perzsia, Bizánc, a tatárok, a törökök és az oroszok ellen, de az egymást követő inváziók és megszállások ellenére sikerült megőriznie nemzeti kultúráját és hagyományait. Ebben a tekintetben nagyon sokban hasonlítottak egy másik, a szlávok és a germánok közé szorult, s tőlük szüntelenül fenyegetett etnikai csoporthoz, a magyarokhoz - ez a párhuzam részben megmagyarázza a grúzok iránt fellobbant szeretetemet. Keményfejű, de szeretetre méltó nép, veleszületett érzéssel és tehetséggel a zene, az építészet, az arany- és ezüstművéség

iránt, s csudálatos képességgel arra, hogy hihetetlen mennyiségű bort fogyasszanak el.

A grúzok soha nem nyugodtak bele az (1783 óta tartó) orosz uralomba, s mindig élt bennük a remény, hogy egyszer ennek is vége lesz, ahogy vége lett az örmény, a perzsa és a török elnyomásnak is. Ok voltak az egyetlen nemzeti kisebbség, amely nyíltan fellázadt a szovjet rendszer ellen. Egyetlen tagköztársaságban sem érzékelttem ilyen heves oroszellenes gyűlöletet. Ha az ember az utcán vagy a villamoson oroszul kérdezett valakitől valamit, bár az iskolákban mindenki kötelező jelleggel tanulta ezt a nyelvet, minden esetben grúzul válaszoltak. Az 1924-es felkelés után Sztálin kijelentette: *egész Grúziát be kell szántani*. A parancsot végrehajtották, brutálisan és többszörösen; legutoljára az 1935-38-as tisztogatások során, amikor gyakorlatilag az egész grúz pártvezetést likvidálták.* Nincs sok remény rá, hogy életben vannak azok az emberek, akikkel Tbilisziben összebarátkoztam.

Néhány nappal Tbiliszibe való megérkezésem után felkértek, hogy szólaljak fel egy tömeggyűlésen, amelyet valami forradalmi esemény emlékére rendeztek a Nemzeti Operaházban. A másik négy vagy öt szónok természetesen grúzul beszélt, nekem azonban nem volt más választásom, mint az orosz. Szomszédom az emelvényen egy a régi bolsevik gárdából való öreg grúz költő volt, a párt központi bizottságának tagja. Mielőtt sorra kerültem volna, félig tréfásan, súgva megkérdeztem tőle: nem lesz-e kedvezőtlen hatása annak, hogy oroszul fogok beszélni. Szeretetre méltó mosollyal válaszolta: *Maga olyan rosszul beszél oroszul, hogy imádni fogják*. Egy külföldi előtt elejtett ilyesfajta megjegyzés politikailag kifejezetten kockázatos volt, s jól érzékelteti a tbilisziek fene bánja szemléletét. Ami a beszédemet illeti: a közönség udvariasan unatkozva hallgatta egészen az utolsó mondatig. Ezt - a kötelező szlogent: *éljen a forradalom!* - grúzul mondtam el. Olyan alaposan begyakoroltam a szavakat, hogy máig emlékszem rájuk:

* Amikor e sorokat írom, vette kezdetét egy következő, újabb tisztogatás.

Gavrnergiosz mosszopliosz revolutiasz!!! Az emberek üvöltöttek a gyönyörűségtől.

Ezzel a gyűléssel véget is ért párttevékenységem Tbilisziben. Megbocsáthatatlan, de egyetlen grúziai gyárat sem kerestem fel, s még a tervteljesítés mutatóit sem tanulmányoztam. Valami furcsa érzés szállt meg, mintha szabadságon lettem volna. Az Inturiszt-szállodából néhány nap után átköltöztem egy újonnan szerzett barátom, Oragvilidze, az oktatási miniszter lakásába. Művelt, a harmincas éveiben járó fiatalember volt, s anyjával, egy idős, nagy csontú, nemes tartású parasztasszonnyal lakott együtt egy kicsi, háromszobás házban. Az asszony főzött, mosott és tisztán tartotta a lakást, éjszakánként pedig ott üldögélt, és iszogatta a borát, miközben beszélgettünk fiával, s olykor más vendégekkel is - egy személyben volt nagyasszony és cseléd. Oragvilidze Berlinben és Moszkvában tanult, szokásaiban és gondolkodásában is európai volt, de egyvalamiben ázsiai maradt: elfogadta, mint a legtermészetesebb dolgot, anyja cselédi szolgálatait, ugyanakkor azonban a család idős összetartójának kijáró tisztelettel és udvariassággal kezelte őt.

Amikor először tettem náluk látogatást, legnagyobb meglepetésemre ott láttam a könyvespolcon Trockij két könyvének, az *Életemnek* és *Az orosz forradalom történetének* német kiadását, Lenin és Sztálin műveinek közvetlen szomszédságában. De hát hogy engedheti ezt meg magának? - kérdeztem naivan, mire Oragvilidze nyugodtan és természetesen azt felelte, hogy a cenzúra a Központi Bizottság tagjaira nem vonatkozik. És igaz, hogy Tbilisziben voltunk, s még csak 1932-ben, jóval azelőtt, hogy Kirovot meggyilkolták, ez a kijelentés mégiscsak hallatlan bátorságról és szellemi függetlenségről árulkodott. A dolog mély benyomást tett rám, és egyre szimpatikusabbnak találtam vendéglátómat. Oragvilidze testes, lassú mozgású fiatalember volt, arckifejezése és magatartása valamiképpen egy félénk egyetemistára emlékeztetett. Kollégái és barátai - főleg a kormány és a párthierarchia legfelső rétegének tagjai - tisztelték és szerették. Általában hagyta, hogy mások beszéljenek, de éberén figyelt, és megjegyzései

mindig célratörők és lényegiek voltak. Tökéletesen marxista módon gondolkodott, de nem a német kommunista párt száraz dialektikája jellemezte, hanem Lenin okos és éles realizmusa. Mindezek mellett pedig megvolt benne egy grúz egyetemista jellegzetesen csavaros humorérzéke, s mint mindenki, akivel Tbilisiben találkoztam, szerette és képtelen mennyiségben fogyasztotta a bort.

Egy este meghívott vacsorázni egy Tbiliszi külvárosában lévő vendéglőbe. Az asztalokon gyertyák égtek, cigányzenekar játszott, s a levegőt betöltötte az őszi levelek édes illata. Nem tudtam, hogy a Szovjetunióban léteznek még ilyen helyek egyáltalán. A vacsora - *zakuszka, saslik, suskebab, lulakebab* - fölséges volt. Közben csatlakozott hozzánk Oragvilidze két barátja, a helyi GPU vezetője meg a Nemzeti Képtár igazgatója, Migrelidze professzor is. Beszélgettünk a grúz művészetről, Hitler esélyeiről, a burzsoá egyetemek tanrendjéről, s mindezalatt olyan tempóban sokasodtak asztalunkon az üres borosüvegek, amelyet még a bécsi *Unitas* diákegylet legendás *Kneipe*-orgiáin sem tapasztaltam. Éjfélre tizennégyet számoltam össze, pedig nem voltunk csak négyen - igaz, hogy közben egyik zsíros fogást a másik után fogyasztottuk el. A bor a híres kacseti volt - könnyű, de testes beujolais-fajta, amit máshol csak patikai mennyiségekben isznak, mert igen erős hatású. Elég ostoba voltam, hogy kérkedni kezdek a hajdani diáktársaság borivó virtusával, s úgy éreztem, helyt kell állnom elbeszélésem igazságáért. Már tizennégy üres üveg állt az asztalon, és én még aránylag egyenesen ültem, éppen gratulálni akartam magamnak, amikor legnagyobb rémületemre egyszer csak négy üveg *fehérbor* érkezett, mindegyikünknek egy. Édes, sauterne-i fajta volt, s tudtam, hogy a hatás csak végzetes lehet, de sem pszichológiai, sem marxista képzettségem, sem a GPU-főnök jelenléte, sem pedig az a tény, hogy a forradalmi és proletár német írókat képviselem, nem tudta legyőzni félelmemet, hogy nevetségessé válok, ha most abbahagyom. Nemcsak a négy üveget ittuk meg, de még további kettőt is elosztottunk. Egész éjjel és még másnap is rosszul voltam, de sikerült kitartanom, amíg hazaértünk.

A hazaút emlékezetes volt. A professzor és a GPU-főnök valahogyan eltűnt, Oragvilidze meg én pedig egymás vállát átölelve támogattuk egymást hazafelé. Olyan kacskaringókban támolyogtunk, amilyeneket csak olcsó színpadi bohózatokban láttam azelőtt, de - bár nehezen forgó nyelvvel - komolyan és folyamatosan társalogtunk. Testünknek nem, de szellemünknek urai maradtunk - egyfajta áldott, dionüszoszi állapotban, amit nem ismerhetnek mások, csak az erős gyomrú s a tömény italoktól tartózkodó borivók. Feledhetetlen este volt, amit csúnya testi, de nem szellemi másnaposság követett.

Másnap megkérdeztem Oragvilidzét, hogy mit szőtt édesanyja a hajnali állapotához. Ő vállat vont, és azt felelte: *tudja, hogy aki hébe-hóba nem rúg be, az nem is férfi*. Ez a grúz életfilozófia szerves része volt. Számomra mindig is a bűnbeesés előtti ártatlanság állapotát jelentette, hogy valaki minden lelkifurdalás nélkül le tud olykor részegedni.

Minderről a *Vörös napok*ban nem tettem említést - féltem, hogy Oragvilidzét kompromittálnám vele. Ma már - sajnos - nincs mitől tartanom: gyakorlatilag kizártnak tekinthető, hogy túlélte a tisztogatásokat, s még ha valami csoda folytán meg is úszta volna, a polcán sorakozó Trockij-kötetek és a velem való barátság bizonyosan szerepelnek a GPU feljegyzéseiben.*

A *Vörös napok* Tbilisziről szóló fejezete így hát inkább álcázás, mint élménybeszámoló - ezt a műfajt idővel mind gyakrabban és gyakorlottabban alkalmaztam. A fejezet címe *Kaukázusi mozaik*, e szinte teljes egészében három helyi híresség: Delavasszera, Pirosmansvili és Kamo vázlatos életrajzából áll. Az első egy furcsa kalandor volt, abból a festőien unalmas fajtából, akinek egyetlen érdeme az volt, hogy gyűjtötte a külföldi újságokat. A kollekció száznégyszáz nyelven íródott lapokból állt, köztük volt

* Csak azoknak a nevét változtattam meg, akikkel véletlenszerűen találkoztam Oroszországban, s akik nem töltöttek be köztisztviselést, s így van némi esély rá, hogy velem való kapcsolatuk elkerülte a hatóságok figyelmét.

a *Neue Rheinische Zeitung* 1849. május 19-i száma is, amelyben egy helyen - a főszerkesztő, Karl Marx ceruzával odafirkantott, dühös felkiáltójeleivel szegélyezve - a saját kiutasításáról szóló végzés szövege olvasható.

Egy naiv festő, Niko Pirosmansvili, Grúzia vámos Rousseau-ja, egy írástudatlan *kinto* - a *kinto* a régi Tbiliszi villoni csavargója, utcai árusa, balladaénekese, tolvaja, gégemetszője és stricije - volt a második helyi notabilitás. Trockij állítása szerint a Politbüro grúz tagjai egymás közt Sztálint is megvetően *kintonak* nevezték. Pirosmansvili szüntelenül részeg volt: egész életét kocsmákban töltötte, és ételért meg italért cégtáblákat festett a kocsmárosoknak. Halála után Migrelidze professzor - ivócimboránk azon az emlékezetes éjszakán - egész Grúziából összegyűjtötte a képeit, s a Tbiliszi Nemzeti Múzeumban két teljes termet töltött meg a grúz paraszti élet mindennapjait: parasztokat, ökrösszekereket, falusi vásárokat és kocsmái verekedéseket ábrázoló festményeivel. Az írástudatlan Pirosmansvili fekete kartonpapírra vagy fekete vászonra, maga készítette olajfestékkel festette őket, s valóban igen kifejezőek voltak, stílusukban valahol. Rousseau és Chagall között. Vásároltam is néhány reprodukciót, amelyek azonban legnagyobb sajnálatomra időközben elkallódtak valahol. Egy darabig még megvolt a *kinto* néhány dalának szövege is, amelyeket egy grúz folklorista oroszra fordított nekem. Az egyik, a *Fiatal menyasszony dala* valahogy így szólt:

*A szívem üveg, törékeny, törékeny üveg.
Vigyázz, kedvesem, vigyázz, jól vigyázz,
Mert eltörik - plim-plim -
S többé a szerelem lángja sem olvasztja egybe.*

Egy másik, satirikus:

*Kisfiamból szerettem vón -
 ha lesz gyümölcskereskedő,
Vettem vón néki kis számárt -
 és útnak indult volna ő.
De tán az ördög bújt belém -
 hogy iskolába adtam,
Komszomolista lett szegény -*

Plim-plim.

A harmadik életrajz Simon Ivanovics Petroszjané. Petroszjan, alias *Kamo* híres örmény terrorista, minden idők legmerészebb és legeredményesebb bombame-renyleteinek elkövetője volt. Négy különböző országban négyszer ítélték halálra, de minden alkalommal sikerült megszöknie, legutoljára egy elmegyógyintézetből, ahol másfél évig elmeháborodottnak tettette magát. A győztes forradalom után - amely nem vette hasznát képességeinek - halt meg, ostobán és feleslegesen. Halála kissé T. H. Lawrence-éra emlékeztet; Tbiliszi egyik főutcáján kerékpározott, s egy kikaparodó teherautó elgázolta.

Kamo-Petroszjan a forradalom előtt Sztálin kebelbarátja volt. Egy faluban születtek, és Sztálin - akit Kobának neveztek - adta pajtásának a Kamo becenevet. Egyébként nemcsak Kamo élete, de természetesen egész Tbiliszi tele van Sztálinnal kapcsolatos emlékekkel és történetekkel. S mégis, amikor most, húsz év után újraolvasom a *Vörös napokat*, meglepetten látom, hogy mindössze egyetlenegy helyen teszek róla említést, ott is csak áttételesen, s még ezen az egy helyen sem név szerint. Íme:

Simon Ivanovics Petroszjan, alias Kamo 1882-ben született Goriban, ugyanabban a faluban, ahol Visszarion Dzsugasvili foltozóvarga fia akit később Acélembernek neveztek - világra jött.

A *Vörös napokat* 1932-ben, a Szovjetunióban élő kommunista íróként írtam, s egy grúziai útirajznak Sztálinra való utalásokról kellett volna hemzsegnie. E furcsa hiányosságon meglepődve az egész könyvet újraolvastam, hogy megszámoljam, hány helyen teszek említést a Népek Atyjáról, a Vakok Vezetőjéről, a Forradalom Napjáról - stb. A könyv 480 oldalán közel 100 Leninre való utalást találtam, de Sztálinról egyetlen szót sem.

A könyvben szerencsére nincs névmutató - máskülönben végem lett volna. Ez az elképesztő mulasztás teljességgel akaratlan volt: soha nem lett volna merszem olyan könyvet írni, amelyben a Nevet szándékosan nem szerepeltetem. Nyilvánvaló hogy a politi-

kai libidóra is érvényesek a gátlások és elfojtások,
amelyek ugyanabból a forrásból erednek, mint az álom
a hegymászó kioldódó köteleiről.

8. AZ ARARÁT

A szovjet Kaukázus ebben az időben három Transzkaukázusi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságra volt felosztva: Grúzia fővárosa Tbiliszi, Örményország fővárosa Jereván, Azerbajdzsáné pedig Baku volt. Örményország volt a második, amelyet felkerestem.

Tbiliszi és Jereván között csak kétszáznegyven mérföld a távolság, de az utazás tizenhat óra hosszúságú tartott, mert a vonatnak hatezer láb magasságba kellett felkapaszkodnia, hogy átjusson a Kis-Kaukázuson. A két köztársaság fővárosa között mindössze két, öt vagy hat kocsi álló vonat járt: mindennap mindkét irányba egy. A menetrend szerint reggel kilenckor kellett volna elindulnunk, de amikor kiértem a pályaudvarra, megtudtam, hogy a szerelvény Jerevánból visszafelé jövet valahol a hegyekben elakadt, s néhány órás késésre kell számítanunk.

A tbiliszi váróterem olyan volt, mint bárhol mássutt a Szovjetunióban - mint egy halottakkal borított csatamező. Sorsomba beletörődve, csomagjaimmal letelepedtem a mocskos kőpadlón a bálák, kosarak és alvó emberek közé. Csak egy hímezett ukrán blúzós lány nem feküdt: gunyoros mosollyal nézte, amint poggyászzal nehézkesen vonszolódom. Olyan közel telepedtem le hozzá, amennyire csak lehetett. Tagbaszakadt teremtés volt; tipikus ukrán, széles arccal, szőke haját színes kendő takarta, gömbölyded karjait az Isten is arra teremtette, hogy könnyedén forgasák a vasvillát.

Hamarosan beszélgetni kezdtünk. Örömmel mesélt Harkovról és Tbilisziről - egy kis faluban született, néhány mérföldnyire az ukrán fővárostól -, de saját magát illetően igen szűkszavú volt. Egy évvel ezelőttig falujában, a földeken dolgozott, majd elszegődött Harkovba cselédnek. Miért? Vállalat vont: mindenki elment a faluból. De miért mentek el? *Nyicsevo* - vont vállat megint -, csak elmentek. Egy darabig mosónőként dolgozott Harkovban, aztán egy

traktorgyárban vállalt segéd munkát. Utána sikerült feljutnia egy vonatra, és Dnyepropetrovszkba ment, ahol egy éven át dolgozott a legendás duzzasztógát építésén. Megjegyeztem, milyen szép is az a gát. Hangosan felnevetett: szép? A gát? Csak beton az egész.

Szemmel láthatóan idétlennek és mulatságosnak talált a külföldies öltözékemmel és kiejtésemmel. Megkérdeztem tőle, hogy tagja-e a pártnak vagy a Komszomolnak. Megint nevetett. Komszomolka? Én? Hát úgy nézek ki? Úgy vagyok komszomolista, mint maga. Olyan nyilvánvalóan képtelennek tűnhetett számára a gondolat, hogy egy idegen, akinek szovjet mércével mérve fényűző a ruhája, és gazdag csomagokkal utazik, kommunista lehet - hogy ráhagytam. A bőröndömben sokféle enivaló meg egy üveg bor is volt, s mivel semmi nem utalt arra, hogy a vonat rövidesen megérkezik, leterítettünk a földre egy újságpapírt, s nekifogtunk az étkezésnek. Megtudtam, hogy a lány Lenínakánba, a második legnagyobb örmény városba utazik, ahol a nővére férje valami állást fog szerezni neki. Az ételtől és a bortól bizalmasabb lett, s amikor ismét megkérdeztem, hogy miért hagyták el a faluját az emberek, türelmetlenül felelte: - Hát maga semmit nem tud ezekről a dolgokról? - Mert be kellett lépniük a kolhozba? - kérdeztem. Megvetően és közönyösen felelte: - *Kolhoz! Haldokoltunk. Mit tudnak maguk, idegenek!* Eszembe jutott, amit a harkovi bazárban láttam, és nem faggattam tovább.

A vonat valamikor éjfél tájban megérkezett, s a váróterem csatatérré változott. A vasúti GPU két tisztje, akiket értesítettek a Komintern egy delegátusának jelenlétéről, a segítségemre sietett, elkísért a kiváltságosok számára fenntartott hálókocsához szélesen vigyorogva kérdezték, akarom-e, hogy odavezessék a lányt - úgy mondták: *az elvtársnőjét* - is; a kupémban a másik fekhely - mondták - véletlenségből éppen szabad. A lány elvörösödött, de örömmel tartott velünk. Szemmel láthatóan meg sem fordult a fejében, hogy ne fogadja el a hálókocsiban való utazás váratlan fényűzését.

Még ma is kínos, ha eszembe jut a vonaton töltött éjszaka. A lány természetesnek gondolta, hogy a

kedvezményért a szokásos módon kell fizetnie. Parasztlány volt, s a nagyszülei feltehetően jobbágyok, én pedig a feudális földesurakat felváltó új uralkodó osztály tagja - az egyetlen különbség az volt, hogy a cári időkben kevésbé durván, vagy legalábbis bizonyos előkelő stílusban gyakorolták ugyanazokat az előjogokat.

Enyhén spicces volt, csinos és kívánatos. Megdöbentő és száanalomra méltó volt elképedése, amikor megpillantotta a hálókupét. Amikor megpróbáltam megmagyarázni neki, hogy én csupán elvtársiasan cselekedtem, s hogy semmiféle adósságot nem kell törlesztenie, nyilvánvalóan még bolondabbnak hitt, mint eleinte. Hogy a képtelen helyzetből kiszabaduljunk, megkíséreltem legyőzni magamban az eddigre már fizikai akadályá erősödött büntudatot, amivel azonban csak még rosszabbra fordult minden. Az effajta kudarc visszapillantva egyszerűen csak groteszk, egy hiú és komplexusoktól gyötört fiatalember számára azonban rettenetes. A lány leplezetlen megvetésében megcsendült az egészséges proletár szellemnek a burzsoá értelmiség iránti lenézése, amitől annyit szenvedtem a pártban töltött első időszakban. Megaláztatásom ugyanakkor szimbolikus büntetés is volt, az éhező paraszt bosszúja a gyűlölt uralkodó réteg felett, amellyel a lány engem is azonosított. Attól féltem, hogy egész életemre impotens leszek, s a hegycsúcsról való álombeli lezuhanás további baljós latú jelentéseket kapott.

Virradatra értünk Leninakánba, s a lány köszönés nélkül leszállt. Emlékszem, még korábban mondott valami olyasmit, hogy *maga biztosan finomabb hölgyekhez van szokva*, s csak most döböntem rá, hogy a katasztrófa betetőzéseként még női hiúságában is megsértettem. Nézttem a vonatablaktól, ahogy lassan előbukkan az Ararát fehér csúcsa, s most első alkalommal éreztem át: milyen mélységesen átjárta bensőmet a párt, ha még idegrendszerem önkéntelen reakcióin is uralkodik.

A kelő nap fényében fürdő Ararát első, földöntúli látványának megpillantása megérteti az emberrel, hogy miért választotta a legenda ezt a helyet a Bárka megfeneklésének színteréül. A hegység középső ré-

szei mintegy tizenkétezer láb magasságig valami optikai csalódás következtében mintha nem is léteznének: feloldódtak és egyé olvadtak a párás éggel, s az ablakban csak a közel húsz ezer láb magas fehér csúcs volt látható, mely látszólag minden alátámasztás nélkül lebegett, mint a hold felé tartó űrhajó. A jerevániak azt mondták, hogy az Ararát gyakran látszik ilyennek - mint valami hallucináció. Egészen elképzelhetőnek tűnt, hogy a vízözön idején is ilyen képtelen magányosságban lebegett a visszahúzódó áradat felett.

Az örmények mégsem szeretik az Ararátot. Úgy nevezik: *rossz hegység*, s az ok furcsán ironikus. Örményország száraz, folyókban és tavakban szegény vidék, s az Araráton egyetlen patak sem ered. A másik, az Alagöz *jó hegység*: innen érkezik az Arax folyó; az Ararát rossz, mert higroszkopikus kőzetei minden esővizet elnyelnek, s a szomszédos völgynek egy cseppet sem juttatnak belőle. A hegy gyomra gyakran korog az elnyelt víztől, s ilyenkor földrengés támad. Örményországban nem ritka a földrengés - az Ararát hibája, bűne ez is.

A hegység már nem szovjet terület; éppen a török határ vonalán fekszik. Optimista amerikaiak időről időre expedíciókat indítanak, hogy megmásszák a hegyet, és megkeressék a bárka maradványait. Rendszerint találhatnak valami időragta fadarabot, amiről megállapítják, hogy Noé kormánylapátja vagy evezője lehetett, és mint kémeket, ha az orosz oldalról indultak, rendszerint letartóztatják őket a törökök, ha pedig odaátról, akkor az oroszok. Jereván egyetlen szállodájának vendégekönyvében megtaláltam az utolsó ilyen expedíció nyomait. A Chicagói Földrajzi Társaság Ararát-expedíciójának tagjai egy bizonyos Mr. H. Wells, a felesége és egy fotográfus voltak. A vendégekönyvbe Mr. Wells belerajzolt egy kis elefántot is, és odaírta jóslatát, mely szerint Jereván hamarosan a világ minden tájáról idesereglő turisták Mekkája lesz. Wellsék rendkívül eredményesek voltak, mert azt hallottam, hogy a hegy lábánál, a szovjet oldalon mindjárt az első nap megtalálták a bárkát, ami annál is nagyobb szerencse volt, mert török vízummal nem rendelkeztek. Magam is szívesen elindul-

tam volna egy kis bárkavadászatra, de kommunista körökben az ilyesmi kifejezetten nem szokás.

Megbillent lelki egyensúlyom a Jerevánban töltött néhány nap alatt valamelyest helyreállt. A város ekkoriban egy kicsit olyan volt, mint Tel-Aviv, ahol egy másik mártír nemzet megmaradt része gyűlt össze, hogy új otthont építsen magának. Teli voltak reménységgel és a szovjet rendszer iránti hálával, amiért autonóm köztársaság lehettek, ahogyan a zsidók voltak hálásak Angliának abban az időben, amikor Balfour Nemzeti Otthont ígért nekik. Az új főváros olyan volt, mint egyetlen hatalmas építkezés. Az első világháború után Jereván még csak egy piszkos ázsiai falucska volt, tele a török mészárlás menekültjeivel, s mostanra a legjobb úton haladt afelé, hogy igazi, modern főváros legyen. *Szinte hihetetlen, hogy a legszerényebb anyagi eszközökkel néhány év leforgása alatt mi mindent hoztak létre itt - írta Fridtjof Nansen menekültügyi főbiztos a Népszövegnek 1952-ben átadott jelentésében, s a szemünk előtt álló valóság alátámasztotta szavait.*

Kétmillió örmény lemészárlása az első világháborúban valószínűleg a legnagyobb szervezett gonosztett volt azelőtt, hogy a náci hatmillió zsidó kiirtásával megdöntötték ezt a rekordot is. Mint a legtöbb ember, magam is hallottam valamit az örmények lemészárlásáról, de a dolgot csak akkor fogtam fel teljes iszonyatosságában, amikor Tbilisziben elolvastam Nansen és Pastor Lepsius könyveit. Itt volt olvasható például a híres távirat, amit a török belügyminiszter, Talaal küldött 1915. szeptember 15-én egy tartományi kormányzónak:

Mint már közöltem Önnel, a Kormány a Bizottság javaslatára határozatot hozott minden török területen élő örmény személy kiirtására. Aki az intézkedéseknek ellenszegül, nem tekinthető lojálisnak a Kormány iránt. Bármily sajnálatos is, hogy a likvidálás eszközához kell folyamodnunk, feltétlenül szükséges, hogy létezésüknek asszonyokra, gyermekekre és betegekre való tekintet

nélkül véget vessünk, s ne tartsuk szem előtt az érzelmeket és a lelkiismeretet. - Talaal*

Hihetetlennek, veszedelmes propagandacsalásnak hangzott, de igaz volt, s ráadásul csak utolsó fejezete egy történetnek, amelynek cinizmusa és iszonyatossága példa nélkül áll, s melyben az európai hatalmak szégyenletes és hitszegő szerepet játszottak. Amióta kommunista lettem, oly sokszor hallottam és szajkóztam magam is az imperializmus bűneiről szóló elcsépelte kliséket, hogy valódi jelentésüket elvesztették számomra. A kifejezés a két, marxista előítéletekkel semmi esetre sem gyanúsítható szerző, a norvég felfedező és a német egyházfi könyvének olvastán újra friss és rettenetes jelentést kapott.

Mint korábban már említettem, mindig gyötört az az érzelmi állapot, amelyet egy alkalommal úgy neveztem: krónikus felháborodottság. Amióta Oroszországban éltem, ahol hitem szerint felszámoltak minden jogtalanságot, nem találtam okot arra, hogy felháborodjam. A szovjet élet romlottságát dialektikusan meg lehetett magyarázni, s ilyen esetekben tökéletesen helyénvalótlan volt a felháborodás. A tudat alatti, de folyamatos erőfeszítés, hogy elfojtsak minden dühkitörést, magyarázatot adhat arra, miért hatott rám ilyen erőteljesen az örmény mészárlások története. A felindulás olyan erős volt, hogy visszhangja megcsendül még tizenkét évvel később írt regényemben, *The Age of Longingban* is, amelynek hőse az örmény mártírok leszármazottja.

Aránylag hosszan beszéltem erről a tapasztalatról, mert értékes adalékkal szolgál a kommunista psziché megértéséhez. A kommunisták nem olyan együgyűek, ahogy a kívülállók gondolják. Fejlődésük nem egyenes, hanem hullámos vonalat követ, s a vallásos emberek kételkedéseihez és megkísértetéseihez folyamatos, visszatérő szellemi válságokat élnek át. Korábban már említettem, hogy a kommunista hit két pólusa a fennálló társadalmi rend elutasítása és az Utópia utáni vágyakozás. Előbbi a folyamatos taszí-

* Idézi: Nansen: *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes*. Brockhaus, 1928.

tást, utóbbi pedig a szüntelen vonzódást biztosítja. Az Oroszország vagy a párt iránti undor pillanataiban, amikor egy-egy időre megvilágosodik az Utópia csalárd természete, minden kommunistát - gyengébben vagy erősebben megkísért a vágy, hogy visszaforduljon. Tudom, hogy a hozzám közel álló elvtársak majd mindegyike átesett efféle kríziseken, s minden esetben a kapitalista rendszer valamely visszataszító jelensége volt az, ami végül visszatérítette őket. 1933-ban, amikor Oroszországból visszatértem, valószínűleg elhagytam volna a kommunista pártot, ha időközben a náci nem jutnak Németországban uralomra. Az 1936-38-as kirakatperek sok európai kommunista találta visszataszítónak, de még ennél is visszataszítóbbnak látták a spanyol polgárháború által szimbolizált, fenyegető fasiszta veszedelmet. Most, amikor ezt könyvet írom, a francia parlamenti demokrácia rothadása és az amerikai vízumkibocsátás idétlenségei nagyszerű taszítóerőként szolgálva terelik vissza a Moszkva felé vezető útra a kétkedő kommunistákat.

Jereváni tartózkodásom tehát eloszlatta bennem a most első alkalommal feltornyosuló kétségeket. Láttam a hatalmas és reménnyel teli erőfeszítést, mellyel az örmények építették új, nemzeti otthonukat, és megerősítést találtam benne. Olvastam a cári nagykövet Abdul Hamidnak írt klasszikus jó tanácsát: *Massacre, Majesté, massacre*, és azt kérdeztem magamtól: *vissza a múltba?* - és azt válaszoltam: *soha*. A pártzsargon *hasfájásnak* nevezi az ilyesfajta kételkedést. Az 1914 előtti európai diplomácia kísérteties dokumentumaiban gyógyírt leltem a hasfájásra. Természetesen Sztálin rendszere sem volt tökéletes, ezt azonban átmeneti jelenségnek kellett tekinteni, Sztálin személye pedig teljességgel esetleges volt. Annyira esetleges, hogy könyvemben egyetlenségyszer sem tettem róla említést.

Minél jobban megismertem Jerevánt, annál inkább Tel-Avivra emlékeztetett. Az építési lázzal párosuló lelkesedés, zűrzavar, hibák és ízléscicamok megindítóak voltak, és családiásan ismerősek. Itt is durva, olcsó és csúnya épületek nyomták agyon a bájos, színes és piszkos Keletet. Jereván is meghitt és kaoti-

kus pionírváros volt, befejezetlen házai között befejezetlen utcákkal és csövek meg vezetékek labirintusaival. Még olyan kevés telefonvonal működött, hogy az emberek a telefonszám helyett egyszerűen a hívott fél nevét mondták meg a központosnak. És mindennél ismerősebb volt a nyelvek zűrzavara, hisz a lakosság túlnyomórészt törökországi, örményországi, európai és amerikai menekültekből állt. Gyakran megessett, hogy amikor töredékes oroszországgal kértem útbaigazítást egy-egy járókelőtől, az illető folyékonnyan válaszolt franciául vagy angolul. A városban tette kész és művelt értelmiség élt, amely - ellentétben a tbiliszi intelligenciával - őszinte szimpátiát érzett Oroszország és a szovjet rendszer iránt.

Megvigasztalva és megerősödve tértem vissza Tbiliszibe. Nem láthattam előre, milyen rövid lesz az örmények halálos ítéletének haladéka. A Nagy Tisztogatás új vízözönként söpört végig az Ararát körül, és Örményországban még a többi kis köztársaságnál is nagyobb pusztítást végzett, mert a török és perzsa szomszédság miatt az egész határvidék gyanúsnak és megbízhatatlannak ítéltetett. Ami a Szovjetunió más területein elszórtan élő örményeket illeti, ők voltak - amint az oly gyakran megessett e boldogtalan nép történetében - az elsők, akiket zaklatni és üldözni kezdtek. Harkovban például mintegy hatszáz örmény élt: legtöbbször írástudatlan foltozóvarga vagy cipőpucoló - 1937 őszén az utolsó emberig letartóztatták és bebörtönözték őket.*

* Lásd Weissberg: i.m.

NAGYEZSDA

Tbiliszből néhány nap után továbbutaztam Bakuba, Azerbajdzsán fővárosába, a legnagyobb szovjet olajmezők központjába. Minthogy még több ezer kilométernyi szovjet közép-ázsiai utazás állt előttem, úgy terveztem, hogy egy hétnél nem maradok tovább. Végül azonban három hetet töltöttem Bakuban, részben azért, mert a város szépsége elbűvölt, részben pedig, mert szerelmes lettem, és megrázó személyes konfliktust éltem át.

Ismét a vonaton kezdődött. A dolog nem meglepő, hiszen Oroszországban a hosszú vonatkozás töltötte be a transzatlanti hajóutak társadalmi szerepét, s a külföldi utazó számára ez volt szinte az egyedüli lehetőség, hogy hivatalos kapcsolataim túlmutató ismeretségeket szerezhessen.

Amikor a vonat még a tbiliszi pályaudvaron állt, a szokásos rövidzárlatok egyike sötétbe borította a hálókocsit. Egyedül üldögéltem a sötétben, s egyszer csak egy magas, fiatal katonatiszt kíséretében egy lány lépett be a kupéba. A tiszt egy gyertyát tartott, s ennek imbolygó fényében pillantottam meg először Nagyezsda Szmirnovát. Sudár, huszonöt év körüli lányt láttam, olyan magas volt, mint a kísérője, karcsúságát jól szabott fekete ruha hangsúlyozta ki. Lány, barna haja csillogott a gyertyafényben. Klasszikus profilja nemes és tiszta lélekről árulkodott. Oldalról pillantottam meg őt először, s úgy éreztem, soha nem láttam még ilyen szépségeset. Homloka szinte abnormálisan magas és domború volt, s finom metszésű ajka, mint egy görög kamaszlányé. Aztán felém fordult, s arca szemből zavarbeejtően eltérő karaktert mutatott. Profiljának szépsége szíven ütött: *en face* bájos volt, de teljesen más. A gyertyafényben kitágult pupillájú, melegbarna szemei olyanok voltak, mintha enyhén rövidlátó lenne, mint ha egészen közel szeretne hajolni az ember arcához, de mindig elfojtaná ezt a kívánságot, s ez arcának különösen megható, sóvárgó kifejezést kölcsönzött. Profilból Nagyezsda megközelíthetetlen nemes hölgynek látszott, szemből pedig néha olyan volt, mint

egy egészen kicsi kisleány. Mozdulatai gyorsak és energikusak voltak, s egész lénye a Szentpétervári Opera legendás balerináira emlékeztetett, akiket egyébként nem láttam soha.

A jelenés csak néhány másodpercig tartott. Rossz fülkébe tévedtek; a tiszt lány, udvarias hangon, Nagyezsda pedig bájos, néma biccentéssel kért elnézést, és átmentek a szomszédos kupéba. A kedves, figyelmes nyájasság és nemesség léghőre, ami kettejüket körülölelte, tökéletesen idegen volt a durva és nyers proletár valóságtól. A vonat hamarosan elindult, s én nyugovóra tértem, bűnös és fájó nosztalgiaival a romlott burzsoá világ iránt, ahol olyan illatos, nemes és finom hölgyek élnek, mint Nagyezsda, és órákat töltenek fürdőkádjaikban.

Kora reggel kimentem a folyosóra, hogy szippantsak egy kis friss levegőt, s az első ember, akit megpillantottam, Nagyezsda volt. Ott állt az ablakban a szomszédos kupé előtt, és nézte az elrobogó tájat.

Szépségétől egyszerűen megnémultam: álltam az ablaknál, és egy szót sem tudtam kinyögni. Visszatért iskolás éveim bénító féltékenysége, és biztos voltam benne, hogy ha megszólalok, csak hamisan csengő sületlenségeket fogok mondani neki. Gyáván azzal nyugtatgattam magam, hogy hiszen úgyis ott van az a fiatal katonatiszt. Mindketten hallgattunk vagy öt percig, aztán Nagyezsda visszament a kupéjába. Amikor később megkérdezte, miért voltam olyan mogorva akkor ott, a vonaton, és megmondtam neki, hogy túlságosan gyáva voltam, nem akart hinni nekem.

Átmentem reggelizni az étkezőkocsiba, s egy perc múlva megjelent az ajtóban Nagyezsda. A pincér odavezette a velem szemben lévő üres asztalhoz, s ő - ismét azzal a kedves, néma biccentéssel - leült. Én végre kitaláltam egy megfelelően eredeti nyitást, és megkérdeztem a tündért, hogy Bakuba utazik-e. (A vonat megállás nélkül Bakuba, és csakis Bakuba ment.) Igen - felelte Nagyezsda. - És ön?

Így kezdődött életem legszomorúbb szerelmi története, amelynek emléke azóta is kísért.

Azonnal és reménytelenül beleszerettem Nagyezsda Szmirnovába. Végtelen boldogság volt nézni kezének mozdulatait vagy a teáscsésze fölé hajló, szép fejét. Tudtam, hogy szerelmes vagyok, mert legmerészebb vágyam csupán annyi volt, hogy megfoghassam a kezét, ha már ott helyben nem halhatok meg érte. Huszonhét éves voltam, és ismét áldozatul estem a romantikus eltévelyedésnek.

Az étkezőkocsi ellátottsága kivételesen jó volt. Volt fekete kenyér, uborka, sós hering, vodka és vörös kaviár. Rendeltem mindent. A Kaukázus vidékén nem szokatlan efféle kiadós *zakuszkával* kezdeni a napot, de amennyire emlékszem, ezúttal első ízben ittam vodkát reggel nyolc óra előtt. A hatás fantasztikus volt. Ukrajnában elsajátítottam a vodkaivás klasszikus módját: az ember lenyel egy pohárával a kristálytiszt, ádáz folyadékából (a vodka szó oroszul a víz - *voda* - kedves, szeretettejes kicsinyítése: *vizecske*), aztán orrához tart egy darab fekete rozskenyeret, és mélyen beszívja erős, keserűnyés illatát, majd harap egyet a kapros sós vízbe áztatott, hatalmas uborkából. Nagyezsda először elképedt, majd elmosolyodott, és kutató, vidám pillantással méregetett teáscsészéje mögül. Aztán hirtelen hátravetette a haját, félretolta az ízetlen teát, és felemelte az üres poharat, amit a pincér odahelyezett a tálcája mellé. Szívem felujjongott, mert karjának mozdulata, mellyel feltartotta az poharat, olyan volt, mint valami szövetségkötés.

Délig maradtunk az étkezőkocsiban, beszélgettünk, és ettük a vörös kaviárt, de csak egy kis üveg vodkát fogyasztottunk el. Boldog voltam, amikor megtudtam, hogy a magas katonatiszt Tbilisziben maradt, s csak egy alkalmi ismerős volt, aki kikísérte pályaudvarra. Kissé hitetlenkedtem, amikor Nagyezsda elmondta, hogy mivel foglalkozik. A Bakui Városi Tanács Vízügyi osztályán dolgozott, s most Kiszlavodszkban, egy kaukázusi üdülőhelyen töltött kéthetes évi szabadságáról tartott hazafelé. Folyékonyan beszélt franciául, s azzal a dallamos, orosz akcentussal, melyet világéletemben az egyetlen megengedhető visszaélésnek tartottam a francia nyelvvel szemben. Beszélt egy-két szót németül is, s ha fel-

lelkesült, hosszan idézett Puskin és Majakovszkij verseiből. Stílusát valami visszafogott vidámság kíséerte, inkább szórakozott volt, mint szórakoztató, de mögötte megéreztem megközelíthetlenségét egy *jeune fille de bonne famille*-nak akit középmagas beosztású tisztviselő atyjának épp most sikerült a *Sacre Coeurbe* bejuttatnia. Ennek és a Bakui Városi Tanács Vízügyi Osztályának így együtt egyszerűen semmi értelme nem volt, s ezt meg is mondtam neki. Hatalmas szemei még tágabbra nyíltak a meglepetéstől. Úgy tudott csodálkozni, anélkül hogy akár egy szót is kérdezett volna, s ragyogó szemeivel alig néhány hüvelykről bámulva rám, hogy szinte elvesztettem az eszemet. Miért? - kérdezte. - Mi mást csinálnál a helyemben, *szkaszitye pazzaluszta*? Őszintén megmondtam, hogy azt hittem, színésznő a Bolsojban, vagy legalábbis balerina, esetleg valami népbiztos felesége. Mosolygott, és finom iróniával, de a témáról való beszélgetés végét egyértelműen jelző hangszúllyal felelte: a Vízügyi Osztályon nyugodtabb az élet.

Figyelmes és vidám hallgató volt, s leginkább én voltam az, aki beszélt. Ami azt illeti, három-négy óra alatt lyukat fecsegtem a hasába - Párizsról, Bécsről, Egyiptomról és az Északi-sarkról. Nagyezsda biztatott: eleinte csak olykor-olykor, kérdései azonban később már megindító kíváncsiságot és nosztalgikus vágyakozást árultak el az európai élet iránt. Ismerős volt számomra a művelt oroszok reménytelen epekedése, hogy megismerhessék azt a világot, ahová, jól tudták, soha nem juthatnak el. Fájt a szívem Nagyezsdáért, és azt hiszem, hogy akkor első ízben derengett fel előttem annak a rendszernek a szörnyűsége, amely a világ többi részét elzárja két-százmillió polgára elől. Ahogy egyre-másra tette fel hol okos, hol lefegyverzően tájékozatlan, hol pedig naiv kérdéseit, lassan beteg gyermeknek kezdtem látni ezt a nemes és rátarti leányt, gyermeknek, akit valamiféle bénaság köt ágyhoz, s izgatottan kérdezősködik a babazsúrról, ahová nem lehetett elmennie. A megközelíthetetlen, klasszikus profil és az arcki-fejezés halvány szánandósága közti összeférhetetlenség még szembetűnőbb lett, de már nem volt olyan érthetetlen.

Amikor elhagytuk az étkezőkocsit, behívott a kupéjába, s ott is maradtunk egészen Bakuig. Nézegettük a fényképeket, amiket szabadsága ideje alatt készített, s a könyveket, amiket én hoztam magammal Európából. Aztán hirtelen elszánással megmutatta két legfőbb kincsét, amikre valami kiszlavodszki barátja segítségével sikerült szert tennie: egy gyapjúpulóvert és egy pár külföldi, ózbőr cipőt - mindkettő egyszerű és teljesen mindennapi, de a Szovjetunióban még megközelítő minőségű termék is elképzelhetetlen volt. Amikor észrevette tétovaságomat, zavarba jött. Nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy elbűszkélkedjen a kincseivel, s most csalódott volt, hogy nem eléggé tetszettek nekem. Megígértem neki, hogy legközelebb, ha Európából jövök, lába elé helyezem a világ minden drágaságát: lyoni selymet és perzsiai nárdust, s mindezt történetesen a kupé padlóján terdelve rebegettem el. (Oroszországi utazásaimon - mint-hogy ez volt a legpraktikusabb öltözék - mindig magas, orosz csizmát és térdnadrágot viseltem.) Nagyezsda orosz módra a homlokomra lehelt, királynőhöz illő, pillekönnyű csókkal nyugtázta fogadkozáso-mat.

A vonat vacsoraidőben érkezett Bakuba, s én azt javasoltam Nagyezsdának, hogy töltsük együtt az estét. Elmondta, hogy nagynénjével lakik együtt. Lovaskocsit fogadtunk, elmentünk az Inturiszt-hotelhez, otthagytuk a csomagjaimat, majd elhajtottunk a nagynénihez. A kopott és elhanyagolt bútorzatú, aprócska lakás egy háló- és egy dolgozószobából állt, Nagyezsda egy kanapén szokott aludni. A nagynéni töpörödött idős hölgy volt, tartózkodó és színtelen: öltözete ódivatú, a nyaka körül csipkefodor, és nagyszerűen beszélt franciául. Tartottam tőle, hogy felizgatja a Nagyezsdával érkező idegen, de ha neheztelt is rám, nem mutatta. A kíváncsiságnak még a szikrája is hiányzott belőle. Teát készített, amíg Nagyezsda megmosakodott és átöltözött, aztán negyedórányi vontatott és kényszeredett társalgás után végre elindultunk. Nagyezsda az új pulóvert és az ózbőr cipőt viselte, s pillantásomat elkapva keser nyésen elmosolyodott, de nem szólt egy szót sem. A nagynéni azonban észrevette az új ruhadarabokat, és felkiáltott: *C'est jolie!* Többet nem mondott, s

egész este ez volt az egyetlen megjegyzése, amelyben felcsillant valami érzelem.

Az utcán Nagyzezsda belém karolt, és csevegni kezdett, mint egy kalitkából kiszabadult kismadár. Megkérdeztem, hogy mivel foglalkozott régebben a nagynénje. Semmivel - felelte -, özvegy. Érdeklődtem, hogy a nagybátyja mit csinált, s megtudtam, hogy a cári időkben egy európai országban teljesített konzuli megbízatást. Szüleiről Nagyzezsda csak annyit volt hajlandó mondani: *Meghaltak*.

Néhány nap múlva egy GPU-s barátomnak - akiről rövidesen szó is esik majd - említést tettem Nagyzezsda nagynénjéről. Még ma is a fülemben cseng a hangja, ahogy másnap közölte velem:

Megkérdeztem a *nacsalnyikomat* (főnökömet), hogy mi a helyzet a lány nénikéjével. Felnevetett, és azt mondta: *Sztaraja, sztaraja szpionka* (Vénséges vén kém). Nagyzezsda-ról csak annyit mondott: *Megfigyelés alatt*.

Bakuban két, egymástól teljesen független szálon kapcsolódtam a GPU-hoz. A következők megértéséhez feltétlenül szükséges ismét emlékeztetnem rá, hogy 1932-ben, a terror előtti időkben vagyunk, valamint arra, hogy alkalmankénti *hasfájásaim* ellenére még igaz, hithű kommunista voltam, következésképpen tehát a *GPU-s elvtársak* azt jelentették nekem, amit egy lojális angol állampolgárnak a Scotland Yard. A GPU volt a Szovjetunióban a leghatékonyabb, sőt voltaképpen az egyetlen hatékony szervezet. A GPU-nál dolgozni - ez minden párttag számára a legnagyobb kitüntetést s abszolút lojalitásának bizonyosságát jelentette. *Minden bolseviknak csekistának* is kell lennie* - mondta Lenin, s ez minden - orosz vagy külföldi - bolsevik számára magától értetődő igazság volt. A párttal való szakításom után, amikor egy ideig gyilkos merénylettől rettegvé éltem, e baljós

* A Cseka - az Ellenforradalmi Tevékenység Elleni Rendkívüli Bizottság - a GPU elődje volt a forradalom hősi napjaiban. (A szervezet elnevezései történelmi sorrendben: CSEKA, NKVD, GPU, NVD, KGB - A ford.)

betűszó számomra a terror jelképévé lett, fenyegetőbbé, mint a horogkereszt. 1932-ben azonban még atyai tekintélyt hordozott, s mindenütt jelenvaló volt, és mindenható. Másként fogalmazva: a GPU-s elvtársak felváltották ifjonti éveim sámánjait, és én őszinte, gyermeki bizalommal tekintetem reájuk. Ebben a tekintetben valószínűleg naivabb voltam, mint pártbeli elvtársaim - annak az infantilizmusnak maradványa ez, amelyről korábban már ismételtentem említést.

*

A második vagy harmadik napon elmentem az INSZNAB-ba, hogy ennivalót vásároljak. Nemigen volt más, mint a lassan kizárólagos táplálékkommá vált vörös kaviár. A sorban mögöttem egy nyomorék vállú fiatalember állt, aki ugyanolyan erős külföldi akcentussal beszélt, mint én. Mialatt az eladó becsomogolta kaviárunkat a *Pravda* egyik előző heti számának lapjaiba, beszélgetni kezdtünk, s végül együtt hagytuk el az üzletet. Hét évvel később ez a fiatalember szolgált modellül a *Sötétség délben* Kis Loewyjének alakjához.

Új ismerősömet Paul Wernernek hívták. Fürge mozgású, menyétszerű emberke volt, egyszerre tűnt szívósnak és törékenynek; sápadt, sovány arca olyan volt, mint a nyomornegyedekben élő gyermekeké. Jobb válla magasabban állt, mint a bal, s ez úgy hatott, mintha szüntelenül valami ütéstől tartana. Az ember újságárusfiúnak tudta leginkább elképzelni, amint ott szaladgál Friedrichstrassén, s kiáltozva kínálgatja az esti lapokat, vagy egy londoni utcán talicskából árul gyümölcsöt. Csak a szeme, egy szomorú, öreg, púpos ember szeme nem illett a képbe. Nyugodt, töprengő pillantása különös ellentétben állt mozdulatainak fürgeségével és élesen metszett arcvonásaival. Olyan volt, mintha mindig azt mondaná: *Nem érdekes, hogy nézek ki. Higgyétek el, belül egészen más vagyok.*

Az első pillanatban megszerettem. Izgalmas volt, hogy a világ e távoli csücskében egy németországi elvtárossal találkozom, aki ugyanazt a nyelvet és ugyanazt a zsargont használja, amit én, s akivel így

a nyomorúságosan beszélt orosz helyett utalásokból és félszavakból is megértettük egymást, és tudtunk viccelődni is. Nem is tudtam, és Werner se tudta, hogy mindez mennyire hiányzott nekünk. Ő már több mint egy éve dolgozott Bakuban, s amint a permetező esőben botorkáltunk a nyomasztó utcák olajszagában, olyan magányosság sugárzott belőle, ami egészen megindított. Elmondta, hogy a szakszervezetnél, a PROFSZOJUZ-nál dolgozott. Ezt furcsának találtam, és megkérdeztem, hogy mi az ördögöt tud kezdeni az azerbajdzsáni szakszervezet egy lipcsei német fiatalemberrel. Megrándította magasabbban lévő vállát, és azt felelte, hogy a párt mint politikai menekültet hol ide, hol oda irányította, s jelenleg az európai szakszervezeti mozgalmakról tart előadásokat, szemináriumokat. Nem hangzott túl meggyőzően. Naiv voltam, de annyira azért mégse voltam naiv, s az az izgalmas gondolatom támadt, hogy új barátom talán egy GPU-s elvtárs lehet. Feltételezésemnek alapjául a Werner történetéből kihallatszó néhány csikordulás szolgált, valamint egy bizonyosfajta ösztön, amely kifejlődött bennem a Schneller *apparátusával* meg a titkos küldetésekkel járó elvtársakkal való kapcsolataim során. Bizonyos persze semmiben sem lehettem.

Meghívtam egy pohár vodkára a szállodámba, és beszélgettünk néhány órát, amíg nem kellett elindulnom Nagyezsdához. Társalgás közben megkérdeztem tőle, hogyan juthatnék adatokhoz a Bakuban folyó külföldi kémkedésről. Nagyon meglepődött, és azt mondta: jobban tenném, ha nem érdeklődnék a dolog felől. Azt feleltem, hogy szerintem ennek politikai jelentősége van. A burzsoá sajtó szüntelenül bírálja a Szovjetuniót a külföldiekkel szembeni bizalmatlanság, valamint a szigorú vízum- és biztonsági rendszabályok miatt. Adatokra van szükségem, hogy bebizonyítsam: a szigorúság igenis szükséges, mert az országban valóban tevékenykednek kémek és szabotőrök. A török és perzsa határhoz közel fekvő Bakuban pedig, úgy is, mint az ország olajtermelésének központjában, bizonyosan gyakoriak az efféle esetek. Feltétlenül meg kell ismernem egy-két kirívó történetet, hogy alátámasszam állításomat.

Werner nyugtalan volt, és továbbra is kételkedett. Aztán támadt egy ötletem. *Weisst du was?* - mondtam neki. - Elmegyek egyenesen a legilletékesebb helyre. Elmegyek a GPU-hoz, és tőlük kérek anyagot. A neveket, helyszíneket, ilyesmit persze majd megváltoztatom.

Wernerből kirobbant a nevetés. - Mióta élsz te a Szovjetunióban? Fél éve? Neked elment az eszed. Az ember a GPU-hoz nem azért megy, hogy kérdezősködjön. Kérdezni a GPU szokott! *Du bist verrückt!* Úgy dobnak ki, hogy a lábad sem éri a földet, és a párttal is meggyűlik a bajod.

Én azonban nem tágítottam. Aztán megbeszéltük, hogy másnap együtt ebédelünk - Werner, ahhoz képest, hogy elfoglalt PROFSZOJUZ-alkalmazott volt, igazán nem panaszkodhatott, hogy kevés a szabad ideje.

Másnap reggel elmentem a GPU bakui központjába. Impozáns épület volt Bjeligorodban, a város európai negyedében. A légkör nem tett rám valami nagy hatást. Az előcsarnokban, a portás üvegfülkéje előtt sorban álló emberek elhanyagoltak és rosszkedvűek voltak, mint a sorbanállók a Szovjetunióban mindennütt, de nem vettem észre, hogy rémültek lennének, vagy idegesek. A portás - *kommandant* -, akárcsak máshol, ápolatlan, piszkos emberke volt; arca olyan ellenszenves, hogy máig is emlékszem rá. Arra is emlékszem, hogy rajtam kívül minden sorbanálló géppel írt idézést tartott a kezében, amire a *kommandant* rápecsételte az épületbe való belépés időpontját, de ez is megszokott dolog volt a szovjet hivatalokban. Minthogy nekem nem volt idézésem, a *kommandant* gorombán megkérdezte, hogy mit akarok. Megmutattam neki a Komintern-levelet - természetesen nem a burzsoá sajtóigazolványt -, és azt mondtam, hogy a kémkedések ügyében felelős elvtárssal szeretnék beszélni. Kérdésére, hogy miért, azt feleltem, hogy ezt nem mondhatom meg neki, és megismételtem kérésemet. Azt felelte: *Az a Gazdasági Osztályhoz tartozik.* Erre is jól emlékszem, mert már akkor meglepett, hogy a GPU, amelynek a kémelhárítás a nyíltan bevallott feladata, miért használ efféle álnevet tevékenységéhez. Tudtam azonban, hogy az eufemizmus és az álcázás a

kommunista világ mindig és mindenütt érvényesülő szertartása s a dolgon nem töprengtem tovább.

A *kommandant* átment egy másik, hangszigetelt üvegfülkébe, telefonált valahová, aztán visszajött, és azt mondta: várjak. Vártam vagy egy fél órát, s akkor megjelent egy egyenruhás őr, lifttel felvitt egy felső emeletre, végigkísért néhány folyosón, és bevezetett egy irodába. Apró szobácska volt, bútorezata mindössze egy nagy asztalból és három székből állt. Az asztal mögött egy borotvált fejű, magas tiszt ült. Mosolytalanul helyet kínált, és merev, hűvös udvariassággal megkérdezte, hogy mit akarok. Megmutattam neki a papírjaimat, és röviden ismertettem jövevelem célját. Pár percig rendkívül alaposan tanulmányozta a papírokat, némelyiket kétszer-háromszor is a kezébe vette, mintha szóról szóra megakarná tanulni a tartalmukat. Aztán kifejezéstelen tekintettel rám bámult, és azt mondta: *Polgártárs, mi nem adunk ki olyan információt, amire maga kíváncsi*. Rosszul esett, hogy polgártársnak, és nem elvtársnak szólított. Elismételtem neki a Wernernek előző nap felsorolt érveket. Mialatt beszéltem, kopogtak az ajtón, s egy másik tiszt lépett a szobába. Katonásan tisztelgett kihallgatónak, s letett elé az asztalra egy köteg levelet. Az asztalnál ülő tiszt aláírta őket, s eközben a másik állva maradt, és az volt az érzésem, hogy szórakozott mosollyal szemlél engem. Magas volt, sötét hajú; arca csinos és kellemes. Hozzá képest az asztal mögött ülő tiszt borotvált koponyájával, üres szemeivel és merev, szinte recsegő egyenruhájával olyan volt, mintha egy primitívebb fajta lenne, valami Neander-völgyi bürokrata. Félig tudatosan észrevettem, hogy míg korábban a legkínosabb gonddal tanulmányozta papírjaimat, a keze ügyébe helyezett leveleket szinte oda se pillantva firkantotta alá. A sötét hajú tiszt távozott; ugyanolyan szabályosan tisztelgett, mint az előbb, de a másik csak kurtán és mereven bólintott neki. Aztán hozzám fordult, és mondókámat félbeszakítva így szólt: *Meg kell beszélnem a kollégáimmal a maga kérését. Még bizonyosan hallani fog felőlünk*. Megkérdeztem, jelentkezzem-e a napokban, de azt felelte, hogy nem szükséges, várjak, amíg értesítenek - s ezzel elbocsátott. Soha nem jelentkeztek; nyil-

vánvalóan csak egy kis hátborzongató leckét akartak adni a bolond külföldinek. A lábamat sem tettem be többé a GPU épületeibe, sem Bakuban, sem másutt.

A két tiszt között lejátszódott rövid, néma jelenet különösen élénk hatást gyakorolt rám. Valami megfoghatatlan módon valószínűtlen volt az egész. Néhány nap múlva tudtam meg, hogy mi volt ennek az érzésnek az oka - Werner mondta meg. Addigra már nem színlelte, hogy a PROFSZOJUZ-nál dolgozik. Amikor elmeséltem neki a GPU-nál tett látogatást, alig bírta abbahagyni a nevetést - kedves, kisfiús nevetése volt. Aztán belefogott. - Tudod, egy egyszerű rutintrükköt játszottak el neked. A *nacsalnyik* az elegáns, sötét pofa volt, a másik, amelyik az asztalnál ült, a beosztottja. A *nacsalnyik* csak azért jött be az állvelekkel, mert kíváncsi volt rád. - Megkérdeztem, hogy mi értelme van az ilyen szerepcserének, s ő megmagyarázta: Hát nem tudod, hogy a *kibitz* mindig előnyösebb helyzetben van, ha meg kell figyelni valamit?

Ez a felvilágosítás és a Nagyezsdával való érzelmi kapcsolatom annyira élénken agyamba véste a különös jelenetet, hogy még évek után is szinte minden részletében fel tudom idézni. Hat évvel később, amikor emlékezetemben karaktereket kerestem egy regényemhez, szinte hallucinációként bukkant fel a két figura, s ők lettek a *Sötétség délben* két nyomozótisztje, Gletkin és Ivanov.

A bakui események időrendje összerosódik emlékezetemben. Wernerrel való második vagy harmadik találkozásunkkor, egy bőséges ebéd és jó néhány pohár vodka után egyenesen a szemébe mondtam, hogy biztos vagyok benne: a GPU-nak dolgozik, s ő látta, hogy nincs értelme tovább tagadnia. Elmondta, hogy utasítása szerint barátságba kellett kerülnie velem, de pár nap múlva megérkezett Moszkvából a kért információ, és a főnöke azt mondta: *A barátja rendben van. Többet nem kell törődni vele.*

Természetesen nagyon meg voltam elégedve a megnyugtató tájékoztatás hallatán, s Werner - ha lehet - még jobban örült neki. Tényleg nagyon magányos volt - csak miután elváltunk egymástól, éreztem meg,

hogy mennyire -, és szinte fizikai szükségét érezte, hogy beszélgethessen valakivel, akiben fenntartás nélkül megbízhat. A két következő napon elmesélte nekem az egész életét: a legvége kivételével ez lett a *Sötétség délben* Kis Loewyjének története.

Szászországban, egy lipcsei munkáscsaládban született, s az utcagyerek és az álmodozó könyvkukac furcsa keveréke volt: előbbire külseje és viselkedése, utóbbira szelíd és szomorú szeme utalt. Belépett az Ifjúkommunista Ligába, s a megfelelő idő után a párt tagja lett. A pártnak a nácik elleni gerillaharcokhoz fegyverekre volt szüksége, és Werner egy merész húzással szerzett is fegyvereket, de emiatt azonnal külföldre kellett menekülnie. Közel egy évig csavargott Franciaországban és Belgiumban. Volt, hogy csak lopással tudott ennivalóhoz jutni, s volt, hogy kóbor macskákat fogott, megölte és megnyúzta őket, s a bőrükért kapott pénzből vásárolt egy-egy darab kenyeret és pipadohányt. Végül sikerült felvennie a kapcsolatot a pártszervezettel, mely aztán a gondjaiba vette. Különböző titkos küldetéseket teljesített, az utolsó egy árulóvá lett *apparatszik* likvidálása volt. Werner minden látható érzelem nélkül beszélt a gyilkosságról, amit elkövetett: hangjában csak némi feszélyezettség csengett, mint amikor valaki olyan dolgot ismer be, ami nevetségessé teszi, mégis ellenállhatatlan készletést érez, hogy elmesélje. Egy-egy pillanatra olyan zavarba jött, hogy a pillantásomat is kerülte, máskor meg lágy, fürkésző szemeivel egyenesen az arcomba bámult, mintha azt kutatná, mit is gondolok. Amikor befejezte, megkérdeztem, nincsenek-e a gyilkossággal kapcsolatban rémálmai. Azt felelte: nincsenek; rémálmai csak a macskák megöléséről vannak, látja a szemüket, és érzi a szagukat is.

Ez után az epizód után Oroszországba menekült, ahol menekült és munkát kapott. Ez a munka valamilyen módon a GPU-val állt kapcsolatban, de hogy pontosan mi is a dolga, arról nem mesélt, s én sem kérdeztem.

*

Werner értesülései Nagyezsdáról és a nagynénikéjéről néhány nappal azután érkeztek, hogy elmesélte nekem a történetét. Ettől a ponttól kezdve összemósódnak az emlékeim, s csak egy-két eseményre emlékszem világosan, amelyek úgy rajzolódnak ki a zavaros háttér előtt, mint ködben a szigetek. Valami homályos érzelmi labirintusban tévelyegtem, melyet nem tudok feltérképezni anélkül, hogy túlságosan leegyszerűsíténem vagy dramatizálnám.

Érzéseimen egyfajta felháborodott hitetlenkedés uralkodott. A két egyedül élő nő: a volt konzul özvegye és a megdöbbentő szépség elkerülhetetlenül magára vonta a gyanút. A párt tanítása szerint a származás a politikai megbízhatóság próbája, s a két asszony félreismerhetetlenül a volt orosz arisztokráciához vagy a felső középosztályhoz tartozott. Nem hittem el, hogy az idős hölgy valóban kém lett volna - túlságosan durva és kézenfekvő volt a dolog. Lehet, hogy azokban a hajdanvolt időkben a konzul, s talán maga az asszony is, végrehajtott valamiféle rutinszerű hírszerző feladatokat, s erre utalhatott a *sztaraja szpionka* is, de éppen ez a gyanúval terhelt múlt tette alkalmatlanná arra, hogy továbbra is efféle tevékenységet folytathasson. Az pedig, hogy Nagyezsda idegen ügynök lenne, egyszerűen képtelenség volt. Megfigyelés alatt áll-jó, rendben van. Ha Werner meg akarja ismerni, ám legyen; a találkozás majd meggyőzi az egész kitaláció abszurditása felől.

Természetesen Werner éppen ezt akarta. Nem emlékszem, hogy végül is ő hozta szóba, vagy én javasoltam a találkozót, de ez amúgy is érdektelen. Azt hiszem, Werner kérte: úgy mutassam be Nagyezsdának, mintha még Németországból ismernénk egymást, hogy semmiképpen ne keltsük fel benne a gyanút. Ha ezt valóban ő vetette fel, én azzal az indoklással utasíthattam vissza, hogy nagyon rossz hazudozó vagyok. Azt természetesen nem mondhattuk meg neki, hogy Werner mivel foglalkozik. Ez a pártfegyelem árulással felérő megsértése lett volna, s mint ilyen, számomra abban az időben még teljességgel elképzelhetetlen.

Megbeszéltük, hogy együtt ebédelünk a két bakui *szabadpiaci* étterem egyikében. Ezeket a szabadpiaci

éttermeket abban az időben még megtúrték, de kifejezetten rossz hírű helyeknek számítottak, amelyeket csak külföldiek, feketekereskedők és a NEP más túlélői látogattak. Minden városban akadt egy-két ilyen vendéglő - leghíresebb volt közülük a moszkvai Metropol -, s köztudott volt, hogy minden szó, ami ezeken a helyeken elhangzik, egy órával később ott fekszik leírva a GPU asztalán.

Ám ugyanakkor csakis itt lehetett - természetesen elképesztő árakon - bőségesen inni és lakmározni, ráadásul majdnem hibátlan, forradalom előtti környezetben, s egyedül itt voltak mosolygó pincérek és cigányzenekar. Mindennek olyan óriási vonzereje volt, hogy bármennyire is fekete pontnak számított egy itt elköltött ebéd vagy vacsora, a szabadpiaci vendéglők mindig zsúfolásig tömve voltak.

Az ebéd a *saslik*, az ital és a cigányzene ellenére szomorú volt. Nagyezsda nem szeretett volna eljönni, sőt először voltaképpen büszkén elutasította javaslatomat, de kíváncsiságtól és sóvárgástól csillogó szemei elárulták. Mindig megindultságot éreztem, amikor a klasszikus profil mögül előtűnt a reménytelen vágyakozásokkal teli kisleány: a szívem fuldoklott a szánakozástól, és szinte jobban szerettem volna, ha Nagyezsda mindig fenséges és megközelíthetetlen marad. Karjaimban tartani egy ifjú görög istennőt - s nekem ez a ritka ajándék megadatott - szent és szentségtörő. Heléna fantomarcának üldözése közben mindvégig szorosán összetartozott a testi s az a másik vágy, hogy imádhassak valakit, s most boldogan és elborzadva ismertem fel, hogy utóbbi erősebb lehet az előbbinél.

A találkozó nyomorúságos volt, és boldogtalan. Nagyezsda végül is eljött, de az új pulóvert és az őzbőr cipőt nem vette fel. A fekete ruháját viselte. A vendéglő szinte elnémult, amikor belépett, és súlytalan lépteivel odajött a sarokasztalhoz, ahol Werner és én már vártuk őt. Werner szeme egy pillanatra elkerekedett. Nagyezsda a jól ismert bájos biccentéssel köszöntött bennünket, s én az első percben megéreztem, hogy Werner nem tetszik neki.

Ne emlékszem, említettem-e valaha is Nagyezsdának, hogy párttag vagyok, de ha nem mondtam is, ő kitalálta. Wernerről csak annyit mondtam neki, hogy egy fiatal német, akivel a szövetségi boltban találkoztam, s hogy a PROFSZOJUZ-nál dolgozik. Most, ebben a pillanatban ismertem fel, hogy hiba volt összehozni őket. Werner és én nyilvánvalóan két különböző világban éltünk, s mégis volt köztünk valami éppily félreismerhetetlen intimitás: egy kapocs, amely a körülmények ismeretében nem lehetett más, csakis a párt. Először arra gondoltam, hogy Nagyezsdát féltékennyé teszi ez az intim összetartozás, amelyből ő kiszorult, de aztán rájöttem, hogy nemcsak féltékeny, de rémült is, és Werner iránti bizalmatlansága automatikusan rám is vonatkozik. Éreztem, hogy katasztrófa történt, hogy valami jóvátehetetlenül elromlott, s hogy semmit nem tehetek, amivel helyrehozhatnám a kárt.

Egyszer már korábban is láttam rémültnek Nagyezsdát. Egyedül voltunk a szobámban, és talán valami keserves múltbeli esemény emlékének felbukknására hirtelen megijedt, hogy most valami tapintatlan, esetleg durva dolog fog történni vele. Tudtam tehát, hogy milyen, amikor fél, s láttam, hogy Wernertől valóban megijedt - úgy ijedt meg, ahogyan a bátrak szoktak megijedni. Kissé magasabban tartotta a fejét, mint máskor, valami nagy nyugalom öntötte el: egész teste ellazult, s mozdulatlanul várta a fejszeccsapást. Akkor, abban a bizonyos előző esetben félig tréfásan azt mondtam neki, hogy a guillotine-ra menő Marie Antoinette-et juttatja eszembe - most, kis asztalunk mellett ülve ismét kissé magasra tartotta fejét, és ugyanaz az ernyedtség ömlött el tagjain. Oroszországban nem számít gyávaságnak, ha az ember nyájasan viselkedik azokkal szemben, akiktől fél, s nem értékeli erénynek a büszkeséget. Nagyezsda azonban egyetlenegyszer sem mosolygott Wernerre. Mindvégig hűvösen udvarias maradt, és hallgatásba burkolózott: mérföldnyi távolságra volt tőlünk, pedig orromban éreztem illatát.

Elkeseredésemben egyik pohár bort ittam meg a másik után. A második üvegnél valamelyest engedett a feszültség, de csak a felszínen. Aztán - mindennek

betetőzéséül - észrevettem, hogy Werner szokatlan félénkségének nemcsak Nagyvezsda szépsége, hanem egyfajta társadalmi kisebbségi érzés is az oka. Amikor kettesben voltunk, ennek nyoma sem volt, mert a párton belül visszájára fordult a munkásság és a középosztály viszonya. A vendéglőben azonban kettőnkkel szemben Werner volt kisebbségben: másként bánt a késsel és villával, mint mi, s ezen az örök lidércnyomáson még a marxizmus sem segít. Kegyelem-dőfésként pedig ott volt saját, mélyen gyökerező büntudatom a proletariátussal szemben, amelynek tökéletes szimbóluma volt Werner, az utcagyerek, a macskagyilkos, akire vadásztak, és akit megkínóztak, s aki százszorta több áldozatot hozott a pártért, mint amennyit én, a középosztálybeli értelmiségi valaha is hozhatok. Semmit nem tehettem Nagyvezsda megnyugtatóra vagy kiengesztelésére, és ő tökéletesen bezárkózott önmagába, de Werner dolgát megkönnyíthettem azzal, hogy hangsúlyozom a köztünk élő intim szolidaritást. Az ő számára Nagyvezsda magatartása a felsőbb néposztályok gögje és arroganciája volt, s ez szövetségesemmé tette Wernert. A háromszög három csúcsa közül kettő nyugszik az alapon, s velük áll szemben a magányos harmadik - ahogy telt az idő, a magányos csúcs Nagyvezsda lett.

Állásfoglalásom nem volt szándékos - talán még tudatos sem -, egyszerűen így alakult: ez a kifogás azonban minden árulásnál felhozható. Nem úgy van, hogy az ember egyszer csak kijelenti: áruló leszek - lassan, fokozatosan siklik az árulás felé. Nagyvezsda ez után a találkozó után nem veszekedett, és nem volt barátságtalan, de egy hétig vagy tíz napig került engem. Ha fel hívtam, azt mondta, hogy nagyon sok a dolga. Aztán véletlenül futottunk össze az utcán, s ettől a pillanattól kezdve egészen távozásomig látszólag minden újra olyan volt köztünk, mint régen. A felszín alatt azonban minden megváltozott. Soha nem mondta meg, hogy miért nem akart találkozni velem, és én sem faggattam őt efelől.

Egy nap el kellett mennem a *poste restante* érkezett leveleimért, s Nagyvezsda is elkísért. Egy berlini távirat várt, valami olyan szöveggel, hogy: *Stockholm és Madrid elintézve, Zürich és Varsó két-*

séges. Kérem az útitervet és az anyagot. A távirat Karl Dunckertől, az ügynökömtől érkezett, és a cikkeim külföldi megjelentetésére vonatkozott, aki azonban ezt nem tudta, joggal gondolhatta, hogy a szöveg igen titokzatos és szerfelett gyanús.

A táviratot a kabátzsebembe gyúrtem. Hazafelé Nagyezsda szokás szerint zsebembe dugta a kezét, s így fonódtak össze ujjaink. A munkahelye előtt váltunk el. Amikor hazaértem, nem találtam a táviratot.

Lehet, hogy kiesett valahol, de ez több okból sem volt valószínű.

Akkor még nem találtam a dologra magyarázatot - ma már igen. Ha akkor meg tudtam volna magyarázni, az elmúlt húsz évben bizonyára kevésbé nyomasztott volna a bűntudat.

Két eset tűnt lehetségesnek. Az egyik, hogy Nagyezsda maga is a GPU-nak dolgozik, s egész viselkedése, beleértve a Wernerrel szembeni bizalmatlanságot, csak nagyszerűen kivitelezett színjáték volt. Ezt a lehetőséget nem zárhattam ki, bár némiképpen sértette hiúságomat. Én a GPU oldalán álltam, s a GPU az enyémen. Csodálatos megkönnyebbülés lett volna, ha bizonyosan tudhatom, hogy a sámánok bolondot csináltak belőlem, de a feltételezés egy egészen egyszerű okból nem állhatta meg a helyét: a GPU teljesen hivatalos és természetes módon olvasta minden táviratomat, semmi szüksége nem volt rá, hogy elloplja őket.

Ha azonban Nagyezsda külföldi ügynök - már a gondolat ellen is minden porcikám tiltakozott-, egyszerűen nem tudtam elképzelni, melyik idegen hatalom érdeklődik Mr. Arthur Koestler újságíró táviratai iránt. Az egész dolog teljesen képtelennek tűnt. Aztán eszembe jutott, hogy az *apparátusban* töltött időben hogyan gyűjtögettem Edgar számára az információt, válogatás nélkül lényegeset és lényegtelent. Ekkor már nem is volt olyan képtelen a feltételezés.

Végül is elmondtam Wernernek az esetet.

*

Az időutazásnak van egy módja, amelyik soha nem érdekelte a fantasztikus regények szerzőit, s amely egy időben a megszállottságig foglalkoztatott. Ha lehetséges lenne időgépet készíteni, meg nem történtté lehetne tenni a múltban elkövetett tetteket.

A feljelentés a hűség próbája, és minden párttag elemi kötelessége. A tisztogatások idején asszonyok jelentették fel férjeiket, s gyermekek követelték nyilvánosan, hogy akasszák fel atyjukat. Ez a tudományos módszerekkel elősegített és életben tartott járvány a pártnak az emberi lélek elleni baktérium-fegyvere volt.

A kommunista pártban eltöltött hét évem alatt az egyetlen személy, aki mindenkinél fontosabb és kedvesebb volt nekem, s az egyetlen személy, akit feljelentettem - vagy elárultam -, Nagyzezsda volt. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy ajkamon boldog mosollyal haltam volna meg érte bármely pillanatban. A pártot, amelynek elárultam őt, nem szerettem: aggályaim és kétségeim voltak vele kapcsolatban, s olykor haraggal fordultam felé. De a párthoz nem kapcsolat fűzött: azonos voltam vele.

Az enyhítő körülmények, amelyeket szüntelenül hajtogattam és azóta is hajtogatok magamban, hogy nagyon is túlhangsúlyoztam Wernernek a távirat véletlen elvesztésének valószínűségét; hogy Werner nem is vette nagyon komolyan az esetet; hogy biztos voltam benne: a mindentudó sámánok megtalálják majd a pontos igazságot, s hogy ez az igazság kétségkívül teljességgel ártalmatlan lesz, csak nekem kerülte el a figyelmemet. Végül pedig: nem is sejtettem, hogy majd, amikor három évvel később kezdetét veszi a terror, egy ilyen feljelentés bőségesen elegendő lesz ahhoz, hogy bárki emberfiát elítéljenek, a így Nagyzezsda Marie Antoinette sorsában osztozik majd.

A történet legelviselhetetlenebb része a magyarázat, amelyről úgy gondolom, helytálló, s amely már túlságosan későn érkezett. Nagyzezsda soha nem kérdezett tőlem semmit, s nem tudott többet rólam, mint amennyit elmeséltem neki. Kíváncsi volt Párizsra és Berlinre, meg a Nílusra és a Jordánra is, de személyes dolgaim látszólag nem érdekelték. Elvakultsá-

gomban nem ismertem fel, hogy nincs asszony, akit ne izgatnának kedvese dolgai. Nagyezsda, a nemes, baletina-arcélú Nagyezsda túlságosan büszke volt, hogy elárulja kíváncsiságát, s Nagyezsda, a sóvárgó, rab gyermek ellopta a táviratot, hogy megtudja, vajon egy a távoli, csillogó Berlinben vagy Párizsban élő szerető vagy feleség volt-e a feladó. Ez a gyermek volt, akit feljelentettem.

Csak egy dolog van, ami vigasztal.

Egy nap Werner látszólag érdektelenül megkérdezte tőlem, miért nem viszem magammal Nagyezsdát Közép-Ázsiába. A városi tanácsnál el lehetne intézni a szabadságot, a lány hivatalosan a tolmácsom lehetne, s nagyszerűen tölthetnék együtt az időt.

Az ötlet nyilvánvalóan Werner feletteseitől származott, s megint kétféleképpen lehetett értelmezni. Az első olvasat szerint a GPU Nagyezsda révén akart engem megfigyelés alatt tartani - csak hogy a dolgot én már többször is felvettem neki, s ő mindannyiszor nemet mondott. Ha valóban a GPU-nak dolgozott volna, utasításának megfelelően nyilván elfogadta volna a javaslatot.

Maradt tehát a másik feltételezés. A GPU engem akart felhasználni, hogy figyeljem meg őt. Őszintén megmondtam Wernernek, hogy mit gondolok a javaslatáról. Szokott komoly hangján azt felelte: *Ha Nagyezsda tényleg tiszta, ahogy gondolod, akkor ez a legjobb módja, hogy segítségére légy.* Logikusan nézve a dolgokat, nyilvánvalóan igaza volt.

Még egyszer megkértem Nagyezsdát, hogy tartson velem. Ő ismét visszautasította a kérést: nem hagyhatja itt a nagynénjét és a munkahelyét. Mondtam: valószínűleg el tudom intézni, hogy komandirovkára küldjék, s hogy hivatalosan a tolmácsom legyen. Finoman elmosolyodott, és olyan közel hajolt hozzám, hogy szinte bandzsítani látszott. - Elintézni? *Hol?* - kérdezte. - Az Inturisztánál - feleltem. Teljesen hihetőnek hangozhatott, mert meglepetten nézett egy darabig. Az inturisztos tolmácsok és idegenvezetők természetesen mind a GPU-nak dolgoztak, de nekem nem feltétlenül kellett tudnom erről. Egy pillanatig hallgatott, aztán ismét megnyugodott, és egy végső

nemmel hátravetette a haját. Szinte vadul mondta ki a szót, de egy perccel később már pajtáskodva javasolta, hogy vacsorázzunk a *szabadpiaci étteremben*, és hallgassunk cigányzenét. - Azt hittem, a múltkor nem érezted jól magad - feleltem. Mosolygott, és megint csak egyetlenegy szóval válaszolt: *nyicsevo*.

Beszámoltam a kudarcról Wernernek. Kis grimaszt vágott, és lágy, nyugodt pillantásával nézett rám. *Du wurdest gewogen und zu leicht befunden* - mondta. Megmérettél és könnyűnek találtattál. Beszélgetésünk két vagy három nappal Bakuból való elutazásom előtt történt. Szállodai szobám ablakából hallani lehetett, hogy sípol a kis gőzös, amellyel a Kaszpi-tenger keleti partjára utazom majd. Hallgattunk, aztán Werner szólalt meg, nagyon megfontoltan: Miért nem mondd meg neki, hogy keressen egy másik városban munkát? Aztán - inkább célzásokkal, mint konkrétan - elmondta azt, amit akkor még nem tudtam, de azóta számos oroszországi menekült elbeszélése alapján már biztos vagyok benne, hogy ha egy nem túl fontos személy magára vonja a helyi GPU figyelmét, a következmények elől úgy menekülhet meg a legkönnyebben, hogy egyszerűen az ország egy másik részébe költözik. A túlterhelt GPU-nak nemigen van ideje arra, hogy kövessen jelentéktelen embereket, akik már kikerültek helyi felelősségük szférájából. Teljeséggel lehetetlen volna nyomon követni a milliányi gyanússá vált figurát egy olyan országban, ahol folyamatosan embermilliók vannak úton. Ha Nagyezsdat meg lehetne győzni arról, hogy hagyja el veszélyt hozó nagynénikéjét, és kezdjen valahol másutt új életet - például Leningrádban, ahol állítólag ismerősei is vannak -, minden esély megvan rá, hogy biztonságban legyen. Ha azonban Bakuban marad, előbb-utóbb bajba kerül.

Javaslatával Werner bizonyosságot adott róla, hogy hisz Nagyezsda ártatlanságában, s hogy segíteni akar neki. Ez volt az az egyetlen megnyugtató dolog, amit említettem. Volt némi esélye annak is, hogy az egész ügyet teljesen jelentéktelennek tekinti, és nem is tesz említést róla a feletteseinek. Hogy végül is hogyan döntött, nem tudtam meg soha. Néha azt hiszem, jelentette a dolgot, néha meg azt, hogy nem.

A hajónak röviddel éjjél előtt kellett volna indulnia, de szokás szerint késett valamiért. Hajnali négykor Nagyezsda meg én még mindig ott sétáltunk fel-alá a kihalt kikötőben. Bakuban éjjel-nappal finom, fekete hó szitált az olajkutakból és a finomítók hatalmas kéményeiből. Éjjel egy óra körül esni kezdett az eső. Nagyezsda haja átázott: soha nem viselt sem kalapot, sem kendőt. Nem bánta, hogy vizes lesz a haja, csak azt, hogy beveszi a kőolaj szagát. Bakuban nem lehetett sampont kapni. Fájt, amikor elképzeltem őt, ahogy mosószappannal mossa meseszép haját.

Wernertől már a szállodában elbúcsúztam, így Nagyezsda egyedül kísért a hajóhoz. Órákig tartó, monoton vitába merültünk. Mondtam neki, hogy jobban tenné, ha Leningrádban nézne munka után. Kérdezte: miért. Azt feleltem neki: csak. Újra kérdezte, s én megint ugyanezt válaszoltam. Lehetetlen volt többet mondanom. Orosz szókincsem igen szegényes volt, amint Nagyezsda franciasága is. Egész kötetet töltené meg, ami elmondatlan maradt.

Megbeszéltük, hogy levelezünk majd, s hogy utazásom végén visszatérek Bakuba, de egyikünk sem hitte el igazán. A dokkok néptelenek voltak, csak a katonai őrzőjárat bukkant fel olykor-olykor. A többi utas már fenn a hajón aludt. Járkáltunk fel-alá az esőben és a bűzben. Fogtam fagyos ujjait a kabátzsebemben, s újabb és újabb szenvedés volt minden pillanat. Aztán megint: Miért akarod, hogy Leningrádba menjek? Soha azelőtt nem volt ilyen konok. De én nem tudtam többet mondani.

A sötétben olyan volt az arca, mint amikor - három hete: egy örökkévalósággal ezelőtt- először pillantottam meg a hálókupé ajtajában. Ugyanaz a félelmetes, nemes tisztaság. Többé nem volt mit mondanom. Keze a zsebemben élettelen tárgy volt már, udvariasan viselt teher.

Vártam a hajó megváltó kürtjelét, mint az akasztófa alatt álló ember a csapóajtó kattánását a lába alatt - hogy már végre vége legyen. Végül megszólalt a kürt. Meg akartam csókolni Nagyezsdát, de nem tud-

tam. Nem mozdult. Fejét lehajtottá, bámulta a cipőjét, és hajjáról csöpögött a víz. Az új, őzbőr cipő volt rajta. Ezeknek végük - mondta. Ezeket a szavakat hallottam tőle utoljára.

Felmentem a pallón, és bevezettek a hortyogó tetemekkel zsúfolt hálóterembe. Valami biztonsági okból senki nem maradhatott a fedélzeten. Még csak nem is integethettem Nagyezsdának.

*

Az átkelés a Kaszpi-tengeren Bakutól Krasznovodszkig huszonnégy órás utazás. Végig ki sem mozdultam a hálólóhelyemről apatikus voltam, s ahogy múlt az idő, ez az apátia fizikai rosszullétté változott. Rájöttem, hogy beteg vagyok - vagy inkább felismertem, hogy mit jelent Nagyezsdának egy betegségre utaló korábbi megjegyzése, és most tudtam, hogy betegségében én is osztozom.

A betegség a gonorrhoea volt. Nem háborodtam fel, és nem voltam meglepve sem, csak fájdalmas gyengédséget éreztem a bakul kikötőben hagyott karcú, magányos alak iránt. Annyira elhagyatott és szomorú voltam ott, a Kaszpi-tenger közepén, hogy dédelgetve öleltem magamhoz a betegséget, mert az is az ő része volt. Ez a kór gyakorlatilag teljesen eltűnt, amióta iparilag állítják elő az antibiotikumokat, de az oroszországi egészségügyi állapotok mellett szinte járvánnyá vált. Férfiaknál, ha időben megkezdik a kezelését, két-három hét alatt általában teljesen elmúlik, nőknél a dolog veszedelmesebb és makacsabb. Tudtam, hogy Nagyezsdának volt már előttem valakije, de hogy vele, épp vele, egy száműzött világ szépséges visszfényével történjék meg ez a megaláztatás, az sorsának tökéletes szimbóluma és beteljesedése volt.

Sokáig haboztam, hogy megemlítsem vagy elhallgassam-e ezeken a lapokon a betegségünket. Nem a megütközéstől vagy felháborodástól, inkább az esetleges kuncogástól tartottam. Ám hiszem, hogy az elhallgatás csak addig jogosult, amíg nem érint lényegi vonatkozásokat, s úgy gondolom, ez a betegség lényeges, mert rávilágít a lealacsonyodásra, a megsemmisülésére mindannak, ami nemes, és az emberi kap-

csolatok megmérgezettségére, ami akkor és ott oly igen jellemző volt, s a rendszer lényegéből fakadt. És említést teszek róla azért is, mert az eset bizonyítja: az istenek azokat látogatják a legkeményebb próbatételekkel, akiket a legjobban kedvelnek: az ártatlanokat.

Nagyezsda Szmirnovának írt leveleimre válasz nem érkezett. Hogy megkapta-e őket egyáltalán - nem tudom. A GPU szeszélyes, akár az istenek. Soha többé nem hallottam Nagyezsdáról - és Wernerről sem.

A nagy tisztogatás során - maroknyi kivétellel - minden Oroszországban élő német kommunistát letartóztattak, deportáltak, vagy átadtak a Gestapónak. A háború alatt ugyanez a sors jutott a Volgai Német Köztársaság lakosságának és az Ukrajnában élő németeknek is. Alig van rá esély, hogy Werner túlélte volna a tisztogatásokat. Ha még él, akkor - akárcsak Oragvilidzének - nem ártok neki azzal, hogy itt megnevezem. Húsz év telt el azóta, és a hivatalos szerveknek úgylis minden szavunkról és lépésünkről tudomásuk volt.

Ami Nagyezsdát illeti: ha Bakuban maradt, elveszett. Ha időben elhagyta a várost, talán nem. Néha hinni akarok abban, hogy így történt, s elképzelem őt, hogy normális, emberi életet él Moszkvában vagy Leningrádban. A kép azonban nem tartós; előtérbe tolszik az emlék, ahogy a bakui vendéglőben még egy mosoly erejéig is képtelen hazudni, s ahogy oly természetellenesen magasan és mozdulatlanul tartja a fejét. Egy volt azok közül, akik a Korán szavaival élve *a nyakuk körül viselik sorsukat*.

Említettem, hogy Nagyezsda feljelentése után sem kommunistaként, sem antikommunistaként nem jelentettem fel senkit soha többé. Bakuban rossz kommunista, rossz antikommunista, s ekképpen valahogyan egy kicsit jobb ember lett belőlem. Először itt villant fel előttem a láthatatlan írás. Ha katolikus lennék, a Gondviselés dialektikáját láthatnám abban, hogy elárultam Nagyezsdát. De nem vagyok.

VIHAR TURKESZTÁN FÖLÖTT

A világ egy levert és rosszkedvű csücskében leverten és rosszkedvűen telt az első két hetem. A turkesztáni és az arábiai sivatagok valaha a világ leginkább robbanásveszélyes területei voltak, de energiáik mostanra kimerültek, s eluralkodott felettük a barbárság és a rothadás. Az arábiai sivatagokból érkező nomádok hozták a végzetet a keleti birodalmakra, melyek utolsó erejükkel elvitték az iszlám lobogóit Indiába és Spanyolországba, s a Kaszpi-tenger és a Pamír-fennsík között húzódó nyugat-turkesztáni sivatagok voltak azok a magas nyomású területek, ahonnan elindultak az ó- és középkor nagy népvándorlásai.

Bolygónk e részén szinte tapinthatóan érvényesülnek a kozmikus változásoknak az emberi létre gyakorolt hatásai. A közép- és nyugat-ázsiai népek vészterhes és végzetes vándorlásait elindító nyomása vidék fokozatos kiszáradása volt, s ez a folyamat napjainkban is megfigyelhető. A ma Amu-darjának és Szir-darjának nevezett Oxus és Iaxartes folyók a történelmi időkben tökéletesen megváltoztatták folyásukat, s az Aral-tó vízszintje hihetetlen tempóban csökken ma is. A kiszáradás és az erózió hajdan gazdag és termékeny országokat változtatott sivatagokká: a tájat kísérteties szomorúság lengi be, s ez a furcsa szomorúság figyelhető meg a vidéket benépesítő, vándorló nomád népeken is. Turkesztán sivatagaiban egyfajta *déjà vu*-érzés kerített hatalmába, mert három évvel korábban, szíriai, palesztinai és iraki utazásaim során már találkoztam és megismerkedtem a szinte kézzelfogható hanyatlás és a nyomor atmoszférájával. Az érzés végigkísért a végtelennek tűnő, lassú vonatutazáson át a Kara-kumon, a Fekete Homok Sivatagán. Ráismertem a sivárság és pusztulás tájképeire: a fekete sátrakkal és a gonosz bogáncs csomóival pettyezett, ellenséges futóhomokra és a flegmatikus tevékre, az állatok nagy családjának dülledt szemű, melankolikus aggszűz nagynénikéire. Tisztában voltam azzal is, hogy újra egy muzulmán országban vagyok. Turkesztán sokféle törzsei nyilván egészen mások, mint a Közel-Keleten élő arabok, de

ugyanazzal a - közös valláson alapuló - jellegzetes magatartással fordultak az Európából érkezett emberek felé. A joviális, udvarias vagy semmit el nem áruló felszín mögött komor iszlám fanatizmus érződött, a sivatagban született nyers és vad hit, amelyet soha nem reformáltak és liberalizáltak, s megkövesedett abban az állapotban, amely a kereszténységet jellemezte az inkvizíció idején.

Az ország egy további, furcsa okból is ismerős volt nekem. A Kaszpi-tenger és a Pamír-fennsík között elterülő Nyugat-Turkesztán más néven Turáni-medenceként ismeretes, s a feltételezések szerint ez volt a magyar nép szülőhelye. Gyermekkoromban megtanultam, hogy a *turáni* jelzót a *magyar* szinonimájának tekintsem, s így most bizonyos értelemben hazaértem.

E távoli rokonság visszhangjai végigkísértek egész Közép-Ázsián. Valahányszor egy-egy művelt embernek megemlítettem, hogy magyar vagyok, szélesen mosolyogva neves honfitársam, Vámbéry Ármin nevével válaszolt. Vámbéry volt az első európai, aki török dervisnek öltözve és egy Mekkából visszatérő zarándokcsoporthoz csatlakozva 1863-ban felkereste Khiva és Bohara tiltott kánságait és Szamarkand városát. Hallatlan bátorságról tanúskodó tettét még fantasztikusabbá teszi a tény, hogy születésétől fogva sánta volt, s az utat két mankóval tette meg. *Utazások Közép-Ázsiában* című könyve az útleírások klasszikusává vált, és iskolás koromban Sven Hedin műveivel együtt élvezettel olvastam magam is. Most minden szovjet-közép-ázsiai könyv-tárban találok a művel, s azt tapasztaltam, hogy Vámbéryt éppúgy ismerik és szeretik Boharában, mint Budapesten. Mindenki azt mondta, hogy én vagyok a második magyar, aki nemzete bölcsőjét felkeresi, s amennyire én tudom, ez valóban így van, mert a közép-ázsiai emirátusok vidéke azután is tiltott terület maradt, hogy az emírek a cárhoz lettek, s a tilalmat Sztálin sem oldotta fel. A területet ma ébereggen őrzik, mint valaha, mert a Szovjetunió e távoli vidékén robbantották fel az első szovjet atombombát 1949 szeptemberében.

Ez a megközelíthetetlen vidék tehát úgy tűnik, másodízben is különös jelentőséggel bír az emberiség

sorsát illetően. Először folyóinak és tavainak kiszáradása indította meg a népvándorlások hullámait, s most egy egészen másfajta robbanás ismét ázsiai eredetű invázióval fenyegeti a Nyugatot. A Föld olyan vidéke ez, ahol gyakoriak a természet és az emberi társadalom közti rövidzárlatok.

*

Szovjet-Közép-Ázsia ebben az időben három autonóm köztársaságra: Türkmenisztánra, Tadzsikisztánra és Üzbegisztánra oszlott, közülük Türkmenisztán a legnyomorúságosabb és legkietlenebb. Nyugaton a Kaszpi-tenger, délen Perzsia és Afganisztán, keleten az Amu-darja, nyugaton pedig a Kazah Autonóm Köztársaság határolja. Körülbelül akkora terület, mint Németország, de lakossága 1932-ben kevesebb volt, mint egymillió. Az ország szinte teljes egészében sivatag, amely csak a szélein lakható, ahol a gyérecske vízfolyások lehetővé teszik az öntözést. Az öntözött területek legfőbb terménye a gyapot.

Város alig van az országban. Északon, ahol az Amu-darja az Aral-tóba torkollik, egy oáziscsoport található. Ez a hajdani Kánság, amely 1932-ben délről még csakis tevekaravánnal megközelíthető, egyfajta Shangri La volt. A többi városka a Kopet-dag vonulata mellett, a perzsa határ mentén végighaladó közép-ázsiai vasútvonal mentén csoportosult. E városkák festői neveik - Kizil-Arvat, Baharden, Geoktepe, Ashabád, Merv - ellenére jellegükben nem keletiek, hanem tipikus orosz barakkvárosok. Ami azt illeti, elsősorban nem is türkmének laknak bennük, hanem oroszok: kormánytisztviselők, vasúti munkások, katonák, kereskedők, mesteremberek és telepések - az őslakosok megtartották félnomád életformájukat. A változás csak az ötéves tervvel beköszöntött ipari forradalommal vette kezdetét. Az új gyárak a városokba vonzották az őslakosságot, s az osztálytudatos ipari proletariátus kinevelése a tagköztársaságokban a szovjethatalom politikájának célkitűzése lett. Ám 1932-ben a türkmének még mindig kisebbségben voltak városaikban, még a fővárosban, Ashabádban is.

Mindennek következménye az Ázsia nemes arcát himlőhelyekként elcsúfító cári barakkvárosokban a

helyi jellegek és helyi építészeti formák teljes hiánya lett. A bolsevikok bevégezték az orosz imperializmus megkezdte rombolást. A cári gyarmatosítás célja az volt, hogy félbarbár tudatlanságban tartsa a lakosságot - a forradalom idején Türkmenisztán lakosságának egy százaléka sem volt írástudó. A kommunista rendszer éppen az ellenkező célt tűzte ki, s ez megadta a népnek a kegyelemdőfést. A városokba gyűlt őslakosságot - mintha magas nyomású kuktafázékban - oktatni kezdték, eloroszosították és sztálinizálták. A nomádok gyermekeit iskolákba vitték, megdolgozták, és kinevelték belőlük nemzeti azonosságtudatukat. Erővel és propagandával kiirtottak minden hagyományt, mesterséget, művészetet és népszokást. Ázsia primitív népeiből a totális állam rabszolgáinak jellegtelen, színtelen és alaktalan tömege lett.

A Közép-Ázsiában meglátogatott városok közül csak Boharáról és Szamarkandról maradtak képi emlékeim. Emlékeimben Krasznovodszk, Ashabád, Merv vagy Taskent mind beburkolóznak az orosz provinciák városainak sivár egyformaságába, csak éppen azoknál is sivárabbak és szegényebbek. Bizonytalan, ködös foltokként jelennek meg lelki vetítívásznamon, mintha itatóspapír szívta volna fel az emléküket.

Egészen eddig mindig egymagamban utazgattam, de Ashabádban váratlan és kellemes útitársam akadt, aki végig velem maradt hátralévő közép-ázsiai utamon.

Türkmenisztán fővárosában nem volt szálloda. A vasúti GPU a *dom szovjetovban*, az úgynevezett *szovjetházban* helyezett el, amely a hivatalos úton járó személyeknek szolgált szálláshelyül. Szobámban, mely inkább börtöncellára emlékeztetett, egy vaságyon kívül nem volt semmiféle bútor, s mindent elárasztott a szemközti mellékhelyiség eldugult vécéjéből áradó latrinaszag. Baku óta mélységesen depressziós voltam. Lefeküdtem a vaságyra, és úgy éreztem, hogy ebben az Istentől elfeledett országban az Isten is magamra hagyott. A vasútállomástól a szálláshelyemig egy GPU-autóval hoztak el, s útközben mindent láttam, ami a türkmén fővárosban látnivaló volt - olyan volt, mint Harkov peremkerületei. Mi az ördögöt keresek én Ashabádban?

Amint a bűzös szobában a csupasz vaságyon feküdtem nyomorultul és magányosan, és számlálgattam a falon az agyoncsapott poloskák jól ismert foltjait, egyszer csak meghallottam a szomszéd helyiségéből egy gramofont. Az összekaristolt lemezről Sophie Tucker népszerű, szívfájdító dala, a *My Yiddishe Momma* szólt. A zene hátborzongatóan hangzott itt, az ashabádi *dom szovjetovban*, s én azonnal felkeltem, hogy megismerjem a szomszédomat. Bekopogtam, és a sajátomhoz hasonlóan sivár szobában ott találtam egy fiatal amerikai négert, aki egy hordozható gramofon előtt guggolt, és ugyanolyan nyomorúságos állapotban volt, mint én. Langston Hughes volt, a költő, akinek versét, a *Shoeshine Boyt* még Berlinben olvastam, és nagyon tetszett nekem. Alig tudtam *nem* mondani neki: *Mr. Livingstone, ha nem tévedek.*

Hughes úgy harmincesztendős lehetett: vékony, középmagas ember, mozdulatai fajtájára jellemzően kecsesek, s valami súlyos nemesség és udvarias tartózkodás ült sötét szemeinek meleg, mosolygós pillantása mélyén. Kellemes, könnyen megszerethető ember volt, de magatartásában volt valami áthatolhatatlan, tettenérhetetlen távoliség, amely lehetetlenné tett minden helyénvalótlan bizalmaskodást.

Vodkával kínált, meg tevekolbásszal (ami az édes turkesztáni dinnyével együtt felváltotta korábbi kizárólagos táplálékomat, a vörös kaviárt), s csemegézés közben elmesélte a tragikomikus történetet, amelynek végén itt kötött ki, Ashabádban. Néhány hónappal ezelőtt érkezett a Szovjetunióba mintegy negyven amerikai színésszel és énekessel. A MEZSRABPOM, a szovjet filmgyár hívta meg őket, hogy filmet készítsenek a négerek üldöztetéséről. A forgatókönyvet a tervek szerint Hughes írta volna meg. Mire azonban megérkeztek Moszkvába, a Szovjetunió és az Egyesült Államok között politikai közeledés vette kezdetét, amely 1933-ra a Szovjetunió hivatalos amerikai elismeréséhez vezetett.* Az Egyesült Államok által szabott feltételek egyike az volt, hogy a Szovjetunió szüntesse be az amerikai négerek körei-

* Az Egyesült Államok a nagyhatalmak közül utolsóként ismerte el hivatalosan a Szovjetuniót.

ben folytatott propaganda-hadjáratát. A MEZSRABPOM a tervezett film gondolatát ennek megfelelően egyik napról a másikra elvetette.

Hughest és csoportját néhány hétig hagyták cselengeni Moszkvában, aztán az Inturiszt vette szárnyai alá, és egy krími kējutazásra vitte őket, majd udvarias sajnálkozással az egész társaságot hazaküldték. Hughest azonban - otthoni hallatlan népszerűsége miatt - nem lehetett ilyen sommásan elintézni, s ezért azt javasolták neki, hogy írjon egy könyvet, melyben összehasonlítja a közép-ázsiai gyapottermelők életét azokéval, akik az Egyesült Államok déli vidékeinek gyapotültetvényein dolgoznak. Találkozásunk idején Hughes még erősen rokonszenvezett a szovjet rendszerrel, de amennyire emlékszem, nem volt tagja a kommunista pártnak. Költő volt, aki tisztán humanitárius oldalról szemlélte a politikávoltaképpen egy ártatlan kívülálló. A szovjet-amerikai tárgyalások és a film ötletének elvetése közötti összefüggéssel éppúgy nem volt tisztában, ahogyan én. Homályosan valószínűleg mindketten sejtettük, hogy mi történhetett, de az illendőségnek megfelelően nem beszéltünk a dologról.

Hughes tehát elfogadta a javaslatot, és annak rendje-módja szerint elutazott Ashabádba, ahol aztán egyszer csak elfogyott a pénze. A MEZSRABPOM adott neki valamennyi előleget az utazáshoz, és megígérték, hogy küldeni fogják a többit is. Ebben az időszakban azonban a szovjet kormány könyörtelen anti-inflációs politikát folytatott, aminek következtében a termelés és az államigazgatás minden ágazata reménytelen pénzhiányban szenvedett, s a végén már hetekre képtelen volt eleget tenni fizetési kötelelességeinek, beleértve a bérek és fizetések folyósítását is. Az Ashabádban zátonyra futott Hughes egymás után küldözgette a MEZSRABPOM-nak a táviratokat, amelyekre válasz soha nem érkezett. Az utolsó három hétben az ashabádi GPU kegydíjasaként élt a *dom szovjetovban*, s azt ette, amit a GPU meg a szövetkezet boltjában kapni lehetett. Mindezt úgy mesélte el, mint egy faviccet, mint olyasvalamit, ami elkerülhetetlenül megesik olyan országban, ahol egy nagy forradalom után új világot építenek.

Késő este többen is felkeresték Hughest, és észrevettem, hogy korántsem csak az ashabádi értelmiség. Elsőként egy félénk, egérszerű, ráncos tatárarcú emberke érkezett, aki szinte mindvégig hallgatott, és tiszteletteljes mosollyal figyelt minden elhangzó szót - ő volt Szarieh Kikilov, a Türkmén Írószövetség elnöke. Hogy mit írt, azt sem Hughes, sem pedig én nem voltunk képesek megtudni, pedig együtt utaztunk vele vagy két héten át. Azt sem tudtuk meg, hogy nős-e, sem azt, hogy hol él, hogyan.

Utána egy hatalmas ormótlan testű fiatalember következett: ő lett aztán a második útitársunk. Ukrán volt, Kolja Sagurinnak hívták, mellére horgony volt tetoválva, bicepszére pedig egy akt, s korábban a csendes-óceáni kereskedelmi flotta matróza volt. Kolja is író volt, s most éppen az Ukrán Állami Kiadóvállalat megbízásából írt egy pamfletet az ötéves terv túlteljesítéséről Közép-Ázsiában. Soha nem látuk, hogy jegyzeteket készített volna, és egész utazásunk során egyetlenegyszer sem tett fel a tárgyra vonatkozó kérdéseket: Mervben egy nap felszedett egy helyi komszomolkát, aki állítólag üzbég dalokat írt, és éppoly misztikus hirtelenséggel tűnt el az életünkben, mint ahogyan megjelent.

Egész kis parti kerekedett. Kolja ukrán dalokat, Hughes pedig néger spirituálékat énekelt. Később még három vendég csöppent be: Mark May, a balti vidékről származó filmes, aki kamerájával azért érkezett, hogy dokumentumfilmet készítsen egy kénygár építéséről a Kara-kum sivatagban, ahol nemrég fedeztek fel gazdag ásványlelőhelyeket. Kifogástalanul öltözött, rendíthetetlenül tárgyilagos stílusú fiatalember volt, s a hollywoodi, ealingi vagy berlin-spandau filmproducerekre jellemző magabiztossággal és higgadtsággal guggolt a Hughes szobájában összegyűlt ázsiai társaság közepén. Végül ott volt egy magas és csinos udgur katonatiszt, Anvar Umorzakov, egy pamíri határvédelmi alakulat ezredese, akit komandirovkára küldtek Ashabádba, s útközben feleségül vett egy bájos üzbég lányt, aki vállig érő copfba fonva hordta a hajját, mosolyogva ült harcias férje mellett a padlón, és egész este nem szólt egy árva szót sem. Másnap megírtam Umorzakov ezredes tör-

ténetét - egyikét a számtalan életrajzi vázlatnak, amit Közép-Ázsiában gyűjtöttem össze. A Vörös napokból idézek:

Anvar Umorzakov Kasgarban, a kínai Kelet-Turkesztánban született. 1915-ben hétéves volt, amikor családja egy éjszaka átszökött a határon Oroszországba, hogy megmeneküljenek a börtön elől, ami azért várt rájuk, mert a rossz aratás után nem tudták befizetni az adójukat. A Himalájától északra, valahol a mai Tadzsik Autonóm Köztársaság területén telepedtek le. Rövidesen a helyi bejnél is eladósodtak, s Umorzakov atyjának el kellett adnia a tanyáját. Amikor az orosz forradalom híre Közép-Ázsiába is eljutott, az atya csatlakozott egy vörös partizáncsapathoz, s később a Vörös Hadsereg tagja lett. 1923-ban feleségével együtt meggyilkolták az ellenforradalmi gerillák, a baszmacsok. A tizenöt éves Aravarnak végig kellett néznie, amint szüleit az ágy végéhez kötik és lefejezik. Ezután futni hagyták, s csavargó lett belőle, mint abban az időben sok milliónyi másból is. Később munka talált a német Jupatov vándorcirkusznál: először mindenese volt, azután trapézművész. Komszomolista lett, végül pedig beállt katonának. Tizennyolc éves korában az Ázsiai Kisebbségek Taskenti Egyetemére küldték, s innen már tisztként tért vissza a Vörös Hadseregbe. A kínai határ mentén lévő Alaj körzetben olyan hősiesen harcolt a baszmacsok ellen, hogy huszonnégy évesen ezredessé léptették elő.

Nem emlékszem a vonásaira, csak nyílt, őszinte mosolyára, meg arra, hogy magas volt, barátságos és tartózkodó. Tipikus fiatal szovjet katonatiszt volt, egészen más típus, mint a pártbürokraták, s ez a különbség élesen megmutatkozott Leningrádtól egészen az afgán határig mindenütt.

Nagyon felháborodtam azon, ami Hugheszal történt, és anélkül hogy tudott volna róla, táviratoztam a Kominternnek. Beszámoltam a kellemetlenségekről, és ecseteltem, milyen nemtetszést váltana ki Amerikában, ha kiszivárogná, hogy legjobb néger költőjüket álokokkal Közép-Ázsiába küldték, és egysze-

rúen megfeledeztek róla. A hatás váratlan volt: Hughes pénze néhány nap múlva megérkezett. Azt hiszem, az lehet a dolog magyarázata, hogy én a Komintern német részlegével álltam kapcsolatban, Hughes pedig az amerikaival, s a szervezeten belüli rivalizálás hagyományainak megfelelően a német részleg örömmel kapott az alkalmon, hogy jelentse az esetet az elnökségnek, s rossz pontot szerezzen az amerikaiaknak.

Közben Hughes, Kikilov, Kolja meg én megalapítottuk a Nemzetközi Proletárírók Brigádját, s elhatároztuk, hogy együtt utazunk Üzbegisztánba. Nem emlékszem, kié volt az ötlet, de nem nehéz megérteni, hogy a turkesztáni hatóságok számára kényelmetlen volt az ilyen ide-oda csellengő, tarkabarka társaság. Kézenfekvő volt, hogy vezetőnk a ráncos arcú, mosolygós és hallgatag türkmén bárd, Kikilov legyen, ha másért nem, hát azért, mert nekünk feltétlenül szükségünk volt egy tolmácsra, és a helyi nyelvet egyedül ő értette közülünk. Hughes még annyira sem tudott oroszul, mint én: Kikilov türkménről oroszra, én pedig oroszról angolra fordítom majd a hallottakat. Mervben Kolja és Kikilov is eltűnt a képből, utóbbit egy orosz tanárember váltotta fel, aki valahogyan a semmiből bukkant elő. A nevét már elfelejtettem, s nem szerepel a Vörös napokban sem, talán mert Hughes és én is az első perctől kezdve utáltuk őt. Úgy próbált irányítani minket, mintha iskolásfiúk volnánk, s mivel az udvarias célozgatással nem értünk célt, végül kerekén elküldték a fenébe. Eddigre azonban már megérkeztünk ázsiai utunk végállomására, Taskentbe.

Mielőtt az íróbrigád elhagyta volna Ashabádot, jólnevelten megtekintettünk minden nevezetességet: egy selyemgyárat, Mark May mozgó filmstúdióját és a népbíróságot, ahol épp egy, tisztogatások farvizén indított per tárgyalása folyt.

Az ashabádi a legrégebb türkmén selyemgyár volt: még 1928-ban alapították. Korábban a gyár kifejezés a türkmén szótárban egyszerűen nem létezett. A legfestőibb gyár volt, amit életemben láttam, kivéve talán a sevillai fazekasüzemet:

A gyárudvarként szolgáló aprócska kertben vagy húsz helyi leány guggol, zöld perzsa teát, *hokcsajt* isznak, és cigarettáznak. Öltözékük még a színes népviselet és a *börk*: színes selymekkel körülcsavart, érmekkel és amulettekkel díszített magas, hengeres kalap - egy-egy darab nyomhat több fontot is. Fekete mahorkát szívnak: olyan, mint a töredezett pipadohány, tíz-tizenöt centis újságpapír csövecskékbe tekerik. A szippantások és a teaszürcsölés lassú gesztusaitól eltekintve teljesen mozdulatlanok. Az ég kék, a nap irgalmatlanul tűz, egy teve baktat el, s kis fehér mahorkafelhők bodorodnak a szobormereven ülő lányok orrlýukaiból. Úgy tűnik, mintha háromszáz éve ülnének ott mozdulatlanul. Aztán egyszer csak megszólal a gyár szirénája, a lányok ráérős mozdulattal leteszik a teát, megigazítják amulettjeiket, és foguk közt tartva a mahorkaszívert, sorban eltűnnek a gyár betonépületének kapujában, mint egy középkori órajáték festett figurái. A tizenhetedik századból egyenesen a huszadikba lépnek a gyárkapun át.

Te és én meghalunk, mielőtt megtudhatnánk, miféle újdonságokat hoz haza majd idegen bolygókról az első űrhajó. Nem fogjuk megtudni, milyen eszméik, masináik vagy udvarlási szokásaik lesznek a jövő embereinek - hiába vagyunk rájuk oly kínzón kíváncsiak. De nézd csak ezeket a lányokat. A bilincsek, amelyek a középkori iszlámhoz kötötték őket, hirtelen elpattantak, s ők megdörzsölték szemeiket, beültek Wells időgépébe, és utaztak vele három évszázadot. Az ő kíváncsiságuk kielégített. Irigyük vagyok.

Húsz év után újraolvasva a *Vörös napok* efféle részleteit, minduntalan megdöbbsent a képtelen, szűz naivitás. Mindazonáltal világosan mutatják, hogyan gondolkoztam akkoriban - vagy inkább, hogy milyen volt az a gondolkodási rendszer, amelyhez kétségbeesetten ragaszkodtam. Nem láttam, mert nem akartam látni, hogy Ázsia hagyományaiban élő népét belekényszeríteni az időgépbe felér egy vigasztalan és fel-foghatatlan új hazába való deportálással. Az igazságnak csak a felét láttam, amelyet az Umorzakovéhoz

hasonló történetek tucatjai sugalltak nekem: hogy Ázsia felett vihar söpör végig, melynek a forradalom csak az első szélrohama volt. Nem vettem észre a sivárságot és reménytelenséget, amely Kínától Grúziáig támadt e vihar nyomán. Nem vettem észre azt sem, hogy csupán annyit hozott, hogy a földesurak, adószedők és pénzkölcsönzők lazán szőtt kerítőhálóját az Állam, az egy személyben megtestesülő földesúr, pénzkölcsönző és adószedő totális rabszolgasága váltotta fel.

*

Különös véletlen folytán éppen belecsöppentem a Közép-Ázsiában lefolytatott első kirakatperbe, amely az eljövendő nagy színjátékok előszele, ízelítője volt.

Ashabádban az egyetlen nagyobb ház a Városi Tanács épülete. Néhányszor elsétáltam már mellette Kikilovval, és szerettem volna odabent is körülpillantani, de a mosolygós, apró emberke felületes megjegyzésével - *azoknak ott nagyon sok a dolguk* - mindannyiszor továbbcipelt. Végül megmakacsoltam magam, és nyomomban a vonakodó Kikilovval egyszerűen besétáltam. az udvarról lépcső vezetett fel az irodákhoz, szemben vörös drapériával bevont ajtó nyílt a tanácsterembe. Az emberek ki-be járkáltak: úgy tűnt, mintha odabent éppen történne valami. bementem, és leültem az utolsó sorban; Kikilov kedvetlenül lehuppant mellém.

A szögletes terem egyik felén egy megemelt rész máskor színpadul szolgálhatott a Türkmén Nemzeti Színház előadásain most a Népbíróság: a bíró, aki Kikilov állítása szerint munkás volt egy gyapotmalomban, két ülnök, az államügyész meg a védő, valamint egy tolmács és egy gyorsíró foglalt itt helyet. Velük szemben ült a hallgatóság, a széksorokban és padokon. A huszonkilenc vádlott az első három sorban ült, a negyedikben feltűzött bajonettel három milicista. Ezután következett a közönség: férfiak és asszonyok, meg egy iskolai osztály - tíz-tizenöt esztendőes gyerekek. A székek fele üresen állt. Az egyik vádlott épp vallomást tett, hangja színtelen volt, beszéde egyenletes. Úgy tűnt, hogy mindenki

alszik - a bíró, az ülnökök, a vádlottak és a közönség -, magas birkabőr kalapokban a türkmének, az üzbegek színes sapkáikkal, az oroszok vászonsapkában, s az asszonyok magas *börkökkel* vagy tarka kendőkkel a fejükön.

A vádlott türkménül beszélt, s néhány mondatonként oroszra fordították szavait. Nagyjából a vallomása elején érkeztünk. Jegyzeteim szerint a következők hangzottak el:

A vádlott neve Csangildi volt. Hétéves korában árvaságra jut, s pásztornak szegődött el a helyi bejhez. Egy napon tüskébe lépett, a lába elüszkösödött, és amputálni kellett. Ezután tejet árult, később pedig ópiumcsempész lett a perzsa határvidéken. Elfogták, száz rubel pénzbírságra ítélték, és börtönbe csukták.

Attakurdov polgártárs kihozta a börtönből, s megtette tisztviselőnek a kerületi kolhozközpontban. (Lassan világossá vált előttem, hogy a fővádlott Attakurdov volt, a Városi Tanács korábbi elnöke és a párt Központi Végrehajtó Bizottságának tagja.) Csangildit 1931-ben elbocsátották a kolhozközpontból, de Attakurdov sógora új munkát szerzett neki az RDI-nél.*

Az RDI tagjaként Csangildi feloszlattott egy kolhozot, amelynek tagjai elloptak (más szavakkal: beszolgáltatás helyett megettek) ezeröttszáz rubel értékű állami dinnyét. A bűnös kolhozoknak az Attakurdov-klánhoz tartozó tagjai azonban megúszták a büntetést, mert ő, Csangildi, Attakurdov lekötelezettje volt. Ráadásul, amikor szétosztották a tulajdont a feloszlattott kolhoz tagjai között, Csangildi gondoskodott róla, hogy a legjobban öntözhető földek a *kulákoknak* - a gazdag parasztoknak - jussanak, míg a szegényparasztnak, a *bednyakoknak* csak száraz területek jutottak. Mindez szintén Attakurdov utasítására történt.

Csangildi vallomása és az újságokban olvasottak révén a következő napokban fokozatosan megtudtam,

* Munkás- és Parasztfelügyelőség - az államigazgatás ellenőrző szervezete.

miről is van szó. A per már több hete folyt, s úgy tűnt, hogy eltart még további hetekig is. Ashabádban a Városi Tanács épülete volt az egyetlen hely, ahol nagyobb tömeg is elfért, s ha valamilyen gyűlés vagy színelőadás volt, elnapolták a tárgyalást. A huszonkilenc személyt szabotázzsal és ellenforradalmi tevékenységgel vádolták.

Attakurdov a fiatal Türkmen Köztársaság vezető személyisége volt. Ő volt az Ashabádi Városi Tanács elnöke; sógora, Ovez Kulijev a kerületi RDI vezetője, másik sógora pedig a hivatalos pártlap főszerkesztője-most mindannyian őrizetben. Úgy tűnt, mintha Attakurdov és klánja működtették volna az egész köztársaságot, s most minden bajért és nehézségért ők lettek felelősek.

Csangildi vallomása igen sokat elárult e bajok és nehézségek természetéről. Egy egész kolhozot fel kellett oszlatni százötven dinnye miatt, sőt a fennálló törvények ellenére a tagoknak a tulajdont is visszaadták, de sem a bíró, sem az ügyész nem tért ki e hallatlanságok taglalására. Amikor megkérdeztem Kikilovot, csak vállat vont, mosolygott, és azt mondta: *vannak még problémák*. Ám ha efféle dolgok megtörténhetnek, és mindenki a legnagyobb lelki nyugalommal veszi őket tudomásul, a türkménisztáni kollektívizálás a teljes káosz állapotában lehet. Nem vontam le ezeket a következtetéseket, de homályosan érzékelttem a helyzetet. Biztos voltam benne, hogy Attakurdov és klánja bűnös, de az egész história kísérteties valószínűtlensége azt sugallta, hogy itt és most csupán bűnbakok.

A történetnek volt még egy további ismerős vonása is. Korábbi szíriai és palesztinai tapasztalataim alapján jól tudtam, hogy az uralkodó klánok milyen szívósan képesek fennmaradni a megváltozott politikai viszonyok között. A palesztinai politikai életet például két klán, a Huszeini és a Nasasibi irányította. A forradalom előtti Türkmenisztán még sokkal elmaradottabb volt, mint Palesztina; a társadalom törzsekre, ezeken belül pedig klánokra tagolódott. Nyilvánvaló, hogy az országot Attakurdov és rokonai tartották a kezükben, ahogyan a Főmufti tartotta a kezében Palesztinát. Történelmileg teljesen kézen-

fekvő és természetes volt, hogy egy olyan országban, ahol a lakosságnak alig egy százaléka írástudó, csakis a gazdag klánok legfelső rétegeiből kerülhetnek ki az államigazgatási feladatok ellátására alkalmas emberek. Másfelől azonban a szocialista állam számára létfontosságú, hogy az elmaradott országrészekben lerombolja a klánok korábban kialakult rendszerét. Ez volt mögöttes célja a pernek, melyben a testvéri-sógori viszonyok szüntelen hangsúlyozása szinte azt érzékeltette, hogy az efféle rokonság önmagában is ellenforradalmi jellegű kapcsolat.

Néhány óra hosszát maradtam a tárgyalóteremben, és nem is tértem vissza sem másnap, sem azután. Túlságosan nyomasztó olt és én ösztönösen kerültem már a lehangelő élményeket. Az egész perben volt valami nyugtalanítóan irreális. A vádlottaknak és mindenki másnak - például mindvégig megengedték, hogy dohányozzanak. Csangildi, a féllábú ópiumcsempész színtelen ajkai között kialudt csikkel tette meg a vallomását. A bíró és az esküdtek szinte nem is figyeltek oda. Amikor Csangildi olykor-olykor elhallgatott, a bíró vagy az ügyész - mindketten oroszok - noszogatta, vagy unott, közönyös morgással kérdezett tőle valamit. A védő - a huszonkilenc vádlott védője - egész idő alatt a száját sem nyitotta ki. Félénk kis türkmén volt, s ő volt az emelvényen a legfiatalabb: úgy nézett ki, mint egy vizsgázó egyetemista, aki nem tudja pontosan, hogy mit is kell majd csinálnia. A teremben jele sem volt érdeklődésnek vagy izgalomnak. A hallgatók szemmel láthatóan szundikáltak, kivéve, amikor lassú, lusta mozdulatokkal újságpapírt vettek elő, és mahorkacigarettát sodortak maguknak. A bajonettes katonák mögötti sorban az iskolás gyermekek nem bámészkodtak, és nem forgatták a fejüket: néhányuk mélyen aludt. Műkedvelő, szinte családias hangulat uralkodott, és az ember szinte nem is hitte el, hogy a huszonkilenc vádlottnak, köztük a köztársaság vezető személyiségeinek életéről vagy haláláról folyik a szó.

Csangildi vallomása után szünetet tartottak. A bíró és az ügyész suttogva néhány szót váltott, aztán üldögéltek egy darabig - és nem történt semmi. Csend volt. Mintha még az idő is megállt volna. A

vádlottak egyike-másika. csoszogott. Aztán a bíró vonakodva életre kelt, és mondott valamit az egyik vádlottnak, aki a második sorban ült. Az ember tisztelettudóan felállt, mint egy iskolásfiú, és kijelentette, hogy Attakurdov azt mondta neki, hogy az oroszok el akarják nyomni Türkmenisztán népét. Amint fakó, személytelen hangon mondta a szöveget, közben egész lénye teljesen elhalványodott, s olyannak tűnt, mint egy akarat nélküli báb, akit dróton rángatva irányít a főördög, Attakurdov - aki most már nyilvánvalóan Türkmenisztán Trockija vagy éppen Títója volt.

Onnan, ahol ültem, Attakurdovnak csak a tarkójára vethettem olykor egy-egy pillantást. Rövid sörte-haja volt, meg széles, izmos nyaka és vállai; kerek feje nem mozdult és nem fordult semerre sem.

Kisvártatva egy hivatalnoknak vagy teremszolgának látszó, apró termetű emberke jött oda hozzánk az utolsó sorba, és súgott valamit Kikilovnak. Kikilov mosolyogva fordította szavait: a bíróság mint jeles vendéget arra kér, hogy fáradjak fel az emelvényre. Korábban észrevettem, hogy beszélt a kis emberrel, s az tüstént a színpadra sietett, és a bíró fülébe súgott valamit. Követtük hát a kis embert az emelvényre. Hoztak két széket, mi leültünk - szemben a hallgatósággal.

Mint külföldi küldött Oroszországban, megszoktam, hogy különböző találkozókön és rendezvényeken az emelvényen üljek, most azonban kínosan éreztem magam. Amikor felmentünk a székekhez, a bíró mintha észre sem vett volna minket, s a közönség sem adta jelét, hogy különösebben kíváncsi lenne ránk. A bíró feltehetőleg azt gondolta, hogy ha már ennek az idegennek sikerült idekerülnie, legjobb, ha megtúrjuk őt az emelvényen - a nézők pedig nyilván úgy vélték, hogy az ügyel valamiképpen kapcsolatban álló párttisztviselők vagyunk.

Most már jól megnézhettem a fővádlottat. Attakurdov úgy szerepel az útinaplómban, mint *puffadt, kerek és sárgásszürke arcú ember, olyan, mint valami török vámszedő*. A vonásait nem tudom már felidézni. Emlékszem, hogy színtelen szemeinek egyet-

lenegy pillantására méltatott engem; úgy nézett rám, mint egy hulla, áthatóan és kifejezéstelenül, hogy el kellett fordítanom a tekintetemet.

Emlékszem magas nyakú, hímzett orosz ingére is, talán azért, mert a többi vádlott mocskos és gallértalan európai inget viselt. Szánalmas társaság volt: arcuk sárga és borostás, ráncos és gyűrött, mint csavargóké a rendőrségi fényképeken. Még nem is olyan régen ők töltötték be a legmagasabb párt- és állami tisztségeket. Ám - ellentétben a rendőrségi fényképeken látható arcokkal, amelyek mindig rémültek, dühösek vagy mogorvák - a bajonettes katonák előtti sorokban üldögélő emberek arca tökéletesen közönyös volt; és apatikus. És ugyanilyen volt az örök sora mögött helyet foglaló nézősereg is. A szemlélődők arca pontosan olyan volt, mint a vádlottaké. Homályosan valami olyasmit éreztem már akkor is, hogy mindannyian egyek: a nyomorult áldozatok és minden ember odalent, s mi, itt fenn, az emelvényen hódítók és uralkodók vagyunk - nem a Munkásállam vagy a Népbíróság képviselői, egyszerűen csak uralkodók. Nem gyűlöltek minket; túlságosan apatikusak és rezignáltak voltak még ahhoz is. Mennyit fogtam fel akkor mindebből tudatosan? Nem tudom. De élénken emlékszem az érzésre, ahogy ott ültem fenn a színpadon, hogy én állok a pellengéren, és nem ők.

A német kommunista pártnak volt egy jelmondata, amely ott díszelgett a hivatalos pártlap minden számának jobb felső sarkában: *Wo es Stärkere gibt, immer auf der Seite der Schwächeren* - Ahol létezik hatalom, mi ott állunk a hatalomnélküliek oldalán. Fenn a színpadon nyilvánvaló volt, hogy most a rossz oldalon ülök. Ugyanazt a büntudatot éreztem, mint az ukrán parasztlánnyal szemben a hálókocsiban, a Jerevánba tartó vonaton, s amit - másképp és más hőfokon - Nagyezsda iránt. És persze minden ember iránt, akikkel nap mint nap találkoztam, s akik nem voltak abban a kiváltságos helyzetben, hogy a kiemelt ellátottságú szövetkezeti üzletekben vásároljanak, s nem volt semmiféle előjoguk élelmiszerre, lakásra, ruházkodásra és az életükre. Ők voltak a hatalomnélküliek, én pedig a hatalom oldalán álltam, s ez így is maradt egész oroszországi tartózkodásomon. Egy

forradalmár azonosulhat a hatalommal, egy lázadó azonban soha, s én nem forradalmár voltam, hanem lázadó.

Attakurdov és bűntársainak pere a nagy moszkvai kirakatperek provinciális és egzotikus előfutára volt. Még akkor is folyt a tárgyalás, amikor elhagytam Ashabádot, és soha nem tudtam meg, hogy mi is lett a végkimenetele. Oroszország európai részébe visszatérve azt kellett tapasztalnom, hogy senki még csak nem is hallott az egészről. Csak a türkménisztáni lapok adtak hírt az esetről, másutt nem esett róla említés. Tiszta véletlen, hogy éppen akkor jártam Ashabádban, és becsöppentem a tárgyalóterembe. Kíváncsi lennék, hány hasonló pert folytattak le akkortájt a hatalmas szovjet birodalomban, jóval azelőtt, hogy a hitetlenkedő világ megismerte volna a moszkvai tisztogatások karkai valóságát és természetét.

AZ AFGÁN HATÁR FELÉ

Az íróbrigád egy hétig vagy talán tíz napig tanulmányozta a Merv oázisa körüli gyapotültetvényeket.

Merv stratégiai jelentőségű helyen feküdt, ott, ahol az afgán hegyekben eredő Murgáb folyó elvész a Kara-kum homokjában. Mielőtt végleg elnyeli a sivatag, a folyó több ágra oszlik, s az ágak is mind tovább és tovább; mesterséges csatornák ezek, melyekből a türkmenisztáni gyapottermelés központi vidékét öntözik.

Ugyanakkor Merv ellenőrzi az afgán és a perzsa határt észak-kelet felől. Egyike a világ legősibb városainak: nevét megemlíti Zend-Aveszta és a hindu szövegek is. Hindu és arab hagyomány szerint valaha itt ringott az emberiség bölcsője, itt volt a Paradicsom. Nevezik a Gazdagság Városának vagy a Városok Királynőjének is. Ám a hajdani csodákból semmi nem maradt, csak málló romok, amiket még megnézni sem érdemes - legalábbis ezt mondták nekünk: az íróbrigádnak nem engedték, hogy felkeresse a régi Mervet. Amikor hajnali négykor leszálltunk a vonatról, azonnal Új-Mervbe vittek minket, egy újabb sivár, orosz barakkvárosba a régi Mervtől néhány mérföldnyire. Valahányszor szóba hoztam, hogy szeretnék ellátogatni a régi Mervbe, mindig mosolyogtak, és azt mondták: majd holnap. Nem hiszem, hogy bármiféle titkos katonai létesítmény lett volna ott: valószínűbb, hogy a területi pártbizottság, amelynek mindössze egyetlenegy ócska Fordja volt, valóban úgy vélekedett, hogy a rég letűnt múlt romjain merengeni csak idő- és benzinpazarló burzsoá romantika.

Szemelvények az útinaplómból:

Ajtakov Gyapottermelő Szövetkezet

A porba vesző láthatárig nyúló, csenevész cserjékkel borított, száraz vidék. Formátlan, fekete ruhába burkolózott asszonyok haladnak lassan, széles vonalban a földeken, derékszögben előre-hajolva, hogy felsőtestük a talajjal párhuzamos

- a távolból olyanok, mint a tarlón keresgélő varjak. A térdig érő cserjékről semmibe bámuló szemmel, tévedhetetlen ujjaik gyors, automatikus mozdulataival csipkedik le a fehér pamacsokat. Réklíjűkben és kötényükben eltűnik a fehérség, s ahogy soruk egyre közeledik, mellükön és hasukon úgy nő egyre hatalmasabbra a batyu. A tábla in-nenső szélén megállnak, s kiürítik bugyraikból és kendőikből a gyapotot. A fehérlő gyapothegyek között ott áll a felügyelő, birkabőr kalapos, öreg, szíjas és szikár türkmén, és egy ceruza-csonkkal jeleket írkal koszlott füzetkéjébe. Az íróbrigád tagjain kívül ő itt az egyetlen férfi-ember. A neve Medzsur Baba, és a beosztása nem felügyelő: ő *brigádvezető*, s a harminc fekete ruhás asszony a *brigád*. Az Ajtakov kolhoz - mint a sarkkörtől az afgán határig mindegyik - brigá-dokra oszlik, s ezek versenyben állnak egymás-sal, hogy a tervet teljesítsék, s megnyerjék a mezőgazdaság frontján vívott csatát. Ugyanezeket a katonai fogalmakat használták az ipari és a kulturális frontokon is.

Az íróbrigád és a gyapotszedő brigád találkozása nem volt sikeres. Az asszonyok nem szóltak egy szót sem, s nem is néztek ránk, még Hughesra sem, pedig biztos, hogy ő volt az első néger, akit láttak, és ráadásul csinos is. A turkesztá-ni nők már nem viseltek fátylat, de csak fizika-ilag nem: az embernek az volt a benyomása, hogy meztelennek érzik magukat fátyol nélkül, amely elrejtette volna legintimebb testrészeiket, sze-meiket és ajkukat. Ugyanakkor ketten is kiszaba-dították keblüket a fekete zsákruha alól, és teljes nyíltsággal szoptatták meg gyermekeiket az orrunk előtt. Ruháik egy másik redőjében hor-dozták őket a hátukon. Hatan vagy heten voltak, akik ugyanígy cipelték hátukon csecsemőiket, s így dolgoztak napi hét órát, derékszögben előre-hajolva a gyapotföldeken. A muzulmán asszonyok a nehéz testi munkát megszokták, de nem a rendsze-res, szervezett, folyamatos erőfeszítést, s igaz, hogy a csecsemőket rendszerint a hátukon cipelik, de nem a kimerítő és gerincszaggató me-zei munka alatt. Amikor a gyapotbrigád kiürítet-

te a batyukat, és nekiindult a következő fordulónak, efelől kezdtük kérdezgetni Medzsur Babát.

Medzsur Baba nem beszélt oroszul: szavait Kikilovnak kellett fordítania. A brigádvezető magas volt, mogorva és szűkszavú, Kikilov alacsony, ráncos és vidám. Minden szóból, amit Medzsur Baba elhümmögött két köpés mahorkaié között, Kikilov szép, kerek mondatot faragott. Lassan kiderültek a dolgok. Az Ajtakov kolhoznak százötven tagja volt, fele-fele arányban férfiak és asszonyok. Utóbbiakat harminc-negyven fős brigádokba osztották, s ők dolgoztak a gyapotföldeken. De miért nem a férfiak? Azért, mert a férfiak sokkal nehezebb munkát végeznek: ők ásásák az öntözőcsatornákat. (Kikilov modorában volt valami, ami azt éreztette, hogy némileg kozmetikázza Medzsur Baba válaszait. Az Ajtakov kolhozban sehol nem láttunk csatornát ásó embekeket, pedig kértük, hogy keressük fel őket is. Láttunk azonban férfiakat, amint a *csaj-kanákban* - teaházakban - üldögéltek, dohányoztak és beszélgettek.) A kolhoznak megvolt a maga termelési előirányzata, s ugyanígy minden brigád is saját termelési tervvel rendelkezett. Az általunk meglátogatott asszonybrigád hatvanöt százalékkal, a teljes kolhoz azonban csak huszonkilenc százalékkal teljesítette túl a tervet. Az elvégzett többféle munkát *munkaegységekre* számították át, s a kolhoz jövedelmét a teljesítmény arányában osztották fel a tagok között. A munkát nem időben mérték, hanem *munkaegységekben*, a napi előírt teljesítmény harminckét kilogrammnyi gyapot begyűjtése volt. Ha egy asszony egy nap történetesen negyven kilogramm gyapotot szedett, egy és egynegyed munkanapot írtak jóvá neki. Az egyik *udarnyica* (*rohambrigádos*: a sztahanovisták előfutára) állítólag egy nap alatt hatvanöt kilogramm gyapotot is képes volt begyűjteni. - Melyikük az? - Medzsur Baba bizonytalanul rámutatott egy gyapottal hatalmasra tömött, hátán gyermeket cipelő, görnyedt figurára. - És miért hordja magánál a gyermeket, ahelyett hogy beadná a bölcsődébe? - Medzsur Baba vállat vont. - Az Ajtakov kolhoznak nincs bölcsődéje? - Volt. De

túlságosan messze volt a gyapotföldektől. - Nem lehetett a szoptató anyáknak közelebbi munkahelyet kijelölni? - Megint vállat volt. Kikilov kifejtette, hogy a terv teljesítése a legfontosabb, s az asszonyok amúgy is hozzászórtak már.

Ebédidő. A kiszáradt öntözőcsatorna partján guggolunk, és együtt ebédelünk az asszonyokkal. Dinnye, leves és tea. A leves száraz kórókból és gallyakból rakott tűz fölött készül, vasbográcsban. A gyapotültetvényen töltött három-négy napon át ugyanezekből a fogásokból állt minden étkezés. Szilárd ételt nem láttunk, még kenyeret sem - kivéve egyetlen alkalommal, amikor a járás vezetői hivatalos fogadáson látták vendégül az íróbrigádot-, és semmi nem utalt arra, hogy a kolhoz munkásai dinnyén, levesen és teán kívül bármi mást is fogyasztanak.

Az ebéd alatt a gyapotszedőkhöz egy csinos helyi kamaszlány csatlakozott. Könyv volt a kezében, s néhány percre minden asszony mellé leguggolt, és a fülükbe sugdosott valamit. Kikilov elmagyarázta, hogy ő a tanítónő, aki írni-olvasni tanítja az asszonyokat, akik esténként már túl fáradtak ahhoz, hogy tanuljanak. [...] De hát most is iszonyatosan fáradtnak tűntek, s alig figyeltek oda a kis tanárnőre, csak néha-néha kuncogtak egyet, és olykor lopva felénk pillogattak. Nem tudtam megállapítani, hogy a déli tanítás mindennapos volt, vagy csak a mi kedvünkért játszották el az egészséget. Kikilov elmondta, hogy a forradalom előtt mindössze huszonhárom asszony tudott írni-olvasni Türkmenisztánban. Valaki nyilván megsámolta őket.

Ma már a mindkét nembeli felnőttek több mint negyven százaléka írástudó, de a terv szerint 1934-re teljesen felszámolják az analfabetizmust Közép-Ázsiában.

A szovjethatalom a forradalom utáni első időszakban egész Szovjet-Közép-Ázsiában megszüntette az arab és a perzsa írásjelek használatát, és a latin betűket vezette be. Látogatásom után néhány évvel - 1934-ben vagy 35-ben - azonban a cirill betűk hasz-

nálata lett kötelező. A harmincas évek derekán a nemzeti kultúrák fejlesztésének és támogatásának forradalmi politikáját felváltotta az egységesítő koncepció: egy kultúra, egy közös nyelv - az orosz. Az Ajtakov kolhoz gyapottermelő asszonyainak tehát először a latin, azután pedig a cirill ábécét kellett megtanulniuk, s mindezt a napi félórás ebédidőben, szoptatás és a leves elfogyasztása között.

Csak egyikük tett fel egy kérdést nekünk, egy távoli világ hírnökeinek. Éber tekintetű fiatalasszony volt, s kérte Medzsúr Babát, kérdezné meg tőlünk, hogy Amerikaországban a négerek uralkodnak-e.

Amikor az asszonyok visszatértek munkájukhoz, az íróbrigád Medzsúr Baba vezetésével felkerekedett, hogy igyunk még egy kis teát a *csaj-kanában*. Egy vagy két mérföldet mentünk a kiszáradt öntözőcsatornák mentén: itt-ott egy-egy fekete sátrat vagy egy sárkunyhót láttunk, látszólag minden terv nélkül, találomra elszórva a gyapotföldeken. A türkmének nomád nép, s a tradíciók erősebbeknek bizonyultak, mint a szigorú szabályozás. A kolhoz élete - elméletileg - tervezett, szabályozott és szinte katonai szinten irányított volt, de a tagok ott építették fel viskóikat, s ott állították fel sátraikat (*kibitkákat*), ahol eszükbe jutott. Ajtakov nem is igazi falu - a nomádok gyűlölik a zsúfoltságot. A *kibitkák* és a sárkunyhók egy négyzetmérföldnyi területen oszlottak el.

A *csaj-kaná* a többinél valamivel nagyobb sárkunyhó volt. Egy nagyobb helyiségből állt, melyben a földpadlóra terített szőnyeg volt az egyetlen bútor-darab, s egy kisebből, ahol egy asztal állt, s körülötte néhány szék. A kisebb szoba egyben irodául is szolgált: itt intézték a kolhoz hivatalos dolgait. A nagyobb helyiségben a szőnyegen néhány férfi kuporgott némán és mozdulatlanul, mint megannyi indiai fakír, s apró csészékből itták a zöld *kok-csajt*. A léggör annyira emlékeztetett egy ópiumbarlangra, hogy kíváncsi lettem, nem az-e igazán - de már rég felhagytam azzal, hogy megpróbáljak Turkesztánban bármilyen problémának a mélyére hatolni.

A kisebbik szobában, ahol az asztal és a székek voltak, egy üzbég milicista, egy orosz agronómus és egy harmadik, meghatározhatatlan figura ült, és semmi néven nevezhető dolgot nem csináltak - olyan volt minden, mint egy levantei kávéház vagy bármelyik ázsiai *csaj-kana*. Dohányt kértek tőlünk, s én Turkesztán forradalom előtti szokásairól és népművészetéről kezdtem faggatni a milicistát. Ezt szinte minden turkesztánival megpróbáltam, de semmire sem mentem velük. Minden olyan kérdésre, ami úgy kezdődött: *Hogy volt a forradalom előtt?* - a válasz mindig ez volt: *Rosszul, nagyon rosszul*. Ennél tovább nemigen jutottam soha. A múlt és a jelen között mintha áthatolhatatlan fal meredezett volna - olyan, sárból tapasztott fal, amelyet mindenfelé láthatott az ember. A fal mögött húzódott az emlékezés földje, de a fal tabu volt. A lakonikus *rosszul, nagyon rosszul* nyomán néha vágyakozó, távoli mosoly támadt az arcon, olyan mosoly, mint a felnőtteké, amikor naiv gyermekeik tilalmas dolgok felől kérdezősködnék. Az emlékezés földje lassan a misztériumok világává vált, ahol műezzinek hangja száll a minaretekből, a fekete fátylak mögött titokzatosan csillan az asszonyok szeme; a bazár fölött fűszeres illatok lengenek, s ahol néha éheznek, néha pedig levágnak egy birkát, és ünnepelnek. Abban az országban mindig kék volt az ég, a levegőben táncoltak a színek, az emberek vitatkoztak és verekedtek, az asszonyok pedig nevetgéltek és pletykálkodtak - mielőtt mindenre leereszkedett a némaság.

*

Hogy éltek az asszonyok a forradalom előtt? - kérdeztem a milicistát. - *Rosszul, nagyon rosszul* - felelte. - *Hogyan szereztek maguknak feleséget a fiatalok?* - *Nem tudtak feleséget szerezni, mert nem volt elég pénzük.* - *Akkor a szegények mind kihaltak?* - *Minden pénz és minden asszony a bejé volt. Rossz világ volt, nagyon rossz.*

*

Egész délután ott ültünk a *csaj-kanában*. Úgy tűnt, mintha nem lenne rendben valami. Minthogy úgy terveztük, hogy a faluban alszunk, a területi bi-

zottság Fordja visszatért Mervbe. Csak lassan dőbentünk rá, hogy falu egyáltalán nincs; hogy a falu a *csaj-kana*, s hogy voltaképpen a célunknál vagyunk. Kolja, az ukrán matróz író az utolsó pillanatban úgy döntött, hogy visszamegy a Forddal, s mi soha többé nem láttuk őt. Sajnáltuk, hogy elvesztettük, mert vidám és találékony útitárs volt, s rendelkezett azal a ritka képességgel, hogy a sivatag közepén is találjon szállást és ennivalót. Amikor megérkeztünk Mervbe, négyünknek egy kétágyas szobát utaltak ki, s az egyik ágy már foglalt volt. Sorsot vetettünk a másikra, és Kikilov nyert. Lehet, hogy Kolja visszament, és elfoglalta. A gyapotföldön megpróbálta mutogatni az asszonyoknak a karján lévő tetoválásokat, de nem volt sikere. Most, hogy eltűnt, ismét kíváncsi lettem, miért nem készített soha jegyzeteket, s miért nem kérdezősködött. Nem mernék megesküdni rá, de az a gyanúm, hogy íróbrigádunk egyik tagja analfabéta volt.

*

A sztyeppre hirtelen szállt le a sötétség, s mi még mindig ott vesztegeltünk a *csaj-kanában*: Hughes, Kikilov, én és Mezsdur Baba, aki szemmel láthatólag véglegesen hozzánk csatlakozott. Néhány órával korábban azt mondták, hogy elkészítik a szállásunkat, s rövidesen odamehetünk. Aztán lassan felhagytunk a kérdezősködéssel, és csak kortyoltuk a teát, ami legalább az éhségünket csillapította egy kicsit. Amióta Ashabádot elhagytuk, az íróbrigád csak teát, dinnyét, egy-egy falat tevekolbászt és *lepjoskát*, kelesztetlen tésztából készült, lapos kenyeret evett. Nem jutottunk cigarettához sem, s kénytelenek voltunk újságpapírba sodort mahorkát szívni. Mint-hogy azonban a dinnyétől mindannyian hasmenést kaptunk, nem is nagyon kívántuk az ennivalót. Brigádunkat lefényképezték Ashabádban, lefényképezték Mervben, a helyi sajtó interjút készített velünk, és mindenütt ünnepeltek, amerre csak megfordultunk. Ha mindennek ellenére ilyen rosszul tápláltak minket, az csak azért volt, mert egy éhínség sújtotta országban jártunk, ahol még kellően hatékony propagandagépezet sem volt, amely álcázta volna a valóságot a látogatók előtt. Kikilov ismerte, Hughes és én pe-

dig napról napra tisztábban láttuk a helyzetet, de nyíltan egyikünk sem beszélt róla soha.

Amikor teljesen besötétedett, Kikilov és Medzsur Baba tanácskozni kezdtek, s úgy határoztak: ideje elindulnunk. Holdtalan, csillagos éjszaké volt, s hirtelen nagyon hideg lett. Vacogva lépkedtünk a sötétségben: libasorban mentünk úgy egy mérföldnyit, legelől Medzsur Baba haladt. Az éjszaka sehol nem olyan végtelen, mint a csillagfényes sztyeppén, s már nem is bántuk, hogy ellátogattunk Ajtakovba. Egyszer csak, két csatorna találkozásánál egy öregember csatlakozott hozzánk. Kikilov mellett ment, és beszélgetésbe elegyedtek, amit később, amikor megérkeztünk, Kikilov elmesélt nekünk.

- Hány esztendő, bácsi elvtárs?

- Hatvan vagy hetven, ki tudja.

- És dolgozik még?

- Dolgoztam egész életemben.

- Tud írni-olvasni, bácsi elvtárs?

- *Jok!* (Nem)

- Miért nem tanul meg?

- Már túl öreg vagyok.

- Azért megpróbálhatná.

- Minek? Látom, amit látok, és tudom, amit tudok. A sírköveket úgyse tudnám elolvasni.

- Utazott már vonaton?

- *Jok!*

- De látott már vonatot?

- Mervben. Egyszer voltam már Mervben.

- És repülőgépet látott már?

- Igen, mindig látjuk őket. De azt nem tudtam, hogy emberek ülnek bennük, mondták, de nem hittem el. Aztán a fiam írt egy levelet, és azt írta, hogy ő maga is ült repülőn.

- Hova repült a fia, bácsi elvtárs?

- Taskentben dolgozik a gyapottrösztnél. Aztán egyszer elküldték Szamarkandba, és akkor repülővel ment. Allahra, a fiam repülővel ment Szamarkandba.

*

Kikilov szokatlanul közlékeny és kitárulkozó hangulatban volt. Merv körzetben született, valahol éppen errefelé, s most először ütött meg személyes hangot, amióta csak megismerkedtünk. Ahogy lépegettünk a sötétségben, a véres, évenkénti küzdelmekről mesélt, amiket a vízért vívtak egymással az emberek abban a faluban, ahol a forradalom előtt lakott. Az egyes földdarabokat megegyezés szerinti sorrendben öntözték, de a víz soha nem volt elegendő, s valaki mindig odalopózott éjszaka a kis gáthoz, hogy a saját földjére engedjen valamennyit. Egy ilyen alkalommal kialakult dulakodásban megölték Kikilov bátyját: az egyik szomszéd zúzta szét a fejét egy faekével. Lehet, hogy ez az esemény csinált forradalmárt Kikilovból.

Később; amikor elmesélte, mit mondott a repülőgépekről az öregember, elmondott egy másik történetet is. Tadzsikok - még a türkméneknél is primitívebb emberek - között utazott egyszer a Pamírben. Egy nap kerékpáros katonai járőr érkezett a faluba. Az emberek pánikba estek. Repülőgépet ezerszer láttak már, de kerékpárt még soha. A repülőgépeken nem csodálkoztak - azok elvégre is csak gépek. De hogy egy ember támaszték nélkül lovagoljon egy kétkerekű micsodán - az csakis az ördög műve lehet.

*

Szállásunk - úgy festett - a szövetkezet bölcsődéje volt. Hatalmas, meglehetősen tiszta helyiség: néhány szőnyeg volt benne, és semmi más, csak propagandaplakátok a falakon, amelyek tisztaságot hirdettek, és hatalmasra felnagyítva mutatták a félelmetes baktériumokat.

Később, éjszaka a helyiek mulatságot rendeztek. Két *baksi* - énekes - balladákat énekelt, s kéthúrú *tarazon* kísérték dalukat. A zene - amennyire Hugheszal ki tudtuk venni - kínai eredetű, negyedhangos felépítésű volt: nyugati dallamokhoz szokott

fülünknek nem sokat mondott, annál jobban élvezték azonban házigazdáink, akik feszülten figyeltek, és lassan valamiféle transzszerű kábulat vett rajtuk erőt. A szoba padlóján vagy húszan-harmincan kuporogtak, s a levegőt lassan belélegezhetetlenné tette a mahorkafüst. A két énekes egy tanár és a területi bizottság egy tisztviselője volt, s a balladák - mint Kikilov elmesélte - a hősiességről, a tragikus szerelemről s megint csak a hősiességről szóltak.

A baksik minden strófa után hátravetették a fejüket, és torokhangú üvöltést hallattak: valami olyat, hogy eee-ee-ee-ee, egy percig vagy még annál is tovább, amíg szemeik kidülledtek, és arcuk elkékölt. Szemmel láthatóan mindenki nagy tetszéssel fogadta ezeket az üvöltéseket, és minél hosszabbak voltak, annál jobban lelkesedett: egy-egy fejjel ee-ee-ee olykor felhangzott a közönség soraiból is. Asszony nem volt jelen a helyiségben, csak a doktor-nő, egy elszánt elvtársnő Oroszország európai részéből, de ő is hamarosan eltűnt az éjszakában anélkül, hogy bárkitől is elköszönt volna.

Az előadás órákon át folytatódott, és nem kaptunk mást, mint teát és teát, de sokat sejtető kacsingatások és suttogások arra engedtek következtetni, hogy birkát vágtak a tiszteletünkre. Aztán, éppen napfelkelte után, egy irgalmatlan méretű faedényben váratlanul és csudálatosan megérkezett a birka. A szafton megcsillantak a nap első sugarai. A zsírcseppek vízililiomokként úsztak a felszínen, s köztük ott domborultak a hús szilárd szigetei. Ezután egy rakás gőzölgő *lepjoskát* hoztak be, végül pedig egy fakanalat.

A lakomaszertartás egészen olyan volt, mint az araboknál. A plakátokról ironikusan lebámuló baktériumok alatt háromszor járt szájról szájra körbe a szafttal teli kanál, majd félretették, az emberek nekigyürköztek, s szertartásosan mártogatni kezdték a fatálba *lepjoskáikat*. Végül a hús következett: ujjakkal finoman, ráérősen és egymást kínálgatva sze-degették ki a faedényből. Szemmel láthatóan inkább meghaltak volna, hogysen türelmetlennek vagy mohónak mutatkozzanak.

Amikor a birka elfogyott, újra teát hoztak, aztán az emberek többsége elszéledt az egyre melegebb napsütésben, a többiek pedig ott feküdtek le, ahol éppen ültek, s néhány elégedett böfögés után elaludtak.

*

Egy napon Kikilov elvitt minket Hugheszal egy mervi iskolába. n bejárat fölött felirat díszelgett: ÜDVÖZÖLJÜK AZ AMERIKÁBÓL ÉS EURÓPÁBÓL ÉRKEZETT PROLETÁRFORRADALMI ÍRÓ ELVTÁRSÁKAT! Először a felsőbb osztályba vezettek minket, ahol éppen németóra folyt. A tanár jelt adott, mire a tanulók felálltak, és kórusban kiabálták:

- *A giten Tog.* -

Azt akarták mondani: *Einen guten Tag.* A tanárra pillantottam, és nyeltem egy nagyot. Finom vonású minszki, belorusz zsidó volt. Mervben, az árja kultúra bölcsőjének szomszédságában az eljövendő értelmiség német helyett jiddisül tanult.

Ezután történelemórát látogattunk meg egy alacsonyabb osztályban, s a következő (orosz nyelvű) beszélgetésnek voltunk tanúi - a *Vörös napokból* idézem:

A tanárnő egy tizenöt év körüli lány a gyapotvidékről: öt évvel azelőtt maga is írástudatlan volt. A gyermek - egy kisleány - ugyanonnan származik. Apró tatárcában hatalmas babaszem világít, s orra szüntelenül csöpög, bár inge ujjával egyre-másra törölgeti.

Tanár (*sálját igazgatva a Hősi Brigád tiszteletére*): Nos, gyerekek, milyen eseményt fogunk rövidesen ünnepelni?

Gyermek (*Kihúzza ujját az orrából, és feltartja a, levegőbe: jelentkezik.*)

Tanár: Nos, Asar, te tudod?

Asar: Az öt éves terv tizenötödik évfordulóját fogjuk ünnepelni.

Tanár (*megbántottan*): Nem, Asar, biztos a forradalom tizenötödik évfordulóját akartad mondani.

Asar: Igen, a forradalom.

Tanár: Szóval mikor volt a forradalom?

Asar: Régen, nagyon régen.

Tanár: Nos, tizenöt évvel ezelőtt. Ezért ünnepeljük most a tizenötödik évfordulót.

Asar: A forradalom tizenöt évvel ezelőtt volt.

Tanár: Nos, ki idősebb, te, vagy a forradalom?

Asar (*keményen gondolkodik*): A forradalom.

Tanár: És mi volt a forradalom előtt?

Asar (*ragyog*): A burzsujok.

Tanár: Igen. A burzsoák uralkodtak fölöttünk, és a munkások, a parasztok és a pásztorok nagyon szegények voltak, ugye?

Asar (*Bólint.*)

Látogató (*közbeszól*): Kik a burzsujok?

Asar: Maga burzsuj.

Látogató (*megütközve*): Miért vagyok én burzsuj?

Asar (*Orrát piszkálja, nevetgél*)

Tanár (*Vörös, mint a sztyeppi napnyugta.*)

Hang hátulról: Én tudom, mi a burzsuj!

Tanár (*kétkedően*): Nos?

Hang: A burzsuj a kapitalista.

Látogató (*konokul*): És mi a kapitalista?

Asar: A bej volt a kapitalista.

Hang: (*egyre izgatottabban*): A kapitalista bejeknek dagadt hasuk volt, mert mindent megettek, és a munkások éhesek voltak. Meg ott voltak a mullahok is. A mullahok kitalálták Allahot. A kapitalista országokban, ahol még nem volt forradalom, kapitalista bejek vannak, meg mullahok.

Tanár: És kié volt a sok gyár a forradalom előtt?

Kórus: A bur-zsu-jo-ké!

Tanár: És kiéi voltak a csatornák és a nyájak?

Kórus: A bur-zsu-jo-ké!

Tanár: És kié mindez most?

Kórus: A Szo-ci-lis-ta Ha-zá-é!

*

A leg-istenhátamögöttibb hely, ahol életemben valaha jártam, egy falucska volt a szovjet-afgán határon: Permetyab. Afgánok és balucsi törzsbeliek lakják, akikhez képest a türkmének kifinomult entellektüelek. Permetyabot egyetlen térkép sem tünteti fel; Mervtől úgy ötven mérföldnyire délkeletre fekszik, túl a sivatagon.

Az öreg Forddal mentünk Permetyabba, vittünk három tartalék gumit, meg jókora adag dinnyét és *lepjoskát*. Út vagy keréknyom nem volt felismerhető: a vezetőnek bizonytalan jelekre és a területi kultprop - a propaganda és a kultúra terjesztéséért felelős tisztviselő - tanácsaira kellett hagyatkoznia. A kultprop egy energikus orosz orientalista volt, aki folyékonyan beszélt türkménül, és minden *kibitkát* ismert a területen. A mély homokban egymásra elakadtunk, s a tüskés cserjék, amit a tevék élvezettel fogyasztanak, egyik gumit pukkasztották ki a másik után. (A tevenyelv helyi csemegének számít, de erős fogazata legyen annak, aki el akarja harapni a hatalmas ízlelőbimbók közt kanyargó vastag ereket.)

Elértünk egy hat-hét láb széles csatornához, de hídnak nyoma sem volt sehol. Fél mérföldnyire egy *kibitka* volt, s benne egy öreg türkmént találtunk: üldögélt és cigarettázott. Odébb egy félkész *kibitka* állt, s a kultprop irányításával nekiálltunk szétbontani. Kihúztuk a rudakat, a csatornához vittük, átfektettük rajta, s a két végüket betemettük. Aztán fogtuk a nádlevelekből készült művészi szőnyeget, amelyek a *kibitka* padlóját és falait díszítették, és ráfektettük őket a sátorrudakra. Az alkotmányt megerősítettük némi agyaggal, a tetejére újabb nádréteget fektettünk, aztán megvizsgáltuk, hogy elég

erős-e, s akkor az egész beleesett a csatornába. Újrakezdtük az építkezést, s ezúttal már sikerült átjutnunk a túlsó partra. Az öreg türkmén egy szó vagy mozdulat nélkül nézte végig, ahogy leromboljuk a kibitkát, ami talán épp a fiáé lehetett.

Nemsokára egy másik, keskenyebb csatornához értünk, ebbe homokot hordtunk, hogy átmehezzünk, aztán kiástuk megint. Elhaladtunk egy félig romba dőlt, régi karavánszeráj mellett, melyet most gyapotraktárnak használtak. Az udvaron tevékről hatalmas gyapotbálákat pakoltak le. Az épület falait a jól ismert plakátok díszítették: a vezetők arcképei, a vallás, az írástudatlanság és az imperialista háborúk elleni jelmondatok, és rajzok a malária, a trachoma és a szifilisz megelőzésének módozatairól. A raktár orosz vezetője bizalmasan tájékoztatott bennünket, hogy a Tervet tíz százalékkal túlteljesítették.

Végül elértük Permetyabot. Elszórtan álldogáló fekete sátrakból és sárkunyhókból állt. Először úgy tűnt, hogy a falu teljesen kihalt: csak néhány nyomorúságos kutya keringett tisztos távolságban a Ford körül - mint a hiénák. Senki nem jött elő az üdvözlésünkre, ahogy kikászálódunk a kocsiból. A kultprop vezetésével odamentünk az egyik sátorhoz. A bejárat előtt hatalmas, vad külsejű szakállas alak guggolt rongyos kaftánban, jókora, mocskos turbánnal a fején, s egy hukát, tökből vájt pipát szívott. A sátor homályos belsejében épp hogy ki tudtuk venni egy asszony körvonalait: fejét elfordította, ruhái rongyosak voltak, csuklóit és karját karperecek borították. A padlón két mocskos kisgyerek feküdt, arcukon nyílt kelések éktelenkedtek. A bútorzat egy szőnyeg volt, s egy kivájt tökből állt némi víz. Ugyanilyen volt a többi sátor is. A családfő mindennütt mormogott valami üdvözléssel, azután dohányzott tovább. A gyerekek ijedten figyeltek minket, az asszonyok pedig elfordították a fejüket.

A kultprop végül megtalálta, akit keresett: egy csupasz arcú, fiatalabb férfit, aki kevésbé ádázul festett, mint a többiek. Ő volt a tolmács: az egyetlen ember a faluban, aki beszélt valamit türkménül - oroszul senki nem tudott. Segítségével kezdetét vet-

te valamiféle beszélgetés: ő türkménre, aztán Kikilov vagy a kultprop oroszra, én pedig Hughesnak angolra fordítottam az elhangzottakat. Amikor a falusiak látták, hogy paláver van, lassacskán mind odaszivárogtak, s végül sűrű embertömeg állt minket körül. Hogy megtörjük a jeget, a kultprop azt javasolta Hughesnak meg nekem, hogy mutassuk meg az óráinkat és a töltőtollainkat. A tárgyak kézről kézre vándoroltak, s mindenki illendően megcsodálta őket. Aztán Hughes cigarettatárcája, Kikilov szakszervezeti jelvénye s még az én bőrövem is megtett a kört. Még a beduinok között sem láttam ilyen mély tudatlanságot, mocskot és ennyire primitív állapotokat. A legtöbb embernek kelései voltak, és szembetegsége: úgy tűnt, mintha közel felük félszemű volna. A gyermekek olyanok voltak, mint kicsiny vadállatok: ott ültek a porban, és majmok módjára tetvészgették egymást.

A többszörös fordítás csapdájának s annak a keleti szokásnak következtében, hogy a kérdéseket mindig lelkes megerősítések követik, az elhangzottakból gyakorlatilag lehetetlen volt kihüvelyezni bármiféle értesülést. Amennyire sikerült megértenem, a falubeliek mind Afganisztánból, Beludzsisztánból és Perzsiából jöttek; néhány család már két-három generációval ezelőtt emigrált. Az *emigráció* kifejezés azonban félrevezető: vándorló, nomád népek voltak, s nyájaikkal és sátraikkal egyszerűen átsodródtak a Kaszpi-tenger és az Amu-darja között a láthatatlan határvonalakon anélkül, hogy észrevették volna: valamiféle Habibullah uralma alól egy Sándor vagy Miklós korlátlan hatalma alá kerültek át. Aztán- valami meghatározhatatlan időpontban összegyűjtötték és ebbe a faluba, ebbe a sivatagi gettóba terelték őket. Szeretnek itt lenni? Igen, jó itt, hála Istennek. Jól bánik velük a szovjet kormány? Nagyon jól, hála Istennek. Gyönyörű házakat épített nekik, hála Istennek, és biztosította a modern higiénéjét. Hogy a fordítássorozat melyik fázisában csúszott be ez a rengeteg hála, nem tudhatom. A szavak és a körülötünk látható valóság között semmiféle összefüggés nem volt, de ez láthatóan senkit sem zavart. Itt nem egy Potemkin-falu volt, hanem valami egészen más. Hughes, Kikilov, a kultprop és én egyfajta verbális

önhipnózis áldozatai lettünk. A szavak győzedelmeskedtek itt a valóság fölött. Teljesítették a tervet? Fáradhatatlan munkájuknak, a rohammunkabrigádok hősi erőfeszítéseinek és a szovjet kormány bölcs útmutatásának köszönhetően huszonkét százalékkal túl is teljesítették a termelési tervet. Voltaképpen mit termelnek? Ó, hát ezt meg azt. Gyapotot? Igen, a közelben nagyon sok gyapotot termelnek. Hol? Hát néhány mér földnyire, erre meg arra. De mit termelnek itt, a faluban? Ó, nagyon sok mindent termelnek a falubeliek életének megjobbítására és a kormány javára. És így tovább. Megtudtuk, hogy voltaképpen két Permetryab létezik: a falu és a kolhoz. Ez itt a falu volt, amelyet még nem kollektivizáltak. A kolhoz még körülbelül egy mér földnyire van. Visszaültünk az autóba, és elindultunk arrafelé. A vad, turbános alakok egyike-másika integetett, aztán elnyelte őket a por. A kultprop megkérdezte, hogy tetszett nekünk a falu. Mondtuk, hogy nagyon tetszett, hála Istennek.

A kolhoz első pillantásra nemigen különbözött a falutól. Valamivel több volt a sárkunyhó, mint a sátor. (A ház, ha mégoly primitív is, a nomád életmódról a mezőgazdasági termelésre való áttérés szimbóluma volt, s ezért a szovjet propaganda intenzív kampányt folytatott a házépítés mellett, s a sátrak ellen..) Néhány fiatalasszony nem szaladt el, amikor megpillantott bennünket, idegeneket. Egy-két férfi nem turbánt, hanem vászonsapkát viselt, s egyesek a szakállukat is leborotválták. A földeken néhány ember valóban dolgozott valamit, s az udvaron egy üzemképtelen traktor is állt. A falu álomszerű kábultsága után a kolhoz némi tettvágy hangulatát árasztotta. Megtudtuk, hogy a kolhozban élők mind új emigránsok, akik - eltérően a falubeliektől - a forradalom után jöttek a Szovjetunióba.

Összegyűltünk a kolhoz egyetlen téglapépületében, a százötven lelkes közösség iskolájában, orvosi rendelőjében és közigazgatási hivatalában. Az orvos itt is egy, orosz asszony volt, akárcsak Ajtakovban, s ugyanaz a csodálatraméltóan kemény, elszánt típus, mint kolléganője. Nehézségeiről igen tárgyilagosan beszélt. A szinte járványosnak mondható szifilisz ellen például nemigen tehetett semmit. Amennyire le-

hetett, a szembetegségekre igyekezett koncentrálni. Amikor két évvel ezelőtt ideérkezett, tíz gyermek közül kilenc szenvedett trachomában vagy kötőhártyagyulladásban. Most már kissé jobb a helyzet, bár a csecsemőhalandóság még mindig ötven százalék körül mozog. Általános gyakorlat volt, hogy a köldökzsinórt az anya harapta el, s csak a *politikailag tudatos elemek* kezdték elhívni az orvost a szülésekhez... A halottakat meleg vízben lemosták - alkalmasint csupán ez egy alkalommal érte meleg víz az emberek testét -, és koporsó nélkül, függőleges helyzetben egy gödörbe temették őket. Nem feszélyezte a férfiakat, hogy egy asszony kezelte őket? - Nem; az ilyesfajta szégyenérzet ismeretlen volt előttük.

Vagy húszan kuporogtunk a szőnyegeken. Szétosztottuk a magunkkal hozott dinnyét és a *lepjoskákat*, meg némi dohányt. A légkör barátságos volt. Óráink és töltőtollaink ismét körbejártak, és mindenki megcsodálta őket. A kolhoz lakói ugyanolyan primitívek voltak, mint a falubeliek, és ugyanabból a törzsből is származtak mindannyian, de volt egy szembeötlő különbség a két csoport között. A falusiak Ázsia sivatagainak uszadékfái voltak, akik egy alkalommal véletlenül átsodródtak a határon, és nem nagyon érdekelte őket, hogy mi történik velük. A kolhoz tagjai a közelmúltban érkeztek, és a saját akaratukból jöttek ide. E tudatos tetteikkel lerázták magukról a keleti fatalizmus bilincseit; igazi forradalmárok voltak, a szó eredeti, prométheuszi értelmében.

Kis idő múlva egy magas öregembert vezettek a helyiségbe; úgy tűnt, mintha már mindenki várta volna. Olyan volt, mint egy vadember és egy bibliai pátriárka keveréke. Odavezették a főhelyhez, leguggolt, és csak most vettük észre, hogy vak. Szemmel láthatóan ő volt a közösség énekmondója és egyben bölcse is. Még a kultprop is meg volt illetődve. Először néhány tiszteletteljes kérdést suttogott, de aztán az öregember belelendült a beszédbe; rekedt torokhangon elmondott szavait a tolmács súgva türkménre, Kikilov pedig ugyanilyen halkán oroszra fordította. A következő jegyzetek e harmadkézből kapott tanítás kivonatai. Az öregember szavait a fordítások során kétségkívül felcicomázták-vagy ellaposították

- , mégis az az érzésem, hogy a lényegét sikerült megértenem.

... Mit gondolok a traktorról? Már sok nap óta vak voltam, amikor megérkezett. De a kezeimmel láttam. Szépséges és okos gép, akkora, mint egy fiatal teve.

... Igen, láttam más gépeket is. Néha jön egy teherautó. A teherautó elviszi a dögtemetőből a birkák és a tevék csontjait. A teherautó elviszi őket a kormányra. Ők beteszik a csontokat egy gépbe. A gép papírt csinál belőlük, és arra nyomtatják a Koránt. Az a gép biztosan még egy öreg tevénél is bölcsebb és nagyobb.

... Mikor jöttünk ide? Az sok nappal ezelőtt volt. Ali tudott járni, de futni még nem tanult meg. Akkor jöttünk, amikor Amanullah emír, Habibullah emír fia elmenekült, és a pastuk között háború lett. Azután jött az éhínség, és akkor azt mondták nekünk, hogy Oroszországban Lenin elkergette a bejeket, és a nyájakat odaadta a pásztoroknak, a földeket meg a szegény embereknek, és a gépek maguktól szántják fel a földeket.

Először nem akartuk elhinni. De amikor a csempészek, a kereskedők meg a karavánok megérkeztek, mindig ugyanerről meséltek nekünk. Azt is mondták, hogy egy faluban, Permetyabban nagyon sok pastu meg farszi meg balucsi él, és mind egészségesek, és nagyon sok ott a föld, a víz és a marha. Mi meg éhezünk, és a gyerekek éhen halnak az anyjuk méhében, és meghaltak, mielőtt megszülettek volna.

És akkor sokan felkiáltottak, és azt mondták: el kell mennünk ebbe az országba, ahol ilyen különös új vallás van. És mások is szóltak, és azt mondták: Allah haragjában megbüntet téged, és megbüntet mindenkit aki az új dolgok után megy. De akkor sokan szóltak, és azt felelték nekik: Allah már nagyon haragszik, ahogy az éhínség is mutatja, és ennél haragosabb már nem lehet. Úgyhogy menjünk el abba az országba, ahol a nyájak a pásztorokéi, s a föld a szegényeké. Sokan vol-

tak, akik így beszéltek, de végül csak kevesen jöttek el. Mert nagy az emberek lustasága, elvtársak, amíg meg nem tanulják a szocializmust.

... Hogy mindannyian ugyanonnan jöttünk-e? Nem, egyáltalán nem ugyanarról a helyről. Sok helyről jöttünk, és sok törzsből, és az emberek, akik jöttek, nem ismerték egymást. Vannak csilcsigik és afridik, és még más törzsbeliek is. Nem ismertük egymást, de Afganisztánban mindenki hallott az új hitről és arról, hogy elkergették a bejeket és a mullahokat. Volt, aki azt mondta: ez jó dolog; volt, aki azt mondta: rossz, de mindenki beszélt róla, pedig nem lett volna szabad.

... Nem, nem tudtam olvasni akkor sem, amikor még volt szemem. De sok gondolatom volt, mikor hallottam az új hitről - az éhínség idején sokat gondolkoztam, pedig tilos az ilyen szent dolgokról gondolkodni. Es most megmondom, hogy mire jutottam, amikor gondolkoztam:

A termékeny méh jobb, mint a legszebb ajak.

A kút a sivatagban jobb, mint a felhő a sivatag fölött.

A vallás, amelyik ad, jobb, mint a vallás, amelyik ígér.

És ez a titok, amelyre rátaláltam, el fog terjedni azon a földön is, ahonnan jöttünk, és egyre többen fogják megérteni, és követni fognak minket. Mások pedig ott maradnak, ahol vannak, de megértik az új vallást, és tanítani fogják a tudatlanokat...

Merv felé dőcögtünk az ócska Forddal. A nap épp lenyugodott; megérintette és lángra gyújtotta a sivatag peremét. Nyugaton kezdődött, de nemsokára erősen izzott délen is a perzsa és az afgán határ. Felemelő érzés volt egyenesen behajítani a lángözönbe.

BOHARA ÉS SZAMARKAND

A két város a középkorban Ázsia két rejtett gyöngyszeme: Szamarkand Timur Lenk és utódainak székvárosa; Bohara az iszlám legnevezetesebb kulturális és oktatási központja volt. A két név csengése iskoláskorom óta, amikor gyönyörűséggel faltam Vámbéry Ármin könyveit, a mai napig varázslatos. Soha nem mertem remélni, hogy történelmük kurtácska szakaszában, amikor európai ember számára aránylag könnyen elérhetőek voltak, magam is felkereshetem ezeket a városokat. S mégis, ami emlékezetemben megmaradt, csupán néhány szépséges morzsa, szétválaszthatatlanul összekeveredve mocsokkal és rothadással, s valami végtelen szomorúság. Az oroszok éppoly kíméletlenül tiportak végig a két mesés városon, mint Dzsingisz kán Arany Hordája.

Emlékszem, ahogy egy üzbég katonatiszt társaságában meglátogattuk Szamarkand kihalt ókori főterét, a Regisztánt. A tiszt Anvar Umorzakovra emlékeztetett; éppoly kimért volt, nemes és udvarias. Ő azonban történetesen Szamarkandban született, s a kemény agymosás ellenére szerette városát és annak múltját, ahogy egy athéni vagy római polgár szereti az övét. A Regisztán valaha az iszlám leglátványosabb és egyben legkedvesebb csillaga lehetett. Hatalmas, szimmetrikus négyszögét a három híres *medresze*: Tilla-Kari, Serdor és Ullug Beg egyeteme öleli körül. Lélegzetelállítóak és bájosak. A homlokzatokat végtelenül bonyolult faragás díszíti, meg csipkés és zománcdíszítésű ívek és oszlopok. A türkiz, arany, rózsaszín és zöld mozaik olyan volt, mint az örökkévalóságba fagyott tűzijáték. Ismertem Jeruzsálem, Bagdad és Damaszkusz kék-arany mecsetjeit, később pedig jártam Sevilleben és Granadában is, de a sánta hadvezér és utódainak géniusza az arab, a perzsa és a távol-keleti építészetnek olyan egyedi és megindító szintézisét alkotta meg itt, hogy az ember szeretett volna leülni és csak sírni az egyik málladozó türkiz oszlop tövében. Mert a boltívek leomlottak, a mozaikkockák kiperegtek, s a csipkefinom faragványok törmelékei ott hanyódtak a kutyák vizeletétől búzló szemét között.

Meglátogattuk Timur Lenk nyári palotáját. Emlékszem, láttam egy perzsa versidézetet: *Szamarkand szeikeli rui zemin eszt* - Szamarkand a világ közepe. A világ közepe a századok során lassan sodródott tova, mint a mágneses pólus, s nincs történész, aki fel tudná deríteni vándorlásának törvényeit. Úgy látszik azonban, hogy van egy negatív szabály: a pólus soha nem pihen meg kétszer ugyanazon a helyen. Minden törekvés, hogy egy korábban már elhagyott helyre visszahozzák, csakis kudarccal végződik; III. Napóleonnak, Mussolininek vagy Hitlernek romantikus, nagy újjáéledések helyett csak az eredeti dráma paródiáját sikerült létrehozniuk. Vajon Sztálin is úgy viszonyul-e Timur Lenkhez, mint Caesarhoz Mussolini?

Számomra a sánta Timur Lenk minden nagy világhódító hadvezér közül a legbámulatraméltóbb személyiség - sokkal emberibb és kézzelfoghatóbb, mint például Nagy Sándor homályos figurája, vagy a bizonytalan körvonalú Caesar. Személyét illetően a források homlokegyenest ellentmondanak egymásnak, de ez nem is lehet másként egy sánta hadvezér-tudós esetében, aki kortársai szemében misztikus és kiszámíthatatlan volt-mint általában az értelmiségiek. Valódi értelmiségi mivolta azonnal nyilvánvalóvá válik, ha az ember belép sírkápolnájába, Timur türbéjébe. Középen egymás mellett két márvány sírkő áll; az egyik sötétzöld, a másik fekete. A zöld kő alatt Timur, a Sánta, a fekete alatt - mely egy kicsivel nagyobb - tanítója és lelki vezetője, Mir Szaid Berki nyugszik. Az emberiség történelmének nagy hódítói között nem akad még egy, aki az örökkévalóságra egyetlen társául választotta volna tanítómesterét.

A kápolna belseje szerzetesi, de elragadó. Alaprajza nyolcszögletes; átmérője alig húsz láb. A falak alabástromból vannak; türkiz alapon arany arabeszkék díszítik őket; a padló alatt hasonló méretű szoba, ahol a koporsók fekszenek. A zöld sírkövön csak Timur Lenk neve - Köregen - áll; semmiféle hangzatos cím vagy méltatás.

A szentély leírásában Vámbéry megemlíti a Korán egy példányát, melyet Oszmán, a második kalifa írt egy gazellabőrre. Az ereklye már nincs sehol. Az al-

só helyiségben azonban a falra erősítve egy lófarkat láttam; állítólag Timur kedvenc lovának a farka volt - Vámbéry erről nem tesz említést. Kíváncsi vagyok, hogy vajon elkerülte a figyelmét a lófarok, vagy nem volt még a helyén, amikor ő erre járt.

Szamarkand minden műemléke, amelyet még Timur Lenk építtetett, az egyszerű szépség és az önmérséklet jegyeit viseli magán. A pompa és a részletgazdagság csak utódaira jellemző: India moguljaira. Timur nyári palotája méreteiben szerény; kívülről szinte igénytelen; belső mozaikpadlóinak, fajanszfalainak láttán azonban még a mai ember is megváltoztatja a tökéletességről alkotott elképzeléseit. Az épület egy függőkertben áll, melyet negyven márványoszlop tart szinte lebegve a föld felett, s ez is Timur egyik szellemi vezetőjéről és társáról, Zindehről kapta a nevét. Zindeh - alias Kazim Ibn Abasz - egyike volt az iszlám közép-ázsiai terjesztőinek. Síremlékét Timur a kert középpontjában helyeztette el, közvetlenül fogadószobájának ablaka alatt.

A szellemi dolgok iránti vonzódása átragadt - úgy látszik - egész háza népére és közvetlen utódaira is. Egyik felesége, egy Bibi Hanum nevű török hercegnő építtette Szamarkandban a legnagyobb medreszét; egy ezer diák befogadására alkalmas szemináriumot. Az építkezés már Timur halála után kezdődött, s a hercegnő a saját vagyonából fedezte a költségeket. Ilyen kezdeményezés és szellemi önállóság egy asszonytól a muzulmán Ázsiában jól jellemzi a Timur Lenk körül kialakult különleges atmoszférát. Az ő unokája volt egyébként, aki felépíttette az egyetlen, világszerte nevezetessé vált közép-ázsiai obszervatóriumot.*

Még egyszer visszamentünk a Regisztánba. Az üzég tiszt szánakozó arccal nézett végig a világ hajdani közepének málladozó romjain. Hallgatag ember

* Hogy egészen pontos legyek: egyes adatok egy korábbi obszervatóriumról tesznek említést, amely Heilagu uralkodása alatt épült volna Maragában, ennek azonban nem maradt nyoma.

volt, s csak ennyit mondott: a kormány százötvenezer rubelt adományozott a restaurációs munkálatokra.

Egy év alatt, amíg igen puritán módon éltem Oroszországban, ennek az összegnek körülbelül a tizedét költöttem el.

*

Ébresztő, ébresztő! Űrítsétek ki a beleiteket, tornázzatok, tornázzatok; tíz perc testkultúra, aztán reggelizzetek, reggelizzetek, és ideje indulni a munkába!

Az első baharai reggel arra ébredtem, hogy a főtéren felszerelt hangszóró ezeket a parancsokat üvöltözi. A műezzinek kiáltozását a hangszórók ordítóztatása váltotta fel. Gépies, hipnotizáló hangjuk olyan volt, mintha a *Szép új világ* egyik jelenete elevenedett volna meg.

A nemes Boharát még a többi ázsiai városnál is irgalmatlanabban szovjetizálták. Földig rombolták egész óvárost. A bazár - valaha Közép-Ázsia leggazdagabb kereskedelmi központja - halott. Nem árulnak többé szőnyeget, selymet, kelméket, arany- és rézművesremekeket, karakül báránybőröket, ritka kéziratokat, könyveket és egzotikus fűszereket. Halott a háromszázhatvan mecset és a száznegyven *medresze* is. Néhányat iskolává alakítottak át, a többit lerombolták. A messze földön híres könyvek és kéziratok, amelyek iszlám tudományos központtá tették Baharát, eltűntek: elégették, széthányták vagy ellopkodták őket. A Kohumbez-minaretet, melynek kétszáz láb magas tornyaiból vetették a mélybe a hit ellen vétkezőket, elpusztították. A fellegvárat kollégiummá alakították át; a hatalmas fogadócsarnok a diákok hálóterme lett, az emír háreme pedig elme-gyógyintézet. Bohara - büszkélkedett a városi tervbizottság elnöke - négy éven belül európai várossá alakul át.

Szamarkand romlásának látványa szívettépő volt, Boharáé nem. Az utolsó három évszázadban Bohara a lidércnyomások városa lett, ahol az iszlám fanatizmus egyfajta kollektív tébolyba fordult át. Az utolsó emírek kegyetlenségükkel túlszárnyalták még

Kiva félőrült kánjait is. Vámbéry egy alkalommal tanúja volt, amint harminc idős rabnak nyilvánosan kiszúrták a szemét. Boharában a vétkeket kiszáradt kutakba vetették, magas minaretékből a mélybe dobták őket, vagy nagy nyilvánosság előtt egy késsel elvágták a nyakukat. Azonnali halállal büntettek a vallásos ortodoxiától való mindenfajta eltévelyedést, bármilyen szexuális vétséget vagy a teljhatalmú uralkodó bírálatát. Vámbéry leírja, hogyan járt-kelt az utcákon és tereken a raiz (a Vallás Védelmezője), kezében kilencágú korbáccsal; hogyan kérdezte ki a járőkelőket az iszlám alaptételeiből, s hogy küldte vissza a tudatlanokat, még szürke szakállú, hatvanesztendős öregeket is a kisiskolások közé.*

Az emír rettenetes terrorral szigorúan puritán életet kényszerített a népre, de ő maga és udvara mesébe illően romlott és kicsapongó életet élt. Amennyire emlékszem, az egyetlen épület, amelyet a szovjet hatóságok meghagytak és aránylag jó állapotban fenn is tartottak, az utolsó emír palotája volt; azt a célt szolgálta, hogy a múltra emlékeztesse az embereket. A palota a századforduló táján épült, és nevetségesen rossz ízlésről árulkodik. Az utolsó emír bizonyosan megszállottan kedvelte a tükröket, mert - akárcsak egy párizsi örömtanyán - a látogató lépten-nyomon ezekbe ütközik; tükrök voltak az emír ágya fölött, mozgatható paravánokon, a falakon, az ajtókon, sőt még a palota egyetlen, aprócska illemhelyén is - a hárem egyetlen, közös latrinával rendelkezett. A fogadóterem - egy vörös plüssel bevont, hordozható trónszékkal - a versailles-i Tükörterem groteszk utánzata volt. A háremhez csatlakozó zárt kertben mesterséges tavacska csillogott, ahol meztelenül fürödtek az asszonyok, az emír pedig egy kifejezetten erre a célra épített kicsiny balkonról szemlélhette őket. Olyan volt az egész, mint amilyenek az olcsó ponyvaregények ábrázolják a keleti kényurak kéjlikait.

Olim kánnak, az utolsó emírnek négy felesége és tizenegy kedvese volt, s még vagy százhusz asszony és negyven fiú élt a háremében - legalábbis így

* Vámbéry: Utazások Közép-Ázsiában

mondták nekem. Amikor 1920-ban Afganisztánba menekült, csak a négy hivatalos feleségét vitte magával, meg néhány fiút. Minthogy ezek szerint több mint száz asszonyának kellett itthon maradnia, elhatároztam, hogy felkeresem az egyiket. Elmentem a Városi Tanácshoz, melynek igen sok osztálya és részlege volt, de kifejezetten háremhölgyekkel egyik sem foglalkozott. Felkerestem a Nőoktatási Csoportot; innen a Sajtóosztályra küldtek. Elmentem a Sajtóosztályra, ahonnan a Agitációs Osztályra irányítottak, azok meg azt mondták, keressem meg a Kultpropot. Ekkor elegem lett, és a GPU-hoz fordultam. A GPU huszonnégy óra múlva megtalálta Rahat Razihovát.

A beszélgetésnél a Kultprop Osztály és a Nőoktatási Csoport vezetői, valamint egy tolmács voltak jelen. Rahat Razihova, az emír korábbi háremhölgye most a Városi Tanácsnál volt szakszervezeti tisztviselő. Harmincas éveinek elején járhatott; elég csinos, de mongolos arca kissé már hervadt; hátul kicsiny kontyba csavarva viselte gondosan kettéfésült, sötét haját. Félénk volt, és nyilvánvalóan megrémítette a jelen lévő sok notabilitás. Közvetlen beszélgetésre nem volt lehetőség; az asszony még rám pillantani se igen mert, s a Nőoktatási Csoport vezetőjéhez címezte válaszait. Amit megtudhattam, csupán egy meglehetősen vértelen kis életrajzhoz elegendő. Idézet a Vörös napokból:

Rahat Razihova 1900-ban született. Tizenkét éves volt, amikor egy éjszaka felébresztették - atyja ekkor már nem élt. Valaki egy nagy kabátba csavarta, ő kiáltozott, amíg végül egy párnát nyomtak az arcába. A palotához csatlakozó hárembe vitték. A következő éjszaka az emírral hált - és többé soha nem látta őt.

A hárem lakói közül csak keveseket szólított magához másodszor is az emír. A feleségek és az ágyasok nem, de a háremben élő lányok gyorsan cserélődtek, mert az emír egy idő után odaajándékozta őket egy-egy udvaroncának, megbízottai pedig állandóan úton voltak, hogy friss utánpótlást szerezzenek. Ezek a megbízottak öregasszonyok voltak, akiket az egész város ismert és rettegett. Házról házra jártak, szemügyre vették

a szoba jöhető jelölteket, jelentették az emírnék, ha megfelelő leányra vagy fiúra bukkantak valahol, néhány nap múlva pedig megjelent valaki, és magával vitte a zsákmányt, a szülők pedig kaptak valamennyi pénzt.

Rahatnak nemigen voltak a háremmel kapcsolatos emlékei. Félhomályos épület volt, fehérre festett falú, üres szobákkal és apró ablakkal. Magam is láttam; egy diákszállóra emlékeztetett. A lányok naponta kétszer kaptak egy-egy tál piláfot; a nap fő eseménye az étkezés volt, és a rendszeres imádkozás. Az egész inkább zárdára, semmint a háremről alkotott képre emlékeztetett. Látogatókat nem engedtek be, csak ha egy lány állapotos lett, jöhetett el az édesanyja, hogy találkozzon vele. Az állapotos nőket egy külön teremben helyezték el, s gyermekeik az udvarban nevelkedtek.

A lányok csak egy módon szabadulhattak ki az unalmas és monoton háreméletből: ha az emír odaajándékozta őket valamelyik udvaroncának. Volt, akit egy-két nap után továbbadott, s volt, aki hónapokig várt, vagy éppen évekig. Rabatnak öt évet kellett várakoznia. Amikor a *kusbegi*hez (egy udvari főtisztviselőhöz) hozzáment, tizenhét éves volt, a férfi pedig hetvenöt. Bahat a negyedik felesége volt, és egy fiút szült neki. A férj - akinek vezetéknevét Rahat elfelejtette, csak a keresztnévére emlékszik: *Astanaqull* - ezután valamiért kegyvesztett lett az emírnél, aki Katerzsi városába száműzte őt. Rahat élete a házasságban kemény és szigorú volt, s ugyanúgy elzárva tartották a külvilágtól, mint a háremben az emír.

A férj 1922-ben meghalt, s Rahat előtt hirtelen megnyílt a világ - egy egészen új világ, mert a régi két évvel azelőtt villámlás és mennydörgés közepette véget ért. A hárem kapui szélesre tárultak, s lehullottak a fátylak és a zsákszerű ruhák. Az ázsiai nők háziállatokból emberi lényekké változtak át.

Rahat megtanult írni és olvasni. Gyári munkás lett, majd tanárnő, végül pedig a Városi Tanácsban a szakszervezetek képviselője. Feleségül ment egy fiatal paraszthoz, gyermeket szült neki - a második gyermekét -, és egy évig együtt élt vele. A házasság azonban nem volt jó; a paraszt nem akart tanulni, és kinevette Rahat erőfeszítéseit.

Így hát Rahat Razihova - a bonarai emír egykori háremhölgye, akit az Isten a férfiak rabszolgájának teremtett, akit úgy adtak-vettek, mint valami vagyontárgyat, s akinek nem lehettek saját, önálló szándékai és gondolatai - elment az anyakönyvi hivatalba, és beadta a válókeresetet.

*

Ideje lefeküdni, földeljétek az antennákat, ellenőrizzétek az antennák földelését! Szellőztessetek, szellőztessetek! Jó éjszakát!

A hangosbeszélő elhallgatott. A hold sarlója vöröslőn lebegett a négy évvel később már nem létező Bohara csonka minaretjei fölött.

HADZSI MIR BABA

Boharában, mint minden szovjet városban, volt egy Forradalmi Múzeum, ahol dokumentumokat, fényképeket és rejtekhelyek makettjeit, illegális nyomdák berendezéseit és egyéb ereklyéket lehetett megtekinteni. A kiállításon szerepelt két fénykép is, amelyek a rendőrségi felvételeknél megszokott módon, két nézetből ábrázolták ugyanazt a személyt. Az első képen egy csontos arcú, erős orrú férfi látszott: szemei sötétek, mint a karvalyé. A második kép nem profilból, hanem meztelen felsőtesttel, hátulról mutatta őt. Voltaképpen nem is felsőtest volt, hanem valami rettenetes anatómiatanulmány, melyen a szétzaggatott hús lógó cafatjai között jól látszottak az inak és az idegek. A szövegből megtudtam, hogy a férfi Hadzsi Mir Baba, a boharai forradalom vezéralakja, s a képet az emír egyik tisztje készítette 1920-ban, amikor Hadzsi Mir Babát letartóztatták és megkínózták.

Néztem a fényképet. Egyszer csak odalépett hozzám egy magas, görnyedt öregember, és -- oroszul -- azt mondta: ez én vagyok. És tényleg ő volt; ott dolgozott a múzeumban mint teremőr. Háta görbe volt, de karvalyszeme még mindig megtörhetetlen fizikumról és akaraterőről árulkodott. Húsz évvel később Hadzsi Mir Baba figurája szolgált modellül *The Age of Longing* című regényem egyik alakja, az örmény forradalmár, Arin, a szovjet bürokrata, Fegyva atyjának megformálásakor.

Összebarátkoztunk, s Hadzsi Mir Baba öt estén át mesélte el zöld tea mellett, hotelszobámban az életét. Folyékonyan beszélt oroszul, s így nem volt szükség tolmácsra sem; lejegyeztem elbeszélésének minden szavát.

Az Ezeregyéjszaka stílusát és hagyományait követő hosszú, szerteágazó história volt, tele kitérőkkel és beágyazott melléktörténetekkel. A következőkben csak a lényegét közlöm; a keleti kacskaringókat lenyirbáltam, és kihagytam a melléktörténeteket is.

Olim kán emír atyját, Abdull'ahat kánt követte a trónon, s őutána fia, Mozaffer kán következett. Mozaffer kán valóban kegyetlen uralkodó volt, sanyargatta a népet, magas adókat vetett ki, és rablóhadjáratokat indított - például a Dekkán felé, ahol kétezer embert gyilkoltatott le. Fejükből piramist rakatott a Regisztánon, s a rettenetes bűztől fuldoklott egész Bohara. Ekkor azonban megérkeztek Szamarkand felől az oroszok, legyőzték a hadsereget, és vazallusukká tették az emírt, aki néhány évvel később meg is halt. Őt Ahat kán emír követte a trónon, s ha lehet, rosszabb volt még Mozaffernél is.

Elképzelhetetlenül magas adókat vetett ki, s számtalan leányt is fiút hurcoltatott a háremébe. Amit ő maga meghagyott, azt a hivatalnokai lopták el, s az asszonyokat, akiket nem raboltatott el, elrabolták a tisztjei. A fejével fizetett, aki a Koránon kívül más könyvet is olvasott, vagy olyasmit mondott, ami nem tetszett a *mullahok*nak. A *mullahok* azt mondták, hogy ezek a szörnyűségek a nép javát és Isten tetszését szolgálják, s csak mi, forradalmi *dzsadidik* harcoltunk az emberek jogaiért. Én, Hadzsi Mir Baba *dzsadidi* voltam már fiatalkoromban is, amikor karakül bőrökkel kereskedtem, mert sok távoli országba eljutottam, és láttam, mennyivel jobban élnek ott az emberek.

Ahat kán emír huszonhét évig uralkodott. Őt fia, Olim kán emír követte, aki, ha lehet, még atyjánál is rosszabb volt.

Olim kán alatt az emberek nagy szegénységben éltek, mert Olim kán valóban nagyon rossz uralkodó volt. Egy napon azonban Oroszország népe elkergette a cárt, s Olim kán emír rövidesen táviratot kapott Pétervárról, amelyben az új orosz kormány a következőket üzenté neki:

Szabadítsa fel Bohara hős népét Stop Kerenszkij

Az emír palotájába hívta hát a nép képviselőit. Amikor mi, Bohara népének tizenkét küldötte odaértünk, láttuk, hogy Olim kán a vörös trónon ül, s aranykardja ott fekszik keresztben a hasán, mert az emír éppoly kövér volt, mint amilyen lusta. Jobbján a *kazi kalan*, a hívők legfelsőbb bírása, balján pe-

dig az oroszországi kormány képviselője ült, körben pedig igen dühös arccal a *basík* (pasák) és a *mullahok*. Az emír egy szót se szólt, csak elővett egy zöld bársonyzacskóból egy pergamentekercset, s átadta a *kazi kalannak*, hogy olvassa fel. Ez volt a *Nyilatkozat*.

Ez a nyilatkozat Bohara történetében első ízben biztosított a népnek alkotmányos kormányzatot. 1917 április 17-e volt. Az alkotmányt rövidesen visszavonták, és a turkesztáni szovjethatalom 1920-as megszilárdulásáig - ami az utolsó emír trónfosztását és száműzetését jelentette - Bohara története a forradalmak, ellenforradalmak és polgárháborúk kusza karneválja lett. A *dzsadidik* az 1868-as orosz hódítás óta kialakult új, művelt középosztály radikális tagjai voltak, s egyik vezetőjük a sokfelé utazott, sokat látott és tapasztalt Hadzsi Mir Baba lett. Megkértem, mondja el, hogy nézett ki az emír, s ekkor egy korábbi találkozásukról való emlékét mesélte el. Kövér ember volt, és egy kövér, fehér lovon ült. Fehér turbánt és aranykardot viselt; hegyes szakálla volt, és apró disznószeme. Azt állította, hogy a nagy Timur Lenk leszármazottja, de úgy festett, mint egy csukamájolajba hempergetett ördög. És most folytassa maga Hadzsi Mir Baba:

A *kazi kalan* alig fejezte be a felolvasást, amikor a *basík* és a *mullahok* hangosan kiáltozni kezdtek. A *mullahok* azt kiabálták: Ez gonoszság! Ez a Korán ellen való! A *basík* pedig azt mondták: Ezt a nyilatkozatot nem a mi hatalmas emírünk írta, hanem másvalaki, és ezek a dolgok csak a mi hatalmas emírünk ellenségeinek, ennek meg annak tetszenek!

És a nép küldöttei megijedtek, és csak azt mondogatták: hm-hm.

Amikor az emír látta, hogy vita alakul ki a nyilatkozat eredetéről, egy szót sem szólt; felállt, és elhagyta a termet. Mert éppoly ravasz volt, mint amilyen gonosz.

Mi átvettük a nyilatkozatot, kinyomtattuk sok-sok példányban, szétosztottuk az emberek között, és másnap hatalmas tömeg gyűlt össze az utcán.

Zászlókkal mentünk a bazáron át, aztán gyűlést tartottunk. A gyűlésen kiválasztottunk három delegátust, hogy menjenek el az emírhez, s kérjék: vállaljon nyilvánosan felelősséget a nyilatkozat betartásáért, és engedje szabadon a börtönökben sínylődőket, amire a szöveg is ígéretet tesz. És a három delegátus, akiket az emberek kiválasztottak, Attahodzsa Polat Kogyajev, Abdulrahim Kán Juszuf Zade és én, Hadzsi Mir Baba voltunk.

Csakhowy közben a *mullahok* sem tétlenkedtek. Maguk köré gyűjtötték a *medresze* minden szeminaristáját, és ellenünk lázították a tudatlan embereket. Futkároztak az utcán, és azt kiabálták: A *dzsadidik*, akik leköpködik a Koránt, és saját anyjokkal hálnak, megrontják az embereket!

Amikor beszálltunk a *droszkiba*, és végighajtatunk az úton a fellegvár felé, sokan a tömegeből ezt kiáltották: Ne hagyjuk elmenni ezeket a nagyszerű embereket, mert az emír megöleti őket! Mi azonban azt mondtuk nekik: Legyetek nyugodtak, barátaink; harsonaszóval fogunk visszajönni.

Amikor elértük a fellegvárat, a *tubsi basi* megkérdezte, hogy mit akarunk, aztán kinyitotta a kaput. Az udvar szokatlan módon tele volt harci ruhába öltözött katonákkal. Ez rossz jel volt, s mi kissé megijedtünk.

A katonák azonnal körülvettek, és a *kusbegi* elé vezettek minket. A *kusbegi* egy hatalmas teremben ült, s mellette a *kazi kalan* foglalt helyet. Beléptünk, és a *kazi kalan* dühödten kiáltott ránk: Mit csináltatok? Mit csináltatok?

De mi éppen olyan dühösen válaszoltunk: Ti mit csináltatok? Ti mit csináltatok?

Az ablak alatt a csőcselék kiáltozott és átkozódott, mert a papok fellázították őket. A fejünket követelték. Aztán egy csapat *mullah* jött futva az udvar felől, és ők is vadul kiabáltak. A *kusbegi* a szomszéd szobába záratott bennünket, és az ajtóhoz két őrt állított. Épp hogy odabent voltunk, amikor a nagyterembe, ahol a *kusbegi*

ült, már meg is érkeztek a *mullahok*, és fejüket szabaddá téve kiabáltak:

Az Úr napja elérkezett! A Kísértő köztünk van! Karddal fogjuk megvédelmezni az igaz hitet! - És kérték a *kusbegit*, mondja meg, hol rejtőzködünk. Egy ajtórepedésen át jól hallottam mindent. Az ajtó előtt álló katona odasúgta nekem: Rosszul áll a szénátok, nagyon rosszul.

Juszuf Zade lefeküdt a padlóra, és ujjaival befogta a fülét. Poljat Kogyajev sűgva kérdezte: Hadzsi, mi történik odakint? Én azt mondtam: Most nem segít, ha befogjuk a fülünket. Ha bejönnek, harcolni fogunk, és az utolsó golyóval megöljük magunkat is. Közben a *kusbegi* szobájában egyre többen gyűltek össze.

Akkor az őr, aki beszólt nekem az ajtórepedésen, ezt mondta az egyik *mullahnak*: Ebben a szobában három elvetemült gonosztevőt őrzünk; hármat a vezetők közül.

Így a *mullahok* megtudták, hogy hol vagyunk, s mind az ajtóhoz szaladtak, és üvöltöttek: Adjátok ki őket nekünk! Felfaljuk a húszakat, és megisszuk a vérüket!

És dulakodni kezdtek az örökkel. És a két társam a padlón feküdt, és azt kiáltozták: Hadzsi, Hadzsi, ellenségeink kései által halunk meg! - Mert szinte elment az eszük a félelemtől.

Aztán hirtelen csend lett odakint, és én hallottam, hogy a *kusbegi* azt mondja: Legyetek türelmesek! A hatalmas emír rövidesen kiadja a parancsot, hogy ezt a hármat mészárolják le a főtéren.

Végül kinyílt az ajtó, és belépett néhány magas rangú tiszt az emír gárdájából. Úgy néztek ránk, mint dühödt farkasok, és azt kérdezgették tőlünk: Kik vagytok ti, mik a ti neveitek, s miért jövöttek ide?

Az én nevem Juszuf Zade; atyám Ushból való, anyám pedig Ferganából. És orosz állampolgár vagyok.

A másik azt mondta: Az én nevem Poljat Kogyajev; atyám Ushból való, anyám Ferganából. Orosz állampolgár vagyok.

Ekkor én voltam soron: Az én nevem Hadzsi Mir Baba Muksin Zade, karakül gyapjúval kereskedem, és Bohara polgára vagyok.

Erre előhúztak egy papírt, majd egy idő múlva bejött a *kusbegi*, és így szólt: A hatalmas emír most adta ki a parancsot, hogy Hadzsi Mir Babát mészárolják le a Regisztánon.

(Hadzsi Mir Baba soha nem használta azt a szót, hogy kivégezni; mindig azt mondta: lemészárolni. Boharában a kivégzés leggyakoribb módja szerint valóban úgy vágták le az embereket, mint a csirkét: oldalt beszúrtak a nyakukba egy kést, és egy vízszintes húzással elvágták a torkukat.)

A barátaim kiáltoztak: Hadzsi, Hadzsi, miért nem mondtad, hogy orosz állampolgár vagy?

Ám én azt kiabáltam: Éljen a szabadság! - És akkor elvezettek.

Az udvaron nagy tömeg gyűlt már össze, és azt ordította: Ez Hadzsi Mir Baba, a hit ellensége és gonosz könyvek szerzője; öljük meg őt! - És végig az udvaron ütöttek és rugdostak engem, és én kiköptem sok fogamat és sok vért.

A kapunál az őr elvette a kalatomat és a ruháimat; csak az ingemet hagyta meg. Abban az időben az volt a törvény Boharában, hogy a hóhér hátrakötötte az ember kezét, mielőtt lemészárolta volna. Körülnéztem hát, hogy látok-e valakit kötéllal a kezében, mert hiszen akkor ő lesz majd a hóhér. De senkinél nem láttam kötelet.

Akkor azt mondtam magamnak: *Na persze, az az ember a kötéllel bizonyosain a második kapunál várakozik, és ott biztos hátraköti majd a kezemet.* De elértünk a második kapuhoz, és a kezem még mindig szabad volt.

Akkor azt mondtam magamnak: *Na persze, az az ember a kötéllel nyilván ott vár a főtéren.* Odaértünk; ott is nagy sokadalom volt, de ott sem

láttam senkinél kötelet. Láttam azonban egy nagy dézsa vizet, amiben néhány bot ázott.

És akkor óriási öröm szállta meg a szívemet, és azt gondoltam: *Nagyon jó, nagyon jó, ha csak botozás lesz, akkor talán túléled.*

Aztán felhúzták az ingemet, az alját a nyakam köré csavarták és megkötötték. Két ember lefogta a karomat, és kettő a lábamat, mert abban az időben erős voltam és hatalmas, mint egy teve. És két másik ember kivett a dézsából egy-egy botot, és elkezdtek verni engem.

Én azonban minden ütésnél megfeszítettem a hátizmaimat, és a lélegzetemet visszatartottam, mert tudtam, hogy csak így nem tudják eltörni a gerincemet. Az ütések csak úgy záporoztak rám, és szerettem volna üvölni, mert az embernek könnyebb, ha ki tudja üvölni a fájdalmat, de figyelnem kellett a lélegzetemre, és ezért csak nyögni tudtam. És már éppen azon a ponton voltam, hogy feladom, és elernyesztem a hátizmaimat, mert az ütések megtörték az akaraterőm, amikor megláttam az emír egyik tisztjét, aki ott állt a katonák előtt, és rám hunyorított, és én felismertem benne a mi titkos szervezetünk egyik tagját. És amikor mindennek vége volt, én összeestem, és a *mullahok* már rohantak felém, hogy széttépjenek, de a tiszt és a katonái felemeltek, és visszavittek a fellegvárba. Bedobtak egy szobába, ahol sötét volt, de én a szagból megéreztem, hogy sok más rab is van ott. De ezek mind bűnözők voltak, rablók és gyilkosok, vagy hasonló bűnökkel vádolt emberek.

Amint ott feküdtem a sötétben a padlón, és lassan megint rendesen lélegeztem - mert a lélegzés ilyenkor nem jön rendbe egyhamar -, mind körém gyűltek, és azt kérdezték: Hát te mit csináltál?

De én féltem megmondani nekik az igazat, mert tudatlan és fanatikus emberek voltak, úgyhogy azt mondtam nekik: Várjatok, amíg magamhoz térek, aztán beszélgethetünk.

Ők azonban túlságosan türelmetlenek voltak, ezért ezt mondtam nekik: Hallottátok, hogy a hatalmas emír azt ígérte: mindannyiőtöket szabadon bocsát? (Az 1917. áprilisi nyilatkozat általános amnesztiát is kilátásba helyezett.)

Igen, igen! - kiabálták.

Nos ti tudatlan emberek vagytok; nem tudtok olvasni, ezért az emír a hátamra írta nektek a válaszat. Nem lesz semmiféle szabadság, és mindannyian a börtönben fogtok megdöglenni.

Amikor kimondtam ezeket a szavakat, többen sírni kezdtek, és azt mondták egymásnak: *Hamis az emír, és a vallásunk is hamis.*

És azt is mondták: Ő értünk tette ezt. Ismerjük őt, ő Hadzsi Mir Baba, jó ember, és gazdag kereskedő. Nem magáért, hanem értünk szenvedte el a botozást.

És zöld teát készítettek, és azt mondták: Dzsafur, adj neki az orvosságodból. És az egyik, akit úgy hívtak: Dzsafur, a csempész, egy dobozból elővett egy akkora darab ópiumot, mint a kisujjam. Azt mondtam: Ha ezt megeszem, meghalok tőle. De ők kiabáltak: Nem, nem, edd csak meg.

Akkor megettem, és ittam egy kis forró vizet, és átjárt a legédesebb érzés, amit valaha is éreztem. Elnyújtóztam a padlón, és elaludtam. És minden ember adott valamit a rongyaiból, és betakartak engem.

Amikor felébredtem, ugyanolyan sötét volt, mint amikor elaludtam. Két ember masszírozta a tenyeremet és a talpamat, hogy visszatérjen beléjük a vér. És akkor az emberek, akikről azt hittem, hogy rablók és gyilkosok, elmesélték a történetüket. Érdekes történetek voltak, és én most elmondom őket magának.

Ezen a ponton Hadzsi Mir Baba elbeszélése szer-teágazott. Némelyik rab története valóban olyan volt, mint egy-egy mese az Ezeregyéjszakából. Elbűvölten figyeltem, ahogy kopár szobámban ültünk egymással szemben a mennyezetről lógó csupasz, légy-

piszkos körte fényében a szőnyegen. Minthogy azonban ez a visszaemlékezés nem az Ezeregyéjszakáról, hanem a *Vörös napokról* szól, rövidre kell fognom Hadzsi Mir Baba történetét.

Az orosz ideiglenes kormány közbenjárására néhány hónap múlva kiengedték a börtönből, egy darabig kórházban ápolták, ezután pedig Moszkvába utazott, s mire odaért, éppen kitört az októberi forradalom, amely hatalomra juttatta a bolsevikokat. Belépett a pártba, és Pétervárott találkozott Leninnel is. Amikor Lenin elé bocsátották, Hadzsi Mir Baba lemeztelenítette a hátát, és azt mondta: *Ez az ajánlólevélem*. 1920-ban, az emír elmenekülése után visszatért Boharába, harcolt a Vörös Hadseregben a baszmacsok ellen, és végül a Központi Bizottság tagjává választották. Boharai látogatásom idején pártnyugdíjat kapott, s többé nem töltött be semmiféle politikai tisztséget - azt mondták, hogy már túl öreg, pedig még a hatvanat sem töltötte be. Most, mint a kicsinyke múzeum kurátora, azzal töltötte napjait, hogy bogarászott az Emirátus archívumának fennmaradt dokumentumai között. Hogy mi történt Hadzsi Mir babával azóta - nem tudom, és azt hiszem, jobb, hogy nem tudom.

14.

A SORS ESZKÖZEI

Eltöltöttem néhány napot Taskentben, a középszerű köztársaságok jellegtelen közigazgatási központjában, azután egy hetet egy kazah állami termelőszövetkezetben, s ekkor útitervemet teljesítve visszatértem Moszkvába. *Organyizacijám* ereje - vagy a benne elfoglalt helyem értéke - azonban kevés volt ahhoz, hogy kaphassak egy szobát, ahol megírhattam volna a könyvemet, ezért Harkovba mentem, és ismét felkerestem a vendégszerető Weissbergéket. Két hétig maradtam náluk, aztán sikerült szereznem egy szobát a harkovi Inturiszt-szállodában, s itt töltöttem a télutót meg 1933 tavaszát - a *Vörös napok* megírásával.

Közben Hitler miniszterelnök lett, s egy hónappal később a náciok megtartották a maguk Szent Bertalan-éjszakáját, ahol németországi elvtársaink voltak az hugenották. Egy este Weissbergéknél tudtam meg a hírt - Alex a *Conspiracy of Silence*-ban meg is örökítette a jelenetet. Alex, én és Subnyikov professzor, az intézet alacsony hőmérsékleti kutatásokat végző részlegének vezetője éppen kopejkás alapon pókerezgettünk. Subnyikov professzor elbűvölő, idősecske ember volt; rendkívül szórakozott, és egy kissé különc. Amikor egyikünk a kártyát keverte, egyszer csak megszólalt; előzménytelenül és álmatagon:

- Szóval felgyújtották a Reichstagot. Vajon mit akart ezzel Hitler?

- Micsoda? - hördültünk fel.

- Nem is tudták? A náciok felgyújtották a maguk parlamentjét.

Most mondta be a rádió.

Alex és én azonnal tudtuk, hogy ez mit jelent. Hitler koalíciós miniszterelnökségének első hónapjában a náciok még megőrizték a legalitás és a demokrácia látszatát. Most eljött a pillanat, hogy véget érjen a színlelés; kezdetét vette a terror, és Németország totalitáriánus állammá vált. Régóta tud-

tuk, hogy így lesz, de mint mindig, most is megdöbentett bennünket, hogy beteljesedtek sötét előérzeteink. Nem emlékszem, hogy mit mondtunk vagy mit csináltunk. Alex azt írja a könyvében, hogy kimentem a szobából, és be akartam csomagolni a holmimat, hogy azonnal visszautazzam Berlinbe, s ő beszélt rá a maradásra, amíg nem hallunk részletesebb híreket. Én még mindig hittem abban, hogy a párt majd visszavág, s megkezdődnek az utcai barikádharok, amelyeket oly dicsőségesre fogalmaztak szónoklataink és forradalmi dalaink. Az esti hírek azonban lerombolták ezt a maradék illúziót. Nem emelkedtek barikádok. A párt, amelyik a legutóbbi választáson ötmillió szavazatot kapott, harc nélkül adta meg magát. Hitler teljes és végleges győzelmet aratott.

Akkor, az alatt a pókerjátzsma alatt, anélkül hogy tudatában lettem volna, alapjaiban változott meg az életem. Többé már nem voltam utazó. Politikai menekültté váltam, s az is maradtam a következő tizenhárom éven át.

Különös, hogy az igazán fontos, az ember sorsát alapvetően befolyásoló események mindig álnokul hétköznapiak látszanak. A rák első jelei sokkal kevésbé megrázóak, mint egy lehorzsolts térd, s minden pszichiáter tudja, hogy páciense életének igazi konfliktusai ott rejtőznek a jelentéktelennek ítélt és semmibe vett álmok és gondolatok mögött. Ha az ember naplót vezet, s elolvassa a néhány évvel korábbi bejegyzéseket, mindannyiszor meglepődik azon, hogy a legfontosabbnak és legmeghatározóbbnak bizonyult dolgokat méltatlanul alulhangsúlyozta, vagy épphogy csak említette. Az igazi tragédiákból ritkán lesz jó dráma. A végzet nyelvezete kifinomult, és tele van a leghétköznapiabb alulfogalmazásokkal - ahogy a kedves, öreg Subnyikov mondta: *Vajon mit akart ezzel Hitler?*

Sokáig nem tudatosodott bennem, hogy kiváltságos helyzetem, utazó tudósítói státusom elveszett, s egyike lettem az Európát szürke tömegben elborító politikai menekülteknek. A dolog olyan volt, mint valamiféle altatásban történt átváltozás.

Akkor, abban a pillanatban nem fordult fel az életem; tovább írtam a *Vörös napokat*, s legnagyobb gondom nem Európa jövője vagy éppen a saját sorsom volt, hanem az, hogy fűtetlen szobámban hogyan dolgozzam az irgalmatlan ukrajnai télben, mert az éhínség és az általános felfordulás katasztrofális esztendejét megkoronázó kisebb kényelmetlenségként a harkovi elektromos erőmű is felmondta a szolgálatot, így aztán leálltak a szivattyúk, amelyek keringésben tartották a meleg vizet a Hotel Regina fűtőrendszerében. Az utcán nemegyszer mínusz negyven Celsius-fok volt a hőmérséklet. Ha az ember rá akart gyűjtani a szabadban, leheletének párája a cigarettára fagyott, és a dohányzás olyan volt, mint egy nikotinnal ízesített jégkrém szopogatása. Szobámban a csap véglegesen befagyott, s a hőmérséklet csak ritkán emelkedett a fagypont fölé. Eleinte megpróbáltam az ágyban írni, de túlságosan kényelmetlen volt, s végül kesztyűbe és vattával bélelt, steppelt kabátba, *vatinkába* burkolózva kalapáltam az írógépet.

Egész télen nem volt áram. Az ukrán fővárost megbénította a sötétség, az éhség és a fagy. Az egyetlen tömegközlekedési eszköz, a villamos, amely egyébként is mindig elképzelhetetlenül zsúfolt volt, most csak napi két órán át közlekedett, hogy a gyárakba és hazaszállítsa a munkásokat. Az emberek az irodákban takarókba burkolózva dolgoztak, paraffin- vagy olajmécsesek mellett, és lélegzetük párája kicsiny felhőkként vette őket körül, mint a szenteket. Az utcák este nyolc óra után olyan kihaltak voltak, mint egy sarkvidéki település a féléves éjszaka alatt.

Kiváltságos Inturiszt-szállodánk egyik szobalánya egyszer elájult az éhségtől; később bevallotta, hogy már három napja nem evett, mert most érkezett vidékről, s a szövetkezet visszatartotta háromnapos fejadagját, 1800 gramm fekete kenyéret. Ebben az időben egy ipari munkás fejadagja napi 800 gramm; más kétkezi munkásoké 600 gramm, az irodai dolgozóké pedig 400 gramm fekete kenyér volt, amihez kaptak még némi teafüvet, olykor pedig egy-egy sózott heringet vagy uborkát - ez volt minden. Vidéken az emberek éhen haltak, a városokban pedig az életben ma-

radás peremén vegetáltak. Az élet leállt, a társadalom az összeomlás határára került.

Az 1932-33-as katasztrófát a szovjet kormány már többé-kevésbé hivatalosan is beismeri, de a sajtóban akkoriban még az ország reális állapotára vonatkozó leghalványabb utalás sem láthatott napvilágot. A kormány szilárdan ragaszkodott hozzá, hogy az emberek saját helyzetük felől teljes tudatlanságban maradjanak. Ez a látszólag lehetetlen célkitűzés csakis olyan országban valósítható meg, ahol minden információ a piramis csúcsán és csakis ott halmozódik fel, a sajtó pedig állami monopólium. A szovjet sajtót az állam maradéktalanul ellenőrizte és irányította; Németországban a náciik soha nem tudtak szert tenni hasonló befolyásra. Minden városban - Moszkvában is - két napilap jelent meg: a kormány és a párt hivatalos szócsövei. A kormány lapja az egész országban a moszkvai *Izvesztyija* vezércikkével jelent meg, amely táviratban vagy rádión jutott el időben mindenhová. A párt lapjai ugyanígy hozták le a *Pravda* vezércikkeit. Minden hazai és külföldi hír egyetlen ügynökségen, a TASZSZ-on keresztül volt hozzáférhető. A helyi eseményekről csak a hivatalos közlemények alapján lehetett hírt adni. Ennek a totális centralizációnak az volt a következménye, hogy a hatalmas ország lakossága nemcsak a külföld eseményeiről nem tudott, de arról sem, ami a közvetlen szomszédságán kívül történt.

Így aztán a harkovi lapokból minden reggel értesültem a tervszámokról, amelyeket elértek vagy meghaladtak; megismertem a gyárak önfeláldozóan lelkes rohammunkabrigádjai közti verseny pillanatnyi állását, megtudtam, hogy kik kaptak Vörös Zászló Érdemrendet, s hogy újabb gyáróriások épültek az Urálban. A képek mindig sugárzó arcú fiatal férfiakat és lányokat mutattak, zászlókkal a kezükben, vagy festő ecsetjére méltó öreg űzbégeket, akik éppen mosolyogva tanulták a betűvetést. Egy szó sem esett az éhínségről, egész falvak elnéptelenedéséről vagy a tifuszbajányról; az egész Harkovot sújtó áramszünetről szóló hír egyetlenegyszer sem bukkant fel az újságok lapjain, s ugyanez állt a rádió híradásaira is. Az egész álomszerűen irreális volt; mintha az

újságok beszámolóit egy másik országról szólnának, amelynek a mi mindennapjainkhoz egyáltalán semmi köze sincs. A moszkvaiaknak mindezek következtében fogalmuk sem volt a harkovi eseményekről, s még kevésbé arról, hogy mi is történik Taskentben, Arhangelszkben vagy Vlagyivosztokban - tizenkét napi vasúti utazásra a fővárostól abban az országban, ahol az útközbeni szállás a kormánytisztviselők kiváltsága volt, s ezek az emberek nem fecsegő természetűek. Az egész hatalmas országot csend borította, s a valós helyzetet csak a beavatottak szűk köre láthatta át.

Más szavakkal: Oroszországban a hírek vízszintesen nem, csak felfelé és lefelé, a csúcsban összefutó vonalak mentén közlekedhettek a piramis oldalain. A központosítás és atomizálás kettős politikája a szovjet rendszer alapvető jellemzője. Egy olyan világhoz lehetne hasonlítani, ahol csak észak-dél irányú légi közlekedés működik. Ha az ember el akar jutni Londonból Párizsba, előbb London délkörén fel kell utaznia az Északi-sarkra, majd onnan a megfelelő meridián mentén lefelé Párizsig. A Szovjetunióban pontosan ez volt a helyzet. Amikor például egy bakui gyár gépolajat akart vásárolni egy helyi finomítóüzemtől, az üzletet nem lehetett közvetlenül megkötni; igénylést kellett beadni Moszkvában a Nehézipari Népbiztosságnál, hogy onnan intéződjék el a dolog. Egy ukrán újság ugyanígy nem foglalkoztatható helyi tudósítókat. A híreket jelenteni kellett a csúcson - az *Izvesztyijának*, a *Pravdának* vagy a TASZSZ-nak -, ahonnan megfelelően átdolgozott tudósítások kerülhettek vissza a körzeti központokba.

*

Valamikor áprilisban fejeztem be a *Vörös napok*-at. Hat példányt készítettem belőle, s elküldtem őket azoknak a moszkvai, harkovi, jereváni és tbilisi kiadóknak, amelyek aláírták az orosz, német, ukrán, grúz és örmény kiadásról szóló szerződéseket. A *bukott Istenben* kifejtettem, hogy ezek a megállapodások és a folyósított előlegek nem írói tekintélyemnek - abban az időben még egyetlen könyvem sem jelent meg -, hanem a Komintern-féle, igen erős ajánlólevélnek voltak köszönhetőek. Amikor Harkovban

vagy Jerevánban felmutattam a levelet, az ottani állami kiadóvállalatok vezetőit akár szabotázzsal is lehetett volna vádolni, ha nem kötnek velem szerződést a tervezett, s a propaganda frontján vívott harc fontos állomását jelentő könyvre. A Komintern ezen a közvetett módon segítette szovjet-oroszországi utazásaimat, s hasonló eszközökkel kötelezték le azokat a külföldi látogatókat is, akik nem voltak a párt tagjai. Nekik természetesen hízelgett, hogy az üzbégek, tadzsikok és eszkimók kíváncsiak a könyveikre, s nagyon fel lettek volna háborodva, ha megtudják, hogy a különböző állami kiadóvállalatoknál felvett előleg voltaképpen nem más, mint megvesztegetés. Ez is olyan csoda, amire semmi sem képes, csak az állami ellenőrzés alatt álló könyvkiadás.

Bár több érvényes szerződésem is volt, a Vörös napok csak egyetlen kiadásban jelent meg. Harkovban adták ki, német nyelven az ukrainai német nemzeti kisebbség számára. Vékony, papírkötésű könyvecske lett; s oly mértékben megcenzúrázták, hogy a felénél is kevesebb maradt meg belőle. 1934-ben jelent meg; ekkor már nem tartózkodtam a Szovjetunióban. Tiszteletpéldányt nem kaptam, s még azt sem tudtam, hogy a könyv egyáltalán létezik, amikor vagy tizenhárom évvel később egy ismeretlen amerikai olvasóm küldött nekem egy kötetet, amely véletlenül akadt a kezébe a Szovjetunióban tett látogatása során.

A könyvnek az írói presztízs szempontjából egyedül fontos orosz kiadása soha nem látott napvilágot. Három hónappal azután, hogy leadtam a kéziratot, a Moszkvai Állami Kiadóvállalat egy magas beosztású munkatársa arról tájékoztattott, hogy elutasították túlságosan könnyed és frivol stílusa miatt. Természetesen keserű csalódottságot éreztem, de örültem annak, hogy legalább nem vádolnak politikai eltévelyedéssel, és nem kerül rossz pont a pártban vezetett dossziémba.

Akkortájt, amikor ezt a döntést közölték velem, barátom és a Komintern német szekciójában közvetlen felettesem, Paul Dietrich közölte velem, hogy a párt úgy határozott: ne maradjak Oroszországban. A német kommunista párt vezetői, akiknek sikerült megszökni-

ük a náci elől, mind Párizsban gyűltek össze. Párizs az antifasiszta propagandakampány központja lett, s nekem hozzájuk kellett csatlakoznom.

Oroszországban nem lett volna nehéz munkát találni, Párizsban pedig nyilvánvalóan mindent előlről kellett kezdenem, mégis óriási megkönnyebbüléssel fogadtam a hírt. Kommunista voltam, de Oroszországot iszonyatosnak találtam, és nyomasztónak; csak most, hogy megnyílt előttem a távozás kapuja, csak most ismertem be magam előtt is, hogy mennyire. A szürke utcákat, a nyomort és az elhanyagoltságot; a komor dagályosságát mindennek, amit mondtak vagy leírtak - a mindenben eluralkodó javítóintézet-hangulatot. A világ többi részétől való végleges elzártság érzését. A kritikát, vitát, bűncselekményt, szenzációt, pletykát, huncutságot, botrányt és emberi dolgokat soha egy szóval nem említő újságokból áradó unalmat. Az örökös buzdításokat és lelkesítéseket; mindennek és mindenkinek sztereotip egyformaságát s a Nagy Testvér örökkévaló arcképeit, amelyek pillantása követi az embert mindenhová. Az iparosított Neander-völgy mindent elárasztó sivárságát.

...És még mindig meggyőződéses kommunista voltam. Megtanultam, hogy a dolgokat nem névértékük alapján, hanem folyamatosságuk dinamikájában kell értékelni. Az életszínvonal alacsony volt, de a cári időkben még rosszabb volt a helyzet. A kapitalista országokban a munkásosztály jobban élt, mint a Szovjetunióban, de ez csak a pillanatnyi időmetszetben tett összehasonlítás, mert az élelnívó ott csökkenőben volt, itt pedig folyamatosan emelkedett. A második ötéves terv végére már nem lesz a kettő között különbség, addig pedig minden összevetés félrevezető, és a szovjet nép morális állapota szempontjából feltétlenül káros. Mindennek megfelelően tehát nemcsak hogy elkerülhetetlen jelenségként fogadtam el az éhínséget, de szükségszerűnek és helyesnek tartottam a külföldi utazások tilalmát, a külföldi lapok és könyvek száműzését, s azt is, hogy a kapitalista világról oly groteszkül torz képet fessenek és terjesszenek. Először megdöbbenem, amikor egy előadásom után ilyeneket kér-

dezek: Amikor ön otthagya azt a burzsoá lapot, ugye azonnal elvették az élelmiszer-utalványát, és kirúgták a szobából? - Átlagosan hány francia munkáscsalád hal éhen naponta a) a városokban, b) a vidékeken? - Milyen módszerekkel sikerült nyugati elvtársainknak késleltetniük az intervenciós háborút, amelyet a monopolkapitalisták készítettek elő, karöltve a munkásosztály szociálfasiszta árulóival? Az effajta kérdéseket mindig az újorosz sztálini bikkfanyelven fogalmazták meg. Egy idő után egészen természetesnek találtam őket. A mélyükön mindig volt valami apró igazságmorzsa, amelyet természetesen eltúloztak és túlegyszerűsítettek a propaganda bevett technikáival, ám ez a propaganda nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a Szovjetunió egy ellenséges világban egyáltalán fennmaradhasson.

A kötelező propagandahazugság; az emberek megfélemlítése, hogy megóvják őket a tévedésektől; az ellenséges társadalmi osztályok és ellenzéki csoportok megsemmisítése; egész nemzedékek szükségszerű feláldozása a következők érdekében - mindez talán vérlázítóan hangzik, s mégis igen könnyű elfogadni, ha az ember csupán hitének keskeny nyomtávú vonatán halad és gondolkodik. Mindez már megtörtént korábban is a középkori egyházak történetében, Bizáncban, misztikus szekták melegházaiban - ám kívülálló nehezen értheti meg a szenvedélybetegek szellemi világának rejtelseit.

(A bukott Isten)

És volt még egy megfontolás, amely engem és minden Oroszországba látogató kommunistát segített abban, hogy elviselje a megrázkódtatást. Meg voltunk győződve róla, hogy Oroszországban nem a rendszer fogyatékoságai miatt olyan a helyzet, milyen, hanem mert az orosz nép annyira elmaradott. Németországban, Ausztriában vagy Franciaországban a forradalom egészen más formákat fog ölteni. A német kommunistáknak volt egy mondásuk: *Wir werden es besser machen* - mi majd jobban fogjuk csinálni. Vagyis: minden kommunista, aki eltöltött valamennyi időt a Szovjetunióban, titoistaként tért vissza a hazájába.

Ez a *mi majd jobban fogjuk csinálni* meggyőződés tartotta életben az én hitemet is. Már nem volt az a naiv lelkesedés, mint amikor egy évvel azelőtt Berlinben vonatra szálltam, hogy felkeressem Utópiát. Szomorkás és meglehetősen ezoterikus hit lett belőle, de annál hajlékonyabb és rugalmasabb. Többé nem az orosz példa miatt, hanem az orosz példa ellenére hittem a kommunizmusban, s az ilyen ellenére-hit a miatt-hitnél mindig ellenállóbb, és az illúzióvesztéseknek kevésbé kiszolgáltatott.

Utolsó oroszországi heteimet Moszkvában töltöttem. Beszélgettem a Komintern és a szovjet hierarchia magas tisztségeit betöltő emberekkel, köztük Mihail Kolcovval, Karl Radekkel és Nyikolaj Buharinnal is - azóta mindannyiukat elérte már a végzetük. Buharin és Radek mély benyomást tett rám, de mindkettejükkel csak egy alkalommal, s meglehetősen hivatalos körülmények között találkoztam, s így nem bírom a memóriámban annyira, hogy megpróbáljam leírni és jellemezni őket. Mind Buharin, mind pedig Radek figuráját felhasználtam a *Sötétség délben* főszereplője, Rubasov alakjának megformálásakor, s most, annyi év után már képtelen vagyok meghatározni, melyikük mivel járult hozzá vonásaihoz.

Megfáradt emberek voltak mindannyian, és annál fáradtabbak, minél magasabban helyezkedtek el a hierarchiában. Életemben soha nem láttam még olyan kiégett embereket, mint a szovjet politikai elit legmagasabb rétegeiben elhelyezkedő régi bolsevikok között. És ez nem a túlhajszoltság, az idegfeszültség vagy a szorongás fáradtsága volt. Az idő látszott meg rajtuk: a szervezkedés, a börtön és a száműzetés évei; az éhínség és a polgárháború évei; azok az évek, amelyeket ahhoz a fő játékszabályhoz ragaszkodva éltek le, hogy mindig, minden pillanatban az ember élete a tét. Valóban szabadságos holtak voltak, ahogy Lenin hívta őket. Többé már nem féltek semmitől, és nem lepte meg őket semmi sem. Odaadták mindenüket. A történelem az utolsó cseppig kifacsarta őket, kiégette belőlük az utolsó szellemi kalóriát, s most már csak fakó húséggel világítottak, mint foszforeszkáló tetemek.

Az őket követő nemzedékben, a gletkinek nemzedékében már egy egészen más típus volt a meghatározó. Mentalitásukat nagyszerűen jellemezte egy fiatal szovjet tisztviselő, akit J. L. Bruckberger idéz:*

Mi hívók vagyunk, de nem úgy, ahogyan önök. Mi nem hiszünk sem Istenben, sem az emberekben. Mi előállítjuk az isteneket, és átformáljuk az embereket. Mi a Rendben hiszünk. A saját képünkre alakítjuk a Világmindenséget, amelyben a keresztény rongyaitól megszabadult ember a faj teljes kibontakozásában eléri majd kozmikus magasságait. Mi nem harcolunk az uralomért, hatalomért vagy a pénzért. Mi a sors eszközei vagyunk.

Ám a legmaradandóbb benyomást nem a szabadságos holtak tették rám, sem pedig az új nemzedék gletkinjei. Körutazásom idején a szovjet birodalom a Föld lakott felszínének egyhatodát foglalta el; ma - közvetve vagy közvetlenül - az egyharmadán uralkodik. Ekkora birodalmat nem lehet egyedül a terror eszközeivel összetartani. Az alávetettek passzív belenyugvása és apátiája, az önáltató reménykedés és a propaganda táplálta illúziók megkönnyíthették a fent lévők dolgát, de az egész hatalmas szerkezethez nem szolgáltathattak elegendő kötőanyagot. A párt- és állami bürokrácia, amely a teljes népesség közel egyharmadát foglalkoztatta, természetesen érdekelt volt a rendszer fennmaradásában, jóllehet a bürokrácia piramisának alsó szintjein elhelyezkedők élete éppoly nyomorúságos és bizonytalan volt, mint azoké, akiken uralkodott. Volt ezenkívül egy másik, emberi tényező is; amely megakadályozta, hogy a kolosszális építmény elemeire hulljon szét, s a recsegő áttételek és kenetlen csapágyak ellenére is mozgásban tartotta a gépezetet. Ez a tényező egy furcsa emberfajta volt, amely annak ellenére, hogy egyes egyedeiről élénk emlékekkel rendelkezem, igen nehezen meghatározható. Talán legjobb, ha egy talmudi legendát idézek, melyet nemrég olvastam Manes Sperber *The Dusty Death* című regényében - a *harminchat igaz ember legendáját*.

* *One Sky to Share*. New York, 1952.

Amikor gyermek voltam, a rabbi azt tanította, hogy ha nem élne a világon harminchat igaz ember, az egész emberiség belefulladásra jutna saját bűneibe, és elveszne egy nap alatt. Ezt a harminchat igaz embert nem jelöli semmiféle rang vagy hivatás. Nem lehet felismerni őket, és soha nem fedik fel a titkukat, sőt még ők maguk sem tudnak róla, s mégis ők azok, akik az egymást követő nemzedékeken át igazolják létezésünket, és megmentik a világot minden egyes napon.

Utazásaim során a Szovjetunió minden részében találkoztam velük. Közülük való volt Hadzsi Mir Baba és Anvar Umorzakov ezredes is, meg a tbiliszi Oragvilidze, a Merv területi kultprop, Bakuban a kis Werner, a Harkovi Fizikai Kutatóintézet Pártbizottságának titkára, egy fiatal komszomolista lány Moszkvában, a Gorki Autógyár egyik mérnöke, a permetyabi doktornő, egy kazah falu egyik GPU-tisztje és így tovább. Talán százig is folytathatnám azok felsorolását, akikkel egyéves utazásom során találkoztam, de bizonyos, hogy több ezren vannak, vagy talán több tízezen is.

Mi az, ami mindannyiukban közös? Nem jelölte őket *semmiféle rang vagy hivatás*; a legkülönbözőbb foglalkozásokat űzték. Nem voltak a rendszer fanatikus támogatói sem. Emberek voltak, akik, amikor elkeseredtem és elvesztettem a reményt, visszaállították a Szovjetunióba vetett hitemet. A káosz és az abszurditás óceánjában létrehozták maguk körül a rend és a méltóság kicsiny szigeteit. Akárhol dolgoztak, és akármit csináltak, hatásuk megmutatkozott a környezetükben is. Ezeknek az emberi szigetecskének ritkás hálózata mentette meg a széthullástól a szerkezetet.

Akár kommunisták, akár nem, ezek az emberek abban az értelemben *szovjet hazafiak*, ahogyan először a francia forradalom használta ezt a kifejezést. Nem hősök és nem is szentek, és minden polgári erényük ütközik az általuk hűen szolgált rendszer erővonalával. Valamiféle súlyos felelősségérzet hajtja őket egy olyan országban, ahol mindenki retteg, és menekül a felelősség elől; függetlenül gondolkodnak és kezdeményeznek ott, ahol a norma a vak engedelmes-

ség; lojálisak és áldozatkészek embertársaik iránt ott, ahol lojálisnak csakis feletteseik, áldozatkésznek pedig csak az állam iránt kellene lenniük. Becsületesek, hűségesek és nemesek egy olyan közegben, ahol ezek a szavak mind közneveltség tárgyai.

Bár ezren és ezren, de mégis elenyésző kisebbségben vannak, s minden új tisztogatásnak ők az első áldozatai. És mégsem vesznek ki soha. Azok, akikkel Oroszországban találkoztam, jórészt a harmincas években jártak; már a forradalom utáni nemzedék gyermekei. Manapság ismét felbukkannak egy még újabb generáció tagjai a háború utáni emigránsok között. Becsületes, elszánt, energikus és félelmet nem ismerő emberek; tartópillérei voltak annak a rendszernek, amely minden általuk képviselt értéket megtagadott. Mint kommunista, természetesnek tartottam létezésüket, mert úgy véltem, hogy ők a forradalmi képzés és oktatás termékei, az új embertípus, akinek eljövetelét Marx jósolta meg. Ma már tudom, hogy létük szinte csoda; hogy nem a képzés következtében, hanem annak ellenére váltak azzá, amik - ők az elpusztíthatatlan emberi lényeg diadala az embertelen környezet fölött.

A környezet nyomása látszólag ellenállhatatlan. Lassan működik, mint az erózió vagy az árapály. Eredménye a szellem eltorzulása és a lélek még tragikusabb korróziója. Elvágja az embert metafizikai gyökereitől, vallásának megélésétől; az óceán-érzés minden formájától. A kozmikus tudatot a társadalmi ébrenlét, az abszolútum átélését az elme akrobatikája váltja fel. A lélek fokozatosan elszárad, s a lelki éhínség a fizikainál is rettenetesebb. Az Egyesült Államokban, ahol egészen más okokból megy végbe hasonló eltávolodás a metafizikai világtól a létezés tragikuma felé, s a temetkezési vállalkozók ajakrúzzsal és pirosítóval változtatják a halottakat egy örök koktélparti vízszintes résztvevőivé. Szovjet-Oroszországban a dolog egyszerűbb: itt nincsenek temetési szertartások, a halált megfosztották tragikus pompájától és misztikus felhangjaitól, s pusztán statisztikai adattá fogalmazták át. Egy Moszkvában rendezett írókongresszuson, miután számtalan, a szép új világban általános boldogságot ígérgető beszédet

végighallgatott, André Malraux hirtelen azt kérdezte: *És mi van azokkal a gyerekekkel, akiket elgázolt a villamos? Kínos csend lett, aztán valaki, mindenki nagy tetszésére, így felelt:*

A tökéletesen megtervezett, szocialista Közlekedési és szállítási rendszerben nem lesznek balesetek.

*

1933 nyarának végén utaztam el Oroszországból.

Indulásom előtt néhány héttel egyfajta öngyilkos depresszióban üldögéltem a moszkvai Metropol kávéház teraszán. Odabent a zenekar egy éppen divatos német dalt játszott; a refrénje valami ilyesmi volt:

*...Ha szeretsz engem, lopnod kell értem,
és boldog világról mesélj szép mesét...*

Megittam három vodkát, és ez, meg a refrén utolsó szavai, az érzelmes dallam és saját szerencsétlenségem érzése hipnotikus hatást fejtettek ki. Hosszú álmodozásba - ahogy a pongyola kis refrén mondta: *boldog világról szóló szép mesébe* - merültem, s az álom lassan egy színdarab formáját öltötte fel. Az alapötlet az volt, hogy egy idegen kultúra két felderítője túlnépesedett világuk terjeszkedéséhez alkalmas helyeket keresve a Földre érkezik. Kifejtik, hogy csak egy boldog planétának van kozmikus joga a létezéshez, s egyetlen utolsó esélyt adnak az emberiségnek, hogy három nap alatt boldoggá tegye az életét - máskülönben lágyan kizsuppolják ebből a siralomvölgyből, s a Földet jobb célokra használják fel. A kormányok az ultimátum hatására lemondanak, az ellenzék mindenütt mossa a kezeit, végül a diletánsok veszik át a hatalmat, és kineveznek egy Szentjánosbogár nevezetű, örült költőt a Boldogság Diktátorának. És csodák csodája! - a dolog működik. A pénzt megszüntetik, a hatalmat eltörlik, a tabukat feloldják, és a függönyöket felemelik. De ó, jaj! - a harmadik nap végére kiderül, hogy az idegen felderítők csalók, s többé már nem kell boldognak lenni: visszaállítják a régi rendszert, és mindenki éppen olyan nyomorult lesz, mint annak előtte volt.

Ott helyben, a Metropol kávéház szalvétáin írni kezdtem a darabot. Ez természetesen megbocsáthatatlan eretnokség volt; az *eszképizmus* a kommunista egyik halálos bűne, s én úgy éreztem magam, mint egy iskolásfiú, amikor malac ábrákat rajzol a tiszta táblára egy komoly történelemóra előtt. Három hét alatt meg is írtam a művet; az utolsó jelenetet már az Európa felé tartó vonaton sikerült befejezni. A címe ez volt: *Bar du Soleil*. A darab nem irodalmi igénnyel íródott; inkább a valóságtól való menekülést jelentette számomra, s ennek megfelelően adtam a *Huncutság négy felvonásban* alcímet neki. Színpadi karrierje hosszú volt és középszerű.

*

Utolsó állomásom a Szovjetunióban ugyanaz volt, mint a legelső: Weissbergék harkovi otthona, ahol most is egy vagy két hetet töltöttem el. Ismét póke-rezgettünk az öreg Subnyikov professzorral, aki öt évvel később ezt a tanúvallomást tette a GPU előtt:

Weissberg 1931-ben érkezett az intézetbe Németországból, ahol korábban már beszervezte őt a Gestapo. Az volt a feladata, hogy kémkedjen, és szabotázsakciókat hajtson végre. Engem is megpróbált beszervezni, én azonban elutasítottam, mert már 1924 óta tagja voltam egy német hírszerző szervezetnek. Ettől az időtől kezdve párhuzamosan dolgoztunk, de egymással nem álltunk kapcsolatban.*

Alexnél találkoztam az intézet legkiemelkedőbb munkatársaival: Lejpunszkij professzorral, az intézet igazgatójával és a maghasadás-kutató részleg vezetőjével; Lev Davidovics Landauval, az orosz fizika csodagyerekével, aki Lejpunszkijjal fontos szerepet játszott az orosz atombomba lérehozásában; a Krisztallográfiai Laboratórium vezetőjével, Obremov professzorral; és egy angol fizikussal, Martin Ruhemann-nal, akit Alex hozott Harkovba. Öt évvel később az illusztris tudóscsapat tagjai, akik vacsora után gyakran látogatták meg Alexet, hogy kártyáz-

* A. Weissberg: *Conspiracy of Silence*. New York, 1952.

zanak egyet, vagy teát szűrcsölgetve kikapcsolódjanak egy kicsit, mindannyian azt vallották a GPU-nak, hogy Alex a Gestapo kémje volt, és szabotázsakciók meg merényletek végrehajtására akarta rávenni őket. Nem voltak gyávák, és nem voltak gonoszok sem; úgy kellett vallaniuk, ahogy parancsolták nekik. A tisztogatás későbbi fázisában őket magukat is letartóztatták, és olyan vallomásokat írattak alá velük, amelyekben a legfantasztikusabb bűncselekményekkel vádolták egymást és önmagukat.

1939-ben, a tisztogatások végén néhányukat, köztük Landaut és Subnyikovot is szabadon bocsátották, és megengedték nekik, hogy tovább dolgozzanak. Ruhemannt visszatoloncolták Angliába, ahol azóta is tagja a kommunista pártnak. Alex és Eva történetének végét majd később mesélem el.

*

Kiutazási engedélyemet megszerezni majdnem olyan nehéz volt, mint annak idején a vízumot; annál nagyobb volt a megkönnyebbülésem, amikor végre megérkezett. Alex kikísért a pályaudvarra; beszédes, piros-pozsgás és joviális volt, mint mindig. Amikor a vonat elindult, búcsúzóul még ezeket a szavakat mondta: *Bármilyen is történjék, Arthur, emeld magasra a Szovjetunió zászlaját!*

HARMADIK RÉSZ -
SZÁMÚZETÉS
(1933-1936)

Már elnézést a hencegésért,
de ha majd tudod már, ki vagyok,
csudálatosan szerény lehetek megint...

CHRISTOPHER FRY

15. KÖLTŐI KÖZJÁTÉK*

A száműzetésbe való utazásom első szakaszát egy harmadosztályú vasúti kocsin tettem meg Lengyelországon és Csehszlovákián keresztül Bécsig. Közel három napig tartott; az idő nagy részében a *Bar du Soleilt* gépeltem, s áldott boldogság töltött el, hogy visszatérhetek Európába. A határ átlépésekor varázslatos változást éreztem. Az állomás büféje telis-teli volt olyan ételekkel, amelyeket már egy éve nem láttam - sajtos szendvicsek, tojás, felvágott, sonka, kávé és sütemények. Az állványokon külföldi lapok és könyvek sorakoztak; a peronok és a várótermek nem hasonlítottak csataterekre, és - ami a legjobban megdöbbenett - a vonaton *egyéniségek* utaztak, s nem egy szürke, amorf tömeg atomjai. Szinte misztikus heveséggel *éltek*; személyiségek voltak, s néhányuknak - ó, Istenem! - kutyája volt. Oroszországban senkinek nem volt kutyája - ezt is csak most sikerült észrevennem.

Olyan izgatott voltam, mint egy iskolásfiú, akit a szigorú kollégiumból elengednek egy cirkuszi előadásra, s ez a hangulat néhány hétig velem maradt. Valóban gyerekes boldogság volt, hiszen józanul szemlélve nagyon is borúsak voltak a kilátásaim. A nemzetiszocialista rezsim természetesen elkobozta berlini lakásomat és minden ingóságomat. Karrieremnek is vége volt: német újságíró voltam, akit tilalmi listára helyeztek Németországban. A korábbi gondtalan években félretett pénzemem mind elküldtem szüleimnek, mielőtt elutaztam Oroszországba, rubeljeimet pedig semmilyen pénznemre nem lehetett átváltani. Közel huszónhét éves voltam; foglalkozás nélkül, haza nélkül, a most, életemben másodízben teljességgel nincstelenül. Ez első alkalommal húszéves koromban történt meg velem, amikor megszöktem otthonról, és majdnem éhen haltam Palesztinában. Hét éve volt, s különös módon éppen hét év múlva - 1940-ben - harmadszor is hajótörést szenvedtem, amikor Európa ki-

* Ez a fejezet a *Koestler emlékkönyv* című kötetben is megjelent. Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992. Ford. Hídegkúti Béla. - *A ford.*

fordult a sarkaiból, s nekem nem maradt más vagyonom, mint egy napló és egy fogkefe.

Hétévenként elveszteni az ember otthonát, ingóságait és reményeit - meglehetősen fárasztó és humortalan életforma. A biztosítótársaságok - teljes joggal - balesetre hajlamosnak, *Pechvogel*nek tekintik az ilyen embereket, és ennek megfelelően is bánnak velük. Esetemben enyhítő körülmény, hogy amikor Hitler 1933-ban hatalomra jutott, hét évvel később pedig lerohanta Európát, az emberek nagy része ugyanolyan *balesetre hajlamos* és *Pechvogel* lett, mint én. Angolszász olvasóim (és kritikussaim) hajlamosak erről a fontos momentumról megfélekedezni, s igen hízelgő módon a krónikás saját érdekének, szellemi perverzitása egyenes következményének tekinteni balvégzetét. A valóságban sokkal szerencsésebb voltam, mint e könyv eddigi és következő lapjainak legtöbb szereplője; ők ma már kevés kivétellel mind halottak, vagy a Kelet sűrű ködében nyomuk veszett.

Bár már rendelkeztem bizonyos tapasztalatokkal a nincstelenségről, politikai menekültkariéremet egyfajta vakációhangulatban kezdtem el, és nem éreztem semmiféle bánkódást sorsom alakulása miatt. Nem állítom, hogy idegen lenne tőlem az önsajnálattal vigasztaló érzése. Az apróbb kellemetlenségek és nehézségek idején túláradó szánakozással vettem körül magamat, de az úgynevezett komoly válsághelyzetekben mindig sikerült észrevennem a groteszkus megváltó felhangjait. Az árvíz pusztítása borzalmas és tragikus, de ugyanakkor van valami képtelen abszurditás is abban, ahogy egymás mellett sodródik az áradatban egy serpenyő, egy döglött tyúk meg egy hajkefe, és a gyerekek életük legemlékezetesebb perceit töltik a mentőcsónakokban. Gyakran vannak depressziós rohaim, de a valódi katasztrófák vad felszabadultsággal töltenek el. Mindig féltékeny szeretettel ragaszkodtam személyes holmimhoz, és a legkisebb kár vagy veszteség - egy ellopott ing vagy a bútoron esett folt - miatt is szomorú és dühös leszek; amikor azonban egyszerre *mindenem* elvesz - és ez az eset háromszor történt meg velem életemben -, egész valómat a felszabadultság és az újrakezdés izgalma tölti el. Feltételezem, hogy ez is *apokaliptikus* vérmér-

sékletem, mindent vagy semmit mentalitásom következménye; annak a vérmérsékletnek, amely kisebb válságok idején minden optimizmust nélkülöz, de a katasztrófákon szerencsésen átsegít.

Amikor megérkeztem Bécsbe, arra sem volt pénzem, hogy beüljek egy taxiba. Poggyászsomat az állomáson hagytam, és villamossal mentem *Unitas*-beli régi barátom, dr. Hahn lakásához. Még Moszkvából küldtem neki egy táviratot, de nem kapta meg. Gyönyörű, igazi bécsi őszutó volt, de én még mindig térdig érő csizmát és rövidnadrágot viseltem; egyetlen jó ruhám a bőrröndömben volt - nem akartam három napig abban utazni és aludni a vonaton. Amikor leszálltam a tizenegyes villamosról, éppen összetalálkoztunk dr. Hahnnal, alig néhány lépésnyire a háztól, ahol lakott. Váratlan megjelenésemet és sajátos öltözékemet nagyszerű tréfának találta, és megkérdezte: vajon egyenesen a sarkkör jeges sztyeppéiről érkezem-e. Nem - feleltem egészen komolyan -, Szamarkandból. Látod, milyen hazudós vagy? - mondta Hahn. - A tizenegyes nem is jár Szamarkandba. Az a tizenhetes.

A Hahnnál töltött három vagy négy napom a régi barátokkal és barátnőkkel való boldog találkozások jegyében telt. Most teljesen érthetetlennek tűnt, hogy valaha is el akartam hagyni Európát, ugyanakkor - jóllehet csak egyetlenegy év telt el - az is fájdalmasan nyilvánvaló volt, hogy egy alapjaiban megváltozott kontinens az, ahová visszatértem. A rosszindulatú daganat, amellyé Németország vált, lassan falta fel Európa élő szöveteit, és rombolta le az emberi minőségeket. Ausztria elbukásáig még öt év volt hátra, s ennek megfelelően teljességgel elképzelhetetlennek tűnt, de Dollfuss, a törpe diktátor már megnyirbálta a parlamentáris rendet és a sajtószabadságot. A szociáldemokrata párt, amely Ausztriában erősebb, felvilágosultabb és sikeresebb volt, mint bárhol másutt Európában, most ugyanazt az apránként hátráló, engedékeny politikát folytatta, ami német testvérpártjának összeomlásához vezetett. Néhány hónap múlva, 1934 februárjában az osztrák *Schutzbund* (a szocialisták félkatonai szervezete) fejjetlen és vezér nélküli felkelést robbantott ki;

véres bukásuk a közép-európai szocialista fejlődés végét jelentette.

Bécsben mindenütt ugyanazt a bizonytalanságot és ideg feszültséget: a végzet előérzetét érzékelttem, amely az utolsó Hitler előtti nyáron Berlinben uralkodott. Olyan érzékeny voltam már erre a lelkiállapotra, mint közelgő időváltozásra a reumatikusok. Az elkövetkező években először Spanyolországban, azután Franciaországban volt alkalmam gyakorolni e leginkább félig tudatos benyomásokra és jelentéktelen részletek megfigyelésére támaszkodó kasszandrai képességemet. Az öreg pincérek most is Herr Dokornak szólították idős vendégeiket, de a családi melegség eltűnt; valami furcsa idegenség és közöny érződött mindenütt, mintha mindenki elhallgatna és mélyen magába rejtene valamit. A levegő tele volt elhallgatott gondolatokkal, és a cigarettafüstben ott lebegtek a tanácstalan kérdőjelek. A villamoson úgy tűnt, hogy az emberek odafigyelnek, milyen újságot olvasnak, milyen jelvényt viselnek a mellöttük ülők. Még kényelmetlenebbül kezdtem érezni magam, amikor besétáltam az egyetem hatalmas előcsarnokába, az aulába. Minden oszlophoz emlékek fűződtek, de itt, Ausztria számomra legismerősebb és legcsaládiasabb helyén éreztem meg legélesebben az idegenség és ellenségesség hangulatát. A mozaikpadlós aulában most rövid bőrnadrágos és fehér, kötött térdzoknis, tagbaszakadt fajakók járkáltak; bután és provokatívan bámultak, és mutogatták szőrös lábaikat - a fehér térdzokni és a bőrnadrág az osztrák náci nem hivatalos egyenruhája volt. Ez a fanatikus, népies provincializmus jellemző volt a fasizmus osztrák válfájára. Elkéseredésemben a lányokat, a bájos, vidám, éles eszű és kacér bécsi egyetemista lányokat kezdtem keresni, de ők is eltűntek - vagy átalakultak slampos, izzadságszagú, lófarkas Gretchenekké. Lófarak, lófarak, Sigmund Freud egyetemén! Ez is politikai jelkép volt: a fiatalemberek csupasz térdeinek megfelelője.

Mesélték, hogy megszűntek a hagyományos szombati összezsapások, egyetemi éveim legfűszeresebb eseményei is. Az oszlopok tövében nem ökölcsapásokat, csak gyűlölködő pillantásokat váltottak egymással a

nácik, szocialisták, cionisták és liberálisok. Lehet, hogy mindannyian tudták: a küzdelem ezúttal nem véres orrokkal és lila szemekkel végződne, hanem holttestek maradnának az aula mozaikburkolatán - ami néhány évvel később be is következett.

Éreztem, hogy Bécs elveszett, de ekkor még hittem abban, hogy a kommunista világforradalom ismét életre fogja kelteni.

*

Egy aprócska történet az eltelt évek után is élénken él emlékezetemben. Baráttal, Bruno Heiliggel üldögéltünk a Café Herrenhofban, a bécsi irodalmi élet régi és híres törzshelyén. Heilig velem együtt dolgozott Berlinben Ullsteinéknél, és még idejében sikerült elmenekülnie a nácik elől - most az osztrák cionista lap, a *Die Stimme* szerkesztőségében dolgozott. Harmincas éveiben járt; haja őszült, arca nyílt volt, és energikus. Valami egészen politikamentes, veszélytelen dologról beszélgettünk, amikor egyszer csak mosolyogva félbeszakított. Miért suttogsz? - kérdezte. - Én suttogok? - kérdeztem vissza. - Azt hittem, rendes hangon beszélek. - Berlinben még ordítottál - válaszolta -, de most suttogsz. És nekem bőven elég, ha csak ennyit tudok Oroszországról.

Öt évvel később Bécsben a nácik elfogták, és elhurcolták Dachaubá. Heilig életben maradt, és megindító könyvben írta meg tapasztalatait.*

*

Mielőtt továbbutaztam volna Párizsba, szerettem volna meglátogatni a szüleimet is Budapesten. Megmaradt rubeljeimből még Moszkvában vásároltam egy párányi gyémánttal ékesített gyűrűt - most ez volt minden vagyonom. Eladtam, s annyi pénzt kaptam érte, amennyiből éppen kifizethettem Budapestig és vissza az utazást, s még maradt néhány napi élelemre is. Ebben a pillanatban nem is volt szükségem többre, hiszen még érvényes volt a Moszkvától Bécsen át Párizsig való utazásra megváltott vonatjegyem.

* *Men Curcified*. London, 1941.

Mielőtt elhagytam volna Bécset, megtudtam, hogy édesanyám nincs Budapesten; nyárra unokatestvéremhez, Margithoz költözött Kálnára, egy szlovákiai faluba, ahol Margit férje, Miklós orvosi praxist folytatott. Kálna csak kis kitérő volt Budapest felé; elmentem hát, hogy meglátogassam unokatestvéreimet is. Ez volt az utolsó családi találkozás. Az elkövetkező háborúban Margit két serdülő gyermekével és idős édesanyjával (anyám nővérével) együtt elpusztult Auschwitz gázkamráiban.* A politikához mit sem értő, ártalmatlan vidéki emberek voltak; egy falusi orvos és családja. *Balesetre hajlamos* voltuk zsidó származásuknak volt köszönhető.

Házukról csak felületes emlékeim maradtak. Fehérre meszelt, egyszintű, hosszú és keskeny ház volt, amilyeneket a jobb módú magyar és szlovák parasztok szoktak építeni. Volt egy aprócska rózsakert meg egy kicsiny eperágyás, amelynek illatos gyümölcsseit csak a gyerekeknek volt szabad lecsipkedniük. Újságot csak vasárnaponként olvastak. Berlin és Moszkva távoli absztrakciók voltak számukra; s a két diktátor csak ködös mesealak, mint Néró vagy Caligula.

Kálnán töltött napjaim kiemelkedő eseménye egy vasárnap délutáni futballmérkőzés volt; a helyi tizenegy és egy vendégcsapat találkozója. Mint messzi földről érkezett utazót, felkértek, hogy a bíró szerepét én lássam el. Az előző meccsen a goromba szlovákok leütötték a bírót, mert büntetőrúgást ítélt meg ellenük, engem azonban biztosítottak felőle, hogy - mint a doktor vendégét - kitüntetett bánásmódban fognak részesíteni. Minden rendben is ment, kivéve, hogy amikor félidőben odasétáltam a díszhelyen ülő édesanyámhoz, ő a két csapat és a nézők szeme láttára törülgetni kezdte izzadt arcomat, majd a nyakam köré tekert egy sálát, és arra intett, hogy ne szaladgáljak annyit, mert tüdőgyulladást kapok. Számára veterán újságíróként és a kommunista világ-

* Lásd *Nyílvessző a vértelenbe*. Anyám fivére, Ottó, aki Berlin közelében élt, úgy kerülte el ugyanezt a sorsot, hogy a Köpenicki-tóba ölte magát.

összeesküvés tagjaként is kisfiú maradtam, aki anynyira kimelegszik, hogy még a végén belehal.

Életem börtönben töltött éveiről édesanyám a mai napig egyetlenegyszer sem beszélt, s még a börtön szót sem ejtette ki a száján soha. Nem kérdezte, milyen volt a koncentrációs táborban, vagy amikor a halálos ítéletem végrehajtására vártam, sem pedig azt, hogyan és miért sikerült megmenekülnöm. Ilyesmi egyszerűen nem fordul elő egy jó családból való fiatalemberrel, aminek még mindig tartott, és aminek meg is maradok halálomig. Kimondatlanul úgy gondolta: mindezt csak kitaláltam, hogy a könyveim érdekesebbek legyenek. A viktoriánus nemzedék, amelyhez ő is tartozott, rendelkezett azzal a csudálatos képességgel, hogy száraz lábbal keljen át az özönvízen, talán mert egyszerűen elképzelhetetlennek tartották, hogy bokájuk fölé emeljék a szoknyájukat.

*

Jól kipihentem magam, és kigömbölyödtem a Margit hátsó udvarából származó sok libától, kacsától és uborkasalátás csirkétől - (Oroszországban egy évig nem ettél sült kacsát? Szegény fiú, milyen rettenetesen *schrecklich* lehetett!...) -, aztán enyhén ködös, lebegő lelkiállapotban, és még mindig kételkedve a dolgok valóságosságában, továbbutaztam szülővárosomba, Budapestre. Apámat szokás szerint letört kedélyállapotban találtam, de természetesen tele volt „kolosszális” tervekkel megint. Épp most vallottak kudarcot találmányának, a disznók élve való besózásának kamatoztatására irányuló próbálkozásai (lásd *Nyílvessző a végtelenbe*), és most arról folytatott tárgyalásokat, hogy az egész magyar pirospaprika-termést eladja Angliában. A magyar pirospaprika hallatlanul népszerű fűszer; sokkal édesebb és nem annyira csípős, mint a csili.

Ki fogja megvenni? - kérdeztem óvatosan. - Minden angol meg fogja venni - felelte lelkesedéssel. - Ki ne szeretné a paprikát?

Úgy terveztem, hogy csak néhány napig maradok. Szüleim meglátogatásán kívül az volt még a szándékom, hogy eladok néhány politikamentes cikket Közép-Ázsiáról, ahol a magyarság bölcsője ringott, hogy ne

egy fillér nélkül kelljen megérkezniem Párizsba. A néhány nappól azonban végül közel három hónap lett, mert váratlanul rám mosolygott a jó szerencse. Amikor Budapestre érkeztem, egy régi jó barátomnak, Németh Andornak átadtam a *Bar du Soleil* kéziratát. Két nappal később nagyszerű hírt hozott: Budapest vezető modern színháza, a *Belvárosi* megvásárolta a darabot, és komoly előleget fizetett.

Korábban már röviden említettem Némethet; most kissé hosszabban kell beszélnem róla, mert a következő tíz évben intim és bizarr barátság kötött össze minket, amely egyformán magában foglalt irodalmi együttműködést, a lét abszurd oldalának hasonló szemléletét és közös nyomort. Budapesti tartózkodásom alatt, később pedig Svájcban és Párizsban mindvégig elválaszthatatlanok maradtunk, s közös barátaink csak úgy neveztek bennünket: a *cég*. Kapcsolatunk szörnyű jelenettel ért véget, amely máig kísérti emlékeimet.

Németh volt a leginkább *barokk* személyiség, akivel valaha találkoztam. Fiatalkorában nemzedéke legkifinomultabb prózaírójaként tartották számon Magyarországon. Az volt a tragédiája, hogy orvosolhatatlan lustasága, a maga elé állított túlságosan magas mérce és az ismertség iránti teljes közönye következtében soha egyetlenegy regényét sem fejezte be. Körülbelül tíz évvel volt idősebb nálam. 1914-ben, az első világháború kitörésének évében kapta meg magyar és francia irodalom szakos tanári diplomáját, és egy ösztöndíjjal a Sorbonne-ra küldték.

Aznap, amikor Franciaország hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának, minden Párizsban tartózkodó magyart felszólítottak, hogy huszonnégy órán belül hagyja el az országot. Németh - mi sem természetesebb - elaludt, és lekéste az utolsó vonatot. A Franciaországban elfogott többi magyarral együtt internálták, négy évet töltött egy táborra alakított hajdani kolostorban Noirmoutier szigetén, s a négy év alatt könyvet írt fogságáról. A táborban egy másik magyar megszállott is raboskodott: Kuncz Aladár. Németh hosszú pszichológiai regényt tervezett; Kuncz őszinte, egyszerű beszámolót. Németh soha nem fejezte be művét, Kuncz könyve bestseller lett.

Amikor a háborúnak vége lett, Németh vonatra ült, és elindult Budapest felé, de csak Bécsig jutott, mert közben Magyarországon kitört a Kun Béla vezette kommunisták forradalma, és a közlekedés egy időre megszakadt. Németh elment a magyar konzulátusra. Az épületben csak egy újonnan kinevezett ügyvivőt talált, aki történetesen egy régi iskolai jó barátja volt. Amikor az ügyvivő a tervei felől kérdezte, Németh azt felelte, hogy nincsenek tervei, nincs pénze, és nincs hol aludnia. Tudod mit? - mondta erre az ügyvivő. - Miért ne lennél te a követségi titkár? Egyelőre nincs egyetlenegy emberem sem. - Tényleg, miért ne? - felelte Németh. Három hónappal később a magyarországi kommunista rezsim megbukott, és Németh, mint az ő diplomáciai testületük tagja, automatikusan a politikai menekült státusában találta magát. Még párttag sem volt. Az ügyvivő adott ugyan neki egy jelentkezési lapot, de Németh elfelejtette kitölteni.

Horthy tengernagy ellenforradalmi terrorja idején Magyarországról tömegesen érkeztek az emigránsok - elsősorban a haladó értelmiség - Bécsbe. Napilapok is indítottak - a *Bécsi Magyar Újságot* -, és Németh csatlakozott a szerkesztőséghez. Még iskoláskoromban olvastam a lapban egy-két novelláját, és úgy éreztem, hogy ez a legkülönlegesebb és legkifinomultabb magyar próza, ami valaha is a kezembe került. Németh egy kicsit olyan, mint valami magyar Kafka, de ebben az időben - 1921-ben - Kafka még gyakorlatilag teljesen ismeretlen volt, és sem Németh, sem én nem olvastuk a műveit. Különösen élénken emlékszem egy rövid novellájára, amelyet egyes szám első személyben írt. Az elbeszélő leírja, hogy sétára akar indulni, s édesanyja, egy ráncos kis öregasszony kéri, hogy őt is vigye magával. Az elutasításra sírva fakad, kis, szürke egérré változik, és belebújik az elbeszélő zsebébe. Az elbeszélőnek a zsúfolt villamoson mindvégig a zsebében kell tartania a kezét, hogy az összenyomástól megvédelmezze, végül a zsebében tartott egér miatt a kedvese is elhagyja. Hazaérve anyja visszaváltozik öregasszonnyá, s az olajlámpa fényében befejezi fia zoknijának stoppolását, az elbeszélő pedig szomorkásan megjegyzi, hogy sétája nem túl kellemesre sikeredett. A történetből hiányzott

Kafka Az átváltozásának lidércnyomása; inkább valamiféle ironikus és melankolikus moll hangnem jellemezte. A zsarnoki atya elleni kafkai vádakkal szemben rezignált vállrándítással vette tudomásul a bénító, anyai ragaszkodást. Németh egyszerűen nem tudott elutasítani vagy gyűlölni, és tökéletesen hiányzott belőle mindennemű ambíció. Udvariasan és türelmesen unta az embereket, és nem emlékszem egyetlenegy esetre sem, amikor felismerhetően utált volna valakit. Magától értetődő dolognak tartotta, hogy a Föld reménytelenül abszurd hely, s az egész képtelenségre csak megvonta hajkorpás vállait.

Amikor elolvastam a novellát, némi habozás után írtam a szerzőjének egy rajongó hangú levelet. (Két ilyen levelet írtam életemben, egyet Thomas Mannnak, egyet pedig Némethnek.) Azonnal válaszolt, és arra kért, látogassam meg az irodájában. Kórosan féltékeny voltam, Németh volt az első igazi, élő író, akivel találkoztam, és most először tettem be a lábamat egy szerkesztőségi irodába. Mindennek, és annak ellenére, hogy szó szerint hideg verejtékben úsztam, hirtelen csodálatos megkönnyebbülés öntött el, amikor megpillantottam az asztal mögött a dülledt szemű, ápolatlan fiatalembert. Talán a gallérját borító korpa és az elhanyagolt külső volt, ami visszaadta önbizalmamat (beszélték, hogy Németh báránói időnként összefogtak, közös erővel bedugták egy fürdőkádba, és alaposan megmosdatták); vagy dülledt szemének lágy pillantása, mintha mindig meglepték a dolgok, amiket lát, s ugyanakkor természetesen és maguktól értetődőeknek venné őket. Olyan pillantás volt, mint a kőbe faragott egyiptomi profilké. Szemének dülledtségét hangsúlyozta az előreálló, csontos orr, de enyhítették barna sörényének hullámai. A közepesnél valamivel alacsonyabb volt, de testtartása úgy volt görnyedt, mint egy hórihorgas tudósé. Bár külseje nem volt adoniszi, bolondultak utána a nők; talán furcsálkodó, s egyben mindent megbocsátó pillantása miatt, amely akadály nélkül törte át rugalmas védelmüket. Szeme mintha azt kérdezte volna: *Kedves hölgyem, mi a fenének ez az egész komédia? Nincs új a nap alatt, és maga is nagyon jól tudja, mennyire szeretne végre ágyba bújni. Hacsak nem szeretne jobban egy csésze teát.* Lány és

kifinomultan nyájas hangjában ugyanez a mindent tudomásul vevő rezignáció csengett; mintha azt mondaná: *Szeretne reggelire brillantinos kemény tojást? Mi természetesen mindannyian így kedveljük.* Egy pszichiáter hangja volt: barátságos, gyengéd és soha nem értetlen. Németh legelbűvölőbb tulajdonsága azonban mégis mesés szórakozottsága volt, amelyről számtalan történet járta Budapesten, például az alábbi, amely rendkívül jellemző, és bizonyosan hiteles:

Egyszer - tökéletesen elmerülve gondolataiban - felszállt egy villamosra. A kocsi zsúfolásig tele volt, s őt ide-oda lökdösték és sodorták, de észre se vette, csak üres tekintettel bámult maga elé. Egy idő múlva a kalauz gyengéden megfogta a karját, odavezette egy üléshez, amelyen egy fiatal hölgy ült, és a hölgy fülébe súgott valamit. A hölgy elpirult, és átadta Némethnek a helyét. Németh szórakozottan megköszönte, és leült. Néhány perc múlva kissé visszazökkent a valóságba, és észrevette, hogy mindenki részvétteljesen bámulja őt. Ettől kissé zavarba jött, ezért elővette az újságját, és olvasni kezdett. Általános felháborodás tört ki, és azonnal le szállították a villamosról.

Első találkozásunkkor a szerkesztőségi szobában megmutattam neki a költészet terén tett serdülőkori erőfeszítéseim eredményeit; Németh jóindulatú kételkedéssel olvasta végig őket. Egyetemi éveim alatt egyre gyakrabban találkoztunk, s a tíz év korkülönbség lassan elveszítette jelentőségét. 1926-ban elhagytam Bécset, és elutaztam Palesztinába, s ahogy a Horthy-rezsim kissé megszelídült, Németh visszatért Budapestre. Valahányszor Palesztinából, s később Párizsból Budapestre látogattam, egymás társaságában töltöttük az idő legnagyobb részét. Egyik ilyen látogatásomkor Németh egy detektívregény ötletével állt elő. Utolsó palesztinai évem unalmas óráiban megírtam a történetet, de túlságosan melodramai lett. Három évvel később Németh pénzsűkében volt, újraírta a sztorit, és elküldte nekem, de most nagyon is emelkedettre sikerült a dolog. Most én írtam át, és kettőnk nevében elküldtem a második legnagyobb német magazinnak, a *Münchener Illustrierté-*

nek. Így született meg a cég. Ekkoriban Berlinben éltem, és épp kidobtak Ullsteinéktől. Németh arra fordította a honoráriumát felét, hogy meglátogatót, és nálam maradt két-három hónapig. Megírtuk egy következő detektívtörténet szinopszisát és egy filmforgatókönyvet is. Egyiket sem sikerült eladnunk, de nagyszerű mulatság volt egy üveg bor mellett elvitatkozni egy-egy teljességgel eszement és jelentéktelen részleten.

Ekkoriban teljes lendülettel folyt a náci és kommunisták közti pitiáner gerillaháború, s a vörös tömbbéli otthonom mindenfajta illegális tevékenység központja, egyfajta főhadiszállás volt. Egyik éjjel náci rohamcsapatok támadására várva vagy harminc ember gyűlt össze a lakásomon. Csak három vagy négy pisztolyunk volt, de a sejt egyik tagja, egy vízvezeték-szerelő ellátott minket megfelelő ólomcsődarabokkal. Másnap buszon utaztunk Némethtel, amikor kiesett a kabátja alól egy ólomcső - szerencsére senkiben nem tett kárt -, és csörömpölve gurult ideoda a peronon. Szórakozottságában reggel eltette; valószínűleg azt gondolta, hogy töltőtoll.

Amikor Berlinből Oroszországba utaztam, Németh visszatért Budapestre, s most, egy év után ismét találkoztunk. Szokás szerint szorult anyagi helyzetben volt, s ott lakott barátnője, Juci kicsiny és sötét lakásában. Már negyven fölött járt, de minthogy magáról gondoskodni képtelen, s minden gyakorlati jellegű erőfeszítésre alkalmatlan volt, lakással vagy akár egy saját zuggal - ahogy soha életében - most sem rendelkezett. Édesanyjával élt együtt, amíg bele nem unt abba, hogy minden este hazamenjen Jucitól, s most már ott is aludt nála egy keskeny kanapén. Juci, akit egy évvel később feleségül vett, alacsony, sötét hajú, kreol bőrű lány volt; olyan, mint a kisegér, amivé Németh anyja változott abban az emlékezetes novellában. Juci hajnalonta megstoppolta Németh zoknijait, és késődelutántól éjjelig dolgozott; titkár nő volt egy reggeli napilapnál. A rendszer nagyszerűen működött. Juci nem bánta Németh alkalmankénti hűtlenkedéseit; az a gyanúm, hogy titokban még büszke is volt férje hódításaira.

A legutóbbi ilyen kaland egy látványos kiterjedésű, magyar arisztokrata asszony, Zsuzsa volt. Ha Juci kiségerre hasonlított, Zsuzsa olyan volt, mint egy ékességes bébielefánt. Juci szerette Zsuzsát, Zsuzsa azonban gyűlölte Jucit, és halálosan féltékeny volt rá. Juci virágot küldözgetett Zsuzsának Németh nevében, mert Németh erről mindig megfélekedett. Zsuzsa egy napon megtudta ezt, hisztériás rohamot kapott, és azzal fenyegette Némethet, hogy a Dunába dobhatja az inasaival. Németh Budapestre érkezésem napján mesélte el nekem az esetet, mint példát a nők érthetetlen és kiszámíthatatlan viselkedésére. Juci, aki kávéfőzött nekünk, kuncogva megjegyezte:

- Képzeljétek, ha szegény Zsuzsa megtudná, hogy nemcsak elküldtem a virágokat, de ki is fizettem őket...

- Hát igen - mondta Németh. - Juci igazán korrektül viselkedett ebben a dologban, de attól félek, hogy Zsuzsa nem. (A korrektül volt a kulcsszó, ha volt kulcsszó egyáltalán.)

Németh elvitte a kéziratomat egy barátjához, Bárdosshoz, a Belvárosi Színház igazgatójához. Bárdoss még aznap este elolvasta, és másnap megvette a darabot. Este elhatároztuk, hogy Németh magyarra fordítja majd a szöveget, s a színlapon a cég régi hagyományainak megfelelően szerzőtársakként fogunk majd szerepelni. Felvettük az előleget, és Juci, aki anyagi dolgokban mindig igen józan és gyakorlatias volt, hamar kiszámította, hogy Németh és én szigorú beosztással három hónapig is megélhetünk belőle. Ez alatt a három hónap alatt a cég megírhatja a következő színdarabot, majd Párizsba teszi át a székhelyét, és attól kezdve már minden rendben lesz. Azt is elhatároztuk, hogy Németh elköltözik Jucitól, ahol dolgozni már végképp nem lehetett, és életében először bérel egy saját lakást. Így aztán mindketten találtunk egy-egy Dunára néző kis lakást, néhány percnnyire egymástól, és megszállottként kezdtünk dolgozni az új színdarabon. Esténként elmentünk valamelyikbe a három-négy kávéház közül, ahová a legkülönbözőbb irodalmi körök jártak; meghallgattuk a legújabb favicceket, és megvitattunk mindent a világon, kivéve a politikát. Néhány nap alatt szinte

minden magyar íróval és udvartartásával találkoztam. A legnagyobbak ugyanis mindig feleségeik, exfeleségeik, szeretőik és mindezek fiú barátainak társaságában jelentek meg kávéházaikban. Utóbbiak csinos, becsületes és kifogástalan modorú ifjak voltak, akik mélységes megtiszteltetésnek érezték, hogy bekerülhettek az ünnepezt író társaságába.

Különös gyülekezet volt, és tökéletesen más hangulatú, mint a sok párizsi, londoni vagy berlini irodalmi klikk. A háború utáni Magyarország hétmilliós törpeállam lett, s lakosainak nagy része félig írástudatlan paraszt. Ausztriához hasonlóan folyamatos gazdasági nehézségekkel s időnként mély válságokkal küszködött, de Ausztriától eltérően nem voltak a közös nyelvből származó kapcsolatai nagyobb szomszédainak kultúráival; a magyarság etnikai zárvány Európa közepén, s a távoli finnek az egyetlen rokonaik. A magyar író egyedül úgy tehet szert nagyobb ismertségre, hogy emigrál, és megtanul írni a választott hazája nyelvén. Csakhogy az anyanyelv és a szülőföld hagyományainak elvetése a legtöbb esetben írói halált jelent: kozmopolita zsurnalisztává vagy irodalmi igáslóvá való átalakulást. Az első világháború előtt Magyarország fő kiviteli cikkei az újságírók, forgatókönyvírók, filmproducerek, magazinszerkesztők, reklámgrafikusok, színésznők és helyi jelentőségű bestsellergyárosok voltak - az *arts and letters* mondén, nemzetközi gyülekezete. A világ minden tájára szétrepítette őket a centrifugális erő, amely akkor támad, ha kivételes tehetségek egy kicsiny országban nem jutnak lehetőséghez, hogy megnyilvánuljanak. Nekem szerencsém volt, hogy két nyelvben nevelkedtem, de sokáig és alaposan megszenvedtem, hogy elveszítettem kulturális gyökereimet.

Akik otthon maradtak, arra ítéltettek, hogy szűk körű és telített közönségnek dolgozzanak. A húszas és harmincas évek legkiemelkedőbb magyar írói és költői dicsőségére válnának bármely nagy nemzet irodalmának, de hazájuk kicsinysége és nyomorúsága folytán arra kényszerültek, hogy újságcikkek írásából tartásuk fenn magukat, s hogy egyfajta szellemi beltenyészet légkörében éljenek. Nagyobb országok írói, ha kinőtték ifjúkori társaságukat, ösztönösen

távol tartják magukat tőle, a kisvárosi művész azonban haláláig intellektuális gettóban él. A kávéházak Budapest irodalmi gettói, s egyben az ellentétes irányzatok csataterai voltak. Sok író dolgozott, olvasott és fogadta látogatóit törzskávéházában; megvoltak a maguk lefoglalt, szent és sérthetetlen asztalaik, szokásaik és udvaruk.

Rabul ejtett a szellemi életben e sajátos helyzetből következő meleg intimitás. Egy Oroszország szürke emberi sivatagában eltöltött év után hirtelen egy meghitt és vérfertőző nagycsalád kebelén találtam magam. Továbbra is meggyőződéses marxista voltam, s még öt évig tagja maradtam a kommunista pártnak is, de mindig is áhítóztam a kontrasztokra; és vonzódtam egy olyan létformához, amely szöges ellentétben állt azzal, amit az enyémnek tulajdonítottak. Ha létezett valaha is dekadens társadalom, hát az itt, Budapest kávéházaiban létezett. Számomra mindez egyfajta *eszképista* nyaralás volt, s egyben megerősítette abbéli meggyőződésemet, hogy a burzsoá társadalom halálra ítéltetett.

Értelmetlen lenne egyes személyiségeket bemutatnom; a magyar irodalomnak csak igen kevés alkotását fordították le nyugati nyelvekre, így a szerzők és egymáshoz való viszonyaik vajmi keveset mondanának a nyugati olvasónak. Hármat azonban mindenképpen meg kell említenem közülük.

Karinthy Frigyes valamiféle magyar H. G. Wells és James Thurber egy személyben. Hihetetlenül termékeny volt, és hihetetlenül népszerű. Fantasztikus és utópisztikus darabokat és regényeket írt, meg rövid, szatirikus vázlatokat, melyek heti három alkalommal jelentek meg egy esti lapban. Röviddel budapesti tartózkodásom után agytumora lett. Sikeres műtétje után látszólag tökéletesen felépült, de egy vagy két évvel később meghalt agyvérzésben. Halála előtt az első tünetektől kezdve részletesen megírta betegsége és műtétje történetét - a hallucinációktól (a kávéházban ülve minden délután pontosan hét órakor vonatot hallott dübörögni) a részleges amnézián keresztül a teljes vakságig; az elbeszélés a műtét pontos leírásában teljesedik ki. Az operációt a sokszorosan bevált módon végezték: a páciens teljesen éber álla-

potban hason feküdt a műtőasztalon, s az orvos mindvégig beszélgetett vele, mialatt feltárt agyvelején dolgozott.* A könyv önéletrajzi kuriózum, s egyben az önelemző megfigyelés mesterműve. Angliában *Journey Around my Skull* címmel jelent meg, de szélesebb körben nem sikerült ismertté válnia.

Karinthy az a fajta vadóc irodalmi zseni volt, amely általában kis országokban és vidéki városokban terem. A világirodalomban kétségtelenül helye van, de műveit más nyelvekre nem lehetett sem lefordítani, sem átültetni, mert telis-teli vannak hazája örökségével és hagyományaival, városa sajátos nyelvével és szűkebb *milieu*-je szófordulataival. Komoran jóképű, természetes, középkorú ember volt, s valami békétűrő melankólia lengte körül. Lassú és fáradt gesztusai különös tekintélyt keltettek. Udvara, mellyel a budai Hadik kávéházban székelt, feleségéből, Arankából, Csuriból, a házibarátból, hú titkárából és udvari bolondjából, Dénesből és két korábbi barátnőből állt, akik folyamatos lelki válságban leledzettek. Aranka mostanra már kissé megfakult klasszikus szépség volt, és figyelemreméltóan intelligens nagyasszony, aki saját veleszületett rosszululatúságával szüntelen, de eleve kudarcra ítélt háborúban állt. Mintegy húsz évvel korábban a magyar költőóriás, Ady Endre múzsája volt; Ady így jellemezte: az életet mohón szomjazó csitri egy angyal arcával és egy utcagyerek jellemével. Udvarlója, Csurí blazírt fiatalember volt; mesternek szólította és tenyérbe mászó tisztelettel vette körül Karinthyt, aki mindezt úgy viselte el, mint foxterrier csaholását egy idős bernáthegyi. Minthogy Aranka nem volt hajlandó háztartást vezetni, az egész udvar vendéglőkben étkezett; Karinthy gálánsan fizetett mindenkinek, miközben tele volt adóssággal, és *Az Est*, egy kisszerű bulvárlap számára heti három írást kellett kiizzadnia.

A Karinthy asztalánál eltöltött hosszú esték, a belőle áradó rezignált tolerancia, ahogy figyelte

* Az agyvelő maga nem érzékel fájdalmat, a fejbőr és a koponya felnyitása pedig helyi érzéstelenítéssel végezhető.

udvarának csacsogását és veszekedését, először éreztették meg velem annak a magánynak mélységeit, amelyben némelyik művész élni ítéltetett.

A Karinthy műtétje és halála közötti időben Csuri elhagyta Arankát. Aranka öngyilkos akart lenni. Kivetette magát egy ablakon, de csak a medencéjét sikerült eltörnie, és örökre sánta maradt. Nyomorúságának a nácik vetettek véget. Aranka zsidó származású volt; vagy haláltáborban végezte, vagy öngyilkos lett - már nem emlékszem.

*

A magyar irodalmi élet két kiemelkedő alakja: a költő József Attila és az esszéista Ignótus Pál különösen jó barátságban volt a cég tagjaival. Bár József Attilát halála után hazájában már a nemzet legnagyobb költőjének tartják, művei Nyugaton gyakorlatilag ismeretlenek. Ez jogosít fel arra, amit a következő néhány lapon írok, s nem a jó barát elvesztése fölötti személyes érzelmeim.

József Attila 32 éves korában követett el öngyilkosságot; művei és személyes sorsa egyaránt a kor rettenetes szimbólumai. Egyfajta huszadik századi Villon volt, kinek mind élete, mind pedig költészete korának két csalfa pólusa: Marx és Freud körül forgott, s halálában mindkettő áldozatának is tekinthető.

1905-ben született, apja napszámos volt, anyja mosónő. Amikor hároméves volt, apja elhagyta őket, s Attila hétéves koráig egy árvaházban nevelkedett. Iskoláskorában filmszínházi jegyszedőként, rikkancsként és éjszakai pincérként dolgozott, hogy pénzt keressen, egyetemi éve alatt pedig pályaudvari hordárként, dunai matrózként, dokkmunkásként, irodakarítóként és magántanítóként tartotta fenn magát.

Első verseit tizenhat éves korában közölte a legnagyobb magyar irodalmi folyóirat, a *Nyugat*. Egy évvel később ugyanebben a lapban jelent meg verse, a *Tiszta szívvel*, amely országos botrányt robbantott ki, s ami miatt eltanácsolták a szegedi egyetemről. Ez a vers Közép-Európa háború utáni generációjának egyfajta kiáltványa vagy ars poeticája. Itt közölt-

fordításom* csupán az angol olvasóknak akart képet nyújtani Attila költészetének hangvételéről:

INNOCENT SONG

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szem fedőm,
se csókom, se szeretőm.

Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset.
Húsz esztendőm hatalom,
húsz esztendőm eladom.

Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.

EI fognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek
s halált hozó fű terem
gyönyörűszép szívemen.

Első verseskötete ugyanebben az évben jelent meg; a második húszéves korában, 1925-ben. Ekkor báró Hatvany Lajos, Budapest irodalmi mecénása Franciaországba küldte nyári vakációra, s kisebb összegekkel később is támogatta. Attila rövid életét ennek ellenére végig a szegénység kísértette; *havi kétszáz* sose telt - s ez egyik lett sokféle és változatos megszállottságai közül. A *havi kétszáz* a magyar pengőre vonatkozik; ez az elérhetetlen álomösszeg körülbelül tizenkét angol fontnak felelne meg.

Mindketten huszonhét évesek voltunk, amikor megismertem Attilát. Tősgyökeres, tiszta fajú magyar ember volt; középmagas, vékony és inas; testtartása, mint egy honvéd törzsőrmesteré. Keskeny arca volt, magas homloka, nyugodt, barna szeme, és tiszta, szabályos vonásai, melyeknek a nyírott, hegyes bajusz bizonyos merész lendületességet kölcsönzött. Csinos

* Koestler nemcsak önéletrajzi kötete kedvéért fordította angolra József Attila néhány versét; a szövegben idézett versek, illetve részletek a könyv végén az ő fordításában angolul is olvashatók.

és férfias, de jellegtelen arca akár egy hölgyfodrászé is lehetett volna; nyugodt vonásai láttán senki nem gondolta volna, hogy ez az ember téveszmék és hallucinációk miatt hét hónapot töltött egy elmegyógyintézetben, s most a végső összeomlás felé rohan.

Barátságunk idején egyébként teljesen normális volt, eltekintve excentrikus allűrjeitől és bizonyos intellektuális megszállottságaitól, melyek között a pszichoanalízis és a hegeli-marxi dialektika játszották a főszerepet. Attila valamikor a húszas évek végén belépett az illegális magyar kommunista pártba, ahonnan trockista elhajlás miatt 1930-ban vagy 31-ben kizárták. Ennek ellenére igaz proletár és hű forradalmár maradt, és jakobinus szenvedéllyel gyűlölte Sztálin „bonapartizmusát”. A dialektika nagyszerű akrobatája volt, aki az 1871-es párizsi kommün valamely homályos rendeletéről akár hajnali háromig vagy négyig is képes érvelni és vitatkozni; mániákus szóáradatban és egy sakkjátékos precíz logikájával elemezni a körülményeket és a következményeket - egyébként valóban remekül sakkozott. Az ilyen átvitatkozott éjszakák után aztán hajnalban hazament, és mindenfajta megszállottságát levetve megírt egy-egy verset, amelyek azóta már a magyar irodalom klasszikusainak számítanak. Másnap reggeli és kávé után felolvasta őket Némethnek meg nekem, majd ismét nagylélegzetű dialektikai kiruccanásba fogott. Minden szellemi megerőltetés nélkül tudott váltani a ráció és a líra között, s költészete a kettő varázslatos szintézise; életében azonban soha nem forrt össze a hasadék - sem metaforikus, sem pedig klinikai értelemben -: szellemének betegsége a skizofrénia volt.

Politikáról soha nem vitatkoztunk, bár én, mint a párt tagja, vérmérsékletemnél fogva szintén vérbeli trockista voltam. Attila azonban nem érintette és nem feszegette azt a pontot, ahol hitem a leginkább volt sebezhető: Oroszországot. Oroszország nem érdekelte. Saját hazájának nyomorúsága érdekelte, amelyet legfenekéig ismert:

*A város peremén, ahol élek,
beomló alkonyokon
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint a guanó
keményen, vastagon.*

Lelkünkre így ül ez a kor...

A külvárosokról szóló verseiben nyoma sincs a rózsaszínű harmincas években oly divatos száraz naturalizmusnak és szocialista realizmusnak; még a legrettenetesebbek is tiszták, frissek és líraiak:

*Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre, mint dögre száll -
s a földgolyón nyomor szivárogo,
mint hülyék orcáján a nyál.*

Késői verseinek egyedülálló költői minősége a csodálatos harmónia az intellektus és a dallam között. Nem ismerek kortárs költőt, akit e tekintetben hozzá lehetne hasonlítani. Legbonyolultabb és legátgondoltabb, marxista és freudi versei olyanok, mint a népdalok, s néha úgy hangzanak, mint bölcsődalok; az ideológia tökéletesen feloldódik bennük - *adagio* vagy *furioso*, de minden esetben *cantabile* - zeneiséggé. Ritmusukból szinte magától adódik a muzsika; a rímek a gördülő három vagy négy szótagú szavak szúzi egyesülései. (A magyar ragozó nyelv; gazdag súlyos, sötét magánhangzóiban, és zubognak benne az élet nedvei; a szavak hallatlan hangutánzó, hangulatfestő erejűek, s lefordításukkal próbálkozni szinte lidércnyomás.) Attila egyik utolsó verse - amelyet már pszichiátriai kezelése idején, röviddel azelőtt írt, hogy elhatalmasodott rajta az elmebaj - a költészet maga teremtette, vadonatúj ágát, a freudi népdalt képviseli. Címe: *A bűn*.

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

Hogy bűnös vagyok, nem vitás.

De bármit gondolok,
az én bűnöm valami más.
Tán együgyű dolog.

Mint fősvény eltűnt aranyát,
e bűnt keresem én;
elhagytam érte egy anyát,
bár szívem nem kemény.

És meg is lelem egy napon
az erény hősein;
s hogy gyónjak, kávézni hívom
meg ismerőseim.

Elmondom: Öltem. Nem tudom
kit, talán az apám -
elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán.

Késsel szúrtam. Nem színezem,
hisz emberek vagyunk
s mint megdöfötték, hirtelen
majd mi is lerogyunk.

Elmondom. S várom (várni kell),
ki fut, hogy dolga van;
megnézem, ki tűnődik el;
ki retteg boldogan.

És észreveszek valakit,
ki szemmel, melegen
jelez, csak ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen...

Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.

Én istent nem hiszek, s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én feloldozom magam;
ki él, segít nekem.

Barátságunk idején Attila rendkívül szeretetre-
méltó és szórakoztató, bár kissé fárasztó személyi-
ség volt. Voltak fantasztikusan felszabadult pilla-
natai, és olykor bordalokat írt - Bor, te férfikor

teje... -, pedig ő maga ritkán ivott. Egyszer egy köszöntőt írt a saját harminckettedik - és utolsó - születésnapjára:

*Harminckét éves lettem én -
meglepetés e költemény
csecse
becse:*

*ajándék, mellyel meglepem
e kávéházi szegleten
magam
magam.*

*Harminckét évem elszelelt
s még havi kétszáz sose telt
Azám,
Hazám!*

Néha klasszikusan ünnepélyes volt. Thomas Mann budapesti látogatására írt köszöntő versének zárószorai gyönyörűek és magasztosak:

*Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.*

Attila többnyire délben kelt, ebéd után csatlakozott Némethhez és hozzám egy kávéra, s hacsak nem mondtuk, hogy dolgoznunk kell, egész délután ott maradt beszélgetni. Bizonyos értelemben ő is a cég tagja volt, mert megbíztuk, hogy írja meg a készülő darab dalainak magyar változatait. Ám még a nyugalom és lelki épség e csendes szakaszában is felfeltűntek a láthatáron a vihar villódzásai. Egyik nap azzal döböntött meg bennünket, hogy hegyes bajuszát megpödörve, közönyös, társalgási hangon ki-mondott egy elképesztően obszcén kifejezést; ez annál is meglepőbb volt, mert beszédét és magatartását mindig egyfajta proletár puritánság jellemezte.

Egy alkalommal Németh szobájában találtam rá, szemmel láthatólag mélyen depressziós állapotban feküdt a kanapén. Megkérdeztem, van-e valami baj; azt felelte: igen. Kérdeztem, mi történt; ekkor hirtelen felült, és vigyorogva mondta: na, ki tudod barkoch-

bázní? (A *barkochba** nevű logikai kérdezz-felelek játék ebben az időben igen népszerű volt Budapesten.) Ekkor nagyjából az alábbi párbeszéd következett:

- Valami, ami ma történt?
- Igen.
- Pénz?
- Nem.
- Nő?
- Igen.
- Irén?
- Nem.
- Judit?
- Igen.
- Tragédia vagy komédia?
- Tragédia.
- Elhagyott?
- Nem.
- Megölte magát?
- N-nem.
- Megpróbálta?
- Igen...

Így tudtam meg, hogy Judit, Attila felesége meg akarta mérgezni magát, és kritikus állapotban szállították kórházba. Attilát nem engedték be hozzá, és most a telefon mellett várta a híreket. Szerette Juditot, és rettenetesen szenvedett az aggodalomtól,

* A játék neve egy legendából származik. Bar-Kochba, a rómaiak elleni egyik galileai felkelés vezére kémeket küldött a rómaiak táborába. A kémeket elfogták, kivágták a nyelvét, és visszaküldték. Bar-Kochba mégis mindent megtudott, mert olyan kérdéseket tett fel neki, amelyekre bölintással vagy fejrázással is lehetett válaszolni.

de ez nem akadályozta meg abban, hogy eljätssza velem a barkochba-partit. Juditot végül megmentették. Az eset részben Attila elmeállapotának tünete, részben pedig annak a makabreszk *Galgenhumornak* a megnyilvánulása volt, amely az egész város atmoszféráját jellemezte.

Attila is többször próbálkozott öngyilkossággal; először kilencéves korában. Keményítőt evett, mert azt gondolta: méreg. Tizennégy vagy tizenöt évesen egyszer a sínekre feküdt, hogy elgázoltassa magát a tehervonattal, amely mindennap ugyanabban az időben haladt át a városon. Telt-múlt az idő, de a vonat nem jött. Attila végül felkelt, és elindult a sínek között. Rövidesen megtudta, mi volt a késedelem oka: a vonat vagy másfél kilométerrel előbb egy másik embert gázolt halálra. Később gyakran mondogatta: *Valaki más halt meg helyettem.*

Ettől az időtől fogva kényszeresen foglalkoztatták a vonatok, különösen a tehervonatok. Ott dübörögnek verseiben, mint Shelley-nél az óceán - *sick of prey, yet howling on for more* -, míg végül is elragadták áldozatukat. 1937-ben Attila néhány hónapot egy elmegyógyintézetben töltött, majd, miután állapota látszólag megjavult, egy Balaton melletti városban élő nővére gondjaira bízta. Egy novemberi estén leballagott a vasútállomásra, ahol éppen egy Budapest felé tartó tehervonat állt. Ahogy Attila közeledett, a vonat lassan megindult. Ő futni kezdett, átmászott a leeresztett sorompó alatt, letérdelt a sínek mellé, s ahogy a vonat felgyorsult, jobb karját két kocsi között bedugta a kerekek alá. A tisztán lemetszett kart később megtalálták a teljesen szétroncsolt test közelében.

Halála után néhány nappal a család az egyik fiókban talált egy inget, amelyiknek jobb karja ollóval le volt vágva. A beteges büntudat - úgy látszik - azt sugallta Attilának, hogy le kell vágatnia a karját, s amikor ez megtörtént, a vonat - *howling for more* - egész testét odagyúrta a kerekek alá. Haláláról - stílszerűen - a falu nyálzó és vihorászó bolondja értesítette nővéreit.

A magyar kommunista párt, amely életében kizárta soraiból József Attilát, halála után szentté avatta őt. Ha megérte volna Magyarország szovjet uralom alá kerülését, bizonyára ő is osztozott volna oly sok más barátom sorsában - talán jobb, hogy a tehervonatot választotta. Ha most egy órára visszatérhetne, megpödrné a bajuszát, és hosszadalmas székfoglalóba kezdene az ember halálának dialektikai szempontból helyes időzítéséről.

*

A harmadik személy, akit említettem, közös barátunk volt: Ignó Pál. Fiatalos, kopaszodó, jó humorú és szeretetre méltó ember volt, akinek a nagy hírű és erőszakos atya árnyéka egész életére rávetült. Az idős Ignó Magyarország irodalmi pápája volt: a *Nyugat* alapítója és szerkesztője, s a nyugatosok irodalmi csoportosulásának vezető egyénisége. Az ifjú Ignó atyja nyomdokaiba lépett; nagyszerű irodalomkritikus és Németh meg József Attila mellett egy irodalmi folyóirat kitűnő társszerkesztője volt. A harmincas évek végén Angliába emigrált, s a háború idején a BBC magyar osztályán dolgozott. Közvetlenül nem érdekelte a politika; afféle kifinomult liberális volt, aki felszínesen szimpatizált mind a szocializmussal; mind pedig a kommunizmussal, amelyeket a „haladó mozgalmak” radikális szárnyának tekintett. A háború után az új magyar vezetés felkérte, hogy legyen a londoni magyar nagykövetség sajtóattaséja; Ignó nem látta okát, hogy ne fogadja el az ajánlatot.

Atyja 1950-ben meghalt, és Ignó a temetésre Budapestre utazott. Ez röviddel azelőtt történt, hogy kezdetét vette a korábbi belügyminiszter, Rajk László pere. Ignó soha többé nem tért vissza londoni munkahelyére; a magyar lapokban rövid hír számolt be róla, hogy kilenc évre ítélték kémkedésért és hazaárulásért. Tárgyalása nem volt nyilvános. Bűne az volt, hogy Nyugaton élt; tragédiája pedig; hogy megtéveszthető, gyanútlan liberális volt. A háború utáni időkben Londonban gyakran beszélgettünk, s mindig mosolyogva tett szemrehányást nekem a sztálini rezsimek iránti fanatikus bizalmatlanságomért.

Intelmeimet, hogy ne menjen Budapestre, szintén üldöztetési mániáim jeleiként könyvelte el.

Miközben ezeket a sorokat írom, szüntelenül Richard Hillary könyve, a *The Last Enemy* jár a fejemben. Hillary huszonhárom éves korában egymaga maradt életben az angol légierő alig kiképzett, fiatal vadászpilótái közül. Magát úgy nevezte: az utolsó hosszú hajú fiú, s úgy érezte: anakronizmus; egy eltűnt nemzedék ittmaradt képviselője. Van egy mondat, amely a könyvben újra és újra megjelenik: *Erről a bevetésről Broody Benson nem tért vissza... Erről a bevetésről Bubble Waterston nem tért vissza... Erről a bevetésről Larry Cunningham nem tért vissza...* Egyedül Hillary maradt életben, s ezért szüntelenül vezekelnie kell, mert mindig adós az, aki életben marad.

Pár hónappal Budapestre érkezésem előtt gyorsított tárgyaláson halálra ítélték és felakasztották Sallait és Fürstöt, két Komintern-ügynököt. Moszkvából érkeztek hamis útlevéllal, hogy újraszervezzék az illegális magyarországi pártot, de nem sokkal a határon való átlépésük után felismerték és letartóztatták őket.

A kivégzés komoly felzúdulást keltett, mert a húszas évek óta a Horthy-rendszer viszonylag liberálissá szelídült, s többé-kevésbé követte a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia hagyományait. Az 1919-es Tanácsköztársaság vezetőit száműzték - némelyikük Moszkvában, némelyikük Párizsban élt -, de a jelentéktelenebb figurákat, mint Németh, vagy a szimpatizánsokat, mint báró Hatvany, visszaengedték és békén hagyták. A sajtószabadság helyreállt; a legális parlamenti ellenzékben több párt is jelen volt, például a szocialisták; s az írástudók kifejezést adhattak jószereivel bármilyen nézetüknek. József Attila szabadon közölhette forradalmi verseit, és Kassák Lajos, a magyar forradalmi írók doyenje kávéházi asztalánál szerkesztette marxista folyóiratát. A rendőrség nemigen foglalkozott a kommunista írókkal, amíg megmaradtak *íróknak*, s nem léptek kapcsolatba az egyetlen potenciális közellenséggel, a földalatti kommunista párttal. Ez a párt 1933-ra már csupán maroknyi elszánt fanatikusból állt; a közönséges tagok

lassan mind elhagyták a szervezetet. Sallai és Fürst, ez a két kipróbált és nagy gyakorlattal rendelkező Komintern-ügynök azért érkezett Magyarországra, hogy változtasson ezen a helyzeten, s új életre ébressze a haldokló pártot. Kivégzésüket - évek óta az első politikai jellegű kivégzést - intő és elrettentő példának szánta a hatalom.

Budapesti barátaim hátborzongató részleteket meséltek az ítélet végrehajtásáról. Az akasztás nem volt nyilvános, de bizonyos kivételezett személyek végignézhették. Néhány arisztokrata hölgynek is sikerült bejutnia, abból a lármás, feltűnősködő és üresfejű fajtából, akik Európa-szerte megkeserítik a Ritz-szállodák igazgatóinak életét. Amikor a két embert a börtönudvaron odavezették az akasztófához, ahol külön emelvényt, lelátót ácsoltak a nézők számára, a nemes hölgyek hisztérikus átkozódásban tettek ki. Sallai és Fürst is részt vett az 1919-es Tanácsköztársaságban, s a hölgyek most elégtételt vettek az őket ért sérelmekért, hogy otthonaikban menekülteket szállásoltak el, akik foltokat ejtettek a szőnyegeken. A két ember visszafelelt nekik a vesztőhelyről: egyikük az *Internacionálét* énekelte, amíg a csapóajtó le nem nyílt, a másik jelszavakat kiabált, és azzal fenyegetőzött, hogy a haláluk nem marad bosszulatlanul. Ha előre látták volna, milyen is lesz ez a beígért bosszú, bizonyára nem viselkedtek volna ilyen férfiasan.

Amikor megérkeztem Magyarországra, az események emléke még frissen élt az emberekben. Az olvasó azt gondolhatná, hogy ilyen körülmények között nem volt teljesen kockázatmentes egyenesen Moszkvából érkezni Budapestre. A dolog valójában teljesen veszélytelen volt, de a kommunisták kettős életének árnyalati finomságait és kétértelműségeit meglehetősen bonyolult lenne itt kifejtteni. Emlékeznünk kell: József Attilán és Némethen kívül senki nem tudta Budapesten, hogy párttag vagyok. Kommunista lapokba soha nem írtam cikkeket. Berlini pártsejtemben Ivan Steinberg álnéven tartottak nyilván - dossziém tehát teljesen tiszta volt. Évekig dolgoztam a tiszteletre méltó Ullstein-lapoknál, s Oroszországba a számos liberális lappal összeköttetésben álló, s éppily jó nevű

Duncker Sajtóügynökség küldött tudósítani. A magyarországi politikához soha semmi közöm nem volt, s még némi megbecsülésnek is örvendtem Magyarországon, hisz az itthoni lapok bizonyos hazafias büszkeséggel említették, hogy az északi-sarki zeppelines expedíció egyetlen tudósítója magyar. Palesztin útlevelem történetesen épp nem sokkal az expedíciót követően lejárt; ismét magyar állampolgár lettem, s magyar volt az útlevelem is. Röviden tehát: burzsoá újságíró voltam, aki, miután számos országban, még a Szovjetunióban is járt, hazatér szülővárosába, hogy meglátogassa idős édesanyját és édesapját.

Természetesen volt valamicske esélye annak, hogy egy berlini magyar ügynök esetleg jelentette: sokat forgok a kommunisták köreiből. Ez azonban önmagában, sőt még nehezen bizonyítható német párttagsággal együtt sem volt büntetendő, feltéve, hogy tevékenységem nem közvetlenül Magyarország ellen irányul. Azt gondoltam, hogy a rendőrség a legrosszabb esetben is csak kifaggathat (amit egyébként meg is tettem) vagy figyeltethet (amit - azt hiszem - szintén nem mulasztottak el). Amíg azonban nem lépek kapcsolatba az illegális párttal - és természetesen nem léptem -, semmi komolyabb konfliktustól nem kell tartanom.

Számításaim, melyeket számtalan, még Moszkvában kapott jó tanács is megerősített, helyesnek bizonyultak. A magyar határon a határőrtiszt kissé megdöbbsent orosz vízumom láttán. Magyarország nem tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, s a magyar lapoknak sem voltak tudósítóik Moszkvában. Amikor azonban megmagyaráztam, hogy német lapoknak dolgozom, s megmutattam ajánlóleveleimet is, a tiszt némileg bizonytalanul ugyan, de továbbengedett Budapest felé. Útleveletem mindenesetre magánál tartotta, és azt mondta, hogy a rendőrfőkapitányságon fogom visszakapni, ahová a megfelelő időben beidéznek majd.

Az idézést körülbelül egy héttel a megérkezésem után kaptam kézhez - az apám címére küldték. Különösebb aggodalmak nélkül mentem a főkapitányságra. Az asztal mögött ülő őrmester joviális, bajszos figura volt; gyermekkori emlékeimből ismerős típus, és akár

kommunista voltam, akár nem, sokkal jobban éreztem magam, mint a bakui GPU-irodában. Egy szobába vezettek, ahol a politikai részleg három hűvösen udvarias, civil ruhás nyomozója várt. A lépcsőházban azt mondogattam magamnak: *Ne védekezz! A lelkiismereted tiszta; az emberiség boldogulásáért dolgozol.* Talán az autoszugesztíó tette, talán az elsajátított újságírói szemtelenség, de az első néhány perc után egészen feloldódott a hangulat. Négyen ültünk az asztal körül, s miután elmeséltem a történetemet Ullsteinékről, Dunckerről meg mindenről, látszólag kifogytak a kérdésekből, és hirtelen csend lett. Nagy megkönnyebbülésemre nem kérdeztek berlini kapcsolataim és ismeretségeim felől. Aztán az asztalfőn ülő - a politikai részleg helyettes vezetője - csendesen és karikírozott kétségbeeséssel így szólt:

- Ön bizonyára nincs tisztában azzal, hogy 1919 óta ön az első magyar, aki hivatalos és érvényes útlevéllal érkezik egyenesen Moszkvából.

- Azonkívül én vagyok az egyetlen magyar, aki majdnem elérte az Északi-sarkot - válaszoltam.

Ekkor az, aki hármuk közül nyilvánvalóan a legkevésbé intelligens volt, ravaszul megkérdezte, hogy tartottam-e fenn kapcsolatot Moszkvában kommunistákkal. Azt feleltem neki, hogy közülük sokakkal készítettem interjút, és hogy jőszerivel minden ismerősöm kommunista volt, hiszen abban az országban a kommunisták alkotják a kormányt. - És maga szerint milyenek? - kérdezte. Azt feleltem, hogy némelyikük igen értelmes ember benyomását keltette bennem. - És Sztálint látta? - Bevallottam, hogy nem. - És kiket látott? - Megemlítettem Buharint és Radeket, de mielőtt folytathattam volna, a helyettes vezető mintegy mellékesen megkérdezte: És Kun Bélát?

Drámai csend következett. Kun Béla, a Tanácsköztársaság diktátora mostanra legendás figurává, afféle igazi szarvas ördöggé vált Magyarországon. De még mielőtt időm lett volna gondolkodni a kérdésen, már hallottam is, amint válaszolok: *Természetesen* - ami persze hazugság volt. Szerettem volna ugyan találkozni Kun Bélával Moszkvában, de vagy túlságosan elfoglalt volt, vagy nem érdekelte a dolog. Nem tudom

megmondani, hogy miért hazudtam; talán ösztönösen úgy gondoltam, hogy ha azt állítanám: nem találkoztunk, nem hinnének nekem - de lehet, hogy egyszerűen csak fel akartam vágni. Mindenesetre szemmel láthatólag jól válaszoltam, mert mindhárman felvillanyozódtak, és gyermeki kíváncsisággal kérdezték: igaz-e, hogy Kun Béla teljesen megkopaszodott; valóban sokra vitte-e a Kremlben, s hogy bár régóta az oroszok között él, tényleg folyékonyan beszél-e még magyarul. Az utolsó két kérdésre adott igenlő válaszom szemmel láthatólag hazafias büszkeséggel tölthette el őket. Biztos vagyok benne, Hogy rossz néven vették, amikor nem Kun Béla, hanem Dimitrov lett a Komintern vezetője.*

Végül visszaadták az útlevelemet, és kezet ráztunk. A vezetőhelyettes utoljára még közömbös hangon megkérdezte, hogy szándékomban áll-e ellátogatni a gyárakba és a külvárosokba: Azt feleltem, hogy egy színdarabon dolgozom. - Nagyszerű - mondta. - Amíg megmarad a kávéházakban, és békén hagyja a gyárakat, nem lesz semmi baj.

Mintha csak a kommunista párt értelmiségiekről alkotott véleményét összegezte volna.

Távoztam, és teljesen elégedett voltam a szereplésemmel. Felszabadultságomban eszembe se jutott, hogy e félfasiszta rendszer liberalizmusáról töprengjek, vagy hogy összehasonlítsam polgárainak személyes szabadságát a szovjet állam lakosaiéval.

*

A darab soha nem készült el. Bárdoss lelkesedése ugyanolyan hirtelen múlt el, ahogy fellobbant. Az volt az ürügy, hogy a magyar fordítás nem tetszik neki. A német eredetit csak nagy sietve nézte át, s amikor anyanyelvén végre figyelmesebben olvasta el, felismerte gyengeségeit és az ultrabalos tendenciát.**

* Kun Bélát 1937 májusában a tisztogatások során le tartóztatták, és tárgyalás nélkül agyonlőtték.

** A *Bar du Soleil* kézírata más, publikálatlan kéziratokkal együtt elveszett, amikor 1940-ben elmene-kültem Franciaországból. 1943-ban megírtam az alap-

A cég egyéb terveiből szintén semmisse lett. A második darabot elkedvetlenedésünk folytán nem fejeztük be, pedig már majdnem kész volt. A magyar sajtó nem érdeklődött turkesztáni cikkeim iránt, mert bár nem voltak kifejezetten politikai jellegűek, kiérződött belőlük a Szovjetunió iránti szimpátia. Az egyetlen írás, amit el tudtam adni, a boharai emír háreméről szóló történetecske volt.

Pénzünk elfogyott. Végül néhány detektívtörténetet sikerült kiizzadnunk bizonyos ponyva-folyóiratok számára, hogy ki tudjuk fizetni a lakbérünket. Kedvenc kávéházunk apró asztalainál írtuk meg őket, egymásnak háttal ülve, miután gondosan kiosztottuk egymás között a fejezeteket. Németh magyarul írt, én németül, de mivel mindketten beszéltük a nyelveket, ez nehézséget nem okozott. Egészen kellemes elfoglaltság volt, amíg tartott, de ismét be kellett látnunk - először még Berlinben kényszerültünk rá -, hogy irodalmi együttműködésünk eredménytelen. Szerencsére még megvolt a Párizsba szóló vonatjegyem. Németh bizonytalanul megígérte, hogy valamikor később utánam jön - aztán elváltunk; jobb barátságban, mint valaha.

Ez az utolsó mondat talán kivált némi kételkedést. A közös vállalkozások kudarca nyomán többnyire kölcsönös vádaskodás támad, vagy néma neheztelés. A helyzet az, hogy Németh és én soha nem veszekedtünk, s hosszú barátságunk végig mindennemű feszültségtől s a másik fogyatékoságai fölötti bosszúságoktól mentes maradt. Rendkívül harmonikus kapcsolat volt, s az én lobbanékony, veszekedős természetem mellett egészen kivételes. A magyarázat valószínűleg az, hogy - bár soha nem beszéltünk róla - mindketten tisztában voltunk barátságunk lelki és szellemi motívumaival. A felszínen két teljességgel ellentétes személyiség kölcsönös, egymás iránti vonzódása volt. Én aktív voltam, hatékony, és buzgott bennem az ideges életerő; Németh lusta volt, szórakozott, és gya-

ötlet egy másik változatát, s a *Twilight Bar* címet adtam neki. Ugyanazok a gyengéi voltak, mint az eredetinek. Színpadra vitték Franciaországban, Amerikában és máshol is, de majdnem mindenütt megbukott.

korlati dolgok kezelésére tökéletesen alkalmatlan. Két alkalommal forgattam fel álmatag ritmusú életét: először, amikor Berlinbe vittem őt, másodszor pedig, amikor a színdarabbal megjelentem Budapesten. Volt egy harmadik alkalom is, de a fellobbanások után mindannyiszor visszamászott, hogy tovább aludja téli álinát Juci fészkének félhomályában. Úgy tartottam - mint minden más barátja is -, hogy Németh szent élősdi, vagy élősdi szent. Ám mindez, mint már említettem, csak a felszín. Barátságunk valódi alapja az a kimondatlan megállapodás volt, hogy Németh arisztokratikus sikertelen, nekem pedig talmi eredményeim vannak. Ez az alapformula akkor sem változott, amikor már rég nem voltak sikereim, és nincstelen számúzott lett belőlem.

A fenti szereposztásba részben beteges kisebbrendűségi érzésem miatt, részben pedig azért nyugodtam bele, mert minden kétség nélkül elismertem Németh írói fölényét. Tudtam, hogy ő művész, én pedig újságíró vagyok, s azt is tudtam, hogy a költészet és a zene iránti vonzalma, valamint a létezés hívságai és ügyes-bajos dolgai iránti közönye egészen más rétegekben mozog, mint saját hasonló vonásaim. Tudtam, hogy az a mód, ahogy engedi életét álmatagon és abszurdan széthullani, valamiképpen közelebb viszi őt a létezés lényegéhez, mint engem a Maja hálóiba való dühödt belegabalyodás. A *Nyílvessző a végtelenbe* című kötetben megpróbáltam leírni személyiségem cselekvő és szemlélődő oldalainak tartós elkülönülését. A szemlélődő fél hosszú időn át szunnyadozott, s Némethben fellelte kivételét és megtestesülését. A *komisszár* útját jártam ekkoriban; szükségem volt alteregóra, a *jógira*.*

Gyakran gondolkoztam azóta: vajon nem láttam-e többet Némethben, mint amennyi valóban benne volt. A második darab kézírata, amelyet együtt írtunk Budapesten, véletlenek sorozatának köszönhetően fennmaradt. Húsz év után most ismét elolvastam, amikor írni kezdtem ezt a fejezetet, és megerősítést nyertek eredeti érzéseim. A meglévő három felvonásból - a

* Célzás *A jogi és a komisszár* című esszéire (Osiris-Századvég, 1994; ford. Hruba József). - *A ford.*

negyedik soha nem készült el-Németh csak két-három jelenetet írt; a kulimunkát meghagyta nekem. Ez a két-három jelenet azonban úgy ugrik ki a többi közül, mint panoptikum figurái közül az eleven, hűs-vér látogatók.

1933 szeptemberében elindultam Párizsba. Az *eszképista* közjáték véget ért.

A KERESZT NÉLKÜLI HADJÁRAT

A következő, 1933 ősztől 1936 őszéig tartó három év a szélsőséges szegénység és lázas politikai tevékenység periódusa volt. A harsonaszó és dobpergés mellett egyik vereséget a másik után elszenvedő, nagy antifasiszta hadjáratok idősze ez.

Hitler kihívó gesztussal kilépett a Népszövetségből. Aztán Ausztriában bukott meg a szocialista felkelés. Utána jött Hitler győzelme a Saar-vidéken. Majd elutasította a versailles-i egyezményt. Aztán az angol-német haditengerészeti megállapodás, amely Németországnak nagyobb flottát engedélyezett, mint Franciaországé. Aztán Hitler bevonult a Rajna-vidékre. Mindezenközben Mussolini hódításai Abesszíniában, a japánok bevonulása Mandzsúriába, Spanyolországban pedig Franco győzedelme - és így tovább Münchenig és Prágáig; a háborút, amit előre láttunk, már nem lehetett elkerülni.

A Nyugat népe és vezetőik hét éven át nem vették észre a nyilvánvalót; nem fogták fel, micsoda veszedelem fenyegeti civilizációjukat, s elmulasztották elhárítani ezt a veszélyt akkor, amikor még viszonylag kicsiny áldozattal lett volna lehetséges. Ez a hétéves vakság, amely 1932 és 1939 között szállt a Nyugat szemére, a történelem egyik legfigyelemreméltóbb jelensége volt. Akárha valamiféle átok alatt, a népek és politikai pártok, bal- és jobboldaliak egyaránt, látszólag mind Európa végzetének előmozdításán munkálkodtak. A konzervatív erők magatartásának változatai a Hitler szándékai felőli bárgyú tévhitekben való elmerüléstől a passzív rokonszenven át egészen a cselekvő együttműködésig terjedtek. A különféle szocialista és munkapártok tevékenysége a fasiszta veszély ékesszóló ecsetelésében merült ki, és minden tőlük telhetőt megtettek, hogy az ellene való fegyverkezéstől megóvják hazájukat. A kommunisták saját céljaik érdekében használták ki az antifasiszta mozgalmakat, majd gyomorforgató árulással tették tönkre őket. Úgy látszott, mintha mindannyian egyek lennének: egy Európa öngyilkosságát célzó titkos összeesküvés részesei.

Az egyetlen mentő körülmény, ami a Nyugat szereplése mellett felhozható, pszichológiai természetű. Egyszerűen képtelen volt elhinni és felfogni a náci rémtetteiről szóló történeteket és a világuralomra irányuló fantasztikus törekvéseiket, amelyek valóban úgy hangzottak, mint valami *science fiction* történet. Amikor Hitler megbukott, ugyanez a pszichológiai gát akadályozta meg, hogy helyesen értékeljék Sztálin törekvéseit; a jelenség hihetetlen, szinte perverz pontossággal ismételte meg önmagát. Akkor azonban valóban kivételes képzelőerő kellett ahhoz, hogy a Nyugat hagyományain nevelkedett elme tudomásul vegye a középkori kínzások és az ókori államrabszolgaság intézményeinek újjáéledését, s még nagyobb szellemi erőfeszítés, hogy elhiggye: a nemzetiszocialista és kommunista erők az évezred végén terrort, összeesküvést és hódítást készülnek a világra kényszeríteni. Ez a hihetetlenben való kételkedés volt a *hétéves éjszaka* legáltalánosabb jelensége.

1933-ban és az elkövetkező két vagy három évben csak néhány ezer menekültnek volt valódi személyes élménye és tudása arról, hogy mi folyik a fiatal Harmadik Birodalomban. A berlini Columbia-ház kínzókamráiban s az újonnan létrehozott oranienburgi, sachsenhauseni, dachau és buchenwaldi koncentrációs táborokban személyes ismerőseink százait kínozták meg, ölték meg vagy kergették az öngyilkosságba. Számunkra az új rendszer tettei és tervei nem csupán spekulációk vagy akadémikus viták tárgyai voltak, mint a Nyugat politikusainak, hanem irtózatos személyes tapasztalatok. Ez kényszerített bennünket, hogy felvállaljuk a vércsehangú Kasszandrák mindig népszerűtlen szerepét. Senki nem kedveli azokat az embereket, akik az utcákon rohannak, és azt kiabálják: *Készüljetek, készüljetek, elközelgett a Haragnak Napja!* Különösen nem kedvelik pedig őket akkor, ha kiejtésük idegenszerű, és Berlin meg Moszkva állítólagos agresszív terveire vonatkozó fülsértő vádaskodásuk fokozza a nemzetközi gyanakvást és feszültséget. Nyilvánvaló, hogy fanatikusok, hisztérikusok, vagy éppen üldöztetési mániában szenvednek.

Kétszeresen fájdalmas erről a hét évről írni akkor, amikor Európa ismét arra hajlik, hogy elkövesse ugyanezt az öngyilkos hibát. A harmincas évek leckéje és tanulsága, hogy egy messianisztikus önhittél bírósággal és agresszív hatalom addig terjeszkedik, amíg kitölti a létező hatalmi vákuumokat; hogy az életkörülmények javítása, legyen a dolog önmagában bármily kívánatos, nem nyújt védelmet a támadással szemben; hogy a fennmaradás ára a nemzeti jövedelem nyugtalanítóan nagy hányadának feláldozása nyugtalanítóan hosszú időn át; s hogy a megbékélés, bármily kézenfekvő és megnyugtató, nem hogy nem helyettesíti a katonai erőt, de kifejezett kihívást jelent - mindennek még egészen frissen és élénken kellene élnie Európa emlékezetében, s mégis: a brit, francia és olasz politikusok - a köznépi millióiról nem is beszélve - hatalmas száma láthatólag eltökélten törekszik elkövetni ugyanezeket a hibákat, s újra átélni ugyanazt a tragédiát.

„A háború veszélye ellen nem fegyverekkel védekezhet az ember, hanem egyedül úgy, hogy eltökélten halad egy új, törvénytisztelő világ megvalósítása felé... A fegyverek ellen nem Fegyverek felhalmozásával lehet küzdeni; ez olyan lenne, mint Belzebubot hívni segítségül, hogy űzze el az ördögöket.”

A fenti mondatok olyanok, mintha Mr. Aneurin Bevan mondta volna őket 1953-ban, csak hogy Mr. Clement Attlee szájából hangzottak el 1935-ben az Alsóházban, tiltakozásként a kormánynak a fegyverkezési kiadások nagyon is szerény mértékű növelésére vonatkozó javaslatára ellen. Amikor mint briliáns ötletet, azt indítványozta: szereljék le a hadsereget, hogy így őrizze meg a békét, közbekiáltások szakították félbe: *Mondja ezt Hitlernek!* Ő azonban ugyanazokkal az érvekkel söpörte félre az ellenvetést, mint tizenhét évvel később Mr. Bevan és francia kollégái. Ugyanebben az évben, 1935-ben szívhez szólóan józan és ésszerű megfontolásokkal békedemonstráció vette kezdetét Angliában, és tizenegymillió aláírást gyűjtöttek össze - ez több mint fele volt az angliai választópolgárok létszámának.

Még a szlogenek is ugyanazok voltak, amelyekkel az agresszorok hipnotizálták áldozataikat. A

leitmotív ez volt: béke, béke, béke. Hitler, akár csak Sztálin, békekongresszusokat és béketüntetésekért pénzelt, és egy pillanatra sem szűnt meg pocskondiázni a fegyvergyárosok összeesküvését és a Wall Street háborús uszítóit. A német koncentrációs táborokról és Hitler világuralmi terveiről mesélő antifasiszta menekülteket fanatikusként és gyűlölettől elvakultaknak tartották; pontosan úgy, ahogy mai utódaikat, az exkommunistákat és a kelet-európai menekülteket. Ő, milyen békés lenne az életünk, ha a Kasszandrák és Jeremiások befognák a szájukat! Hitler minden agresszív és kihívó cselekedet után békegesztusokat tett a világ felé, amely boldog mohósággal névértékben fogadta őket el, akár csak később Sztálin és Malenkov hasonló félrevezetéseit, s azokat az embereket, akik e hiszékenységet kárhoztatták, azzal vádolták, hogy könnyelműségükkel rontják a béke megszilárdításának esélyeit.

„Remélnünk kell, hogy e beszédet mindenütt komoly és megfontolt figyelemmel fogják hallgatni majd... Európa békéjének nincs nagyobb és veszedelmesebb ellensége, mint azok, akik gyanakvást és bizalmatlanságot gerjesztenek...” E sorokkal vajon a *New Statesman and Nation* kommentálja-e Malenkov beszédét, vagy a *Times* Hitlerét? Történetesen ez utóbbi a válasz; a dátum 1935. május 21., de a szöveg felépítése és gondolati háttere, valamint érvei ugyanazok. A neurotikus viselkedés egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a beteg képtelen tanulni korábbi tapasztalataiból. A *történelem ismétli önmagát* sekélyes igazsága mögött ott rejtőznek azok a feltérképezetlen erők, amelyek arra készítetik az embereket, hogy tragikus tévedéseikbe újra meg újra beleessenek.

A félrevezetettek szemében akkoriban nem az Egyesült Államok volt a bűnbak, hanem Franciaország militarizmusa. Amikor Hitler bevonult a Rajna-vidékre, és a francia miniszterelnök konzultációra Londonba látogatott, ugyanolyan fogadtatásban volt része, mint manapság Európában az amerikai tábornokoknak, mert minden felvilágosult, békeszerető ember számára nyilvánvaló volt, hogy a valódi veszély nem Hitler, hanem a militarista Franciaország felől fe-

nyezet. „A frankofóbia és germanofilia vitustánca, amely a versailles-i szerződés megkötése óta lett úrrá Anglia népének baloldali beállítottságú és humanista rétegein, most tetőpontjára hágott.”* Ugyanaz a valóságtól való menekülés iránti, tudat alatti vágy nyilvánult meg benne, mint amit napjainkban figyelhetünk meg; sokkal könnyebb dolog férfiasan kiállni 1936-ban a francia militarizmus, 1953-ban pedig az amerikai imperializmus ellen, mint szembehelezkedni a nácikkal vagy a szovjetekkel.

És ott voltak az úgynevezett *független politikai szakértők*, akik nem szerették ugyan a nácikat, de mindenkit óvtak attól, hogy veszélyességüket eltúlozza, hiszen a németek csak német területek, a Rajna- és a Saar-vidék visszacsatolására törekszenek. A németek - folytatták - sokkal intelligensebbek, hogysen olyan idegen testeket kívánnának bekebelezni, mint Csehszlovákia, amiket megemészteni soha nem lennének képesek. E független szakértők 1945 óta ugyanezeket az érveket hangoztatják Oroszország közép- és nyugat-európai szándékaival kapcsolatban. Mindennek eredménye az volt, hogy 1936-ra a belgák, románok, jugoszlávok stb. „semlegesek” lettek, s a kollektív biztonsági rendszer darabjaira hullt, ahogy ma hullik darabjaira az Európai Védelmi Szövetség. A neurotikus, aki minden alkalommal elköveti ugyanazt a hibát, s minden alkalommal reménykedik benne, hogy megússza, nem hülye, csupán beteg. A huszadik századi Európa pedig politikailag neurotikus-sá lett.

*

Nézni ezt a tébolyt; várni a katasztrófát, amely ellen az ember semmit sem tehet; olvasni, mint 1938 októberének végén, hogy „az Európai béke kulcsa a Herr Hitler becsületességében és komolyságában való boldog hit”** - fojtogató, tehetetlen reménytelenség-gel töltött el. Néhány évvel később, már a háború

* Leopold Schwartzschild: *World in Trance*. London, 1943. Schwartzschild könyve minden hasonló témájú műnél tömörebben foglalja össze a hétéves vakság történetét.

** Evening Standard, 1938. október 31.

alatt egy cikkben - *Hogy nem hisszük el a rémségeket**
- megpróbáltam mindezt megírni. A cikk rendkívül érzelmes, de sokatmondó:

Van egy álmom, amely gyakran, szinte rendszeres időközönként vissza-visszatér. Sötét van, s engem megölnek valami sűrű erdőben vagy őserdőben. Alig tíz méterre tőlem forgalmas út vezet; én segítségért kiáltozom, de senki nem hall; az emberek nevetgélve és beszélgetve sétálnak tovább.

Tudom, hogy sokakat gyötörnek hasonló álmok a legkülönbözőbb változatokban. Hiszem, hogy ez valamiféle jungi értelemben vett álomarchetípus: a halállal és a kozmikus erőszakkal szembesülő egyén végső és elemi magányosságának s annak kifejeződése, hogy tapasztalatának hasonlíthatatlan borzalmait képtelen másokkal megosztani. Hiszem továbbá, hogy ez a legvégső oka atrocitás-ellenes propagandánk eredménytelenségének is.

Mert mindenekelőtt ti vagytok a tömeg, amely nevetgélve sétál az utcán, s csak kevesen vannak közülünk, a vadonban történtek megmenekült áldozatai és szemtanúi, akik emlékeiktől gyötörve tovább, s még mindig kiáltoznak felétek a rádióban, az újságokban és a nyilvános gyűléseken. Olykor-olykor egy-egy pillanatra sikerül felkeltenünk a figyelmeteket. És ilyenkor, amikor arcotokon tompa érdeklődéssel, szemetekben ködös fénnel néztek rám, mindig azt mondogatom magamban: most, most megfogtad őket; tartsd őket szorosan, szorosan, hogy ébren maradjanak. De az egész egy percnél nem tart tovább. Megrázzátok magatokat, mint a vizes kiskutyák, s továbbstátok, védetten az álom kerítése mögött, amely felfog minden kiáltozást.

Három éven át tartottam előadásokat katonáknak, s hasonló az ő magatartásuk is. Nem hisznek a koncentrációs táborokban, nem hisznek a Görögországban éhen halt gyermekekben, a Franciaországban agyonlőtt túsókban és a lengyelországi tömegsírokban. Nem hallottak Lidicéről, Belsenről

* The New York Times Sunday Magazine, 1944. január.

vagy Treblinkáról. Egy-egy órára meggyőzheted őket, de aztán megrázzák magukat, működésbe lépnek lelki önvédelmi mechanizmusaik, s egy hét alatt visszatér a hitetlen vállrándítás, mint a reflex, amelyet időlegesen meggyengített a sokk.

Mindez bennem és a hozzám hasonlóknak természetesen szinte mániává csomósodott. Természetes az is, hogy egy morbid megszállottságtól szenvedünk, míg a többiek normálisak és egészségesek. A mániákusok legfőbb jellemzője azonban az, hogy elvesztik kapcsolatukat a valósággal, s fantáziáik világában élnek. Így aztán lehet, hogy minden fordítva van; lehet, hogy mi, a kiáltozók viszonyulunk helyesen és egészségesen a környező valósághoz, s ti vagytok a neurotikusok; ti, akik egy védett álmvilágban ténferegtek, mert képtelenek vagytok a valósággal szembenézni. Ha nem így lenne, elkerülhető lett volna ez a háború, s ma is élnének mindazok, akiket lemészároltak álmodozó szemeitek előtt.

Azt mondtam: *lehet*, mert nyilvánvaló, hogy mindez csak féligazság. Mindig éltek olyanok - próféták, prédikátorok és háborodottak -, akik kiáltoztak, és kárhoztatták kortársaik szűkagyúságát, s az eredmény soha nem volt más, mint mindig csak ugyanez. Mindig voltak áldozatok, akik a vadonban sikoltoztak, és voltak, akik elsétáltak mellettük az úton. Voltak füleik, de nem hallottak, és voltak szemeik, de nem láttak. Bizonyos, hogy mindez mélyebb és több mint pusztaság.

Ámósz, Hóseás és Jeremiás remek propagandisták voltak, s mégsem sikerült felrázniuk, még figyelmeztetniük sem népüket. Kasszandra hangjától állítólag leomlottak a falak, de a trójai háború mégis bekövetkezett. Napjainkban a Tájékoztatásügyi Minisztérium és a BBC nagyjából-egészéből kifogástalan munkát végez. Kifogástalan munkát, mert majd három éve csak a vereségek hírével rázhatták fel az országot, s ez sikerült nekik. Ugyanakkor azonban sajnálatos módon kudarcot vallottak abban, hogy az emberekkel megéreztesék annak az időnek nagyszerűségét és rettene-

tességét, amelybe beleszülettek. Az emberek élnek, ahogy eddig - azzal a különbséggel, hogy ennek az életnek most már részévé vált az ölés és a megöletés lehetősége is. A képzelőerő hiánya és a hűvösen közönyös tárgyilagosság az angolszász nemzeteknél egyfajta kultusszá vált, s vészhelyzetekben való hasznosságát többnyire a latin hisztériával összevetve méltatják és értékelik. Hajlamosak azonban elfelejteni, mi történik a visszatérő vészhelyzetek közötti időkben, s hogy éppen e képzelethiány a felelős abban, hogy nem tudják megakadályozni visszatértüket...

Oroszországgal kapcsolatos kételyeim és fenntartásaim e lidércnyomásos háttérben elvesztették jelentőségüket. Ha az ember keresztes hadjáratra indul, még ha vesztes hadjáratra is, nincs abban a hangulatban, hogy elmélkedjen. Ennek az ideje csak három évvel később érkezett el, amikor az oroszországi tisztogatások már elérték a tömeggyilkosság arányait. A fordulópont 1936-37 volt, s nemcsak politikai tájékozódásom, de egész életszemléletem szempontjából is. Franco börtönének abban az elátkozott cellájában korábbi életem szertefoszlott, és új alakba kristályosult. Ez azonban most még csupán a távoli, csak három év múlva bekövetkező jövő.

E három év lelkiállapota az őserdei gyilkosságról és a közönyös járókelőkről szóló rémálomban csak részben tükröződik vissza. A teljes igazságnak csupán fele a lidércnyomás. Ezek az évek egyidejűleg az együgyű elkötelezettség évei is; még viszonylag mentesek a kételyektől, s paradox módon éppoly boldogok, mint amilyen gyötrelmesek. A legszélsőségesebb szegénység heteiben arra kényszerültem, hogy Párizs egyik külvárosában egy szénakazalban aludjak, s mindennap üres hassal sétáljak néhány mérföldet a pártirodáig, ahol fizetés nélkül dolgoztam. Szédelegtem az éhségtől, s a cipóm cafatokra szakadt, de hasznos tevékenységet végeztem, lelkesen és névtelenül, s ez a tudat felkeltette a visszanyert ártatlanság szellemi tisztaságának érzetét. A munka kemény drog, s akik rászoktak, szert tesznek a minden mérték felett való önáltatás képességére. Hónapról hónapra azzal biztattuk magunkat, hogy a náci rendszer bukása a

küszöbön áll, s ez a hamis bizonyosság egyszerre elvakított és felvillanyozott.

Ismét egyszer emlékeztetnem kell az olvasót a forradalmár hitének két alapvető vonására: a beteg társadalom elleni lázadásra és a vágyakozásra az Utópia iránt. Oroszországban töltött éveim alatt az Utópia képe elhalványodott, de gyengülő hitem Hitlertől új erőre kapott. Így kezdődtek a párttal való újabb mézesheteim.

17. SZEMBEKÖTŐSDI

Az Európát bűvöletben tartó Reichstag-per tárgyalásának közepén érkeztem Párizsba. Másnap életemben először találkoztam Willy Münzenberggel, a Komintern nyugati szekciójának propagandafőnökével, s még ugyanazon a napon munkába álltam nála, parányi részesévé válva így a Berlin és Moszkva között folyó hatalmas propagandaküzdelemnek. A harc a nácik teljes vereségével végződött - az egyetlen vereséggel, amelyet hét év alatt el kellett szenvedniük.

Mindkét félnek az volt a célja, hogy rábizonyítsa a másikra: ő gyűjtotta fel a német parlamentet. A világ elbűvölve és a lényegét tekintve ugyanolyan értetlenül szemlélte a látványosságot, mint a moziban bonyolult krimi néző kisgyerek. Nem szoktak még hozzá ugyanis a színpadi hatásokhoz, a fantasztikus csalásokhoz s a totalitárius propaganda kalandregénybe illő módszereihez. Most ráadásul a darabnak nem csupán egy rendezője volt, mint később, a moszkvai kirakatperek idején, hanem kettő; s e két rendező egymás ellen játszotta ki trükkjeit, mint vetélkedő varázslók a törzs összegyűlt tagjai előtt.

A két varázsló dr. Joseph Goebbels és Willy Münzenberg volt, de abban az időben még igen kevesen tudtak e második figura létezéséről, s ez nincs másként még ma sem. A világ azt hitte, hogy az igazság és a hazugság, az ártatlanság és a bűn klasszikus összeecsapásának szemtanúja, ám a valóságban mindkét fél bűnös volt, még ha nem azt a bűnt követték is el, amit a másik a szemükre hányt. Mindketten hazudtak, s mindketten attól féltek, hogy a másik többet tud az igazságról, mint amennyit valóban tudott. A küzdelem bekötött szemű óriások viadala volt. Ha a világ tisztában lett volna a bevetett fogások és blöffök természetével, sok szenvedéstől kímélhette volna meg önmagát. A Nyugat azonban akkor sem és azóta sem értette meg a totalitárius elme működésének pszichológiáját.

A pernek három drámai felvonása volt; stílusuk valahol Shakespeare meg Gilbert és Sullivan között.

Az első felvonás volt Dimitrov és Göring párbaja. Georgi Dimitrov, a Kommunista Internacionálé eljövendő főtitkára ekkoriban a balkáni szekció titkos vezetője volt, Hermann Göring pedig Poroszország miniszterelnöke és a birodalom belügyminisztere. A náciak Dimitrovot és négy társát vádolták a Reichstag felgyújtásával. Göring hivatalosan tanúként szerepelt, voltaképpen azonban védekezett a kommunisták vádjával szemben, mely szerint ő lett volna a tűzeset megrendezője. A vádlottak padján álló Komin-tern-főnök és a tanúk emelvényén helyet foglaló náci vezér úgy szidalmazták egymást, mint homéroszi halaskofák. Nyilvános tárgyalóteremben soha még egyetlen nagyhatalom kormányának tagja se csinált magából ily groteszk világcsudát.

Dimitrov: Vajon tudja-e Göring miniszterelnök úr, hogy a szovjet ipar megrendeléseinek német munkások százezrei köszönhetik munkahelyeiket?

Göring miniszterelnök: Megmondom én magának, mit tud a német nép. A német nép tudja, hogy maga egy arcátlan fickó, aki azért jött ide, hogy felgyújtsa a Reichstagot. Az én szememben maga egy csirkefogó, akit egyenesen az akasztófára kell küldeni. [...] Csak várja ki, amíg ennek a tárgyalóteremnek a menedékéből kikerül az én kezeim közé...

Dimitrov: Miniszterelnök úr, ön nyilvánvalóan nem mer válaszolni a kérdéseimre.

Göring miniszterelnök: Kifelé, maga csaló!

A perben szereplő tanúk közt volt Goebbels propagandaminiszter is. Hosszasan beszélt a kommunisták illegális, csalárd és földalatti módszereiről.

Dimitrov: Tudja, miniszter úr, hogy a nemzeti-szocialisták Ausztriában és Csehszlovákiában ugyanúgy a föld alatt munkálkodtak, mint a kommunisták; hogy illegális propagandamódszereket alkalmaztak, hamis útleveleket használtak, és álcímeket meg kódolt üzeneteket?

Goebbels: Egy Schopenhauer-idézettel válaszolok: Mindenki megérdemel egy pillantást, de nem mindenki érdemel meg egy feleletet.

Végül pedig fantasztikus összecsapás következett a potsdami rendőrfőkapitány, Helldorf gróf és a fővádltott, Van der Lubbe között.

Helldorf rámenős fiatal arisztokrata volt; porosz katonatiszt, az új *Herrenmensch* szimbóluma - a nietzschei felsőbbrendű ember, aki arra született, hogy uralkodjék a világ felett, Van der Lubbe pedig egy alkoholista holland utcai árus pszichopata fia. Huszonnégy éves volt; vakolómunkás-tanonc, aztán pincér, majd inas, végül pedig csavargó. Homoszexuális volt, és krónikus szembetegségben szenvedett, ami miatt szüntelenül attól félt, hogy megvakul. Kényszeresen hazudozott, és betegesen szomjazta a sikert. Először a Kommunista Ifjúsági Ligához csatlakozott, majd pedig - nem kevesebb, mint négy alkalommal - belépett a pártba, s mindannyiszor el is hagyta, mert nem talált megfelelő játékkeret ambícióinak. Ezután egy ultrabaloldali szárnyhoz csapódott, amely az egyéni terrort hirdette, végül pedig - homoszexuális barátai révén - a nemzetiszocialista forradalom bűvkörébe került. Írt egy könyvecskét, a saját portréjával képeslapokat nyomtattatott, hirdetve, hogy világ körüli útra indul, s a Csatornát is megkísérelte átúszni, hogy ünnepeletethesse magát. A vízzel kudarcot vallott, ezért megpróbálta a tüzet. 1933. február 27-ének éjszakáján - ismeretlen segítőtársakkal - felgyújtotta a német parlament épületét, s ezúttal valóban sikerült közismert figurává válnia.

Ha Helldorf az új elit, a fasiszta felsőbbrendű faj megtestesülése volt, Van der Lubbe szélsőséges tökélyvel képviselte a két háború közti időszak érzelmileg kiegyensúlyozatlan, szellemileg ingatag nemzedékét: a lappangó hisztériától gyötört, fruszt-rált és összezavarodott tömegeket, akik közül a fasiszmus becsapottjai és áldozatai kerültek ki.

Helldorf gróf, akárcsak Goebbels és Göring, azal a nem is leplezett céllal jelent meg a tárgyalóteremben, hogy visszautasítsák a Komintern vádját, mely szerint ők maguk voltak a gyújtogatók, s Van der Lubbe nem volt több, mint egy általuk mozgatott és irányított báb. Helldorfot szembesítették Van der Lubbéval, hogy kiderüljön: korábban soha nem talál-

koztak. A szembesítés a tárgyalás egyik drámai tetőpontja volt.

Helldorf hozta szokott, magabiztos, mosolygós, méltóságteljes önmagát. Lubbe visszataszító jelenség volt: félig ember, félig vadállat. Szájából beszéd közben fröcskölt a nyál, az orra pedig csöpögött. Ügyvédje időről időre megtörölte az arcát egy zseb-kendővel. Amikor Lubbe felállt, kezei himbálóztak, feje pedig mellére lógott, mint egy csimpánzé; ültében térdei közé csüggesztette fejét; olyan volt, mint egy törött baba. A tárgyalás idején már hét hónap óta tartották láncra verve. Egész idő alatt kábult állapotban volt; nyilvánvalóan agyongyógyszerzték, nehogy elrontsa valamivel a komédiát. A jelek arra mutattak, hogy scopolamint alkalmaztak; ez a szer a *dementia praecox* apatikus fázisához hasonló tüneteket okoz. A módszer durva volt és amatőr; ekkor még gyerekcipőben járt a kirakatperek vádlottjainak gyógyszeres úton való „perképessé” tételének művésze. Ez az ember-kísértet a tárgyalások idején csupán egy-két alkalommal kelt életre, hogy dadogjon valamit a *testében megszólalt hangokról*, s hogy végül különösebb körítés nélkül halálos ítéletet kérjen önmagára.

Ott álltak hát egymással szemben a tárgyalóteremben: a *Herrenmensch* és az *Untermensch*; a felsőbbrendű faj díszpéldánya és a nyálzó nyomorult:

A bíróság elnöke: Lubbe vádlott, lépjen előre. Emelje fel a fejét, és nézzen a tanú szemébe. Lubbe! Emelje fel a fejét! Hallja? Emelje fel a fejét, és nézzen a tanúra!

Tolmács (hollandul): Arra kérik, hogy nézzen a tanú szemébe.

Az elnök: Rajta, emelje fel a fejét!

Védő: Emelje fel a fejét, Lubbe!

Tolmács: A tanúra kell néznie. Emelje fel a fejét.

Az elnök: Rajta, emelje fel a fejét! Emelje fel a fejét, Van der Lubbe!

Az elnök, a tolmács és a védő három teljes percen át igyekezett rávenni a kómába gyógyszerezett embert, hogy emelje fel a mellére csüngő fejét. Aztán Helldorf hirtelen felcsattant, és parancsolóan kiáltott Lubbéra:

- *Mensch, mach doch den Kopf hoch, los!* (Ember, emelje fel a fejét, gyerünk!)

És Lubbe feje felemelkedett, mint egy alvó kutyáé, amikor meghallja a gazdája hangját.

A jelenet nem csak az egész per látványos, szimbolikus összefoglalása volt. Olyan *tableau vivant* volt ez, amelyben megmutatkozott a vezetők és alárendeltek újfajta viszonya; Európa történelmének új fejezete. Ahol a rábeszélés és meggyőzés nem tudta mozgásra bírni az áldozatot, a korbácsot csattogtató kéz elérte a célt.

A náci és a kommunisták egyetértettek abban, hogy a Reichstag tényleges felgyújtója Lubbe volt. Egyetértettek abban is, hogy ilyen méretű tüzet előidézni csak szakértő tettestársak segítségével lehet. A náci négy kommunista vezetőt vádoltak azzal, hogy részesei voltak a merényletnek: három bolgárt - köztük Dimitrovot - és a német parlament egy tagját, Torglert.

A pert hét hónapon át készítették elő, de a tárgyalás során olyan nyilvánvalóvá vált az egész komédia megrendezett mivolta, hogy a négy kommunistát fel kellett menteni. A felmentés voltaképpen a tett valódi elkövetőinek elítélése volt. A per során a bíróságnak az igazság elleplezésére tett erőfeszítései ellenére felszínre került tények világosan mutatták, hogy a Reichstagot maguk a náci gyújtották fel azzal a szándékkal, hogy szétverjék a baloldali pártokat, és intézményessé tehessék saját terrorjukat.

Eddig rendben is volna, de hogyan csinálták? Ki beszélt rá Lubbét, hogy eljátssza a rá osztott szerepet; ki gondolta ki az egész tervet; ki volt, aki csak tudott róla, és ki, aki véghezvitte? A gyújtogatók csakis azon a föld alatti alagúton közelíthették meg a helyszínt, amelyik Göring palotáját kötöt-

te össze a Reichstaggal; ez a tény, valamint Göring ellentmondásos kijelentései meggyőztek bennünket, hogy a porosz miniszterelnök úr benne volt az összeesküvésben. De hát hogy érhetnénk el, hogy a naiv Nyugat higgyen egy ilyen képtelen történetet? Közvetlen bizonyítékaink nem voltak; a tanúkkal nem érintkezhattunk, s csak a németországi földalatti hírhálózatra hagyatkozhattunk. A valóságos történetről nem rendelkezünk a leghomályosabb ismeretekkel sem. Találgatásokra, blöffökre és a totális összeesküvésben való ellenfelünk gondolkodásáról és módszereiről való intuitív ismereteinkre kellett támaszkodnunk.

A *mi*, a korábbi mondatok alanya ebben az esetben a Komintern párizsi propagandaközpontját jelenti. A szervezet a *Világszövetség a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére* álnevet viselte. Mint már említettem, épp a nagy ütközet közepén érkeztem Párizsba, s benne játszott szerepem csak sokadrangú volt. Figyelemmel kellett kísérem a pernek és a mi propagandánknak a brit sajtóban és az Alsóházban keltett visszhangjait; nyomon követnem a brit közvélemény alakulását, és mindebből levonnom a szükséges taktikai következtetéseket. Egy ideig én szerkesztettem a francia és a brit sajtónak elküldött napi közleményeket is.

Amikor beléptem a küzdelembe, az első menet épp véget ért; a nácik védekezőállásokba vonultak. Göringet, Goebbelst és Helldorfot kellett a tanúk padjára hívniuk kétségbeesett próbálkozásként, hogy tisztára mossák magukat a világ közvéleménye előtt. Kudarcuk - és a mi győzelmünk -: a kommunista vádlottak felmentése szinte kizárólag egyetlen ember, Willy Münzenberg géniuszának tulajdonítható.

Willy volt a világméretű antifasiszta hadjárat szürke eminenciása és láthatatlan szervezője. A tűz éjszakáján menekült el Németországból, Párizsban ütötte fel főhadiszállását, és megkezdte kampányát: a propaganda történetének egyedülálló fejezetét.

Először is létrehozta a *Világszövetség a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére* nevű szervezetet és annak fiókszervezeteit szerte Európában és Ameri-

kában. Emberbaráti szervezetnek álcázta, s mindenütt köztiszteletben álló személyek: brit hercegnők, amerikai újságírók és francia tudósok támogatták, akik soha nem hallották Münzenberg nevét, a Kominternről pedig azt hitték, hogy a dr. Goebbels által kiagyalt rémségek egyike.

Ez a világszövetség a nemzetközi tekintélyek egész csillaghalmazával a nagy hadjárat tengelye lett. Nagy gondot fordítottak arra, hogy kommunisták - kivéve az egészen kevés, nemzetközileg ismert figurát, mint Henri Barbusse vagy J. B. S. Haldane - ne kerüljenek nyilvános kapcsolatba a szövetséggel. Az egész szervezetet működtető párizsi titkárság azonban tisztán kommunista gyülekezet volt, amelyet Münzenberg vezetett, és a Komintern tartott az ellenőrzése alatt. Irodái először Halles közelében, a Rue de Mondetouron voltak, később átköltöztek a Boulevard Montparnasse 83. alá. Maga Münzenberg a Világszövetség épületében egy hatalmas helyiségben dolgozott, de erről senki kívülállónak nem volt tudomása. A dolog ilyen egyszerű.

Ezután megalapította Párizsban kiadóvállalatát, az Editions de Carrefourt, és megbízta stábját a hitleri terrorról és a Reichstag leégéséről beszámoló híres első *Barna könyv* megszerkesztésével. A *Barna könyv* Thomas Payne *Common Sense*-e óta valószínűleg a legnagyobb hatású politikai kiadvánnyá sikeredett.

A könyv a szerző nevének megjelölése nélkül láttott napvilágot. Első oldalán az szerepelt, hogy a Világszövetség a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére adta ki, s hogy Lord Marley írta a bevezetőt. Olvasható volt benne az első hiteles tudósítás a német koncentrációs táborokról, beleértve a statisztikákat és az áldozatok névsorát is; beszámolt a zsidóüldözésről, az irodalom megbénításáról és a terror egyéb megnyilatkozásairól. A dokumentumokat a Komintern hírszerző apparátusa szállította. A *Barna könyv* ezeken kívül „teljeskörűen” ismertette a Reichstag-tűz történetét, kezdve Lubbe részletes életrajzával, amelyet a hollandiai részleg ásott elő; beszámolt a fiatalembernek az egyik barnainges vezető, Röhm százados köreivel fenntartott homosze-

xuális kapcsolatairól, végül pedig meggyőző precizitással írta le, hogyan hatoltak a gyújtogatók a Reichstag épületébe a föld alatti alagúton át. A szövegben meg is nevezték az akció néhány résztvevőjét: Helldorf grófot, valamint Heines és Schultzs SA-parancsnokokat.

Az egész kiadvány összefüggéstelen információszilánkokra, következtetésre, találgatásra és merész blöffre épült. Az egyetlen tény az volt, hogy bizonyos náci körök találták ki és vitték véghez a Reichstag felgyújtását; a többi nem volt más, mint a vaksötétbe leadott lövés. De pontosan célba talált. A *Barna könyvet* néhány héten belül tizenhét nyelvre fordították le, és több millió példányban jelentették meg - szinte azonnal az antifasiszta hadjárat bibliája lett. A Reclam klasszikus sorozatának darabjaivá álcázott köteteket hatalmas mennyiségben csempészték be Németországba; a borító szerint Schiller *Wallensteinje* és Goethe *Herman und Dorotheájának* példányait.

A *Barna könyv* névtelen szerzője Münzenberg jobbkeze, Otto Katz - alias André Simon-volt, akit később, 1952-ben a Slansky-per egyik vádlottjaként elítéltek és felakasztottak. Róla később még többet is fogok mondani.

A *Barna könyv* előkészítésének idején Willy egyéb tevékenységekbe is belefogott. Otto Katzcal - mindvégig az emberbaráti célú Világszövetség köntösében-megalapították a *Reichstag-per Gyökereit Kutató Bizottságot*. A szervezet különböző nemzetiségű, nemzetközi tekintélynek örvendő jogászokat tömörített; köztük volt például a korábbi olasz miniszterelnök, Francesco Nitti; George Branting szenátor, az előző svéd miniszterelnök fia; Arthur Garfield Hayes, Sacco és Vanzetti védőügyvédje; a francia Moro Giaffery és Gaston Bergery; az angol D. N. Pritt; és még sokan mások. A bizottság első nyilvános ülését 1933. szeptember 14-én Sir Stafford Cripps elnökletével a londoni Law Society tárgyalótermében tartották meg. Tanúkat hallgattak ki, egybevetették a tényeket és bizonyítékokat; úgy jártak el - ahogy Katz

a *Második Barna könyvben** fogalmazott -, mint nem hivatalos törvényszék, amely az emberiség lelkiismeretétől kapta megbízatását. Az ilyenfajta árnyékbíróság teljesen új dolog volt a Nyugat számára, s a sajtó érdeklődését mindenütt sikerült felkeltenie. Münzenberg fejében akkor született meg az ötlet, amikor egy új propagandamutatványra készülve eszébe jutottak a cári időkben az orosz forradalmárok által szervezett titkos bíróságok tárgyalásai.

Az *Ellenper* ítéletét, amelyben a kommunistákat felmentették és a nácikat találták bűnösöknek, szeptember 20-án, a londoni Caxton Hallban hirdették ki - egy nappal azelőtt, hogy a Német Legfelsőbb Bíróság Lipcsében megkezdte a valódi per tárgyalását. A nácik tehát - Münzenberg zsenialitásának köszönhetően - az első pillanattól kezdve védekezni kényszerültek. A Legfelsőbb Bíróságon folyó tárgyalások három hónapig tartottak, s az idő legnagyobb része azaz telt, hogy a nácik kétségbeesett erőfeszítésekkel próbálták visszautasítani és megcáfolni az *Ellenper* állításait és a *Barna könyv* vádjait. A jogi folyamatban a *Barna könyv* voltaképpen mint hatodik vádlott szerepelt. A büntetőjog történetében mindeddig példa nélkül álló eset volt, hogy egy bíróság - ráadásul a Német Legfelsőbb Bíróság - arra koncentrálja erőfeszítéseit, hogy egy harmadik, külső résztvevő vádjait cáfolja meg. Ez volt az oka a miniszterek parádézásának a tanúk emelvényén; innen a potsdami rendőrfőkapitány elképesztő követelése, hogy bizonyítsanak számára a bűneset elkövetésének idejére alibit, s innen Göring miniszterelnök hihetetlenül lealacsonyító megnyilatkozása:

* *A Reichstag-tűz pere*. London, 1934. A hitleri terrortól szóló Második Barna könyv, amely a Világszövetség a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére által összegyűjtött adatokat tartalmazta. A bevezető részt kifejezetten e könyv számára Georgi Dimitrov írta; az előszót D. N. Pritt királyi tanácsos, a függelék pedig, melynek címe: *Gyilkosságok a hitleri Németországban*, Lion Feuchtwanger. A kötet huszonegy eredeti illusztrációt is tartalmazott.

A *Barna könyv* azt mondja, hogy én a tüzeset előkészítését - ha jól emlékszem - kék selyemből készült római tógában szemléltem végig. Épp csak az hiányzik, hogy mint Néró Róma égése közben, én is hegedűn játszottam volna. [...] A *Barna könyv* arcátlan, lázító vádak gyűjteménye, amelyet ott pusztítok el, ahol csak a kezembe kerül. [...] Szerinte én egy szenilis idióta vagyok elmeegógyintézetből szöktem meg, s a koponyámon több helyen bemélyedések találhatók.

Dimitrov, Torgler *et alii* felmentése után teljes volt Münzenberg diadala. A politikai hatás tartós volt, és messzire ért. A közvélemény szemében Dimitrov felmentése egyenértékű volt a kommunizmus általában való felmentésével az összeesküvés és az erőszak vádja alól. A kommunista terror tehát csak náci kitaláció volt; a valóságban a kommunisták a szabadság és a demokrácia derék védelmezői, csak éppen bátrabbak és elszántabbak, mint a többiek. Dimitrovot Komintern-ügynöknek nevezni azt jelenti, hogy az ember a náci nyelven beszél; Dimitrov bátor és tiszteletre méltó modern liberális, antifasiszta figura lett.

Hat hónappal később, Hitler június 30-i tisztogatása keretében SA-vezetők egy csoportját - Röhmöt, Heinest, Schultzt és a többieket -, amelyhez minden valószínűség szerint a gyújtogatás kiagyalói és megvalósítói is tartoztak, likvidálták. A Reichstag leégésének pontos körülményeit feltehetőleg már soha nem fogjuk megismerni. Heines és Schultz elég meggyőző alibit igazoltak, s a *Barna könyv* némely találgatásai is minden bizonnyal messze jártak az igazságtól. Mindez azonban nem játszott túlságosan fontos szerepet. A totalitárius propaganda nem sokat törődik a finom részletekkel.

Még figyelemreméltóbb volt a kommunisták sikere abban, hogy kitörölték a világ emlékezetéből: Németországban és másutt is éveken át erőszakot és fegyveres felkelést prédikáltak. A nyilvánvaló bizonyíték ott volt bármelyik kommunista lap címlapján. Ahogyan azonban a per során lassan kiderült: a Reichstag leégésének napján nem terveztek fegyveres erőszakot, a közvélemény közvetve azt is bizonyí-

tottnak vette, hogy soha még csak nem is gondoltak ilyesmire.

A világ bolonddá tehetőségének legelképezetőbb példája az agynevezett Szófia-merénylet esete, amely fontos szerepet játszott a Reichstag-tűz tárgyalásának idején. A szófia-i eset feltehetőleg a modern terrorizmus történetének legkülönösebb egyszemélyes vállalkozása volt. 1925. április 14-én a bolgár vezérkar főnökét Szófiában agyonlőtték. Két nappal később a temetésen a szófia-i székesegyházban időzített bomba robbant fel az oltár mögött. Százötven ember a helyszínen meghalt, s további ötszáz sebesült meg súlyosan. A halottak között volt tizennégy tábornok, a rendőrfőkapitány, Szófia polgármestere, több mint ötven magas rangú kormánytisztviselő, harminc lapszerkesztő és újságíró és így tovább. Megsebesült a király és a kormány több tagja is. A merénylet célja nyilvánvalóan az volt, hogy egy csapásra pusztítsák el a bolgár kormányt és az uralkodó osztály legfontosabb személyiségeit.

A megtorlás iszonyatosabb volt, mint maga a merénylet. A hivatalos számadatok szerint 3.537 személy ellen 81 pert folytattak le, melyek során 300 halálos ítélet született. Ellenzéki források legalább 5.000 személy kivégzéséről vagy eltűnéséről számoltak be. Egyes foglyokat a szófia-i rendőrfőkapitányság kemencéjében elevenen égettek el. Dimitrov egyik testvére is a szófia-i börtönben vesztette életét. Magát Dimitrovot, a Bolgár Kommunista Párt vezetőjét *in absentia* ítélték halálra. Ő és a Komintern az esetet illetően természetesen minden felelősséget elhárított, s kijelentették, hogy az egész a bolgár rendőrség provokátorainak műve volt.

Amikor Dimitrovot hét évvel később a Reichstag felgyújtásának vádjával letartóztatták, a náci sajtó azt írta, hogy a szófia-i székesegyházat is ő robbantotta fel. Dimitrov és a Münzenberg-Komintern-féle gépezet ügyesen megragadták tehát az alkalmat, hogy meggyőzzék a világot: ha a kommunisták a Reichstag felgyújtásában ártatlanok, ártatlanok a szófia-i merényletben is. A Reichstag-per végén tartott híres beszédében Dimitrov még egyszer hangsúlyozva súlykolta a közvélemény tudatába ezt a csúsztatást:

Uraim, nem először történik, hogy a kommunistákat vádolják effajta merényletek elkövetésével. [...] Hadd emlékeztessem önöket a szófiai székesegyházban történt robbantás esetére. Ezt a merényletet nem a Bolgár Kommunista Párt szervezte, de őket vádolták és üldözték miatta. E hamis vád alapján kétezer bolgár kommunistát: munkásokat, parasztokat és értelmiségieket gyilkoltak meg. A provokációt, a szófiai székesegyház felrobbantását valójában a bolgár rendőrség követte el.

Az igazság tizenöt évvel később derült ki - egyenesen Dimitrov szájából szerezhettünk róla tudomást. 1948. december 18-án, a Bolgár Kommunista Párt Ötödik Kongresszusán minden különösebb ceremónia nélkül kijelentette, hogy a szófiai székesegyházat végül is az akkoriban a baloldali elhajlás betegségében szenvedő kommunista párt robbantotta fel:

A párt végrehajtó bizottsága azonban képtelen volt úrrá lenni az ultrabalos irányzatokon, idejében szakítani a fegyveres felkelés politikájával és a megváltozott körülményeknek megfelelően szervezni át a párt tevékenységét. A fasiszta kormány minden korábbinál elszántabban folytatta elnyomó politikáját, és kapva az alkalmon, hogy a kommunista párt militáns szárnyának vezetői egy kétségbeesett akcióval felrobbantották a szófiai székesegyházat, tömegmészárlást végzett a kommunisták soraiban.

Sajátos módon mindkét idézet ugyanabban a könyvben: Georgi Dimitrov *Válogatott beszédek és cikkek* című művében szerepel. A könyvet Nagy-Britannia Kommunista Pártja adta ki Harry Pollin előszavával (Lawrence & Wishart, London, 1951). Az első idézet, amelyben Dimitrov a párt ártatlansága mellett emeli fel szavát, a 23. oldalon található; a második, ahol beismeri a merénylet elkövetését, a 202-203.-on. Az első idézetnél a fordító a *merénylet* szót használja, a másodiknál így fejezi ki magát: *kísérlet*; Dimitrov

azonban mindkét alkalommal ugyanazt a szót - *attentat* - alkalmazta.*

A vádlottak felmentése után Torglert védőőrizet alá helyezték - ami koncentrációs tábort jelent -, Dimitrovot és bolgár segítőitársait azonban Göring ismételt kérése ellenére repülőgéppel Moszkvába szállították. A Komintern két történésze, Ruth Fischer és Franz Borkenau** hangsúlyozták, hogy Dimitrov a per első percétől kezdve tudott a GPU és a Gestapo közti titkos megegyezésről, amely szerint bármi is legyen a per kimenetele, ő a végén épségben és biztonságban Moszkvába jut.

Ruth Fischer állítása bizalmas értesüléseken alapul, amelyek a per idején szerzett részben Wilhelm Piecktól, az akkori német Központi Bizottság tagjától, aki ma Németország szovjet felének államelnöke, részben pedig Maria Reesétől, a Reichstag képviselőjétől, aki Torgler barátnője volt. Ruth Fischer azt mondja:

Pieck aggódott, nehogy Torgler tudomást szerezzen az egyezségről, s a tárgyaláson elfecsegye a titkot afeletti haragjában, hogy róla nem szól a megállapodás. Pieck tehát elrendezte, hogy egy németországi menekült azzal a döbbenetes hírrel érkezen Londonba: Torgler elárulta az antifasizmus ügyét... Pieck küldötte elért Londonba, és át is adta az üzenetet, de minthogy Torgler nem fedte fel a Dimitrov biztonságáról szóló egyezséget, a dolog értelmét veszítette, s a hamis vádak felhasználása szükségtelenné vált.

Nekem magamnak nincsenek első kézből származó értesüléseim az állítólagos megegyezésről. Emlékszem azonban, hogy Münzenberg ismételten és jelentősen figyelmeztette stábját: *ne építsünk Torglerre*. Ebben az intésben az rejlett, hogy Torgler esetleg gyengének bizonyul, s talán még köpönyeget

* Vö. Michael Padev: *A Bulgarian Dictator*. The Contemporary Review, London, 1949. október.

** Franz Borkenau: *European Communism*. London, 1953; és Ruth Fischer: *Stalin and German Communism*. Harvard, Massachusetts, 1948.

is fordít. Ez a gyanú azonban nem függ feltétlenül össze a Dimitrov biztonságára vonatkozó állítólagos megállapodással.*

Ha valóban létezett a titkos megállapodás, az csak újabb szeme lenne a két totalitárius rendszer közötti földalatti kapcsolatok láncának, amely a náci hatalomra kerülésétől húzódott egészen a Hitler-Sztálin-egyezmény** aláírásáig. Ám még ha ez is lett volna a helyzet, Dimitrov vállalta a veszélyt, hogy a per folyamán annyira feldühíti a náciakat, hogy azok felmondják a megállapodást; az ő személyes bátorsága tehát mindenképpen tiszteletre méltó marad. Szánalmas szerepe, amelyet később a Komintern főtitkáraként, majd a Sztálin-Tito konfliktusban játszott, csupán azt bizonyítja, hogy a kommunisták képesek oroszlánokként viselkedni ellenségeikkel szemben, miközben kiségerként hunyászkodnak meg a hierarchiában felettük állók előtt.

Így végződött a két nagyhatalom homéroszi szembevetődése. Megtanultam belőle, hogy a propaganda-háborúban a féligazság erősebb fegyver, mint az igazság, valamint azt, hogy aki védekezik, elveszett. És mindenekelőtt azt tanultam meg, hogy ezen a téren a demokráciák mindig hátrányban lesznek a totalitárius rendszerekkel szemben. Münzenberggel töltött éveim során szkeptikus lettem a Nyugat esélyeit illetően az olyan ellenfelekkel szembeni „pszichológiai hadviselésben”, mint Hitler és Sztálin. Mert hatékony és eredményes pszichológiai hadjáratához pontosan azokat az elveket és értékeket kell sutba dobni, amelyek nevében a Nyugat belekezdené.

* Torgler egyébként egy koncentrációs táborban túlélte a háborút, s most egy német kisváros szociáldemokrata pártszervezetének tisztviselője. Esete ismét azt bizonyítja, hogy ilyen körülmények között a túlélés feltétele és záloga a színtelenség és a háttérben maradás képessége lehet. Torglernek valahogyan még a saját perének tárgyalásán is sikerült észrevétlenné maradnia.

** Molotov-Ribbentrop-paktum; 1939. augusztus 23.

A VÖRÖS EMINENCIÁS

Münzenberggel való első találkozásom mély benyomást tett rám. Igen megkedveltem őt, s ez a vonzalom egészen Willy 1940-es meggyilkolásáig tartott.

Willy thüringiai munkáscsaládban született; fiatalkorában hat évig egy cipőgyárban dolgozott. Amikor megismerkedtünk, negyvennégy éves volt; alacsony, szögletes, zömök figura, széles vállakkal és vaskos végtagokkal - olyan benyomást keltett, mint egy úthenger. Arca egy fametszet egyszerűségét sugározta, de volt benne valami elemi kedvesség és barátságosság. Széles és kedves thüringiai dialektusa és közvetlen modora enyhítette személyiségének letaglózó hatását. Ádáz, demagóg és ellenállhatatlan szónok volt; született népvezér. Nyoma sem volt benne az arroganciának vagy nagyképűségnek, de lényéből olyan tekintély áradt, hogy nemegyszer láttam szocialista minisztereket, bankárokat és osztrák hercegeket iskolásfiúkként viselkedni a jelenlétében. Egyetlen modorossága az volt, hogy a beszélgetések során acélszürke szemének gyors villanásával adott nyomatékot egyes fontos részleteknek. Ilyenkor mindig felvonta szemöldökét, s bár a szikrát minden esetben mosoly követte, hatása a hallgatóra többnyire olyan volt, mint egy villámcsapás. Munkatársai rajongtak érte, az elvtársnők imádták, s mindenki tudta, hogy magántitkára, a magas, sánta, szerény ifjú Hans Schultz nemegyszer hajnali háromig vagy négyig is dolgozik, hogy formába öntse az ötleteket, amelyek szünet nélkül áradtak Willy kiapadhatatlanul termékeny elméjéből. Willy ugyanis csak *vázlatokat* vagy *téziseket* diktált, amelyek többnyire valahogy így hangzottak:

Írjon Feuchtwangernek! Mondja meg, hogy megkaptuk a cikkeket, s a többi. Kérje meg, hogy írjon nekünk egy röpiratot, tízezer példányt be kell juttatni Németországba, életben tartani a kulturális örökséget, s a többi, a többit ő majd tudja, csók és ölelés. Azután, Hans, vegyen egy meteorológiai könyvet, nézze meg, milyen a széljárás a Rajna vidékén, tudja meg, hány röpcédulával lehet megterhelni egy

léggömböt, és hogy a Franciaországban felbocsátott léggömbök feltehetőleg Németország mely területein érnek földet, s a többi. Azután, Hans, vegye fel a kapcsolatot néhány luftballongyártóval, mondja meg nekik, hogy venezuelai exportról van szó, és kérjen árajánlatot tízezer darabra. Azután, Hans...

Willy két okból is kivételes helyet foglalt el a Komintern-hierarchiában. Először is: nem politikus volt, hanem propagandista; nem teoretikus, hanem „aktivista”; a gyakorlat embere. Nem vett részt a frakcióharcokban, amelyek nagyjából kétévenként földrengésként rázták meg a kommunista világegyetemet. Nem ügyeskedett pozíciókért, s hidegen hagyták a pártvonal dialektikusan helyes értelmezése körüli összezsapások is.

Másodszor: Willy egy világméretű és komoly erőt képviselő szervezet, a Nemzetközi Munkássegély (IWA) vezetője volt. A szervezetet a párton belül így is nevezték: a *Münzenberg-tröszt*.

Az IWA-t Moszkva önálló intézményként kezelte, s így nem tartozott a helyi kommunista pártok felügyelete vagy irányítása alá. Willy tehát hallatlan mértékű függetlenséget és cselekvési szabadságot élvezett e nemzetközi fontosságú területen; nagyobb, mint bármely más Komintern-vezér, s a *Münzenberg-tröszt* újságjai, folyóiratai, filmjei és színpadi produkciói a propaganda olyan módszereit is alkalmazhatták, amelyek élesen különböztek a pedáns és szektariánus hivatalos pártsajtó nyelvezetétől és eszközeitől. Willy bámulatos eredményessége, liberalizmusa meg a képmutatás és szörszálhasogatás iránti alig leplezett megvetése szívből jövő ellenségességet váltott ki a pártbürokrácia köreiben. Különösen a német pártvezetők - Ulbricht, Pieck, Eisler és társaik, akik ma Németország keleti zónájában uralkodnak - utálták, és szüntelenül azon munkálkodtak, hogy megbuktassák. Az 1937-es nagy tisztogatás idején aztán sikerült nekik.

Willy 1929 szeptemberében alapította meg híres trösztjét Berlinben. Ifjúkorában, a cipőgyárban eltöltött évek után Svájcba emigrált, ahol gyógyszerészsegédként dolgozott. Az első világháború alatt

Zürichben a száműzetésben élő Lenin, Trockij, Buharin és más bolsevikok köreihez csatlakozott. 1917-ben kiutasították Svájcból, ekkor visszatért Németországba, beállt a Forradalmi Spartakus-Bundba, s 1919-ben a Spartakus oldalhajtása, a német kommunista párt egyik alapítója lett. Első propagandista kezdeményezéseivel fiatal fiúkat és lányokat vett célba; 1920-ban, amikor Moszkvában megalapították a Kommunista Ifjúsági Internacionálét, Willyt választották elnökül. Soha olyan sok és olyan csinos lány nem masírozott a politikai demonstrációkon, mint az ő elnöksége idején.

Egy évvel később, amikor Oroszországban a polgárháború után kitört az éhínség, a Komintern Harmadik Kongresszusa segélykéréssel fordult a világ munkásaihoz és szocialistaszimpatizánsaihoz. A kérést az IWA megalapítása követte, a szervezet feje Willy Münzenberg lett. A siker azonnali volt, és elképesztő, bár nem teljesen olyan, mint eredetileg szeretnék volna. Kifejezetten élelmiszersegélyekre gondoltak, ám az IWA az első két évben mintegy ötven hajórakományra való adományt: gyógyszert, traktorokat, varrógépeket meg ezerféle egyébét gyűjtött össze és küldött Oroszországba. A küldemények mennyisége és vegyes összetétele a földrésznyi méretű éhező országon nem sokat segített, de közvetett propagandahatása kiszámíthatatlan volt. Münzenberg a tömegpropaganda egy új technikáját találta meg. A dolog egy egyszerű megfigyelésen alapult: ha az ember pénzt ad valamilyen célra, a dologban érzelmileg érdekeltté válik. Minél nagyobb az áldozat, annál erősebb lesz a kötelék, feltéve, hogy a célt, amire a pénzt gyűjtik, színesen, fantáziát és szívet megmozgatóan tálalják az adakozó elé. Ez pedig éppen Willy specialitása volt. A munkásoktól például nem jótékonykodó alamizsnát kunyerált, hanem megkérte őket: az orosz néppel való szolidaritás nevében ajánlják fel egy nap jövedelmüket. Az adakozás helyett a *szolidaritás* lett az IWA kulcsszava. Az adakozók - illetve a szolidárisok - IWA-bélyegeket, -jelvényeket, -kitűzőket, az oroszországi mindennapok életéről festett színes képecskéket meg Marx- és Lenin-mellszobrocskákat kaptak, s minden adomány egyben kapocs lett a szervezet és az adományozó között.

Willy rátalált valamire, amit később a Világszövetség a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére nevű szervezeténél, s annak sokféle: kínai, spanyol és egyéb segélykampányainál is alkalmazott - a jótékonyság a politikai akció szekere lehet.

A Nemzetközi Munkássegély tevékenysége, akárcsak utódáé, a Világbizottságé, rövidesen az eredeti emberbaráti céltól igencsak távolra vezető medrekbe ágazott szét. A mozgókonyhák, amelyeket az IWA az éhínség sújtotta Oroszországban működtetett, a következő években megjelentek a szociális konfliktusokkal küszködő országok városainak munkásnegyedeiben: Németországban az infláció alatt, Japánban az 1925-ös sztrájkok idején, Angliában pedig az 1926-os általános sztrájk heteiben. A segélykampányokat támogató röpiratok és kiadványok előállítására lassan a tröszt saját kiadóvállalatává, könyvklubokká, napilapokká és folyóiratokká terebélyesedett. 1926-ra Willynek már két tömegesen terjesztett napilapja volt Németországban: a *Berlin am Morgen* és a *Welt am Abend*; övé volt a milliós példányszámú, hetenként megjelenő *Berliner Illustrierte Zeitung*, a *Life* kommunista megfelelője, és egy egész sor egyéb kiadvány, többek közt technikai jellegű lapok fotográfusoknak, rádióamatőröknek és így tovább; természetesen mindegyik finom és közvetett kommunista hangoltsággal. Japánban - hogy egy távoli példát is említsek - a tröszt tizenkilenc napi- és hetilapot tartott közvetve vagy közvetlenül a befolyása alatt. Támogatott abban az időben igen divatos és népszerű kommunista avantgárd darabokat és filmeket; köztük Eisenstein és Pudovkin legjobb alkotásait, amelyek Oroszországban készültek a MEZSRABPOMFILM-nél (a MEZSRABPOM a Nemzetközi Munkássegély orosz rövidítése).

A *Münzenberg-tröszt* néhány év alatt eljutott az éhező gyermekeknek létesített leveskonyháktól az *Ázsiai Vihar* hadművelet megindításáig. A párizsi Segély-világbizottság néhány hónap alatt hasonló úton vált kegyes emberbaráti intézményből a német földalatti ellenállási mozgalom szervezetévé s jól álcázott kommunista propagandaügynökséggé a világon mindenütt. Ahogy Ruth Fischer rámutatott: Münzenberg

egy újfajta kommunista szerveződési formát talált fel, az *álcázott frontot*, s a liberális szimpatizánusokban, a haladó érzelmű társutasokban új szövetségesekre lelt:

A kommunista gondolat szociáldemokraták és liberálisok közti terjesztésének korabeli sikere a párizsi *Ce Soir* és a New York-i *P.M.* kiadása, s hogy festők, írók, orvosok és ügyvédek ezrei dalolták és mormogták a sztálini tanítás felhívított változatát - mindennek gyökere Willy Münzenberg *Nemzetközi Munkássegély* szervezetében keresendő.*

A hivatalos pártbürokrácia nem csak Willyt gyűlölte; munkatársai - a *Münzenberg-legénység* - iránt is ellenszenvvel viseltetett. Ez a külső nyomás meghitt klikké, egyfajta párton belüli párttá formálta Willy környezetét. Az itt uralkodó hangulat a forradalmi bajtársiasság és egy jóindulatú despota körüli udvaronci rivalizálás sajátságos keveréke volt. Ahogy az már a német pártban szokás, az egész stáb, még a takarítónő és a sofőr is - akik szintén emigráns párttagok voltak -, Willynek szólították és tegeztek a főnököt. A stílus közvetlen és bizalmas volt; rangkülönbség - elvben - nem létezett, és - elvben - mindenki egyforma fizetést, a párt által meghatározott havi ezeröttszáz frankot kapott. A valóságban a fizetéseket természetesen különböző költésértételek egészítették ki, s itt már éppoly szigorúan érvényesült a hierarchia, mint bármely minisztériumban vagy üzleti vállalkozásnál. Bár Willyre nem hatott a hízelkedés, és megvetette a talpnyalást, mindannyian éberren figyeltük kedélyállapotát, óvakodtunk attól, hogy ellentmondjunk neki, vagy magunkra vonjuk neheztelését, s amikor a falon áttörő tank lendületével berontott egy-egy szobába, mindannyian úgy fürkésztek arcán a napsütés vagy vihar jeleit, mint bármelyik burzsoá hivatal alkalmazottai.

Willy belső körét ebben az időben a következő személyek alkották: Babette Gross, a felesége; helyettese, Otto Katz; s a *három testőr*: Hans, a tit-

* Ruth Fischer: i.m.

kár, Emil, a sofőr, valamint Jepp, a testőr és minden.

Babette - leánykori nevén Thuring - Potsdamban született; egyetlen leánytestvére volt. Magas volt, előkelő megjelenésű, szép arcú, s munkájában valami szelíd, nyájas módon hatékony és eredményes. Az ember azt hihette volna, hogy a hűvös, nemes Babette és a szögletes, proletár külsejű Willy nemigen férhetnek össze, de szemmel láthatóan teljes harmóniában éltek, s a maguk módján mindketten oly nemes viselkedésűek voltak, hogy tökéletesen összeillő pár benyomását keltették.

A vad húszas években, amikor szüleik világa végérvényesen összeomlott, a Thuring lányok kirepültek a családi fészekből, és belevetették magukat az inflációs évek radikális és bohém életébe. Beléptek a kommunista pártba, s házasságkötés nélkül együtt éltek annak két legkiemelkedőbb vezetőjével: Babette Willy Münzenberggel, nővére, a törékeny, sötét hajú, életvidám Greta pedig Heinz Neumannal. Willyt 1940-ben gyilkolták meg Franciaországban, Heinet 1938-ban, a tisztogatások idején Moszkvában. Greta három évet töltött egy szovjet kényszermunkatáborban Karagandában, majd a GPU 1940-ben átadta a Gestapónak, s újabb öt évig egy ravensbrücki koncentrációs táborban élt. Önéletírása (*Under Two Dictators*, London, 1949) a hasonló témában írt két-három legfigyelemreméltóbb könyv között foglal helyet. Ma Babette és Grete is Németországban él; a kommunistaellenes tábor aktív tagjai.

Willy következő legfontosabb munkatársa, jobbkeze volt Otto Katz. Otto mindenben tökéletesen kiegészítette őt; megvolt benne minden olyan tulajdonság, ami Willyből hiányzott - és viszont. Willy nehéz természetű, szigorú vezető volt; Otto nyájasan és finoman állt hozzá a dolgokhoz. Willy úgy nézett ki, mint egy thüringiai falu cipésmestere; az ember szinte látta, ahogy ott ül bőrkötényben az alacsony kisszéken, és egy légkalapács erejével veri a faszegeket egy ócska csizma talpába. Otto sötét hajú volt, csinos, és áradt belőle valami fáradt, másnapos báj. Az a fajta ember volt, aki, ha rágyújt, mindig behunyja a fél szemét; ez a szokása annyira

megrögződött, hogy amikor mélyen elgondolkodott valamiben, akkor is be-behunyta az egyik szemét, ha éppen nem is dohányzott. Willy csak anyanyelvét ismerte; Otto németen kívül folyékonyan beszélt franciául, angolul, oroszul és csehül. Willy képtelen volt akár egyetlenegy épkézláb bekezdést is leírni; Otto rutinos újságíró volt, több könyvet is írt és szerkesztett - egy kivételével mindegyiket névtelenül.* Prágából származott; a híres liberális berlini hetilapnak, Leopold Schwarzschild *Das Tagebuch*jának kereskedelmi igazgatója, majd Erwin Piscator kommunista színpadi produkcióinak impresszáriója volt, innen a Münzenberg-tröszt egyik kiadóvállalatához került; később a moszkvai MEZSRABPOMFILM-nél dolgozott (itt találkoztunk először), azután Párizsban a Segélyvilágbizottság, majd a Spanyol Segélybizottság szervezője; ezután pedig a Spanyol Sajtóügynökség igazgatója lett, utána pedig a kormány francia lapoknak és politikusoknak szánt titkos propagandaalapjának kezelője. Ő volt a láthatatlan Willy utazó nagykövete; rendszeresen látogatott Angliába és Hollywoodba, hogy pénzt gyűjtsön és antifasiszta bizottságokat szervezzen. Mindenütt voltak politikai kapcsolatai; kedvelték az asszonyok, kivált a középkorú, jóakarátú és politikai aktivitással megáldott fajta, s Otto ügyesen és tapintatosan használta fel őket, hogy egyengessék útjait.

Otto pártszervezettől kapott feladatainak egyike természetesen Willy megfigyelése volt; Willy tudta ezt, de nem törődött vele. Szüksége volt Ottóra, de nemigen igyekezett palástolni iránta érzett megvetését. Amikor egyszer megkérdeztem Willyt, hol találkozott vele először, kedves thüringiai akcentusával így felelt: *A Landwehr-csatornából halásztam ki.* A Landwehr-csatorna egy keskeny berlini vízfolyás

* *Neun Männer am Eis.* Berlin, 1929. *The Brown Book of the Hitler Terror.* (Névtelenül.) London, 1933. *The Reichstag Fire Trial - The Second Brown Book of the Hitler Terror.* (Névtelenül.) London, 1934. *Hitler Prepares for War - The Third Brown Book.* (Névtelenül.) London, 1936. *The Nazi Conspiracy in Spain by the Editor of the Brown Book of the Hitler Terror.* London, 1937.

volt, amelybe hagyományosan a dögöket dobálták, s előszeretettel választották céljuk eszközeként az öngyilkosjelöltek is. Otto a húszas évek elején-úgy tűnik - zavaros anyagi helyzetbe került, s azt mondta Willynek, hogy vagy munkát ad neki, vagy bele kell hogy ölje magát a csatornába. Amikor Willy 1938-ban szakított a Kominternnek Otto volt az első, aki hátat fordított neki - egyébként senki sem várt tőle mást. Amikor Ottót utolérte végzete, és 1952-ben Prágában azzal a képtelen váddal, hogy angol kém és cionista összeesküvő, felakasztották, volt barátai, munkatársai és politikai ismeretségei közül senki nem emelte fel a hangját a védelmében.

Otto mindeme tulajdonságai ellenére igen szeretetreméltó ember volt. Megvolt benne a kalandor nemessége, tudott melegsívű lenni, és segítőkész - ameddig ez nem ütközött az érdekeivel. Spanyolországi bebörtönzése idején szabadon bocsátásomért nemzetközi kampányt kezdeményezett, amelynek kiterjedtsége és hevessége egyáltalán nem állt arányban pártbeli jelentőségemmel. Amikor végül visszatérhettem Párizsba, kezében nagy csokor virággal várt a Gare du Nord-on s ölelésünk - ez volt az utolsó - őszintén baráti volt, és meleg. Volt egy borúsan rokonszenvező megjegyzése, amelyet soha nem fogok elfelejteni, s amelyet a *Nyílvessző a végtelenbe* című könyvemben is idéztem: *Mindannyiunknak megvannak a magunk különböző kisebbségi komplexusaink, de a tied nem komplexus: az egy katedrális.*

Ottóval kapcsolatos legélénkebb emlékeim nem függenek össze a politikával. Reggelenként olykor találkoztunk a Rue de la Conventionon lévő élelmiszerkereskedésben. Ekkoriban még egyedül éltem, s magam intéztem a bevásárlást; Otto csinos kis felesége, Ilschen pedig szeretett sokáig aludni, úgyhogy nemegyszer összefutottam a nyakkendő nélküli, borotvátlan Ottóval, amint felhajtott kabátgallérral, kezében bevásárlószatyorral éppen a halaskofával alkuozott; bal szemét alamuszin behunyta, s arcán ugyanaz a kedves komolyság ült, mint amikor Miss Ellen Wilkinson képviselőnővel vagy Mademoiselle Geneviève Tabouis-vel, a valahai Oeuvre vezércikkíró-orákulumával beszélt. Meg kell jegyeznem, hogy a

kapcsolatok teljességgel funkcionálisak voltak; Otto mindig teljes mértékben arra koncentrált, amivel éppen foglalkozott: Nemzeti Front vagy hal - mikor melyik.

Barátok azonban csak később lettünk. Eleinte nem jöttünk ki egymással, s ő volt az, aki finoman és gyorsan elintézte, hogy Münzenberg-stábbeli karriernek vége legyen. Az udvari intrikák és kegyhajhászás Willyt körülvevő légkörében elkerülhetetlen volt, hogy érkezésem pillanatától kezdve riválisának tekintsen. Mindketten több nyelven beszéltünk, polgári világból érkeztünk, hasznos kapcsolatokkal rendelkezünk nem kommunista körökben is, s mindketten dinamikusak voltunk, éberek és hatékonyak. Ez a típus ritka madár a kommunista pártban, s nem is marad itt meg soká, mert a szigorú fegyelmet rosszul viseli. Itt azonban véget is ért a hasonlóságunk, mert Ottónak politikai ambíciói voltak, én pedig tisztában voltam vele, hogy erre a pályára tökéletesen alkalmatlan vagyok. A párttal kapcsolatos terveim kimerültek abban, hogy szolgáljak; azt akartam, hogy a párt hasznomat vegye. Ez az alárendeltség és a névtelen hasznosság iránti vágy szöges ellentétben állt más területen való törekvéseimmel és hiúsággal, Otto azonban ezt nem tudhatta, s indítékaim komolyságában sem hihetett. Ami Willyt illeti; tisztában voltam vele, hogy mielőtt a Kreml kakasa hármat kukorékol, Otto elárulja őt, de a jelleme felismerésében való tévedhetetlen ösztönrel azt is tisztán látta, hogy éppen a párttal való kapcsolatomban uralkodó puritánság és naivitás miatt soha nem lehetek igazi és fontos tagja a *Münzenberg-legénységnek*. A pártbürokráciával való szüntelen harcban Willy nem engedhette meg magának, hogy környezetében puritánokat és ártatlanokat dédelgessen. A dolgok természetéből adódóan csupán kétfajta embernek vehette hasznát: az olyanoknak, mint Otto, akiknél tudta, hogy mire számíthat, s akikkel a viszony higgadt adokkapok számításokon alapulhatott; s az olyanoknak, mint Hans és a *három testőr*, akik vakon és feltétel nélkül voltak a hívei. A magamfajta pszichikai korcsok a magas feszültségű, áramvonalas *Münzenberg-trösztben* nyilvánvalóan nem voltak használhatók.

A Reichstag-perben két nappal 1933 karácsonya előtt hirdettek ítéletet. Amikor a nagy mutatvány véget ért, beállt a szokásos és elkerülhetetlen antiklimax. Előkészületben volt a *Dimitrov kontra Göring* - a *Második Barna könyv*. Irodáinkban hatalmas rakásba gyűltek az újságkivágások, dokumentumok és röpiratok, s Willy úgy döntött, az összegyűlt anyagot antifasiszta archívummá kell fejleszteni, amelyből idővel egy szabad német könyvtár kerekedhet ki majd.* Engem jelölt ki, hogy dolgozzam az Archívum létrehozásán, és nekem meglehetősen kedvem telt ebben a tevékenységben, bár a megbízás egyértelmű lefokozás volt, s pontosan éreztem, hogy meg vannak számolva a *Münzenberg-tröszt*nél hátralévő napjaim.

Valószínűleg sikerült volna elosztatnom Otto féltékenységét, s megtartanom az Archívumban szerény beosztásomat. Csakhogy egy másik vonatkozásban sokkal fontosabb problémával szembesültem. Most először lettem hivatásos kommunista, aki a párttól kapja a fizetését. Hivatalosan természetesen a Segélyvilágbizottság alkalmazásában álltam, de fizetésem az IWA folyósította; ami voltaképpen azt jelentette, hogy egy *frontszervezethez* beosztott pártmunkás vagyok, s egyáltalán nem volt ínyemre ez a gondolat. Soha nem akartam pártbürokrata lenni, s mindig mélységesen ellenemre volt mindennemű politikai hivatal. A dolog talán még cionista időszakomban kezdődött, amikor megtanultam megvetni a mozgalom fontoskodó, pöffeszkedő hivatalnokait, s még jobban elmélyült, amikor megismertem a Komintern politikai gépezetét. A pártért akartam élni, nem a pártból; az volt a vágyam, hogy amatőr, s ne hivatásos kommunista legyek.

Ez a magatartás talán nem illik egy marxistához. Meglehet, hogy egyfajta kispolgári romanticizmus jut benne kifejezésre, s bizonyos, hogy egészen eretnek dolog, ha arra gondolunk, milyen fontosnak tartotta a hivatásos forradalmárok szerepét Lenin. De hát nem tehettem róla. A *Münzenberg-tröszt*nél uralkodó légkör sokkal liberálisabb és könnyedebb volt, mint va-

* Az Arago Boulevard-on helyet kapott könyvtár egyben a Nemzetközi Munkássegély illegális francia részlegének főhadiszállása volt.

lamely ortodox párthivatalé, s az embernek nem kellett attól rettegnie, hogy egy elővigyázatlan megjegyzését a fejére olvassák majd, ha a számonkérés napja elérkezik. Ám pontosan tudtam, hogy ha csak néhány évet töltök el a Münzenberg-stábban, nyoma sem marad csekélyke függetlenségemnek és önbecsülésnek.

Válaszúthoz értem. Vagy karriert csinálok Münzenbergéknél, ahogy valaha Ullsteinéknél tettem, s leszek hivatásos kommunista, vagy valahogy másképp kell élnem és biztosítanom anyagi függetlenségemet. Ereztem, hogy egész további életem függ ettől a választástól, s ahogy minden eddigi fontos fordulópontnál, szinte magától született meg a döntés, anélkül hogy a prókat és kontrákat hosszasan mérlegeltem volna. 1934 elején lemondtam életem első és egyetlen fizetett párttiszttségéről, s vita és keserűség nélkül váltam el Ottótól és Willytől.

Miután elhatároztam, hogy nem teszem karrierem medrévé a kommunizmust, nagy nyugalom öntött el, és két könyvet írtam meg gyors egymásutánban. Egyik az első regényem volt; amely soha nem jelent meg nyomtatásban; erre később még visszatérek. A második dr. A. Costler álnév alatt látott napvilágot, és nemzetközi bestseller lett, sőt - ironikus módon - ez volt az egyetlen könyvem, amelynek szerzőjét a kritika ismeretlenül is osztatlan lelkesedéssel köszöntötte. Dr. C. művében még azok a kritikusok sem találtak semmi kivetnivalót, akik következetesen utálták és támadták Mr. K. könyveit. Lábjegyzetben idézek néhány kommentárt.* Az olvasó megbocsáthatónak fogja ítélni ezt az öntömjénezést, ha megtudja, hogy a szóban forgó, dr. A. Costler, A. Willy és mások neve alatt megjelent könyv címe: *A szexuális ismeretek enciklopédiája* volt.

Ez volt az első kötete egy anonim trilógiának, amely bizonyos tekintetben a témakör alapvető szakmunkája lett. A második kötet teljes címe: *Szexuális anomáliák és perverziók; Fiziológiai és pszichológiai kialakulásuk; Diagnózis és kezelés - A néhai dr. Magnus Hirschfeld professzor, a Szexuális Reform Világszövetségének elnöke, a Berliini Szexológiai Tudományos Kutatóintézet igazgatója stb. műveinek összefoglalása. Tiszteletük szerény bizonyítékeként összeállították tanítványai. Szerkesztette dr. Norman Haire Ch. M., M. B., a Szexuális Nevelési Intézet*

* Minthogy nem őriztem meg a korabeli cikkeket és ismertetések, csak a borítón szereplő méltatásokat idézhetem: Világos, tárgyilagos és rendkívül érzékeny. (*New Statesman and Nation*) Orvosoknak és pszichiátereknek nélkülözhetetlen. (*Time and Tide*) Teljességgel felöleli a tárgyat, és naprakész információkkal szolgál. (*The Listener*) Pontos és jól dokumentált. (*Aldous Huxley*) Tartalmazza mindazt az ismeretet, amire egy nem szakmabeli férfinak (vagy nőnek) szüksége lehet. (*The Schoolmaster*) Ezt a monumentális művet csak ajánlani lehet. (*The Medical Officer*)

igazgatója; a Szexuális Nevelés című folyóirat főszerkesztője; a Diákok, pszichológusok, kriminológusok, nevelőtisztek, bírók és pedagógusok kézikönyvének szerkesztője.

A harmadik könyv eredeti francia kiadásának címe: *L'Encyclopedie de la Famille*; angliai kiadásának különös történetét később ismertetem.

Az első könyv egyes fejezetei két másik szerző tollából valók; a másodikat egyedül írtam, a harmadikban néhány fejezet Manes Sperber műve; Sperber, mielőtt regényírói hírnévre tett szert, gyakorló pszichoterapeuta volt.

Mindhárom könyv 1934 és 1939 között keletkezett; különböző politikai tevékenységek, börtönbüntetések és saját nevem alatt megjelent könyvek megírásának időhasadékaiban.

A szexuális ismeretek enciklopédiája hat részre tagolódik. Az első a nemi vágy fizikai és pszichológiai megnyilvánulásaival foglalkozik a kisgyermekkortól a felnőttkorig, a második a szerelem fiziológiájával és pszichológiájával, a harmadik a terhességgel és a gyermekszüléssel, a negyedik a frigiditással, az impotenciával és más közös rendellenességekkel, az ötödik az ismertebb szexuális aberrációkkal, a hatodik pedig a prostitúcióval és a nemi betegségekkel. A harmadik és a hatodik részt egy német szakember, dr. Lewy-Lenz írta (neve a francia kiadásban Lery-Lenzre „változott”), a prostitúcióról szóló fejezet pedig a kiadó, A. Willy műve; neve a szerzők közt is szerepel.

A trilógia második kötete az volt, amit a cím takar: a terület ismert szaktekintélye, dr. Magnus Hirschfeld életművének összefoglalása. A „tanítványok”, akik az alcímben szerzőként vannak feltüntetve, én magam vagyok, az angol kiadást azonban jócskán kibővítette és átdolgozta a szerkesztő, Norman Haire.

A harmadik kötet a házasság pszichológiájának az adleri iskola (Manes Sperber és Fritz Künkel) szemlélete alapján megírt kézikönyve. A szöveghez az angol kiadó tudtom és beleegyezésem nélkül (internáló-

táborban voltam, amikor a könyv nyomdába került) hozzátette az első kötet pszichológiai fejezeteit, s további részekkel is kibővítette az eredetitől eltérő cím alatt megjelentetett kötetet.

Két okom is volt rá, hogy megírjam ezeket a könyveket. Először is: valamiből élnem kellett a száműzetés nyomorúságos éveiben. Másodszor pedig: a tudományos ismeretterjesztő írások iránti szenvedélyem soha nem hunyt ki véglegesen, s paradox módon minden tudomány közül a legkevésbé ismert éppen a szexológia.

Első találkozásom e tudománnyal még Ullstein-szerkesztő koromra esett. 1932 tavaszán, röviddel azelőtt, hogy elvesztettem az állásomat, néhány héten át tanulmányoztam azt a csodálatra méltó kutatómunkát, amit dr. Magnus Hirschfeld a Sexualwissenschaftliches Institutban végzett. A Vossische Zeitung ismertségének és tekintélyének köszönhetően jelen lehettem több, tipikus betegekkel folytatott feltáró, illetve terápia jellegű beszélgetésen. Hogy jelenlétem ne legyen feltűnő, fehér köpenyt adtak rám, és úgy mutattak be, mint a doktor úr asszisztensét - így született meg a majdani dr. Costler.

A páciensek hétköznapi emberek voltak, akik semmiféle feltűnést nem keltenének egy nagyváros arctalan tömegében. Különösen élesen emlékszem egy fiatal és rokonszenves elektromérnökre, egy hatalmas termetű és joviális vasúti hordárra és egy középkorú könyvelőre. Az ifjú mérnök rejtett homoszexuális volt, bár homoszexualitásról még csak nem is hallott soha; úgy érezte, bűnöző, vagy legalábbis szellemileg sérült. Két ízben kísérelt meg öngyilkosságot, és visszatérő ájulásrohamok kínozták. A herkulesi termetű hordár *pszeudo-hermafrodita* volt, a könyvelő pedig *ejaculatio praecox*-ban szenvedett, ami megkeserítette amúgy harmonikus házasságát. És így tovább. Olvastam Freudot, Adlert, Jungot és Steckelt, de soha nem hittem volna, hogy az utcán járó-kelő emberek ennyi titkos tragédiát hordoznak magukban. Húsz évvel később a Kinsey-jelentés kijózanító csapásként érte az amerikai közvéleményt, de a modern, lelki pestisre vonatkozó konkrét adatokkal 1932-ben még csak Hirschfeld berlini intézete rendelkezett. A ná-

ci hatalomátvétel előtti kaotikus társadalmi helyzet, a reménytelenség, a nihilizmus és nagy tömegeknek a hisztéria peremére való sodródása az erkölcsi válságot törvényszerűen elmélyítette, és kíméletlen, éles fényben mutatta meg.

Írtam egy cikksorozatot, melynek ténytartalma annyira megdöbbenő volt, hogy a *Vossische* nem merte leközoelni. Mottóként a *Sexualwissenschaftliches Institut* bejárata fölött díszelgő felirat szolgált: AMORI ET DOLORI SACRUM - a szeretet és a szenvedés szent dolgok. Idézek néhány bekezdést, amelyek akár a később megírt könyv mottójául is szolgálhatnának, s bizonyára megmagyarázzák feltámadt érdeklődésemet:

A hatvanmillió német állampolgár közül körülbelül félmillió a homoszexuális, s ez a félmillió ember a törvénnyel való folyamatos konfliktusban él.

A hatvanmillió Németsországban minden évben több terhességet szakítanak meg illegálisan, mint ahány gyermek megszületik.

A születésszabályozás, minden nemzet sorsának legmeghatározóbb tényezője tiltott tevékenység. A fogamzásgátló eszközök reklámozása és árusítása tilos; az ilyen készítmények és készülékek évi kilencvenmillió forgalma mögött évi kilencvenmillió jól vagy alig leplezett törvénysértés lapul.

Már ezek a bevezető állítások is elegendőek ahhoz, hogy agyunkban egy egészen képtelen gondolat fészkeljen meg: a normális szexuális tevékenység napjainkban gyakorlatilag a törvény sáncain kívülre került.

A film, a rádió és a sajtó arról beszél, hogy az 1914-es nagy kataklizma forradalmasította korunk erotikus szokásait. A kínai fal valóban leomlott, de romjain a háború utáni új erkölcsök világának nevezett őserdő tenyész. Hamis felvilágosodás inflációjának áldozatai vagyunk; röpiratok terjednek milliószer, s terjesztik a tökéletes házasság, életvitel és szerelem receptjeit; testünkért és lelkünkért a

pszichoanalitikusok, az údvhadsereg, nudista próféták, államügyészek, lesbikusklubok és zsarolók versengenek. A tabukat leromboltuk, de helyükbe csak főtlen szlogeneket és frázisokat állítottunk. Erősz labirintusának magányos vándora ma társtalanabb, mint valaha.

A háború előtti világ gazdasági káoszában emberek milliói éheztek. A háború utáni valóság szexuális káosza hasonló mértékben rázta meg az emberiséget, s éppúgy nem tudta megválaszolni milliók kérdéseit: hogyan elégítsék ki ösztöneiket, s hogyan oldják fel a tragikus konfliktust a mesterségesen túlpörgetett vágy s a szigorú korlátokat állító törvények és szokások között.

Vajon történt-e a tabuk oly boldogan ünnepeelt leomlása óta bármiféle változás? Szokásaink forradalma valóban egészségesebbé, jobbá tette életünket? Ennek az optimista elképzelésnek semmiféle bizonyítéka nincs. Városunk közvéleménykutatásai és statisztikái, a kávéházak, bárók és tavernák bizonyossága éppen az ellenkező következtetésre adnak okot.

Roppantul érdekelni kezdett a szexológia, mint civilizációnk válságának egyik árulkodó vetülete. Arra nem gondoltam, hogy könyvet (sőt mintegy félmillió szavas trilógiát) írjak a témáról, csupán az a reményvesztett helyzet hozta magával a dolgot, amelyben a kommunizmusból megélni nem akaró kommunista számúzótként találtam magam. Egyetlenegy francia kiadó sem akarta megjelentetni a *Vörös napokat*; egyetlenegy francia színház sem akarta műsorára tűzni a cég darabjait, s egyetlenegy francia lapnál sem sikerült munkát találnom, mert franciaságom - bár a nyelvet folyékonyan beszéltem - a tökéletestől messze állt. Így aztán amikor egy kiadó arra biztított, hogy írjam meg a szexuális ismeretek népszerű enciklopédiáját, amelyben minden megtalálható, amire csak az átlagolvasó kíváncsi lehet, örömmel fogadtam el az ajánlatot. Kaptam vagy tucatnyi ismert könyvet és forrásmunkát, Mantagezza *Die Hygiene der Liebjétől* Van de Velde *Ideal Marriage*-éig, s ezekből szűrtem ki és állítottam össze - napi körülbelül négyezer szavas sebességgel - az enciklopédiát.

A könyv hat vagy nyolc hét alatt készült el, s háromezer frankot kaptam érte - ez abban az időben körülbelül negyven angol fontot ért. A tiszteletdíj magában foglalta mindennemű jog vételárát, úgyhogy a további kiadásokból semmiféle jövedelem nem származott. Amikor a könyv az egész világon bestseller lett, a kiadó úgy érezte, valamit még a szerződésben foglaltakon felül is fizetnie kell, s ekkor további húsz fontot folyósított nekem. Az utolsó angol nyelvű kiadás 1944 januárjában jelent meg, ezzel a felirattal: *Új, olcsó kiadás. Ára 25 penny. Ez a könyv már több mint 75.000 példányban kelt el!* A francia, amerikai, spanyol és olasz kiadásoknak hasonló sikerük volt; más nyelven való megjelenésről nincs tudomásom.

A szóban forgó kiadóvállalat két budapesti fivér tulajdonában volt. Voltaképpen rokonaim voltak; ez az egyik pont ebben a fejezetben, amit kényelmetlen bevallanom.

A *Nyílvessző a végtelenbe* című könyvben már említettem, hogy anyám konzervatív és áporodott, közép-középosztálybeli családjának egyik hölgy tagja a viktoriánus melodramák legjobb hagyományainak megfelelően hozzáment egy gazemberhez, s a család a rossz házasságnak köszönhetően az 1890-es években tönkrement. A két fivér ebből a házasságból származott. Gyermekkoromban jól ismertem, később azonban szem elől veszítettem őket, mígnem egyikük fel nem bukkant Párizsban mint könyvkiadó, és fel nem keresett engem az ajánlattal. Őt a továbbiakban Theodore-nak fogom nevezni, öccsét pedig Freddie-nek.

A két fivér személyisége erősen különbözött. Freddie atyja jellemét örökölte; a Duna és Levante közötti színes régió tipikus kalandora volt. Sötét hajú, csinos férfi; arca egy fauné; szemöldöke öszszeért húsos orra fölött. Bolondult a szexért, mint egy cigány hegedűs. Feltűnően öltözködött és viselkedett; bálványozták a nők, szenvedélyes szerencsejátékos volt, és nagyúri módon költekezett. Gyermekkoromban mint a romlottság vakító megtestesülése, minden megvetendő dolog hőse, elkápráztatott. Körülbelül tíz évvel volt idősebb nálam. Ötéves koromban azért csodáltam, mert nyári vakációinkon csirkéket

lopott, kitekerte a nyakukat, és ott helyben megsütötte őket. Amikor tízéves voltam, besurrant atyám öltözőszobájába, hogy ellopjon és elzálogosítson néhány ruhát. Tizenhárom éves voltam, amikor intim kapcsolatot létesített legkedvesebb nevelőnőmmel - lásd *Nyílvessző a végtelenbe*. Freddyben megvolt műfajának minden bája és vonzereje, s ezenfelül, mint azok, akik pusztán a hazugság kedvéért hazudoznak, s hazugságaikat maguk is elhiszik, szinte hipnotikus meggyőző erővel rendelkezett. Hisztériára hajlamos és hipochonder volt; gyáván agresszív, és kétségbeesetten vágyott arra, hogy csodálják és szeressék. Röviden: mintha a pszichopatológiai szakkönyvekből lépett volna elő, ám bájjal és vonzerővel teli.

Theodore, az idősebb fivér Freddie tökéletes ellentéte volt. Gyermekkorában befelé forduló könyvmoly; felnőttként félénk volt, és különböző komplexusok gyötörték. Féltékeny volt öccsére, aki szülei kedvence és a család elkényeztetett géniusza volt. Theodore egyfajta Hamupipóke-komplexusban nőtt fel. Jogot tanult, de a mesterséget soha nem gyakorolta; belekóstolt az újságírásba, de soha nem jutott semmire, amíg Freddie be nem vette a kiadóvállalatba. Ha erősebb jellem lett volna, éppen ellenkező irányba fejlődhetett volna, mint Freddie, de gyenge volt, s tönkretette életét azzal, hogy szüntelenül öccsét akarta utánozni. Becsületes, sőt aggályosan becsületes volt, de Freddie, akinek teljhatalma volt fölötte, fokozatosan megrontotta, Theodore nőfalóként és vivőrként is igyekezett túltenni öccsén, s éppen erre a két dologra volt a legszánalmasabb módon alkalmazatlan. Soha fel nem engedő görcsben élt, s nyomorúság volt látni erőlködéseit.

A családi kapcsolatok olyan síkon működnek, ahol az általános elvárások és ítéletek nem alkalmazhatók. Feszültségek, viták és megbocsátások labirintusa, melynek logikája ellentmondásokra épül, etikája dzsungelben gyökerezik, értékei és kritériumai pedig egy önmagába záruló, görbült terű univerzumhoz hasonlóan torzak és öntörvényűek. Ez a világegyetem tele van emlékekkel, de olyan emlékekkel, amelyekből nem szűrhetők le tanulságok, s átjárja a múlt, amely nem ad irányítást a jövő felé. Ebben a világegyetem-

ben minden krízis és kiengesztelődés után újra kezdődik minden, s a történelem mindig ott nyugszik az időszámítás kezdetén. Ez magyarázatot adhat arra, hogy miután Freddie és Theodore úgy átverték, mint aranyásók a kóristafiút, egy évvel később egy második könyvet is írtam nekik. Megint átverték, de négy év múlva megírtam a harmadikat is, amiért máig nem fizettek egy vasat se. Fentiek arra is magyarázatot adnak, hogy mindennek, s annak ellenére, hogy bár két alkalommal is megpróbált joviálisan megzsarolni, hogy felfedi a nyilvánosság előtt dr. Costler személyazonosságát, a néhai Freddie soha nem vesztette el szememben vonzerejét.

Freddie 1951-ben teljes nyomorban és elhagyatottságban egy londoni kórházban halt meg. Agybetegsége volt. Sokkal fontosabb szerepet játszott az életemben, mint amit valóságos viszonyunk indokolt volna. Kora gyermekkorom óta ez a sötét, pimasz és teljességgel felelőtlen unokatestvér játszotta anyám családjában a mumus szerepét. Az *óvakodj Freddie-től, kisfiam és a soha ne légy olyan, mint Freddie* állandó intelmei közé tartoztak, s évekig visszacsengtek emlékeimben. Freddie-t, a tilalmas rosszság megtestesülését természetesen igen vonzóvá tették szememben ezek a figyelmeztetések, s kisgyermekkoromban istenítettem őt - annál is inkább, mivel magával vitt a futballmeccsre, megtanított sakkozni és ocsmány szavakra is, meg arra, hogyan lehet több zsebpénzt kicsalni a szüleinktől. Rövidesen azonban rájöttem, hogy lelkiismeretlenül elárulja a bizalmamat, és könyörtelenül kihasznál, s iránta való imádatom az elképedés és a borzadály keverékévé alakult át.

Számomra Freddie-ben mutatkozott meg először a Gonosz. A széltől-víztől féltett, középosztálybeli gyermek számára a gonosz csupán egy absztrakció, én azonban Freddie-a keresztül már korán közvetlen kapcsolatba kerültem vele, és felismertem, hogy a gonosz *tényleg* gonosz. Minthogy azonban-bár mélységesen elítéltem - továbbra is szerettem Freddie-t, nemcsak felismerni tanultam meg a gonoszt, hanem valami intuitív, szinte gyengéd érzékenységgel megérteni is. (Talán ez volt az oka annak, hogy jóval ké-

sőbb Otto Katzot sem tudtam nem szeretni.) Felismerem, hogy bennem is van egy jókora adag Freddie-ből, s egyúttal arra is rájöttem, hogy ez a részem volt az ellenség, amely ellen harcolnom kell mindazért, ami vagyok. Freddie olyan volt, mint egy fertőzés, amely arra készteti a szervezetet, hogy kifejlessze az antitoxinokat; a bennem rejlő freddie-ség elleni reakciónak nagy részük lehetett abban, hogy már fiatalon oly megszállottan foglalkoztatott Utópia; a Tökéletesség, a végtelenbe kilőtt nyíl.

Freddie-től azt is megtanultam, milyen bonyolult és ellentmondásos az emberi természet. Mint született szerencsejátékos, a magánéletben gáláns volt és nagylelkű: száműzetésem éve alatt, amikor nem tudtam szüleimet támogatni, ő segítette őket ajándékokkal és kisebb összegekkel, ugyanakkor úgy látszott, hogy képtelen eleget tenni üzleti feladatainak és fizetési kötelezettségeinek, s ez a képtelenség valamely veleszületett, idegrendszeri gátláson alapul. Szeretett engem, és igen bőkezű volt, ha találkoztunk, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy üzleti kapcsolataink során könyörtelenül becsapjon és kihasználjon. Bármikor hajlandó volt kisebb kölcsönökkel kisegíteni, de nem fizetett tiszteletdíjat a könyveimért, amelyekből az ő és Theodore vagyonának jó része származott. Amikor végül ügyvédekhez fordultam, levelet írt nekem, melyben a legőszintébb felháborodással hánytva szememre rút hálátlanságomat.

Utolsó évei egy erkölcsi tanmese végének is beillenek. 1939-ben megszakítottam vele minden kapcsolatot, s az elkövetkező tizenkét évben - haláláig - csak egyetlenegy, felejthetetlen alkalommal láttam. 1941-ben mint ellenséges ország állampolgárát internálták, és ellentétben a többi magyarral, akiket Angliában néhány hónap után, amikor lojalitásuk igazolást nyert, szabadon bocsátottak, internálótáborban tartották a háború végéig. 1942 novemberében hisztérikus hangú levelet kaptam tőle, amelyben arra kért: vessek latba befolyásomat, és intézzem el, hogy szabadon bocsássák; a levél a szokásos, burkolt vagy különbenmel végződött. Undorodva széttéptem, de egy hét múlva még hisztérikusabb levél érkezett, melyben segítségemet kérte, és bocsánatomat. Azt ír-

ta, hogy azzal vádolják: erkölcstelen életet él, pornográf könyveket ad ki, rémhíreket terjeszt, alkohollal üzletel, és hogy magyar titkosügynök; aki a náciknak továbbítja az információt. Azt gondoltam, a vádak nagy részét maga eszelte ki, hogy a valódiakat is abszurdaknak láttassa; mindenesetre perbe egyik miatt sem fogták soha. Fogalmam se volt, hogy az elmúlt tizenkét évben mit csinált, s óvakodtam attól, hogy bármibe is beleártsam magam, de időnként élelmiszercsomagokat, cigarettát és biztató leveleket küldtem neki a Man szigeti internálótáborba. Aztán, valamikor 1943-ban elkövette azt a rettenetes hibát, hogy megpróbált megvesztegetni egy felügyelőtiszte. Londonba hozták, hogy ügyében különleges nyomozást folytassanak, s ekkor arra kért, látogassam meg. Ekkor találkoztunk utoljára.

A találkozó színhelye a bromptoni oratoriánus iskola volt, amelyet a háború idejére igénybe vett s a politikai őrizetesekek átmeneti táboraként használt a belbiztonsági minisztérium. Rövid ideig egy zárt helyiségben kellett várakoznom, aztán nyílt az ajtó, és egy őrmester bekísért egy borotvátlan, fakó alakot, aki valaha túlságosan is elegáns, mostanra azonban foltos és gyűrött ruhát viselt. Az első másodpercben nem ismertem rá Freddie-re. Arcán sugárzó szánt mosollyal elindult felém, de hirtelen kinyílt a másik ajtó, egy tiszt ment át a szobán, s az őrmester vigyázzállást parancsolt Freddie-nek. Freddie azonnal engedelmeskedett, s azzal a körülírhatatlan mozdulattal húzta ki magát: előrebukott vállakkal és a csámpásan tartott lábak mellett lecsüngő karokkal, mint az öreg fegyencek, ha vigyázzban állnak a börtönudvaron. Borostás, ráncos, szürke arcán a hitvány szolgálalkúság kifejezése ült, és a körülmények által látszólag teljességgel indokolatlan félelem. Ezután engedélyt kapott arra, hogy leüljön, s egy asztal két oldalán ülve, az őrmester jelenlétében beszélgethettünk. Freddie-a egy-két percig még látszott az iménti megaláztatás, de rövidesen ismét a régi pimasz, intrikus és megnyerő önmaga volt, s azzal az ígérettel, hogy szabadulása után méltó jutalmat kapok - és persze a régi barátságára való tekintettel-, megpróbált belevonni cége ügyeibe. Régi barátságunk akkor ért véget, amikor

ügyvédem hiába próbálta bíróság elé idéztetni Freddie-t, ő azonban erről szemmel láthatóan már régen megfeledkezett. Megmondtam neki - olyan finoman és kíméletesen, ahogy csak tudtam -, hogy többé semmiben nem akarok együttműködni vele.

- Szegény fiú - mondta szájalommal -, reménytelen eset voltál világeletemben. Először cionista lettél, aztán kommunista; mindig abbahagytad, és mindig rosszul öltözött voltál, és éhes, kivéve akkor, amikor megettetelek. Most politikai regényeket írsz, amiket senki nem olvas el. Soha életemben nem fogsz pénzt keresni. Én voltam az egyetlen, aki lehetőséget adtam, és világsikert szereztem neked az *Enciklopédiával*, és most, hogy bajban vagyok, pofátlanul visszautasítod, hogy segíts nekem az üzletben, amit innen a táborból nem tudok kézben tartani, pedig jól tudod, hogy ártatlan vagyok, és teljességgel valótlán vádakkal tartanak fogva. De az az igazság, hogy nem is vártam tőled mást.

Hipnotikus meggyőző ereje semmit nem csökkent, s egy pillanatra úgy éreztem, hogy mélységesen hálátlan vagyok. Félénken megkérdeztem, rendben megkaptam-e az utolsó élelmiszercsomagot. Epés gúnnyal nézett összenőtt, sötét szatírszemöldöke alól, és azt mondta: úgy látszik, azt hiszem, vegetáriánus lett. Törredelmesen beismertem: a szigorú fejadagrendszer nem teszi lehetővé, hogy húst is küldjek neki. A gúny elégedett megvetésre változott. - Fejadagrendszer. Ez jellemző rád. Mondok neked egy címet a Sohóban, ahol annyi magyar libamájpástétomot és olasz szalámit kaphatsz, amennyit csak akarsz. - Gondolkodott egy percig, aztán hozzátette: - Küldhetnél szalámit az őrmesternek is. - Az őrmester elvörösödött, de hallgatott.

Amikor a beszélgetési idő lejárt, életünkben utoljára kezet fogtunk, aztán az őrmester vigyázott parancsolt, s Freddie egy *hátra arc!* után - *iiindulj!* - elhagyta a szobát. Arca a megalázó alaki gyakorlat alatt ismét mintha széthullott volna. Ahogy - nyaka körül a gallérjuktól és nyakkendőjüktől megfosztott városi emberek obszcén meztelenségével, szemében megalázkodással és rémülettel - távozott, gyermekkorom hőse tűnt el az életemből.

Csak a szóbeszédéből tudom, hogy Freddie-ből hogyan lett kiadótulajdonos. 1934 tavaszán nem ő, hanem Theodore bízott meg az *Enciklopédia* elkészítésével. Ekkor még nem Freddie üzlettársa, csak szerényen fizetett alkalmazottja volt. Ő mesélte el nekem, hogy Freddie egyik anyagi összeomlása után a hozományáért feleségül vett egy lányt, akinek a szülei írószerböltöt és kölcsönkönyvtárat vezettek egy magyar kisvárosban. Miután a hitelezőktől megszabadult, Freddie néhány hónapig a könyvtárban dolgozott. Ez idő tájt jelent meg Németországban Van de Velde professzor *Ideal Marriage* című munkája, amely nagy port vert fel szókimondásával a házaseslet fízíológiájának kérdéseiben. Hirtelen ötletei egyikének sodrásában Freddie vonatra ült, és elment a könyv kiadóájához Stuttgartba, hogy megvegye a könyv idegen nyelvű kiadásának jogait. Kiadta a művet magyarul és, azt hiszem, olaszul is, egyidejűleg pedig elküldte Theodore-t Párizsba, hogy alapítson kiadóválalatot.

A cég neve Editions volt; a kipontozott helyen a testvérpár családi neve állt.* Működésük mérőben eltért a hasonló kiadók módszereitől. Freddie feltalált egy rendszert, amellyel már akkor eladta a könyveket, amikor még meg sem írták őket, sőt az sem volt biztos, hogy megszületnek-e egyáltalán. (Ez az oka annak - magyarázta Theodore -, hogy nem fizetnek nekem jogdíjakat.) A párizsi iroda - két sívár szoba, ahol mindössze egy könyvelő és egy gépírónő dolgozott-nagy mennyiségű körlevelet postázott szét a főleg a vidéki kisvárosokban élő szakmabelieknek. Címüket egy statisztikai mintavételi módszer segítségével keresték ki egy kitűnő francia címjegyzéksorozatból, a *Bottin Professionel*ből. A körlevelekben részletesen ismertették a tervezett mű tartalmát; illusztrációkat közöltek, és sok egyéb tudnivalót; utaltak rá, hogy a könyv már a nyomdai előkészítés

* Cégük Angliában is ugyane név alatt futott egészen a megszűnéséig. Dr. Costler könyveinek kiadási joga ekkor egy másik kiadóra szállt, s máig is az ő birtokukban van.

fázisában van, s kedvezmény ígéretével előleget kértek. Az első kétezer körlevélnek nem egészen másfél százalékára érkezett válasz, illetve megrendelés; ekkor a könyv ötletét elvetették, és visszafizették az előlegeket. (Ez történt egy másik tervezett dr. Costler-művel, az *Encyclopaedia of Physic Research*-csel is.) Ha a befutott megrendelések száma meghaladta a kiküldött körlevelek számának másfél százalékát, újabb adagot küldtek szét, ezúttal már tízezer példányban, s ha ekkor ismét az előbbi arányú érdeklődést tapasztalták, megbízást adtak a könyv elkészítésére, és újabb száz- vagy kétszáz ezer körlevelet adtak postára, most már biztosan számítva legalább kétezer vevőre, ami a könyvek magas ára és az előállítás nagyon is elviselhető költségei mellett már igen komoly hasznot hozott. Az *Enciklopédia* az első évben harmincezer példányban kelt el Franciaországban, s ha a következő húsz évben csak feleennyit adtak el, Freddie és Theodore egyedül Franciaországban körülbelül tizenötezer fontot keresett rajta. Én hatvanat.

A három könyv angol kiadásának első oldalán szerkesztőként Norman Haire neve szerepel. Haire egy Harley Street-i születésszabályozás-specialista volt. Soha nem találkoztam vele, de az 1946-os *Who's Who*-ban megkerestem a nevét; több helyet foglalt el, mint Winston Churchill vagy George Bernard Shaw. Úgy hallottam, 1952-ben meghalt.

Nem voltam benne biztos, hogy akarok-e álnevet használni, s a gyámoltalan kis torzítás - mindössze két betű megváltoztatása - árulkodik is ebbeli köteleimről. Semmi sem garantálta azonban, hogy a megjelenő szöveg azonos lesz a kézirattal. A kiadó fenntartotta a jogot, hogy átszerkessze a szöveget, s jó okkal tartottam attól, hogy kedvük szerint fogják átírni, vágni és csinosítani. Valójában nem volt több beleszólásom a könyv alakulásába, mint a forgatókönyvírónak munkája leadása és a tiszteletdíj felvétele után. A francia kiadás nagyobb torzítások nélkül közölte az eredeti kéziratot, csak a stílusát nem hagyta meg. Én németül írtam meg a könyvet (mint 1940 előtt minden könyvemet); józan, tényszerű hangvételben, amit a francia fordító a népszerű ismeret-

terjesztő könyvek sima és bohókás stílusára ültetett át; arra a nyelvezetre, amely mintha minden olvasót kedves idiótának tekintene. A francia szövegen alapuló angol kiadásban ez a tendencia még hangsúlyosabb és valóban dermesztő; azonkívül megjelenik benne a fordító és a szerkesztő számos kiegészítése is. Röviden: a könyvet nem ajánlom, és nem tekintem a magaménak. Az eligazításra vágyó emberek korszerűbb és olcsóbb könyveket is találhatnak, azok pedig, akik valódi ismereteket keresnek, olyan izgalmasnak fogják találni a művet, mint kifinomult ínycsoki üdvhadsereg leveseit. Mindez fokozottan igaz a második könyv tekintetében.*

Az álnév használatának másik oka az volt, hogy mint a politikában aktívan tevékenykedő ember, féltem összefüggésbe hozni nevemet a szexualitással kapcsolatos dolgokkal. Ez az a képmutatás, amely sőtét üggyé teszi a szexualitással foglalkozó könyvek kiadását, és amely világszerte megszüli és elteti a Freddiehez hasonló embereket. Egy író számára mindenestre semmiképpen sem csábító lehetőség, hogy nevét a Charing Cross Road-i gyógyszertárak kirakataiba tett könyveken lássa viszont, az irrigátorok és műanyag protézisek között. Ugyanakkor a dolog mégiscsak vonzóbb volt, mint abból a politikai prostitúcióból élni, amit a párt követel meg írástudóitól. Mert egy dolog hinni Marx és Lenin tanításának végső igazságában, s egészen más dolog írásokkal teljesíteni a pártbürokrácia kiképző őrmestereinek utasításait, és dicshimnuszokat írni Sztálinhoz, amire például Johannes Becher barátom kényszerült; leírni,

* A trilógia harmadik kötetének angol kiadása egészen más kategória. 805 oldalnyi szövegéből mindössze 46 azonos azzal, amit Sperberrel írtunk. A többi 759 oldal az első kötet utánnomása, valamint különböző személyektől származó kiegészítő fejezetek. Az eredeti cím - *Encyclopaedia de la Famille* - is jellemzően megváltozott: *Encyclopaedia of Sexual Practice* lett. Dr. Costler kimaradt a szerzők névsorából, néhány költött név azonban odakerült. A könyv zavaros, ismétlésekkel tarkított és felelőtlen kompiláció; összeállította - akárcsak az előző köteteket - Norman Haire.

hogy Trockij náci ügynök volt, lenyelni a szavaimat, és minden hat hónapban nyilvános önkritikát gyakorolni, bocsánatért esedezni és siránkozni, mint egy iskolásfiú: *többé nem teszek ilyet...*

Amíg azon töprengtem, elfogadjam-e Theodore ajánlatát, az egyik Münzenberg-lapban megjelent egy cikk. Szerzője egy pártskribler, Rudy Feistman volt, címe pedig: *Leninische Dialektik oder Trotzki-sches Nasebohren* - Lenini dialektika vagy trockista orrpiszkálás. Addigra már hozzászóltam a félrevezetés politikai fegyverként való használatához, de a cím émelyítő arcátlansága - bármily jelentéktelen volt is maga a cikk - eldöntött mindent. Amikor megemlítettem a dolgot Willynek, csak vállat vont. Olyan független volt, amilyen egy Komintern-vezér csak lehetett, de nagyon is nyilvánvalóak voltak függetlenségének határai.

Rudy Feistman egyike volt a párt fiatal értelmiségijeinek - vagy inkább örök serdülőinek -, akik egész életükben semmi komoly munkát nem végeztek, képtelenek voltak megállni a saját lábukon, így hát *hivatásos forradalmároknak* tekintették magukat. Oly tökéletesen átítatódtak a párt atmoszférájával, hogy teljességgel legitim fegyvernek tekintették és használták az elkenés, a csúsztatás és félrevezetés dialektikáját. Rudy barátja volt első feleségemnek, és én is jól ismertem őt. 1940-ben, a párttal való szakításom után ugyanabban az internálótáborban raboskodtunk, s ő teljes természetességgel célozgatott arra, hogy én bizonyosan náci ügynök vagyok. Magas volt, esetlen és ápolatlan; állandó, fölényes vigyor ült pirospozsgás arcán, amelyet Isten mintha unalmában félbehagyott volna, amikor megmintázta. Nem kedveltem őt; nem is annyira a személye volt ellenszenves, mint inkább a típus, amelyet képviselt.* Az a tény, hogy a párt megengedte az ilyen intellektuális jampeceknek, hogy a Vörös Hadsereg megszervezőjéről az „orripiszkálás” hangnemében beszéljenek, jobban undorított, mint más, sokkal nagyobb horderejű és

* Feistmant, miután kapcsolatba került a szovjet hírszerző szervezettel, 1952-ben egy keletnémet koncentrációs táborban likvidálták.

távolabbra mutató históriák. Az efféle értelmiségi szennyvízcsatorna helyett akkor már inkább a Charing Cross Road friss levegőjét kellett választanom.

A MAISONS LAFITTE

Éppen befejeztem az *Enciklopédiát*, amikor Willy Münzenberg arra kért, látogassam meg, mert sürgősen beszélni akar velem. Számos vállalkozásainak egyike egy gyermekotthon volt, amely hivatalosan a szükséget szenvedő német menekülteknek állt rendelkezésére, bármilyen párthoz vagy társadalmi osztályhoz tartozzanak is, a valóságban azonban - néhány kivétellel - azoknak a kommunista párttisztviselőknek a gyermekei voltak ott, akiket a nácik gyilkoltak meg, titkos küldetést teljesítettek Németországban, vagy más okból voltak képtelenek családjukról gondoskodni. Az otthonnak elfogyott a pénze. Mintegy harminc, két és tizenhat éves kor közötti gyermek lakott a Párizs melletti Maisons Lafitte egyik, csak *La Pouponnière*-nek nevezett villájában, amelyet egy jó-tékony francia bocsátott a bizottság rendelkezésére. Willy arra kért, hogy töltsék néhány napot az otthonban, és írjak róla egy adakozásra készítő beszámolót.

- Írja meg nekik, hogy nem hagyhatják éhezni a gyermekeket, amíg a szüleik a szabadságért küzdenek, és így tovább; ötezer szó, néhány fénykép a kölykökről, ábrázolják őket vidámnak, de lehessen látni, hogy mind sovány. A dolog - tette hozzá szemének szuggesztív villanásával - sürgős.

Hogy mennyire sürgős, azt már másnap megtapasztaltam, amikor megérkeztem az erdőtől és a híres Maisons Lafitte-i lóversenypályától pár száz méternyire magányosan álló villába. A gyermekek közt kitört a diftéria, nem volt képzett személyzet, amely gondjukat viselte volna, a kamrában lévő élelmiszerkészlet pedig nem volt egyéb, mint némi makaróni, rizs, kakaó, főzőzsír és cukor.

A kommunista pártnak megvolt a maga irányelve írói és értelmiségije számára; úgy nevezték: az *operatív elv*. Ez azt jelentette, hogy az ember nem írhatott a kommunizmus stratégiájáról anélkül, hogy valaha gyárban, valamely pártsejtben vagy földalatti szervezetben dolgozott volna. A tétel, hogy nincs

forradalmi elmélet forradalmi gyakorlat nélkül, még Marxtól származik, aki több időt töltött kicsiny munkásegyletek szervezésével, mint A tőke megírásával. Hasonlóképpen: ha egy szovjet író eltökélte, hogy regényt ír egy kolhozról vagy egy motorgyárról, néhány hónapot konkrét munkával kellett ott eltöltenie, hogy valódi, belső átéléssel találja meg a megfelelő nézőpontot. Így aztán természetes volt, hogy bár a gyermekekről kevesebbet tudtam, mint a busmanokról, érkezésem pillanatától kezdve iskolamester, nőrsz és ápolónő lettem.

Pár nap helyett több mint két hónapot töltöttem el az otthonban, s ez a váratlan tapasztalat első regényem megszületéséhez vezetett. Ott a helyszínen kezdtem bele az írásba, miután befejeztem a Willynek készített beszámolót. A regény második vagy harmadik díjat nyert (már nem emlékszem pontosan) egy svájci szocialista könyvklub, a *Büchergilde Gutenberg* nemzetközi versenyén, de nem jelent meg soha. Címe ez volt: *Die Erlebnisse des Genossen Piepvogel und seiner Freunde in der Emigration* - Madárka elvtárs és barátainak kalandjai a száműzetésben. A cím egy bájos kisfiú emlékét idézi. A gyermek első szavai közt tanulta meg az *elvtárs* kifejezést, és mindent ezzel a névvel illetett: felnőtteket, gyermekeket és állatokat. Egyik nap a kertben totyogott, s hirtelen egy verébre mutatva felkiáltott: *Nézd, elvtárs, ott egy madárka elvtárs!* Innen származott a ragadványneve, mely egyúttal fedőnévül is szolgált.

Minden gyermeknek, és a személyzet minden tagjának is, volt fedőneve, s csak félig játékos okokból. Vezetéknevüket a külvilág, s amennyire lehetett, még egymás előtt is titokban kellett tartani. Minthogy némelyikük szülei álnéven éltek Németországban vagy másutt, a Maisons Lafitte-ben lakó gyermekek névsora értékes tájékoztatásul szolgált volna a Gestapónak afelől, hogy a kommunista párt mely tagjai végeznek aktív földalatti tevékenységet, s tán még el is kaphatták volna őket. Az otthonba egy alkalommal gyanús körülmények közt be is törtek, de hogy a dolog a Gestapo műve volt-e vagy sem, nem derült ki. A házban mindenesetre semmilyen dokumentumot nem tartottak, amely a lakók igazi nevét tartalmazta, s a

gyermeket is megtanították rá, hogy ne mondják meg senkinek soha. Ők ezt a szabályt meglepő fegyelemmel és következetességgel tartották be; természetesen segítette a dologban, hogy valami rabló-pandúr játéknak fogták fel a titkolózást.

A személyzet tagjait csak fedőnevükön ismerték. A legkülönösebb a *Clysteria* volt; egy pszichoanalitikus elkötelezettségű elvtársnő neve. Az elvtársnő feladatai közé tartozott az is, hogy beöntést adjon a kisebb gyermekeknek. A felnőtteket káldeusoknak nevezték; a szó egy szovjet árvaházról szóló, az otthonban igen népszerű regényből származott. A káldeusok mindössze öten voltak; ők látták el az egész otthonban a felügyeletet, a gyermekek gondozását, a főzést és a takarítást. Fontossági sorrendben első volt Marianne, a *szakács*, a Francia Kommunista Párt tagja; utána következett Ferdinand *főmegebízott*, egy ismeretlen múltú osztrák elvtárs, akinek az a megejtő szokása volt, hogy bajusza alatt egész álló nap lágy, bécsi dialektussal káromkodott; aztán *Clysteria*, aki ajkán huncut Mona Lisa-mosollyal a leghajmeresztőbb freudomarxista elméleteket terjesztette a szopós csecsemők szexuális életéről, majd *Thusnelda*, a *Burgfräulein* (a Walter Scott-os zamatú név valami olyasmit jelent, hogy a *várkastély nagyaszonya*), a tornatanárnő, aki egész nap bilikkel a kezében futkosott a lépcsőkön fel és alá, végül pedig Hermann, a *mindenes*, aki korábban a párt szászországi paramilitáris szervezetének volt a tagja, ugyanúgy kedvelte az orosz biliárdot, mint én, és az volt a benyomásom, hogy egyedül ő normális a káldeusok közül. Érkezésem előtt dolgozott itt egy bizonyos *Pickelchen* is - a neve azt jelenti: Kis Karbunkulus, vagy Szemölcsöske. Ő *Clysteria* férje volt, marxista művészettörténeti esszéket írt, s akkor hagyta el az otthont, amikor már túl gyakran agyabugyálták el a nagyobbacska gyermekek. Tanári végzettséggel vagy gyakorlattal a személyzet egyetlen tagja sem rendelkezett.

Az otthonban uralkodó fegyelmet az idősebb gyermekekből álló egyfajta tanács, az úgynevezett *kollektíva* tartotta fenn. A kollektíva naponta ülésezett, törvényt ült a vétkesek fölött, s egyáltalán:

úgy működött, mint valami közigazgatási szervezet. Tagja volt minden tizenkét év fölötti gyermek, kivéve Ullrich, az egyetlen, aki középosztálybeli szülőktől származott - őt antiszociális magatartása miatt kizárták. Röviden: az otthon egy szervezett tábolyda volt; atmoszférája hasonló ahhoz, amilyen a forradalom utáni Oroszország iskoláiban uralkodott.

A röviddel az érkezésem előtt kitört diftéria szerencsére viszonylag könnyű lefolyásúnak, veszélytelennek bizonyult, de azzal a szerencsétlen következménnyel járt, hogy a francia hatóságok karanténintézkedéseket rendeltek el. A nagyobb gyermekek a helyi iskolába jártak, most azonban néhány hétre az otthonban kellett maradniuk, s ez még a korábban is képtelenebb helyzetbe hozta a személyzetet. Ilyen körülmények között természetesen örömmel üdvözöltek, mint - ha rövid időre is érkezett - új tagot a káldeusok között; nevem a pártban már régóta használt fedőnév volt: Ivan.

A rám szakadt sokféle kötelesség közé tartozott a kisebb gyermekek valamiféle oktatása, nekem kellett őket lefektetnem, szerkesztenem kellett a kollektíva faliújságját, padlót sikálni, ha rajtam volt a sor, és oroszleckéket adni a kollektíva két teljhatalmú vezetőjének, *Nagy Péter cárnak* és *Flóriánnak*, a *Boncnak*. Péter közel tizenhat éves volt; magas, erős és komoly legényke - apját, egy hamburgi kazánfűtőt a nácik meggyilkolták. Flórián apja a párt központi bizottságának tagja volt (ma a keletnémet kormány egyik figurája); a fiúcskán már tizenöt évesen látszott, hogy nagyszerű Kominternburokrata válik majd belőle. A *bonc* a pártszlengben a nagyfejűek, a vezérkar tagjainak elnevezése volt.

Mindeme feladatok elvégzése mellett két alkalommal, amikor Marianne távol volt, még szakácsként is bemutatkoztam. Egy jókora üstöt (harminc embernek készült vacsora) a kollektíva tagjainak segítségével teleraktam makarónival, cukorral és kakaóval, majd fél óra hosszat reménykedve forraltam az egészet. Nem tudtam, hogy a tésztáról le szokás önteni a keményítővel teli főzővizet, így aztán az üst teljes tartalma egyfajta étvágygerjesztően tömör, fekete pudinggá állt össze, amit melasszal szolgáltunk fel

- a vacsora sokáig emlékezetes maradt. A második kísérlet ugyanennek a receptnek a variációja volt; ezúttal makaróni helyett rizs szolgált alapanyagul, és dialektikus intuíciónál vezérelve hatalmas mennyiségű szódabikarbónát is öntöttem a keverékbe. Az eredmény a *puding à la Ivan* nevet kapta, és elismerésképpen a kollektíva tiszteletbeli tagjává fogadtak.

A gyermekek új és izgalmas felfedezést jelentettek számomra. Hirtelen csöppentem bele mindaddig teljességgel ismeretlen világukba, melyet egy saját, külön logika törvényei és láthatatlan erővonalak mentén működő érzékenységek irányítanak - olyan voltam, mint az utazó, aki szótár, térkép és vezető nélkül egyszer csak Mbo-Mba-földön találja magát, és semmi másra nem számíthat, mint arcjátékára meggesztusaira. A kapcsolatfelvételt ugyanakkor megkönnyítette, hogy én tényleg éltem Oroszországban, ahol a káldeusok egyike sem járt soha, így hiteles beszámlolókkal szolgálhattam a Kreml falai körül aranyló hagymakupolákról, és az is segített, hogy - talán mert ez frusztrált gyermekkoromból teljességgel hiányzott - infantilis szenvedéllyel találtam ki és játszottam a legkülönfélébb játékokat.

A *La Pouponnière*-ben töltött két hónap után visszatértem Párizsba, és 1934 késő őszére befejeztem a regényt. A kézirat, amelyről azt hittem, hogy elveszett, amikor menekülnöm kellett a németek elől, egyike azoknak a keveseknek, amelyek egy párizsi pince mélyén egy öreg hátizsákban átvészelték a Gestapo házkutatásait. Most, húsz év után ismét elolvastam a szöveget, de túlságosan amatőrnek és egyenetlennek találtam, hogy - akár mint egy írói korszak jellemző darabját is - publikáljam. Álljon itt inkább egy reménybeli kiadónak küldött összefoglaló:

A cselekmény egy német menekült gyermekeket befogadó párizsi otthonban játszódik; az idő: most. A szereplők két és fél-tizenhat éves, nagyrészt proletár származású gyerekek, a személyzet és a szülők... A harminc, francia környezetétől elszigetelt emigráns gyermek egyfajta hajótöröttéletet él, amely saját logikájának törvényei szerinti különös átalakuláson megy át,

s a normálisnál jóval élesebben és szélsőségsé-
sebb formákban mutatkoznak meg benne a szociális
beágyazódás és a pubertáskor nehézségei és vál-
ságai. A személyzettel és anyagiakkal egyaránt
elégtelenül ellátott otthon kezdeti problémáit
legyőzi a kollektíva növekvő felelősségérzete; a
regény legnagyobb részét ennek az evolúciós fo-
lyamatnak s a gyermekek tapasztalatainak leírása
teszi ki.

A könyv végén alakot öltenek az egyéniségek, a
jellemek és a sorsok. „Ullrich az ellenzéki” már
tizenöt éves korában jellegzetes középosztálybe-
li értelmiségi; képtelen a gyermekek proletár
közösségébe beilleszkedni. Belső és a kollektí-
vával való külső konfliktusai sikertelen öngyil-
kossági kísérlethez vezetnek. Fő ellenfele Pé-
ter, egy a nácik által meggyilkolt hamburgi ka-
zánfűtő fia; az ő története adja a könyv utolsó
fejezeteit.

Az említettekén kívül szerepelt még a regényben:
Pimasz Gustav, Igelchen és Bobo, a Hód. Az *Igelchen*
név sündisznócskát jelent, s németül igen kedves
hangzása van. Igelchen hétéves volt; bájos, rátarti,
fátyolos hangú és megközelíthetetlen proletár her-
cegnő; pártbeli gurum, Peter kisleánya. Bobo, a Hód
nyolcesztendő, tojásfejű kis gömböc volt. Éjszakán-
ként gyakran bevizelt. Édesapja Németországban ille-
galításban dolgozott. Ami a tizenhárom éves Pimasz
Gustavot illeti, beszéljen helyettem saját önélet-
rajza, amelyet a pártbizottságnak írt:

1921 augusztusában születtem. Nevelőszülőkhöz
kerültem, ahol hatéves koromig maradtam, azután
egy zsidó árvaházba küldtek. Utáltam ott lenni.
Mert olyan volt, mint egy barakk, és egész nap
csak imádkoztak. És vertek is minket. Egy napon
eljött az édesanyám, és magával vitt. Akkor ki-
lencéves voltam. De nem tarthatott magánál, mert
én törvénytelen gyermek vagyok. Édesanyám a Zsi-
dó hivatalban volt alkalmazott. Édesanyám a Füg-
getlen Szocialista Párt tagja, és ő politikailag
felvilágosított engem. De akkor még nem értettem
sokat a politikához. Később Berlinbe küldtek egy
munkás-gyermekotthonba, és édesanyám elvesztette

a munkáját. Azután édesanyám belépett a német kommunista pártba. Én szerettem iskolába járni, és a tanárunk szintén kommunista volt. Volt még kommunista úttörőcsapatunk is. Aztán jött Hitler, és az úttörőcsapat feloszlott. Május elsején valaki beszédet tartott, és ilyeneket mondott: *A marxisták azt akarják, hogy a felvonuláson csak kétkezi munkások legyenek ott, de mi azt akarjuk, hogy mindenki ott legyen.* Ez demagógia volt, mert a május elseje a munkásosztályé. De amikor ezt mondtam, bezártak egy sötét pincébe, ahol nagyon féltem, és az *Internacionálét* énekeltem. Később édesanyámat letartóztatták, és a nagybátyám Párizsba hozott. Aztán édesanyámat kiengedték, de nem hagyhatja el Németországot, mert nem adnak neki útlevelet. Kérem, hogy vegyenek fel az otthonba, mert édesanyám a fasiszmus ellen küzd, a nagybátyámnak pedig elfogyott a pénze.

Gustav R.

A következő szemelvény igen jellemző e magányos gyermekek gyülekezetének hangulatára. Az alaphelyzet egy ténylegesen bekövetkezett konfliktus; a párbeszéd leírása a szocialista realizmus jegyében fotografikusan valóságos. Egy Igelchennek érkezett, ennivalót tartalmazó csomagnak lába kelt, és senki sem tudta, ki csente el. A kollektíva óriási izgalom közepette összeült, hogy megvitassák, a társadalmi igazságosság érdekében milyen intézkedéseket kell foganatosítani.

...Alig csukódott be Ullrich mögött az ajtó, amikor a csöndben felcsattant Pimasz Gustav éles hangja:

- Azt javaslom, tartsunk tárgyalást, és ítélezünk a tolvaj fölött.
- Franc. A tárgyalás burzsoá képmutatás - mondta Tekla, a Liba.
- Nem franc. Oroszországban is vannak tárgyalások.
- De csak az ellenforradalmi szabotőrök ügyében. Tolvajoknak nem.

- Na ne mondd. És mit csinálnak a tolvajokkal?
- Szovjet-Oroszországban egyáltalán nincsenek is tolvajok.

A Liba sok kellemetlen tulajdonságának egyike volt, hogy mindig és mindenre tudott valamit válaszolni. Ebben az esetben azonban nem ellenkeztek vele, mert senki nem akart rosszat mondani Oroszországról. Végül Nagy Péter cár szólalt meg nyugodt, kiegyensúlyozott hangon:

- Fafejűek vagytok. A tolvajok eleinte mind derék és becsületes emberek. Aztán a kapitalista rendszer törvényszerűségei szerint és a gazdasági válságok következtében munkanélküliekké válnak. Ekkor kényszerülnek tolvajlásra, hogy képesek legyenek kielégíteni gazdasági szükségleteiket, és ártatlan asszonyaikat és gyermekeiket elláthassák. Így hát minden rabló és minden községes tolvaj voltaképpen a kapitalizmus megtestesülése.

- És mindez a profithajszá következménye - tette hozzá a Bonc.

- Pontosan - mondta Nagy Péter cár.

- És ha már nem lesz kapitalizmus, akkor rablók se lesznek? - kérdezte félénken a kis Louise.

- Nem lesznek rablók, mert a forradalom és a szocializmus jóvoltából mindenkinek lesz elegendő enivalója, és senkinek nem kell majd lopnia és rabolnia - magyarázta Nagy Péter.

- De ha mégis akar? - kérdezte a Pimasz Gustav.

- De nem akar, te hülye!

- De miért nem akar? Lehet, hogy mégis akar.

- Miért akarna? Ha például te minden étkezéshez kapsz egy kiló csokoládét, betörsz a szekrénybe, hogy elemeld Igelchen csomagját?

Gustav egy darabig keményen gondolkodott.

- Nem. Akkor nem - felelte aztán kissé meglepetten.

- Na látod.

Mindenki tisztelettel nézett Nagy Péterre. Aztán a kis Louise megkérdezte:

- Oroszországban mindenki minden étkezéshez kap egy kiló csokoládét?

Mindenki nevetett.

- Csend legyen! - kiáltotta a Bonc. - Aki nevet, kizárjuk.

- Kijelentjük - mondta Pimasz Gustav -, hogy a tolvaj nem bűnös, mert ő csupán a kapitalista rendszer és a gazdasági válságok áldozata.

- Halljuk, halljuk!

- Csend! - mondta a Bonc. - Egyetértek abban, hogy kimondjuk: nem bűnös. De mielőtt kimondjuk, tudnunk kell, hogy kire mondjuk ki.

- Pontosan. - mondta Gustav. - Meg kell ismerünk a tettes személyazonosságát.

- Mint egy detektívtörténetben... - susogta a kis Louise.

- Csend legyen! - mondta a Bonc. - Ez nem egy detektívtörténet, hanem tárgyalás. És most megkérek minden jelenlevőt, hogy proletár becsületszavára mondja meg, ha ő volt a tettes.

Csend.

- Becsületszavamra nem én voltam - mondta Gustav.

- Nem is kérdeztelek - mondta a Bonc.

Gustav: Miért nem?

A Bonc: Szóval; ki volt?

Csend.

A Bonc: Félelem nélkül bevallhatja, aki tette, hiszen úgymint ártatlannak fogjuk találni.

Csend.

A Bonc: Akkor hát kijelentem: senki nem tette. Bizonyára a kicsik közül volt valamelyik.

Gustav: Kijelentem, hogy ha a kicsik közül tette valaki, nem kell ártatlannak nyilvánítanunk.

- Miért, ő talán nem a gazdasági válság áldozata? - ágált a Liba, aztán rövid gondolkodás után hozzátette: - Amerikában a profit hajszolása miatt a tengerbe öntik a csokoládét, nekünk, szegény menekült gyermekeknek pedig lopnunk kell, hogy csokoládét ehessünk.

- Ez így van - mondta Nagy Péter.

- De az amerikaiak nem csokoládét öntenek a tengerbe, hanem kávé. Mokkát. Brazíliait.

- Az ugyanaz - mondta Nagy Péter.

- Csokoládé vagy kávé; a mi dolgunk az, hogy a tetteket megtaláljuk. Ez kollektív kötelesség, és kész.

- Azt javaslom, hogy jelöljünk ki egy bizottságot - mondta Nagy Péter.

- Egy Bűnügyi Nyomozó Bizottságot - susogta a kis Louise.

Általános helyeslés.

Megkezdődött a szavazás. Óriási többséggel Flóriánt és Nagy Pétert választották meg, majd a gyűlés feloszlott.

LE A MÉLYBE...

A párt a regényt minden dokumentatív realizmusa és szocialista hevülete ellenére, mint burzsoá, individualista tendenciák hordozóját, kiátkozta. A következmények katasztrofálisak voltak rám nézve, s a történetről részletesen beszámolok, mert nagyszerűen szemlélteti, mi mindennel kell egy kommunista írónak szembenéznie.

A pártot ebben az esetben a *Száműzött Német Írók Társaságának* egy kommunista klikkje képviselte. A társaság a párizsi német emigráció egyfajta kulturális központja volt. Hetente tartottak nyilvános összejöveteleket, ahol német és francia írók olvasták fel műveiket, vagy valamilyen irodalmi témáról beszélgettek, s a találkozók nyílt vitákkal fejeződtek be. A társaság - eltekintve a nácizmussal való szembenállástól - hivatalosan politikailag semleges volt, ám valójában a bizottság, egy csoport kommunista író működtette; ők határozták meg a társaság politikáját, ők hívták meg az előadókat, s kormányozták a kívánt mederbe a nyilvános beszélgetéseket. A vezető (egy másodvonalbeli tollforgató, Rudolf Leonhard), ahogyan az efféle kommunista front-szervezeteknél* szokásos volt, nem volt tagja a kommunista pártnak, de attól kapta fizetését, és hűen teljesítette a kapott parancsokat.

A bizottság heti egy alkalommal titkos találkozót tartott. Tagja volt egy nemzetközi ismertségnek örvendő írónő, Anna Seghers, *A hetedik kereszt* és *A St. Barbara-i halászok felkelése* szerzője, akit mint írórt és mint vonzó, elbűvölő asszonyt csodáltam, és máig is csodálok, bár a személyes hangot soha nem sikerült megtalálnom vele, és ott volt Egon Erwin Kisch - röviden: *Egonek* -, a nemzetközi kommunista értelmiség egyik legnépszerűbb alakja, aki a száműzetés éveiben számomra egyfajta atyafigura volt.

* Semleges vagy érdektelen homlokzat mögött működő, álcázott kommunista szervezetek.

Kisch Prágából származott, ahol bűnügyi tudósítáásaival és a tolvajokról és prostituáltakról írt rövid történeteivel szerzett magának már fiatalon hírnevet. Első könyvét, *A száguldó riportert*, amely a német újságírás klasszikusa lett, kínai, amerikai, ausztráliai és szovjet-ázsiai útleírások követték; kommunista szemléletű, de színes és sziporkázó mindahány. Ekkoriban már negyven körül járt, alacsony volt, és pocakos, de vidám, kreol arca és a személyiségéből sugárzó báj még mindig vonzotta az asszonyokat. Szerette a fiatal lányokat, akiket nagyszerűen előadott, olykor fél óráig is eltartó anekdotáival és történeteivel lenyűgözött. Amatőr bűvész is volt, és gondolatolvasó trükköket mutatott be feleségével, a hűséges, öntelt és lófogú Gieslrel, aki úgy nézett ki, mint egy tanítónő, és a GPU alkalmazásában állt.

Politikai dolgokban Kisch tökéletesen cinikus volt. A vitákat úgy kerülte el, hogy a legőszintébb arc kifejezéssel azt mondta: én nem gondolkodom, Sztálin gondolkodik helyettem. Ez többnyire feszült csendet eredményezett, majd a beszélgetés valami egész más dologról folyt tovább. Kisch kitalált egy új társasjátékot is, olyasfajta, amiben az ember kockát dob, és lovacskákat tologat előre egy versenypályán, az ő játékában azonban nem lovak voltak a figurák, hanem pártfunkcionáriusok, s ahelyett, hogy alkalmanként a kerítésnek ütköztek vagy dágványba léptek volna, trockista vonzalmakért, buharinista elhajlásért s hasonlókért kellett előlről kezdeniük a versenyt. Nehéz megmagyarázni, hogy mindezt hogyan sikerült megúsznia. Azt hiszem, egyrészt egyike volt azoknak a ritka, elfojthatatlan személyiségeknek, akiknek mindent megbocsátanak, az értelmiség és a szimpatizánsok köreiben való népszerűsége pedig a német kommunista párt felbecsülhetetlen értékű kincse volt. Bizonyosan az is szerepet játszott a dologban, hogy Egonek eretneksége nagyszerű álcaul szolgált Giesl apparátusbeli tevékenységének is.

Ám a jókedélyű cinikus maszkja mögött egy fáradt és kiábrándult ember rejtőzködött, akinek a párt felől már nem voltak illúziói, s a párton kívüli világ

felől még kevésbé, de már túl öregnek érezte magát ahhoz, hogy felhagyjon mindennel, és újrakezdje. Egyik regényemben egy öreg kommunista megjegyzi: „Ha minden tőkédet befektetted egy üzletbe, a te korodban, harminc év után már nem veszed vissza. Nem lenne rendes dolog. Én mondom neked, nem lenne rendes dolog...” Kisch persze ezt így soha nem mondta el, de amikor ezeket írtam, az ő hangján hallottam a szavakat. Szülővárosában, Prágában halt meg szívéltelenségben, már az új, kommunista rendszer idején, röviddel azelőtt, hogy honfitársát, Otto Katzot felakasztották.

A bizottságban még két író: Gustav Regler és Bodo Uhse foglalt helyet. Reglert - elsősorban a Spanyol Nemzetközi Brigád komisszárjaként tanúsított bátorsága és fontos szerepe miatt - tiszteltem, de soha nem volt köztünk baráti viszony; Uhsével jól kijöttem, de csak egy felületes, elvtársi kapcsolat határai között. A Moszkvában élő Becher, Willy Bredel és más német írók Párizsba látogatva részt vettek gyűléseinken, s Manes Sperber, aki abban az időben még nem Párizsban élt, később csatlakozott a társasághoz. A bizottságban helyet foglaló többi író (köztük Alfred Kantorowicz és Max Schröder - mindketten korábbi berlini pártsejtem tagjai) soha egyetlen könyvet nem írt. Mindannyian kiskaliberű pártbürokraták voltak, akiknek író mivoltáról csupán a párt lapjaiban olykor-olykor megjelenő cikkecskék tanúskodtak. Humortalan, unalmas és fanatikus alakok gyülekezete volt, de minthogy a párthierarchiában fontosabb szerepet játszottak, mint a valódi írók, ők diktálták a feltételeket.

A bizottságnak csupán három tagja volt, aki azóta elhagyta a pártot: Regler, Sperber és én. Kisch halott; a többiek Németország keleti felében élnek.

*

Amikor befejeztem a regényt, a Száműzött Német Írók Társasága felkért, hogy heti találkozóik egyikén olvassak fel belőle részleteket. A felolvasás meglehetősen sikeres volt, másnap azonban összeült a bizottság, és ítéletük úgy zuhant a regényre, mint egy kocsirakomány téglá.

A rohamot egy bizonyos Otto Abusch, alias Ernst Reinhardt, a hivatalos berlini pártlap, a *Rote Fahne* volt szerkesztője vezette. A társaságban ő volt a Központi Bizottság képviselője; feladata az volt, hogy politikai vérebként örökjön a megbízhatatlan értelmiségiek fölött, s ennek megfelelően gyakorlatilag teljhatalommal rendelkezett. Reinhardt száraz és szenvtelen hangján kijelentette, hogy nem sikerült megszabadulnom polgári múltam maradványaitól; hogy szocialista realizmus helyett a burzsoá individuális pszichológia módszereit alkalmazom; hogy a pubertáskor nehézségeit általános jelenségként értelmezem ahelyett, hogy rámutatnék: efféle válságok csak a dekadens, polgári környezetben élő serdülőknél lépnek fel, a Szovjetunió egészséges fiataljai között azonban teljességgel ismeretlenek, s végül, hogy a regény frivol, kritikus hangnemben beszél egy intézményről, amelyet a nemzetközi munkásosztály szolidaritása tart fenn, s a párt komoly, felelősségtudattal bíró tagjai működtetnek.

Ez aztán meg is határozta a vita hangnemét. Kéthárom pártskribler azonnal egyetértett az elhangzottakkal. Én éles és felháborodott hangon válaszoltam, amivel csak még inkább elrontottam a helyzetemet. Egyetlenegy író sem merészelt nyíltan ellentmondani a Központi Bizottság képviselőjének, csak Kisch kelt a védelmemre, és ideológiai képzetlenségemre hivatkozva több megértést és türelmet kért. Az összejövetelek az vetett véget, hogy az elnök - egy huszoneves fiatalember, bizonyos Hans Dammert, aki egyáltalán nem is volt író, ám hallatlan bátorsággal viselkedett, amikor a nácik megkínózták - kijelentette: a regény torzításai és elhajlásai oly nagymértékűek, hogy az már messze túlmutat az írók társaságának felelősségén, s a dologról tudomást szereznek majd a párt megfelelő szervei.

A büntetőintézkedések, amelyekre Dammert oly sötéten célzott, végül is elmaradtak, de azért nem volt olyan nagyon kellemes a dolog. Az első regény az íróknak ugyanolyan idegtépő tapasztalat, mint egy esetlen és érzékeny fiatalembernek az első szerelem. Vérmes reményeket fűztem hozzá - ahogy szokás -, és reszkető bizonytalansággal vártam, hogy mi lesz. A

kéziratot elküldtem egy hollandiai német kiadónak, amely udvariisan visszautasította. Ez természetesen mellbe vágott, de az írotársaság ítélete olyan volt, mint a fejemre mért pörölycsapás. Nem az fájt a legjobban, hogy szertefoszlott a remény: valaha is nyomtatásban láthatom a regényemet, hanem a bürokratikai hideg rosszindulata s a társaságban helyet foglaló valódi írók közönye.

A párton kívül nem voltak barátaim. A párt volt a családom, fészke, szellemi otthonom. Lehet, hogy odabent folytak viták, veszekedtünk, és hol boldogok voltunk, hol boldogtalanok, de elhagyni ezt a fészket, bármilyen zsúfolt és bűdös - sokszor úgy látszott, hogy ez egyszerűen elképzelhetetlen. Minden zárt rendszer kivált a benne élőkben egyfajta progresszív elidegenedést a külvilágtól. Nem szerettem a pártbeli népséget, de ők voltak a magamfajta, és kedveltem a pártonkívülieket, de már nem tudtam velük szót érteni.

Ha a regényemet valami irodalmi klikk marasztalta volna el, kölcsönös sértegetés után egyszerűen otthagytam volna őket - most azonban ez nem volt lehetséges. A gyűlés heti egy alkalommal ült össze, de amúgy nap mint nap találkoztunk, s ők alkották társadalmi környezetemet. Vajon mennyi idő alatt tudom kiheverni a méltánytalanságot? Vajon ki tudom-e heverni egyáltalán, vagy most már örökre kívülálló maradok, akinek a legjobb esetben sem jár ki más, mint türelmes vállveregetés?

Szinte a kétségbeesésig elbátortalanodtam. Ez volt a második könyvem, amit a párt elutasított. A *Vörös napok* a német anyanyelvű ukrainiai épülésére legalább átdolgozott formában megjelenik majd, de a regénnyel kapcsolatban még ily sovány vigaszom sem akadt. Arra ítéltetett, hogy a fiókban penészedjen, akárcsak a két színdarab, s egy kiadatlan kéziratokkal teli fiók ugyanolyan dolog, mint egy oszladozó hulla a padló alatt - legkivált, ha az író emigrációban él egy olcsó hotelszobában, amely amúgy is árasztja magából a reménytelenséget. Most először lett úrrá rajtam hosszabb időre az önmagam iránti szánakozás.

Szállodám a Boulevard de Belleville-en volt; a Maisons Lafitte óta laktam itt. A Belleville és a hozzá csatlakozó Menilmontant, a valaha jól ismert *quartier des apaches* mostanra kietlen munkásnegyedé vált. Az *Enciklopédiáért* kapott hatvan fontom az utolsó pennyig elfogyott. Egy ideig egy baráti házaspár tartott el; a szálloda épületében volt önálló lakásuk, s egy munkásnegyedbeli egészségügyi központban végeztek szociális munkát. Egész nap dolgoztak; én takarítottam a konyhát, főztem és felmostam, cserébe pedig náluk étkezhettem, s olykor röstelkedve adtak nekem öt frankot szappanra vagy cigarettára. Grünwaldék másodízben akkor segítettek rajtam, amikor 1940-ben menekülnöm kellett Franciaországból. Grünwald néhány évvel ezelőtt halt meg, Hanna Grünwald Harlemben dolgozik mint szociális gondozó.

Ismét holtpontra jutottam, akárcsak nyolc évvel ezelőtt, amikor majdnem éhen haltam Palesztinában. Most azonban már huszonnyolc éves voltam, és lassan kezdtem magam úgy érezni, mint az a valaha ígéretes, de már nem is olyan nagyon fiatal ember, akiről azt mondják, hogy szép jövő áll mögötte. Kegyelemkenyeren éltem, elutasított regények és színdarabok szerzője voltam, menekült, és barátaim, elvtársaim között is idegen - önsajnálatom nem ismert határt; mint említettem, ez volt életem egyetlen hosszabb periódusa, amikor hagytam magam ebben a bűnben elmerülni. Csupán néhány hétig tartott, de rettenetes volt; rettenetesebb, mint az internálótáborok, mert az önsajnálát normális körülmények között édes gyönyörűség, válságos helyzetben azonban hatalmas, romboló erő.

Néhány napig ki sem mozdultam a szobámból, s az egyik éjszaka ragasztószalaggal betapasztottam az ajtó és az ablak réseit, és kinyitottam a gázcsapot. Poloskafoltos matracomat a tűzhely mellett letettem a földre, de ahogy lefeküdtem, egy könyv az ingatag polcról a fejemre esett. Majdnem eltörte az orromat, úgyhogy felkeltem, elzártam a gázt, és leszedtem a ragasztószalagcsíkokat. Az embernek minden kudarc közül a sikertelen öngyilkossági kísérletről a legnehezebb beszámolnia. A könyv, amelyik a fejemre esett, a *Második Barna könyv* volt; a *Dimitrov kontra*

Göring, a Reichstag-per története. Nemigen tudok elképzelni drasztikusabb és csúfondárosabb intelmet hitvány komédiázásomért. Lehet, hogy véletlenül meglöktem a polcot, és az is lehet, hogy ezúttal a Dialektika művelt Csodát.

A csodaváltozat mellett szól, hogy úgy tűnik: általában a fejemre eső dolgok mentik meg az életemet. Legutóbb akkor történt hasonló eset, amikor a rendőrség elől bujkáltam - néhány nappal Párizs el-este előtt. Egy csodálatos francia asszony, az irodalmár Adrienne Monnier, Briand barátja rejtegetett a lakásában. Kimerült voltam, és kezemben egy találmásra kiválasztott könyvvel lefeküdtem a kanapéra. Ahogy kinyitottam, a lapok közül egy könnyű, vékony tárgy esett a homlokomra. Egy lapréselt négylevelű lóhere volt; már évek óta rejtőzött a lapok között. Mademoiselle Monnier látta, hogy a lóhere az arcomra esett, odalépett hozzám, homlokon csókolt, és azt mondta: most már biztos, hogy épségben megszabadulsz.

Senkinek nem meséltem el a gázcsappal való idétlen történetet, csak jóval később, és csak egyetlenegy embernek, Egoneknek. Kisch mindig kedvelte a groteszk anekdotákat, s én ebben a megközelítésben táltam elbeszélésemet. Mindenesetre így is elterjedt a hír, mert tizenkét évvel később, amikor a háború után visszatértem Párizsba, és a francia kommunista sajtó koncentrált támadást intézett ellenem, néhány újságcikk sötét jellemem további baljós bizonyítékként megemlítette az áruló Koestlernek a *harmincas években egy párizsi hotelszobában elkövetett öngyilkossági kísérletét*. Csak az lep meg, hogy nem hozták nyilvánosságra a dr. Costler-sztorit, amelyről az apparátusnak minden bizonnyal tudomása volt. Lehet, hogy azt gondolták: a dolog népszerűséget szerezne nekem az elvtársnők köreibben.

*

Ez a fejezet gazdag az elágazásokban, amelyekbe beletévedek, és visszatalálok megint. Képtelenségem, hogy mederben tartsam az elbeszélést, jól mutatja, milyen fájdalmas visszaemlékezni erre az időszakra, s milyen erősek a felé való gondolati közeledést ne-

hezítő gátlások még ma is. Életem egyik legnyomasztóbb periódusa volt; nyomasztó több szempontból is: szegény voltam, mint író sikertelen, s elszigetelődtem a párton belül. Mindennek a tetejébe pedig az elvtársnő, akivel ebben az időben együtt éltem, súlyos belső válságba került, s éppen akkor nem számíthattam rá, amikor a legnagyobb szükségem lett volna valamelyes erkölcsi támogatásra.

Válságomnak volt egy pszichológiai szempontból igen érdekes aspektusa, nevezetesen hogy szinte pontosan ugyanazt a történetet ismételte meg, amelynek rossz fogadtatása a válságot okozta. Konfliktusom az íróbizottsággal annak a konfliktusnak a megismétlődése volt, amely *Ullrich*, az *ellenzéki*, a magányos, kamasz értelmiségi és a *gyermekek közössége* között zajlott le; még *Ullrich* sikertelen öngyilkossági kísérlete is „stimmelt”. Gyakran megesik, hogy egy író művében felhasználja a megélt valóság elemeit, az azonban már annál szokatlanabb, hogy valaki személyes tapasztalatként élje meg a korábban kitalált és megírt szituációt. A misztérium magyarázata természetesen az, hogy *Ullrich* figuráját jórészt a saját múltamból mintáztam meg; visszavetítettem önmagamat a kamaszkorba. A regény most következő fejezetét néhány hónappal azelőtt írtam, hogy a fent ismertetett események bekövetkeztek; talán a tudatalatti profetikus működése vetítette előre árnyékukat. Azért idézem itt ezeket a sorokat - jóllehet a dolog talán újabb kitérőnek tűnik -, mert hűen tükrözik azt a hangulatot, amelyet ma - tizenkét évvel az események után, amikor kommunista napjaim hite és reményvesztettsége is már rég a múlté - már aligha tudnék felidézni:

Részletek Ullrich naplójából

1934. április 6.

Olykor a szó szoros értelmében fuldoklom a magányosságtól. Például amikor egymagam ülök egy szobában, és egy könyvet olvasok. A többiek a kertben játszanak. Tudom, hogy ott vannak, de nem hallom őket. Hirtelen abbahagyom az olvasást. A levegő vibrálni kezd körülöttem. Az egész szoba remeg az egyedülléttől. Úgy telíti

be a magány, mint valami vegyi oldatot. Az idegeim hajszálcsövekként szívják fel, behatol a gyomromba és a szívembe, mint a sav. Könnyeket pumpál a szemembe, mint a csípős, keserű füst. Olyan borzadály fog el, amit nem tudok szavakba önteni.

Olyankor szeretnék odamenni a többiekhez. Szeretnék hozzájuk bújni, hogy felmelegítsék a testemet, szeretnék közéjük tartozni, hozzájuk dörögölözni, mint a birkák teszik a nyájban egymás között. Szeretném azt érezni, hogy nem én vagyok az egyetlen élő ezen a világon.

De alig töltök velük egy-két percet, s már el is múlt a vágyakozás. Unom őket. Primitívek. Idegeinket számomra, mint a hottentották. Nem értenek meg engem. Nem tudok mit mondani nekik. Egyszerűen nem érzem azt, hogy tényleg élnek. Néha olyanok, mint a marionettbábok, mások meg, mint a viaszfigurák. A kertben még magányosabb vagyok, mint fenn a szobában. Visszamenekülök, és minden előlről kezdődik megint.

Április 10.

Ma vagyok tizenhat éves, és éppen tizenhat napja, hogy kizártak a Közösségből. Számmisztika...

Születésnap ajándékul nagylelkűen felajánlották, hogy visszavesznek. Az üzenetet az egész falka jelenlétében a Bonc adta át. Természetesen visszautasítottam. Nyilvánvaló, hogy a sugallat *fentről* érkezett. Maguktól sosem gondoltak volna ilyesmire. Füttyülök rá. Megmondtam az egész drágalátos kompániának, hogy füttyülök rájuk.

Április 11.

Megőrjít, hogy anyámnak végül is igaza volt: nem tartozom közéjük. Ezen nem változtat az sem, ha kijelentem: hiszek Marxban és a proletariátusban. Hiszek Marxban, és hiszek a proletariátusban, de nem bírom elviselni Charlie zoknijának a szagát. Csalódott, bukott kommunista vagyok. Egy pár zoknin buktam meg: Izzadtlábú Charlie valódi és Nagy Péter meg a Bonc intellektuális zokniján.

Április 12.

De hát ha annyira nem bírom őket, ők meg engem, miért fáj ennyire, hogy nem tartozom közéjük? Itt valami ellentmondás van.

Ugyanaznap este

Hogy elutasítanak-e, vagy nem végül is nem érdekes. A lényeg az, hogy nincs más választásom. Az otthonon kívül nincs hova mennem. Ha nem tudok alkalmazkodni jelen körülményeimhez, az egyetlen megoldás, hogy felkötöm magam. Az ellentmondás feloldva.

Április 13.

Apám azt szokta mondani: aki a spiritualitásra hajlik, magányos lesz. Franc. Apám, a Professzor Úr világéletében egy múmia volt. Anyám meg a múmia Vesta-szüze.

Nem, én nem a szüleim elsüllyedt világához tartozom. De nem tartozom máshova sem. A legkevésbé pedig saját magamhoz tartozom. Ez a misztikus személy ezen a címen nem található.

Április 14.

Tudom, hogy ezek a kis prolik nem tehetnek róla, hogy azok, amik - tompa, kérges, primitív, szűk látókörű, lelketlen alakok. Lehet, hogy gyötör a szüleim által belém nevelt megvetés az utcagyerekek iránt. De akármilyen keményen és becsületesen próbálom, nem sikerül megtalálni velük a megfelelő hangnemet. Persze természetes is hogy nekem, a kivételezett és felsőbbrendű származásúnak ez lehetetlen. Ez az elidegenedettség áthidalhatatlan szakadéka. Még mielőtt bármelyikük is válaszolna nekem, már előre tudom, hogy mit fog mondani, meg hogy mit fog mondani azután és így tovább. Amióta marxista vagyok, nem nézem le, de halálosan unom őket. Hallom, ahogy a fejükben, mint egy öreg nagypapa faliórájában, csikorogva forognak a kerekek. Az enyémben meg fűrgén tiktakolnak, mint egy modern zsebórában.

Április 16.

Olvastam Ernst Glaesertől egy gyönyörű szép és borzalmas könyvet. Van benne egy párbeszéd egy öreg professzor és egy fiatal fiú között:

- Eljöttem önhöz - mondja a fiú -, hogy megkérdezzem, melyik oldalra álljak ebben a nagy fel-fordulásban, és hogy hová tartozom.

- Nos hát - mondja a professzor -, azt hiszem, hogy te nem tartozol sehová.

Aztán így folytatja:

- A patríciusok osztálya haldoklik, és velük mi is elpusztulunk. Az új osztály, amelynek képzettsége és életfilozófiája más, mint a miénk, kezébe veszi a Történelem kormánykerekeit. Húsz év múlva már egyedül ők állnak majd a parancsnoki hídon.

Ekkor a fiú mond valami butaságot, majd a professzor:

- Létezik egy közös sors, s nem vezet sehová, ha lázadozunk ellene. A Történelmet nem érdeklik az egyén kívánságai. Mi egyének vagyunk. És arra ítéltettünk, hogy meg is maradjunk egyéneknek. Mi soha nem lehetünk a nagy áramlás részei.

- De ha ugrunk egy nagyot, és belevetjük magunkat az áradatba? - kérdezi a fiú.

- Akkor partra vet bennünket a következő kanyarulatnál, mint foszforeszkáló uszadékfát - feleli a professzor. - A Történelem kiköpött bennünket. Mi állunk a frontvonalak között. Civilizáltak vagyunk, de haszontalanok. Ha megmaradsz becsületeseznek, a frontvonalak között nyomasztó függetlenségben töltheted el az életedet. Látni fogsz mindent, és megértesz mindent; túléled az új háborúkat és új forradalmakat, de egymagad leszel. Nem lesznek barátaid, nem lesz, tető a fejed felett; nem lesz hazád, visszhangod és teljesített feladatod...

Amikor ezeket olvastam, úgy éreztem, mintha fejbe vágta volna. Olyan volt, mint az Ótestamentum rettentő átkai. Most, amikor ezeket írom, még mindig egészen zaklatott vagyok.

Nem, nem. Az én sorsom nem ez lesz. Nem leszek az iszapos partra sodort, derengő uszadékfa. Azt akarom, hogy sodorjon az áradat, benne akarok lenni az áradatban, vele akarok menni, egy akarok lenni vele. Mindent megteszek, hogy ismét tartozzam valahová. Canossát járok. Megtagadom magamat, ahogyan megtagadtam a szüleimet is.

Még ezen a napon kérvényt írok, hogy vegyenek vissza a Közösségbe.

Ezzel végződik a napló első része. Ullrich mindent megtesz, hogy visszakerüljön a közösségbe, s különösen Nagy Péterhez, a mártírhalált halt hamburgi kazánfűtő fiához próbál közel kerülni, aki a szemében a becsületes, erős és egyszerű munkásosztályt testesíti meg. Közeledése azonban hamis, atyáskodó csengést kap, s megengesztelődés helyett veszekedés, végül pedig verekedés lesz az eredmény; Ullrich alulmarad, és súlyosan meg is sérül. Nagy Pétert megrójják, s másnapra nyomtalanul eltűnik az otthonból. Végül is már majdnem felnőtt; úgy érzi, nincs helye többé a gyermekek között, és elhatározza, hogy a maga lábára áll. Ullrichot mardossa a bűntudat, és nyomorultabb, mint valaha:

Május 11.

Hamarosan Péterről fogok álmodni, ahogy Brutus álmodott Caesarról miután megölte. Micsoda képzelenség. Hiszen nem is ártottam neki. Ki akartam békülni vele, de ő sértegetett, és rám támadt. És most mindenki úgy viselkedik, mintha én lennék az oka, hogy elment. Alig beszélnek velem. Az a legrosszabb, hogy magam is képtelen vagyok megszabadulni ettől az értelmetlen büntudattól. Kerülnek, mintha leprás lennék, és ez nem túlzás. Pedig nem vagyok leprás csak egy foszforeszkáló uszadékfadarab a folyóparti iszapban. A folyó lassan hömpölyög tovább, s én a parton ülve dobálom belé hiábavaló gondolataim kavicsait.

Május 17.

Ez így tényleg nem mehet tovább. Mennem kell. Anyámnak azonban nincs pénze, hogy magához ve-

gyen; hozzá tehát semmiképpen nem mehetek. Ahonnan jöttem, oda már nincs visszatérés. Amerre pedig menni szeretnék, arra nem vezet út.

Május 18.

Eloolvastam Ehrenburg új regényét. Újabb variáció ugyanarra a témára: az ő Koljája sem mehet sem előre, sem pedig hátra. Szereti Tolsztojt, és elege van az öt éves tervből az ember érdekli, és nem az emberiség menetrendje. Mondanom se kell, a végén öngyilkosságot kísérel meg - a proletariátus iránt érzett viszonzatlan szerelem Werther története. Ó a buta, érzélgős Werther! Már a nevétől is tengeribeteg leszek. A halál komoly dolog; nevetségesnek maradni a halálban is - ez elképzelhetetlen. A rómaiak torz maszkokat kötözték a rabok fejére mielőtt a vadállatok elé vetették őket, hogy ne mártírokként haljanak meg, hanem bohócokként. Kínzó mestereik emberségük utolsó maradékától, a halál méltóságától is megfosztották a szerencsétleneket.

Ugyanaznap este

A halállal kapcsolatban az az elképzelhetetlen, hogy nincs később, amikor megszűnik a fájdalom. A halál pillanata az örök jelenbe fagy, mert soha nem oldja fel az emlékezés. *L'ennui sans fin de mort.*

Ezen a ponton Ullrich naplója véget ér, s a fiú megpróbálja eldobni magától az életet; meglehetősen amatőr módon felvágja az ereit. Miután a sebeit beköttözik, a személyzet új tagja, dr. Moll, az egyetlen ember az otthonban, aki kedveli a fiút, odaül az ágya mellé:

- Annyira megrémültem, ahogy egyre sötétebb lett körülöttem - mondta erőtlen, még a szokottnál is gyerekesebb hangon Ullrich.

- Azt hiszem, az elejétől kezdve nem gondoltam egészen komolyan.

- Igen, a halálhoz sok türelemre van szükség - felelte Moll.

- Olyan rettenetesen szégyellem magam - mondta Ullrich -, és most mégis boldogabb vagyok, mint hosszú ideje bármikor.

Ne örülj neki túlságosan. Jön majd a másnaposság - mondta Moll.

- Miért ilyen barátságtalan velem? - kérdezte Ullrich.

- Ilyen a természetem - felelte Moll. - Csak másoknak nem tűnik fel annyira.

- Maga is úgy gondolja - kérdezte Ullrich -, hogy a Történelem kiköpött bennünket, és nem menekülhetünk a múltunk elől?

- Sikerülhet - mondta Moll -, csak nagyon-nagyon nehéz.

- Én nem tudok. Megpróbáltam, de nem sikerült.

- Túlságosan öntelt voltál.

Csak eleinte - mondta Ullrich. - Utána Canossát jártam, és tele lettem alázattal.

- Az csak egy másik formája az önteltségnek - felelte Moll. - A legvisszataszítóbb formája.

- De akkor hogyan kezdjek hozzá? - kérdezte Ullrich.

- Nagyon nehéz - mondta Moll -, és csak keveseknek sikerül. Olyan, mint valami sajátos harakiri. Le kell fűrészelned az ágat, amin ülsz, és ki kell tépned a gyökereket, amelyek táplálnak, mert nedveiket megmérgezik a pusztulásra ítéltett világ gondolatai, érzései és kepei - és az új termőföldbe kell mélyesztened a gyökereidet.

Ullrich hallgatott egy darabig, aztán megszólalt:

- Az ember mindezt elfogadhatja, és mégis szomorúságot érez amiatt, aminek el kell pusztulnia, még ha gyűlöli is. Mert annyi minden azonos benne önmagával, hogy el sem tudja képzelni, hogyan élhet nélküle.

- A polgári világnak vesznie kell, mert tagadja és meghamisítja azokat az ideálokat, amelyek létrehozták - mondta Moll.

- Minden, amit mond, olyan goromba és reménytelen - mondta Ullrich azon az új, gyermekes hangján. Félig már aludt. - Olyan, mint egy iga, amit az embernek viselnie kell. Én azt akarom, hogy úgy élhessek, mint a többiek, és semmi mást.

- Ez nagyon is nagyra törő terv - felelte Moll.
- Mindannyian csak úgy akarunk élni, mint a többiek, és nézd csak meg, hogy ez micsoda felforduláshoz vezet. Jó éjszakát, fiam.

... ÉS FEL A SZÉNAPADLÁSRA

A párt váratlan ajánlata mentett meg. Teljes munkaidejű állást kínáltak, amellyel ugyan nem járt fizetés, de nagyon is kedvemre való volt, és a következő fél vagy háromnegyed évben teljességgel lekött. Az volt az ötlet, hogy hozzunk létre egy kutatóközpontot a fasiszta rezsimek társadalmi felépítésének és belső működésének tanulmányozására; sokkal behatóbb és tudományos indíttatású tanulmányozására, mint amilyen a tömegpropagandára szakosodott Münzenberg-tröszt keretei között volt lehetséges. A gondolat régi pártbeli barátomtól és gurumtól, Peter Marostól* származott. Peter hosszú jugoszláviai tartózkodás után épp ekkoriban tért vissza Párizsba, s ő kért fel, hogy vegyek részt az új szervezet, az INFA - *Institut pour l'Etude du Fascisme* - munkájában.

Peter jobbkor nem is bukkanhatott volna fel. Végtelenül hálás voltam neki, amiért munkát és új célt hozva kimenekített kétségbeesett helyzetemből. Érkezésekor azonnal felhívott, és azt javasolta, hogy találkozzunk a Rue Royale-on a Café Weberben. Meglepett, hogy ilyen előkelő találkahelyet választ, és egy szerényebbet ajánlottam neki.

- Ne is törődj vele - felelte Peter. - Majd én kifizetem a kávé. Jót fog tenni neked, ha egy kicsit kibújsz az odúdból.

Tehát már ő is értesült róla, hogy milyen rossz állapotban vagyok.

Valóban jót tett. Már hetek óta a tájékán sem jártam a Boulevard-nak, s hogy a metrójegy árát megspóroljam, gyalog sétáltam Belleville-től a Rue Royale-ig. Első párizsi tartózkodásom idején, amikor még Ullsteinék tudósítója voltam, kedvenc kávéházam volt a Weber. Most olyannak tűnt, mint valami idegen országbeli hely, mint Luxuria távoli partjai. Nyár eleje volt; a kávéház terasza napfényben fürdött, s a tömeg olyan volt, mintha ideiglenesen emberi ala-

* Lásd *Nyílvessző a végtelenbe*.

kot öltött csivitelő seregélyek raja telepedett volna le az asztalokhoz. Az élet - a regényemre kimondott átok ellenére is - folyt tovább. Petert lebarátította a nap, de máskülönben olyan volt, mint mindig: ajka keskeny, kinézete aszketikus. Szokása szerint keményen és jelentőségteljesen szorította meg a kezemet, néhány másodpercig az arcomba bámult; enyhén kidülledt szeméből baráti szeretet és a kulturális fronton dolgozó elvtárs eltökéltsége sugárzott. Aztán szokott lelkesedésével és meggyőző erejével ismertette a tervet.

Az *Institut pour l'Etude du Fascisme* merész letérést jelentett a párt megszokott ösvényeiről. A felügyeletet Peter személyében a párt gyakorolta, de az intézet önfenntartó volt, s kifelé úgy mutatkozott, mint a Nemzeti Front egyik „leányvállalatá”. A legkülönbözőbb ismert francia személyiségek ígértek erkölcsi támogatást és anyagi segítséget is - köztük Langevin professzor, Joliot-Curie házaspár, André Malraux, Bernard Jouvenel és még sokan mások. A francia szakszervezeteket is érdekelte az ötlet, kezdetben azonban nagyon is kevés volt a pénz, ami valóban beérkezett, így az intézetnek fizetetlen munkatársakkal kellett dolgoznia. A metrójegyet kifizették, és minden délben kaptunk egy tányér levest, mert az intézet egy olyan lakásban működött, ahol volt egy kis konyha is. Peter azt mondta: ez minden, amit az INFA kínálni tud - és persze a baráti légkört, ami a kulturális fronton fontos küldetésben dolgozó kis csapatban kialakul. Hajlandó lennék-e ilyen feltételek mellett átvenni az intézet kiadói részlegének vezetését? A dolog nagyszerűen hangzott, és természetesen hajlandó voltam. Aztán megkérdeztem, kik dolgoznak a részlegemen. Egyelőre te - felelte Peter.

Másnap megkezdtem a munkát. Az intézet a Rue Buffon 25-ben, a *Jardin des Plantes* közelében, egy négyszobás lakásban működött. A személyzet tagjai voltak: Peter; három német nő: Rita, Ellen és Lys, akik a kutatás, sajtófigyelés és rendszerezés munkáját végezték; egy René nevű, félig orosz, félig francia fiú, aki fordított; egy Max nevezetű középkorú ember, a „business manager”; és egy takarító-

asszony, aki egyúttal megfőzte a déli leveseket is. A csupán szimpatizáns René és Ellen kivételével mindannyian párttagok voltak. Talán különös, de az intim közelségben és munkában együtt töltött hónapok alatt a legtöbbjüknek a vezetéknévét sem ismerhettem meg, s még azt se tudtam, melyikük hol lakik.

Kedves és lelkes társaság volt, s az INFA-hoz hasonlóan boldog és nyugodt intézménnyel egész pártbeli pályafutásom során nem találkoztam. Volt benne valami a mozgalom kezdeti napjainak szelleméből, s talán éppen ez volt az oka, hogy működésének a pártburokrácia egy év után könnyörtelenül véget vetett. Mindannyian átlagosan napi tíz órát dolgoztunk fizetés nélkül, s néhányunknak a déli leves volt a mindennapi főétkezés. (Sűrű, szinte krémszerű, német levesek voltak, lencséből, borsóból vagy krumpliból, s olykor-olykor úszkált bennük néhány ízletes kolbászdarabka is.) Nem volt köztünk féltékenység és semmiféle intrika, míg a párt fél év után ki nem jelölt fölénk egy „komisszárt”, aki rövid idő alatt mindent tönkretett. Peter azzal az alapgondolattal hozta létre az INFA-t, hogy megfogalmazzuk: mi is a fasizmus voltaképpen. Az olyan szlogenek, mint *barbarizmus, visszatérés a középkorhoz, gengszterek uralma*. és így tovább, nem nyújtottak kielégítő magyarázatot, amint nem adtak a párt úgynevezett *teoretikusai* sem - bár természetesen óvakodtunk tőle, hogy bárminemű kifejezett kritikát gyakoroljunk. A párt egyszerűen a *fináncctőke nyílt diktatúrájának* tekintette a fasizmust, megkülönböztetve ugyanennek az úgynevezett demokratikus országokban gyakorolt burkolt formájától. Ekképpen tehát - mondjuk - Anglia és a náci Németország közti különbség csupán annak a diktatúrának a külső formáiban állt, amelyben a kapitalista uralkodó osztály kifejezte önmagát, a két rendszer „osztálytartalma” azonban teljességgel azonos volt. A párt szóhasználatában egyébként mindenki *fasiszta* - a szocialista *szociál-fasiszta*, a katolikus *kleriko-fasiszta*, a trockista pedig *trocko-fasiszta* - volt, aki nem a mi oldalunkon állt. A Rue Buffon 25.-ben működő INFA feladata tehát abban állt, hogy meghatározza: mi is legyen hát a fasizmus voltaképpen.

A program szerény és tudományos alapokon indult. A kiadói részleg úgy tervezte, hogy szűk olvasói kör számára egy kéthavonta megjelenő közleményt (három szám egyébként meg is jelent), valamint röpiratokat és könyveket ad ki (néhány valóban megszületett; íróiknak mi biztosítottuk a feldolgozott „nyersanyagot”). Cél volt még, hogy a haladó kulturális intézményeket és a szakszervezeteket ideológiai fegyverekkel lássuk el - az „ideológiai fegyver” dokumentumanyagot jelentett, amelyet kívánságra hozzáférhetővé tettünk volna a francia sajtó számára is.

Kezdetben minden nagyszerűen működött, s egy hónap után napilágot látott az első INFA-kiadvány. Egy olaszországi elvtárs *A Pó-völgyi rizsföldeken uralkodó viszonyok* címmel nagyszerűen dokumentált cikket írt bele, amelyre máig hálásan emlékszem vissza, mert a kiadvány többi részét egymagamnak kellett megírnom. Írtam ezenkívül - szintén az INFA neve alatt - *A földalatti ellenállási mozgalom Németországban* címmel egy hat cikkből álló, bizonyos mértékig optimisztikus sorozatot egy párizsi esti lap, a *L'Intransigeant* számára is. Szélsőséges személyiséggem ellenére is képtelen voltam arra, hogy a francia polgári sajtóba írjak, de most, hogy az INFA nevében írhattam, megszűntek a fenntartásaim, s újságírói gyakorlottságomat is visszanyertem. A csapatban mindannyian nagyszerűen kijöttünk egymással. Peter messianisztikus szélhámossága ellenére is elbűvölő személyiség és remek cimborá volt. Soha nem éreztem azt, hogy a főnököm lenne, s mindvégig teljes volt köztünk az egyetértés és a harmónia. René nyugodt, szorgalmas, simulékony és némiképpen színtelen figura volt; Lys középkorú asszony, aki egy bájos kislányt nevelt. Valami pártbeli potentát özvegye lehetett, s most csekélyke pártnyugdíjából tengette életét - soha nem beszélt személyes dolgairól. Rita magas, igen szép lány volt; egy orosz elvtárral élt együtt, akiről úgy gondolták, hogy az apparátusnak dolgozik, így Ritának még egyel több oka volt rá, hogy ne legyen túlságosan közlékeny. Ellen, a legfiatalabb - ekkoriban még párttag se volt - egy berlini zsidó bankár szellemes és éles eszű leánya volt; egzotikusan pikáns vonásait merész, szinte barbár sminkkel hangsúlyozta - úgy festett, mint egy

kurfürstendammi Nofretete. Szüleit mélyen elkeserítette, hogy lányuk „belekeveredett a politikába”, s ezért megvonták tőle a támogatást, s Ellen majdnem olyan szegényen élt, mint mi, de ezt valamiféle nagyszerű tréfának tekintette. Arany cigarettatárcája volt, de cigaretta nem volt benne soha. Ő volt az egyetlen közülünk, aki ment volt a valódi szegények büszke gátlásaitól, s folytonosan egy-két frankokat kért kölcsön a többiektől. A három nő remekül megértette egymást. És persze ott volt Greta, a szakácsnő és takarítóasszony Berlin egyik vörös külkerületéből, aki mindannyiunk fölött anyáskodott.

René és Ellen kivételével mindnyájan régi pártbeli csatalovak voltunk, s azt hiszem, egyszer mindannyian beleakadtunk már a pártgépezet fogaskerekeibe, s hordoztuk a titkolt sebhelyeket - talán ez volt az oka, hogy egyformán boldogok voltunk ebben a rejtett, Peter jóindulatú gülüszemétől vigyázott óázisban. A pártot soha nem kritizáltuk nyíltan, de az olykor beálló sokatmondó csend vagy a néma vállrándítások, s a csalódások és szorongások közös emléke még közelebb hozta egymáshoz a társaság tagjait. A napi munka végeztével mindig voltak, akik még bent maradtak; üldögéltek a konyhában, és vég nélkül beszélgettek. Az intézet közös hobbinkká és megszállottságunkká vált.

Bizonyos, hogy még sok millió, mindenféle nemzetiségű és korosztályú, hozzánk hasonló kommunista élt: a lelkesedés és idealizmus kihasználatlan emberi tartalékai, akikkel termőre lehetett volna fordítani a világ politikai sivatagát. A történelem a korai egyházak tragédiáját ismételte meg; a spirituális dagály, amely ezer évig vezette a tiszta szívűeket és az alázatosokat, s végül szárazra vetette és magukra hagyta őket egy alapjait vesztett pápaság vasmarkában; a keresztes hadjáratok kezdetének messianisztikus hite és a végkifejlet rettenete.

Vajon miért nem sikerült ezeknek az elszánt millióknak megszabadulniuk a Kreml Borgiáitól? Azok, akik Oroszországban éltek, nyilvánvalóan reménytelen helyzetben voltak, de mi a helyzet a derék Peterekkel, Lysekkal, Egonokkal és Arthurokkal, akik fölött a GPU nem gyakorolt közvetlen felügyeletet?

Többféle válasz is kínálkozik: az atomizáció, a szétszóródás vagy minden olyan kommunista irányzat szomorú elsorvadása, amelyek nem tudhatták maguk mögött az orosz hatalmat és anyagi támogatást. A bénulltság gyökerei azonban mélyebben húzódtak, valahol az igaz hívőnek a kiközösítéstől való leküzdhetetlen rettegése körül. Bízunk egymásban, de visszariadtunk attól, hogy hangot adjunk eretnek gondolatainknak. A rövid csend vagy egy vállrándítás - ez volt a legtöbb, amit megengedhettünk magunknak anélkül, hogy törvényen kívül helyezze bennünket saját lelkiismeretünk.

Barátaink között a legjobbakban, azokban, akik azóta vagy elhagyták már a pártot, vagy megölték őket, szilárdan tartotta magát egy meggyőződés. Szemellenzót viseltünk ugyan, de nem voltunk vakok, s még a legfanatikusabbak is kénytelenek voltak észrevenni, hogy nincs minden rendben a mozgalomban. Lankadatlanul mondogattuk egymásnak - és magunknak -, hogy a pártot kívülről nem, csak belülről lehet átalakítani. Az ember kiléphet egy klubból vagy valamely közönséges pártból, ha nem ért egyet a politikájával, de a Kommunista Párt - az egészen más: az a Történelem szándékainak megtestesülése. Ha valaki kilép belőle, *extra muros* kerül, s bármit mond vagy tesz, a dolgok alakulására többé a legcsekélyebb befolyást sem gyakorolhatja. Az egyetlen, dialektikusan helyes megoldás, ha az ember bent marad, tartja a száját, lenyeli az epét, és várja a napot, amikor az ellenség bukása és a Világforradalom győzelme után a Szovjetunió és a Kominintern is készen áll majd arra, hogy demokratikus ország, illetve intézmény legyen. Mert akkor, és csakis akkor lehet majd felelősségre vonni a vezetőket tetteikért; azokért a vereségekért, amelyek elkerülhetők lettek volna, a szükségtelenül inghozott áldozatokért, a rágalmazások és feljelentések iszapáradataáért, amelyben elsodródtak és elvesztek elvtársaink legjobbjai. De addig a napig játszaniuk kell a játékot: felesküdnünk és megtagadnunk, feljelentelnünk és visszatáncolnunk, lenyelnünk a szavainkat és felnyalni a hányadékunkat; ez az az ár,

amit meg kell fizetnünk azért, hogy továbbra is hasznosnak hiessük magunkat, s megmaradhasson bennünk az önbecsülés.

(A bukott Isten)

Max, a „business manager” volt az intézet egyetlen tagja, aki látszólag nem illett bele a képbe. Olyan volt, mint egy kövér, középkorú nőifehérműkereskedő. A párt mint nagyszerű szervezőtehetséget küldte hozzánk, de jelenléte mindannyiunkat feszélyezett, míg egy szép napon tisztázatlan körülmények között el nem tűnt a Rue Buffonról és Franciaországból is. Az az érzésem, hogy csekélyke pénzünk egy részét is magával vitte, bár Peter és a könyvelést vezető Lys soha egyetlen szót sem szólt ilyesmiről.

Az ezt követő kritikus időszakban nekem kellett ellátnom a business manager feladatait is. A tevékenység abból állt, hogy végig kellett látogatnom különböző francia patrónusainkat, és adományokért könyörögnöm nekik. Ilyen minőségemben találkoztam először - sok más francia értelmiségi között - André Malraux-val. A Gallimard kiadóban lévő irodájában kerestem fel, s az épület mögötti kedves kis kertben sétálva sokáig beszélgettünk. Régóta Malraux rajongói közé tartoztam, s így a helyzet kissé nyomasztott, de rendületlenül áradoztam az INFA előtt álló nagyszerű lehetőségekről, ecsetelve jelenlegi ínséges helyzetünket, s hogy mennyire rászorulunk a támogatásra. Malraux csendben figyelt; időnként jellegzetes és ijesztő szippantásait hallatta - olyan volt, mint valami sebzett dzsungelbeli vadállat üvöltése -, s utána tenyerével mindig az orrára csapott. Ez először meglehetősen furcsa volt, de hamar meg lehetett szokni. Amikor a mondókámat befejeztem, Malraux hirtelen megállt, aztán fenyegetően elindult felém. Hátráltam, amíg a hátam a kertfalba nem ütközött, s ekkor ezt kérdezte: *Oui, oui, mon cher, mais que pensez-vous de l'apocalypse?*

Ezzel a kezembe nyomott ötszáz frankot, és minden jót kívánva otthagyt.

Általában havonta egy alkalommal indultam kéregető körutakra, s ezekre az alkalmakra tartogattam egyetlen jó ingemet. (A többi az a fajta rövid ujjú,

francia *chemise de sport* volt, amelyiken sötét tónusként látszik át a mellkas és a kar szőrzete.) A felkeresett INFA-támogatók között volt a szakállas és nyájas Langevin professzor; a fiatal, éber és érdeklődő Frederick Joliot-Curie; a nagyra törő és öntelt Louis Aragon - az a típus, aki tele van jó ötletekkel és tanácsokkal, de soha egy pennyt sem ad; s végül Lucien Levy-Brühl professzor, akinek a primitív gondolkodás prelogikus jellegéről szóló műve nagy hatással volt szellemi alakulásomra, s akit következképpen istenítettem. Levy-Brühl hetven fölött járt, s életéből már nem volt hátra sok. Apró, törékeny figura volt; mereven és egyenesen ült hatalmas asztala mögött; hófehér sörényével és kecskeszakállával - örökre úgy marad meg emlékezetemben, mint a múlt századi francia *homme de lettres* prototípusa.

Mindezek és más francia értelmiségiek is kedvesek és segítőkészek voltak a névtelen *antifasiszta menekült* iránt - aki voltam. Többségük nem volt kommunista, de pénzt adományoztak az INFA-nak, megengedték, hogy pártfogóink közé soroljuk őket, és ismerőseikhez szóló ajánlóleveleket írtak nekem. Segítőkészségükben mégis volt valami elfordulás, személytelenség és fagyosság; hálás voltam nekik, de nyomasztott, hogy soha egyetlenegy francia otthonba nem hívtak meg sem engem, sem más menekülteket. Természetesen tudtam, hogy ez a zárkózottság a tősgyökeres francia hagyományok egyike, s annak idején, amikor még tudósítóként tartózkodtam Párizsban, magától értetődőnek tekintettem a dolgot, a száműzöttség és a szegénység azonban túlságosan is érzékennyé tett; s a menekülteknek éppen az okozza a legtöbb szenvedést, hogy minden pillanatban átérzik gyökérelenségüket. A messzi országokban állomásozó katonák ugyanígy vágyódnak el kietlen kaszárnnyáikból, és sóvárognak a vacsora körül összeülő család békéje és melege után. Az, angolok ösztönösen megértik ezt a szükségletet, s látszólagos óvatosságuk ellenére hajlamosak felkarolni a menekülteket, mint valami kóbor kutyát, befogadni őket házaikba, és otthonos légkört teremteni nekik, a könnyedén barátkozó, nyájas franciák azonban melegen megölelik, s aztán ott hagyják őket dideregni az utcán, arra ítéltetve,

hogy örökre turisták vagy menekültek maradjanak - mikor hogyan. A Franciaországba vetődött menekültek tehát nem tudtak kapcsolatokat teremteni, s egyfajta gettó-létformába kényszerültek. Olvasták az emigránslapokat, emigránskávéházakba és klubokba jártak, s elmerültek az emigránsvalóság elkerülhetetlen cseppetáiban és intrikáiban. Hét évig éltem menekültként Franciaországban; ezt a hét évet gyakorlatilag menekülttársaim társaságában töltöttem, s továbbra is németül írtam és gondolkodtam; amikor azonban 1940-ben letelepedtem Angliában, angolul kezdtem írni, angol barátok között éltem, és nem voltam többé menekült. Mellesleg megjegyezve: számos idegen nyelvterületről érkezett író emelkedett az angol és amerikai irodalom igen magas polcaira, ám Franciaországból egyetlen hasonló esetről sincs tudomásom.

Hátralévő franciaországi éveim történetének megértéséhez szem előtt kell tartanunk mindeme körülményeket. Ez a történet fizikai és szellemi száműzetés története, s a személyes bonyodalmakat és kitérőket leszámítva jellemző az akkoriban még csupán néhány ezer, mostanra sok százezer politikai menekült életére.

*

Hogy a menekülsors minden vonatkozásában beteljesedjen, a szó szoros értelmében hajléktalanná váltam, mert még az olcsó Belleville szálló lakbérét is képtelen voltam kifizetni. Egy szénapadlásra költöztem, ahol nem kértek fizetséget. A szénapadlás Párizs és Versailles közt félúton fekvő Meudon-Val Fleuryben volt, egy szabadtéri telepen, ahol nemes lelkű különcök éltek egy szépséges parkban, amely hajdanán XV. Lajos király vadaskertje volt, és egykor szerelmes enyelvekre épült, ma már elhagyott istálló, pavilonok és nyárilakok tarkították. Ezekben az épületekben és számos sátorban éltek vegetariánusok, nudisták, festők és költők - főleg Raymond Duncan szektájának tagjai -, és számtalan menekült, akik, megfelelő irataik nem lévén, a rendőrség elől rejtőzködtek itt. A telepet egy nagy szakállú fiatalember, egy bizonyos Paul vezette, aki szandált meg kézzel szőtt ruhát viselt, és titokban a kommunista párt tagja volt.

A telepről egyik elvtársunk, George Glaser német író tett említést nekem - ő majdnem ugyanolyan kétségbeejtő helyzetben volt, mint én. George tehetséges és szeretetre méltó, igazi kékvérű proletár volt, nem középosztálybeli bohém, hanem valódi csavargó, s rendelkezett azzal a képességgel, hogy a legvalószínűtlenebb körülmények között is feltalálja magát. A park egy elvadult sarkában egy sátorban lakott, amelyet valamelyik jótékony szervezetnél ügyeskedett ki magának, s a parkban adódó alkalmi munkák elvégzéséért kapott néhány frankból élt. Amikor megtudta, milyen kilátástalan helyzetben vagyok, megkérte Pault, engedje meg, hogy az egyik kis nyárilak szénapadlásán aludjam, mivel a telep által nevetségesen alacsony összegekért bérbe adott ágyakat vagy sátrakat sem tudtam volna kifizetni. Így aztán 1934 júniusában vagy júliusában, épp azelőtt, hogy a hotelszobám következő havi bére esedékessé vált volna, kevéske holmimat egy bőröndbe csomagoltam, és George-zsal kiballagtunk Meudon-Val Fleurybe.

A következő néhány hétben majdnem tökéletesen boldog voltam. Mindennap reggel fél nyolckor üres gyomorral három mérföldes sétára indultam Val Fleuryből a Mairie d'Issy-i metróállomásra, s így megspóroltam a vonatjegyet, amit az INFA fizetett, s a szép, meleg napokon ugyanígy takarítottam meg a metrójegy árát is. Délben jóllaktam a sűrű levessel meg kenyérrrel, majd délután hatkor vagy hétkor ismét metróra szálltam, de az is megesett, hogy végig gyalog mentem szénapadlás-otthonomig. Issyben egy aprócska boltban megvettem a vacsorámat, ami rendszerint fél kiló kenyérből és néhány deka szalonnából állt, s az egész nem került többbe, mint ötven centime. A kenyér és a szalonna nemcsak a legolcsóbb étel, ha az embernek nincs lehetősége főzni, hanem a legtáplálhatóbb is; szülőházamban, Magyarországon ez volt a szegény emberek legfőbb eledele. Gyakran előfordult, hogy nem bírtam ellenállni a kísértésnek, és hazafelé a hosszú úton elfogyasztottam a vacsorát; ez azt jelentette, hogy a szalonnát sőtlanul ettem meg, így azonban íztelen és emészthetetlen. Arra azonban sehogy sem tudtam rávenni magam, hogy sőt is hordjak a kabátzsebemben.

Vacsora után George-zsal vagy a kolónia egyik-másik tagjával sétálgattunk a parkban. Emlékszem egy különösen rokonszenves fiatalemberre, név szerint Luntzra, s éppily kedves barátnőjére - akit később feleségül is vett -, Clairette-re. Luntz szocialista volt, és több évet töltött a hírhedt breszt-litovszki börtönben; most éppen az ott szerzett tuberkulózisa után lábadozott. Majdnem olyan szegény volt, mint én, de egy este az egyik *bistró*ban igazi, meleg vacsorával vendégelt meg, aminek gyönyörűségére máig is emlékezem. Arra is emlékszem, hogy elmesélt egy különösen hátborzongató történetet arról, hogyan harcoltak a patkányok ellen a breszt-litovszki börtönben, s rabtársairól, akik patkányharapás okozta vérmérgezésben pusztultak el. Nemes és érzékeny fiatalember volt, nyoma sem volt benne keserűségnek vagy fanatizmusnak, s boldogan élt Clairette-tel, aki vidám volt, és csinos. Néhány évvel később Amerikába emigráltak, ahol Luntz egy kiűnő, de sajnos rövid életű havi folyóirat, a *The Modern Review* szerkesztője lett.

Mindig éhes voltam egy kicsit, vasárnaponként pedig, amikor elmaradt az INFA-leves, rettenetesen, de egészségem kifogástalan volt, és mindennel mélységesen meg voltam elégedve. A munka, a melegen derengő elvtársi légkör és a valahová tartozás érzése elmosott minden önsajnálatot, s végül már úgy éreztem, hogy olyan életet élek, amelyet egy kommunistának élnie kell: szegény vagyok, engedelmes és elkötelezett.

Lassan már harmincadik életévemhez közeledtem. Érzelmileg ingatag voltam, s még korántsem felnőttem, de személyiségemben minden ellentmondás és zavardottság ellenére kristályosodni kezdett valami. Korábbi éveim a végtelenbe kilótt nyílvevessző - a tökéletes eszme, az ideális Heléna, a bölcs sámán vagy a csalhatatlan vezető - keresésével és hajszolásával teltek; most, kiábrándulások sorozata után a szolgált ügy vagy eszme tökéletessége háttérbe szorult a szolgálat tényének fontossága mögött. A próbálkozások, melléfogások és találatok hosszadalmas folyamatában lassan világossá vált: számomra fizikai szükséglet, hogy teljes szívvel szolgáljak valamit; ez

az egyetlen menedék a gyermekkoromban belém plántált, szünni nem akaró, mardosó lelkipurdalás elől, s az egyetlen lehetőség, hogy ne legyen belőlem is korunk jellegzetes és kellemetlen figuráinak egyike, saját magánpoklában párolódó, neurotikus entellektüel.

Másként fogalmazva: lassan kezdtem elfogadni a tényt, hogy rögeszmés típusú személyiség vagyok, megáldva vagy megátkozva izgatott többletenergiákkal, amelyek hevesen követelik az elvezetést. Ha nem tudok megszállottként foglalkozni valamivel, magam válok megszállottságom tárgyává. Belleville-i hotel-szobámban az utolsó néhány hónap alatt nyilvánvalóan összeomlottam. Ha ez a Hotel Chelsea-ben vagy Greenwich Village-ben lett volna, az elkövetkező három évben minden bizonnyal heti három órát töltöttem volna egy pszichiáternél, hogy végül többé-kevésbé megfoltozott személyiséggel kerüljek ki a dologból. Nekem azonban egy fillérem se volt, semmiféle külső segítségre nem számíthattam, s ismét egyszer úgy kellett tennem, mint a hencegő Münchhausen, aki a hajánál fogva rántotta ki a mocsárból saját magát. Így aztán a pszichiáter varázserejű díványa helyett a szénapadlason feküdtem, és egy nemzetközi antifasiszta kiállítással kapcsolatos terveinkről ábrándoztam: egy nagyszerű rendezvényről, amely történelmi párhuzamokkal, statisztikai adatokkal, az újrafegyverkezést szemléltető grafikonokkal és hasonlókcal egyszer és mindenkorra nyilvánvalóvá tenné, hogy a belenyugvás és megalkuvás háborúhoz vezet, s amely egyúttal ITT IS BEKÖVETKEZHET felirat alatt viaszfigurákkal népes, koncentrációs táborbeli jeleneteket bemutató kavarná fel az érzelmeket.

Természetesen bárki mondhatja, hogy a szénapadlason való élet és a fizetség nélkül végzett kemény munka valamiféle önbüntetés volt. Igen, meglehet; de mindenesetre termékeny és alkotó fajta önbüntetés. Ez ismét visszavezet az értékek megítélésének sajátos többértelműségéhez, hiszen a pszichiáter szemében minden megszállottság betegség, amelyet gyógyítani kell, a történész szempontjából azonban a művészek, reformátorok, feltalálók és felfedezők vad megszállottsága nem más, mint a haladás hajtóereje.

Néha még azt is nehéz vagy lehetetlen megmondani, hogy egy-egy rögeszme meddő-e, vagy gyümölcsöző, s csak az utókor állapíthatja meg bizonyossággal, hogy valaki úttörő volt-e, vagy elmebeteg.

Akárhogy is: fokozatosan egyre világosabbá vált, hogy életemben csakis azok az időszakok voltak boldogok, amikor, így vagy úgy, azt a bizonyos nyílvezzőt üldöztem. Csakis ekkor éreztem lelki békét; nem az együgyű jótét lelkek és kórházi nővérek illedelmes önelégültségét, hanem teremtő örömet; az építés és alkotás dühödt boldogságát; hogy én is viszek egy téglát az emberibb jövő építéséhez - amely jövőben még mindig hittem ekkoriban. Ugyanakkor pedig mindez elvezetést is biztosított a *krónikus felháborodottságnak*, amely mindvégig marcangolta az embert a hétéves sötétség napjában.

Azt is felfedeztem, hogy a lelkesült „periódusok” között mindig depressziós voltam, s ilyenkor jelentek meg az öngyilkos fantáziák. Később az ügyek és eszmék iránti megszállottság az éppen készülő könyvekre fókuszálódott, s a könyvek közti időszakokban jelentkezett a depresszió. Mindez visszatekintve egészen nyilvánvaló, de sok évbe telt, amíg felismertem az összefüggéseket, s megértettem, milyen erők hajtják ezt a vadul hánytorgó hullámvasutat. Könnyű azt mondani: „történetesen mániás depressziós alkat vagyok”, de nem olyan könnyű megtalálni a kapcsolót, amely a két fázis váltakozásáért felelős.

Az aktivitás kényszeres kitörései és a depresszió nyomorúságos mélységei fokozatosan szelídültek viszonylag egyenletes munkafegyelemmé, amely egész évben napi nyolc-kilenc órára odaláncol az íróasztalomhoz. Egy szabadfoglalkozású írónál ez nem szokatlannak, s maga fűzi magára a láncokat, de minden alkalommal, amikor megpróbáltam lerázni őket, érzelmes részegségek, gyötrő másnagyságok és fantom-Helénák fiztették meg elem a büntetést. Így aztán a munka lett számomra a terápia és a drog; büntudattól gyötört egómmal való kiegyezés és szent áldozat a múlt kísértetei előtt. Azt hiszem, ez már halálomig így is marad; s amikor kiapad belőlem az írnivaló, ugyanúgy napi nyolc óra hosszat fogok ülni asztalom-

nál, s valami unalmas és érdemdús témával foglalkoz-
va növeszttem az aranyeremet egy ismeretlen eredendő
bűn levezekléseképp. És az asztalom fölött színes
keretben ott virítanak majd Attila sorai:

*...de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

VIHAR EGY POHÁR VÍZBEN

Mindez persze túl szép volt ahhoz, hogy igaz legyen.

Az INFA a kommunista világmozgalom jelentéktelen mellékhatása volt, de az a mód, ahogyan lemetszték, nagyszerűen szemlélteti a kommunizmus tragédiájának történetét.

Az intézet valamikor 1934 nyarán egy igen fontos személlyel, Paul elvtárssal, alias Manes Sperberrel egészsült ki. A párt néhány héttel később tevékenységünk felügyeletére egy komisszárt küldött ki, aki Janként mutatkozott be, én azonban inkább láthatatlan embernek neveztem, mert egyszerűen nem voltak személyes tulajdonságai vagy egyéni vonásai. Középkorú volt, és középmagas; kopaszodott, barna ruhákat viselt, válla szögletes volt, beszéde lassú, modora darabos és csökönyös. Ő volt a tökéletes német pártbürokrata megtestesülése; faarcú volt, és gipszagyú, s testének belsejét minden valószínűség szerint lószőr töltötte ki. Ám mégis voltak ijesztő és rettenetes tulajdonságai. Kiképzést Moszkvában kapott. Nevét nem tudtuk meg soha, de azt megtudtuk, hogy többek közt főtitkára az Istentagadók Szövetségének - ezt a nemzetközi szervezetet a Komintern pénzelte, s úgy emlékszem, 1934-ben szüntették meg, amikor már előkészületben volt a népfrentírányvonal felé való elmozdulás.

Hosszú Komintern-pályafutása alatt Jan mesterien elsajátította a belső játszmák (*Fraktionspolitik*) titkait és fogásait. Ezt a technikát igen nehéz elmagyarázni olyan embereknek, akik demokratikus politikai éghajlat alatt születtek és nevelkedtek, s hozzászoktak, hogy politikai tevékenységen parlamenti összecsapásokat értsenek; választási beszédeket, s többé-kevésbé ismert és meghatározott programmal rendelkező pártok küzdelmeit. A marxista táborban azonban már 1848, az Első Internacionálé létrehozása óta egészen más módszerekkel folytak az eszmék és személyek összecsapásai. A korai idők kicsiny, özszeesküvő csoportjaiban, s a belőlük kinövekvő for-

radalmi mozgalmakban a politikai játék megszokott szabályai nem voltak érvényesek. Felváltotta őket - sommásan fogalmazva - a forradalmi fegyelem s a kvázimilitáris felépítésű szervezet vezetői iránti vak engedelmesség. A pártkonferenciákon és pártkongresszusokon megjelenő küldöttek többé nem képviseltek választók vagy bármilyen választói csoport érdekeit, s megfelelő mandátum híján diffúz és alaktalan csoportokba, klikkekbe - párt szóhasználatára szerint frakciókba - tömörültek. Így aztán ezek a kongresszusok, amelyeket egyébként igen ritkán s nemegyszer igen nehéz körülmények között rendeztek meg, soha nem tudtak a forradalom képviselői parlamentjévé alakulni. A frakciók nem voltak politikai pártok, csupán egyének közt megkötött szövetségek, amelyeket ideig-óráig tartott össze a közös stratégiai elképzelés vagy - és ez volt a leggyakoribb - a hatalomvágy. A különböző kommunista pártok története - a legnagyobb is - a sokféle frakció egymás közötti küzdelmeinek története, amely küzdelmek demokratikus módszerek és koncepciók híján csak intrikák, kelepcek, a személyes hűségek és pálfordulások folyamatos és kiszámított átrendeződései s a *Fraktionspolitik* számtalan egyéb fogása mentén mozoghattak. A végső döntés az orosz Politbüro, később pedig egyedül Sztálin kezében volt, aki hatalmát rendszeres lefokozásokkal, elmozdításokkal, száműzetésekkel, egyik frakció likvidálásával, s helyébe egy másik felemelésével szemléltette és gyakorolta.

A hivatásos kommunista politikus politikafelfogása mindennek megfelelően alapvetően különbözik nyugati kollégájától. Az elvek és ideálok, a közszónoki erények és a parlamenti riposztok, a valóság ismerete és a történelmi tudás, az eredetiség, a találgatás és a személyes feddhetetlenség - számára mindezek nem kincsek, hanem tehertételek. Neki a politika nem a fent felsoroltak megszerzését jelenti, hanem szinte minden vonatkozásban éppen az ellenkezőjüket. Sztálin egyszemélyes hatalomra emelkedése és az, hogy Trockijtól Buharinig sorra győzte le sokkal jobb adottságú versenytársait, nem titok, csupán a nyugati megfigyelő számára, aki előtt teljességgel ismeretlen a kommunista klíma és atmoszféra. Az a tény, hogy a nyugati értelemben vett nagy-

ság minden ismerve hiányzott belőle, hogy beszédei és írásai halálosan unalmasak voltak, hogy nem volt benne eredetiség, hogy nem ismert ideálokat, hogy álnokul és aljasul bánt szövetségeseivel, és süket volt a szenvedő nép jajszavaira, s hogy elképesztő és minden határon túlmenő mértékben hamisította meg a történelmet - mindez a brit Alsóházban groteszk különccé tette volna, de éppen e vonások révén lett naggyá mint *Fraktionspolitiker*. A pozícióharcok során - a Komintern-univerzum dialektikájának megfelelően - mindvégig láthatatlan ember maradt, s hatalomra jutásának pillanatában mindenütt jelenvaló és mindenható istenné magasztosult.

A mi istentagadók szövetségebeli Janunk ilyen zseb-Sztálinocska volt. A Komintern távoli peremvidékén, ahol az INFA is működött, az Olümposziak halálos küzdelmeinek csak groteszk és veszélytelen echói hallatszottak, s Jannak nem volt hatalma ahhoz, hogy likvidáljon vagy vallomásokat kicsikarandó munkatáborba küldjön bennünket. Az Oroszország határain kívül élő kommunistáknál csak úgy volt lehetséges az ilyesmi, hogy valamilyen ürüggyel Moszkvába rendelték őket. Ha valamelyikünk efféle utasítást kapott, természetesen engedelmeskedett, ám mi túlságosan is jelentéktelenek voltunk ahhoz, hogy ilyen erőteljes intézkedéseket kelljen velünk szemben fogatosítani. Az ilyesmit a vezetők és az apparátus emberei számára tartogatták.

Az INFA-ütközet tehát végső soron csupán árnyékháborúcska volt; s bennünket nem kivégzés vagy börtön, csupán mellőzés vagy kegyvesztettség - legrosszabb esetben a pártból való kizárás fenyegetett. Mindeme veszélyek ismerete azonban éppen elegendő volt ahhoz, hogy mindannyiunkat engedelmességre kényszerítsen, s Jannak senki által kétségbe nem vont, abszolút felsőbbiséget biztosítson.

Jan nyugodtan, csendben és minden feltűnés nélkül látott munkához. Egyetlenegy éles megjegyzése sem volt, és bárki bármit mondott, soha nem fejezte ki rosszallását. Legalább egy hónapnak kellett eltelnie, míg rájöttem, hogy Petert akarja az intézetből eltávolítani. Amióta megérkezett, heti két-három hivatalos értekezletet tartottunk, amelyek rengeteg

időt elraboltak, s elkerülhetetlenül bénító hatása volt a barátságos informális légkör hirtelen hivatalosan komolyra változásának is. Az értekezleteken Jan hosszú, egy-két órás beszédeket tartott, ortodox dzsugasvili nyelvjárásban határozta meg munkánk általános irányelveit; ilyeneket mondott: *elmélyíteni kapcsolatainkat a dolgozók tömegeivel*, vagy: *kiszélesíteni az ideológiai frontvonalat*, meg: *intenzívebbé tenni tudományos-közművelő tevékenységünk dialektikus ismeretét*, *orvosolni mulasztásainkat az úgynevezett ausztromarxista iskola úgynevezett tanaiban megbúvó álcázott fasiszta jelleg megfelelő feltérképezésében* - és így tovább. Mindez akaratlan paródiája volt a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsához címzett sztálini direktíváknak és téziseknek, és nem volt semmi köze azokhoz a feladatokhoz, amelyekben a valóságban munkálkodtunk. Jan szándékosan kerülte minden valódi kérdés vagy probléma érintését, s ezáltal azt, hogy bárminemű felelősséget vállaljon abban, ami történik. Egy idő után azonban észrevettem, hogy előadásai, ha tevékenységünkre nem is, de személyiségünkre közvetlen és erőteljes hatást gyakorolnak. Beszédeiben minden alkalommal jellegzetes sorrend és szempontok szerint emelte ki egyesek munkáját, ám az önkritikára vonatkozó figyelmeztető ajánlásai valamiképpen mindig Peterre, később pedig, amikor világossá vált előtte, hogy én is Peterrel tartok, már rám is vonatkoztak. Támadásai mindig leplezettek voltak, és soha nem említette munkánk esetleges hibáit vagy hiányosságait; beburkolta őket a *frontvonal kiszélesítése*, az *erőfeszítések fokozása* vagy a *kapcsolatok elmélyítése* jellegű kifejezések ködös bizonytalanságába. Céljukat mindenesetre így is elérték: a csapat tapasztalt „régipártmotorosai” felfogták, hogy valamiért és valahogyan Peter és én vagyunk a hunyók.

Bármelyik normális pártirodában már ennyi elég lett volna, hogy végünk legyen. A csapat megértette volna a célzásokat, és megbélyegzett vagy feljelenített volna minket - mondjuk azért, mert trockisták, korruptak vagyunk, vagy csak mert nem elég hatékonyan dolgozunk -; a Központi Bizottság elrendelte volna a nyomozást, végül pedig kirúgtak volna az intézetből vagy a pártból is - attól függően, hogy mi-

ből is indult ki a dolog. Az INFA-nál azonban egészen kivételes társaság dolgozott. Nem szálltak szembe Jannal - ez haszontalan, Don Quijote-i, egyébként pedig akár zendülésnek értelmezhető gesztus lett volna -, de nem támadtak meg sem engem, sem pedig Petert, és süket fülekkel hallgatták Jan sanda célozgatásait.

A párt természetesen megszabadulhatott volna tőlünk egy egyszerű rendelettel is. A Komintern politikai elveinek megfelelően azonban a dolgot „maszkírozni” kellett, ami azt jelentette, hogy a megcélzott személyt vagy frakciót hitelteleníteni kell: le kell járítani a tömegek előtt, mielőtt likvidálják - ezért volt szükség a végeérhetetlen és gyötrelmes eljárásokra, amelyek során önvádoló vallomásokat csikartak ki az áldozatokból. A „tömegek” ebben az esetben nemcsak az INFA hat-nyolc fős személyzetét, de a francia értelmiség egy jelentős csoportját is jelentette; azokat, akik bennünket pártoltak és támogatottak. Ők bizonyára kérdéseket tennének fel, s ha egy napon botrány törne ki, a dolog politikai szabotázs vádjának képében bumerángxként hullana Janra vissza.

Ezért aztán új tervet kellett kieszelnie. A társaság azokban a boldog napokban, amikor Jan még nem volt velünk, elfogadta tervemet egy nemzetközi antifasiszta kiállítás megszervezéséről, s őszre már jól álltak az előkészületek. Ambiciózus terv volt; a kiállítást az éves párizsi vásár egyik pavilonjában, a Port de Versailles-nál rendeztük volna meg. Egy hónapig vagy még tovább lett volna nyitva; rendeztünk volna nyilvános gyűléseket, az európai értelmiség elitje tartott volna előadásokat-és így tovább. Természetesen sok millió frankba került volna, s a kivitelezés messze meghaladta anyagi és szervezési lehetőségeinket. Peter és én azonban bevontunk néhány haladó szervezetet: az Emberi Jogok Ligáját, a Fajüldözés Elleni Ligát, s érdekeltté tettük a Francia Szocialista Szakszervezetek Tanácsának több vezető személyiségét is. A tárgyalásokat roppant elővigyázatosan folytattuk, hiszen mindegyik szervezet a saját politikáját és elképzeléseit igyekezett érvényesíteni, s ezek nemegyszer szöges ellentétben álltak

egymással. Elértünk egy vázlatos megállapodást, amely szerint az INFA részletes tervet készít a vonatkozó költségvetéssel együtt, azután pedig mindannyian összeülünk, s kijelölünk egy bizottságot a kivitelezés levezénylésére.

A kis csapat lázasan dolgozott a terveken, amikor egy nap Jan társaságában megjelent egy új figura. Jan Maurice-ként mutatta be nekünk; azt mondta, hogy megbízható, derék elvtárs; karikaturista és műszaki tervező; a terv „művészi részének” megvalósításában fog nekünk segíteni.

Maurice köpcös, harmincas emberke volt; modora jellegzetesen proletár, stílusa és kifejezőmódja bizalmatlan és kötekedő. Később megtudtam, hogy Hamburgban dolgozott az apparátusnál, s alkalmanként karikatúrákat rajzolt a párt lapjaiba. Vörös karikás szemeivel gyanakvóan és barátságtalanul nézett ránk, amikor kezet szorítottunk, s az első két-három napban egyetlen szót se szólt. Rajzasztalát Jan szobájában állították fel. Nem kérdezett tőlünk semmit a számára ismeretlen intézet működéséről, s nem mutatott érdeklődést a tervek iránt, amelyeken elvileg velünk együtt kellett volna dolgoznia. Fokozatosan ismertük fel, hogy Maurice elvtárs majdhogynem gyengeelméjű, s bizalmatlan hallgatásának oka, hogy képtelen felfogni és megérteni a szóban forgó dolgokat. Aztán egy napon megláttuk a rajzait is. Az egyik egy plakát vázlata volt, amelyen egy hatalmas, overallos munkás kalapáccsal zúz szét egy aprócska Hitlert; a másik a fő kiállítócsarnok terve volt: az egyik falon a *barbár fasiszták által elkövetett rémségeket ábrázoló felvételek, szemközt pedig szintén fényképeken a Szovjetunióban folyó szocialista építőmunka jelenetei.*

Ez volt az, amitől a leginkább tartottunk. Bármiféle nyílt kommunista propaganda azonnal elszakította volna a terv megvalósítását támogató szervezetekhez vezető finom kötelékeket. A nyilvánosság elé tárandó kérdés a *Fasizmus vagy Szabadság* volt, s nem a *Fasizmus vagy Kommunizmus*. Az egyetlen lehetséges út az volt, hogy a középtől a szélsőbalig - a szocialistákat is beleértve - minden pártban tudatosítsuk a védelmi szövetség létrehozásának szükségességét,

mert - függetlenül végső céljaiktól - most mindannyiunkat ugyanaz a veszély fenyegeti. Röviden: csak úgy érhattünk el valamit, hogy átvesszük a népfrontpolitikát, amely koalícióban egyesítheti a baloldali pártjait. És ez volt az a pont, ahol az Olümposz lakóinak ütközete a mi parányi világunkra is hatást gyakorolt.

A Kommunista Internacionálé 1934-ben is átesett azokon a görcsökön és felfordulásokon, amelyek mindig is kísérték politikai irányváltásait. Az év kezdetéig a hivatalos irányvonal még a rendületlen radikalizmus volt, s ennek nevében kellett elutasítani bármiféle, a szocialistákkal vagy a liberálisokkal megkötött kompromisszumot. Az ezután következő politikai fordulatot illusztrálják az alábbi szemelvények:

Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt vezetője a Cahiers du Communisme-ban; 1934. április 1.

Bármely kísérlet, amely arra irányul, hogy elfeledtesse vagy alábecsülje a szociáldemokráciának a munkásosztály elnyomásában játszott szerepét, több mint tévedés: a munkásosztállyal szembeni bűn.

Maurice Thorez a L'Humanitéban; április 13.

A kommunisták és szocialisták közti házasságról szóló híresztelések a bolsevizmus szellemétől alapvetően idegenek. Mi nem akarunk egyesülni a szociáldemokráciával. A tűz és a víz nem elegyednek.

Maurice Thorez a Cahiers du Bolshevisme-ban; július 1.

Mi, a kommunista párt közös tevékenységünk során készen állunk felhagyni a szocialista párt kritizálásával... Propagandistáink ajkai és szerkesztőink tolla egyetlen bíráló szót sem ejtenek a szocialista párt szervezetéről és vezetőiről, amíg híven betartják a velünk kötött egyezményeket.

Az irányvonal tehát 1934 júniusában, miután Thorezt villámlátogatásra Moszkvába rendelték, homlokegyenest megváltozott. A szocialisták, akiket két hónappal korábban még mint „szociálfasisztákat” ítélték el, hirtelen megbecsült szövetségesekké lettek a *Fasizmus Elleni Népfrontban*. A polgári demokráciát, amely korábban még „álcázott fasizmus” volt, most a „szabadság zálogaként” éltették, s minden kommunistának kötelessége lett, hogy ápolja és dédelgesse a polgári demokrácia maradványait. A kommunista szótárból eltűntek a forradalmi szlogenek, s felváltották őket a *szabadság, béke és nemzeti egység* jelszavai.

Ez a csudálatos hátraarc azonban akkoriban még csupán kiforratlan elképzelés volt. Az új népfrontstratégiát Franciaországban próbálták ki az 1935-ös francia-orosz katonai szerződés előkészítéseként, s csak egy évvel később, az 1935 júliusában Moszkvában megtartott Hetedik Kongresszus után vált a Komintern hivatalos politikai irányvonalává. Közben - és különösen 1934 második felében - minden zavaros és kialakulatlan volt. Egészen elképzelhetőnek tűnt, hogy a franciaországi kísérleti ismét a visszájára fordul - ilyesmi a múltban már nemegyszer megesett -, s a következmények rettenetesek lesznek azokra nézve, akik szerepet játszottak benne. Maga Sztálin ez idáig még nem nyilatkozott. Manuilszkij, a Komintern főtitkára (akit hamarosan Dimitrov váltott fel) köztudottan elkeseredett frakcióharcot vívott a baloldalt képviselő Kun Béla és Pjatnyickij ellen. A legnépszerűbb francia kommunista vezetőt, Thorez első számú riválisát, Jacques Doriot-t 1934 áprilisában eltávolították a Központi Bizottságból, s később a pártból is, mert a kelleténél néhány hónappal korábban tette magáévá a Moszkva által elrendelt népfrontirányvonalat.

Peter és én hasonló csapdába estünk. Minthogy függtünk a liberális és szocialista francia szponzortól, e gyakorlati okból akkor is feltétlenül pártoltuk volna a népfrontkonceptiót, ha nem felelt volna meg teljességgel természetes hajlamainknak és politikai vérmérsékletünknek - amúgy egyébként még meg is felelt. Ami azonban Jant, a Komintern-

bürokrácia tagját illeti, az ő helyzete már korántsem volt ennyire egyszerű. A Komintern német részlegénél ugyanis egészen más körülmények uralkodtak, mint a franciánál, s ott makacsul ellen is álltak az új irányvonalnak.

Franciaországban, ahol a kommunisták viszonylag gyengék voltak, csak a szocialistákkal és a haladó középosztállyal szövetkezve vihették valamire, s ráadásul a készülő francia-orosz szövetség is szükségessé tette, hogy az ország egységes és erős legyen. Németországban éppen fordítva állt a dolog. Ott a kommunistáknak mint a nácik első számú áldozatainak lehetőségük volt arra, hogy monopolizálják az ellenállási mozgalmat; a mérsékelt pártokat kizárták, s a veszély még mélyebbé és keserűbbé tette az emigráns német szocialisták és kommunisták közti gyűlöletet. Valószínű volt, hogy végül a német pártra is rákényszerítik az új politikát, de az sem volt elképzelhetetlen, hogy a Komintern német és francia részlege más-más utasításokat adott, ahogy ez nemegyszer megtörtént már máskor is. Az első alternatíva volt a valószínűbb, de biztosat tudni nem lehetett. Jan ilyen körülmények között csakis időnyerésre játszhatott. Peter és én azonban már jó előre az új irányvonal mellett foglaltunk állást, ugyanúgy, mint a szerencsétlen Doriot. Ezen az alapon megtámadni bennünket nem lett volna politikai dolog, hiszen mi lesz, ha utóbb mégiscsak nekünk lesz igazunk. Ugyanakkor Jan attól is őrizkedett, hogy belekeveredjen az intézet gyakorlati tevékenységébe, s így ő is felelőssé váljon lépéseinkért. Innen hát a semmitmondó kifejezések: a *frontvonal kiszélesítése* - amit a népfront-irányvonal pártolásaként is lehetett értelmezni - s a *tömegekkel való kapcsolatok elmélyítése* - ami a régi, forradalmi vonalhoz való ragaszkodást is jelenthetett.

Ha Petert és engem másokkal helyettesítenek, az új emberek a körülmények kényszere folytán ugyanazt a politikát lettek volna kénytelenek folytatni, amit mi. Jan a belső játszmákban és intrikákban való jártasságát éppen ebben a dilemmában használta fel. Behozta közénk a félidióta Maurice-t, aki még franciául se tudott, és nem kompromittálta Jant, mert egy-

általán semmit nem csinált. Jant csak az érdekelte, és az ő helyében bármely Komintern-tisztviselőt csak az érdekelt volna, hogy kitartson, és átvészelve a bizonytalan, zűrzavaros időszakot.

Néhány nappal Maurice megérkezése után Jan gyűlést hívott össze. Hosszú lére eresztett és rendkívül ködösen előadott beszéde után előállt egy sor, az *intézet munkájának hatékonyabbá tételét szolgáló átszervezési javaslattal*. Peter és Arthur elvtársakat a kiállítással kapcsolatos tevékenységek helyett más, közelebbről meg nem határozott feladatok elvégzésével akarta megbízni, a kiállítás teendőit a hatékonyabb munka érdekében egy kézbe, Maurice elvtárs kezébe helyezni tartotta kívánatosnak, s Maurice lett volna a vezető a tervezésben, a tárgyalásokban és az adminisztratív munkában is.

A javaslatok persze voltaképpen rendelkezések voltak. A kiállításprojektből való kirekesztésünkkel nemcsak bennünket, s nemcsak politikai értelemben likvidált, hanem egyúttal a rendezvény gondolatát is elvetette. Biztos vagyok benne, hogy ezzel minden jelenlévő tisztában volt. A gyűlés három vagy négy óra hosszat tartott, s azzal végződött, hogy lemondtam az intézetben betöltött állásomat; ez nem minősülhetett a pártfegyelem megsértésének, minthogy önként, s nem pártutasításra vállaltam el a feladatot. Jan manővereinek fő célpontja, Peter jobb kommunista volt, mint én; egész idő alatt némán ült, s szemében keresztényi szeretettel bámulta Jant, amit az minden löszörtölteléke ellenére szemmel láthatóan kínosnak talált. Peter egyetlen felszólalásában engem akart lebeszélni a távozásról. Nyugodtan beszélt, s megpróbált meggyőzni, hogy a párt egyes határozatait olykor az adott pillanatban nehéz elfogadni, de végül mindig a pártnak lesz igaza - ebben az axiómában szilárdan hitt, ám néhány héttel később végül neki is le kellett mondania.

A csapat többi tagja nagyjából ugyanígy beszélt, ám hangjukban olyan melegség csengett, amely felért a tisztogatás iránti burkolt kritikával, és még nehezebbé tette számomra a távozást. Ám Jannak senki nem mert ellentmondani; ilyen fokú függelemsértés Peter iránti lojalitásuk és az intézet iránti hűsé-

gük ellenére elképzelhetetlen volt a számukra. Az is ugyanilyen elképzelhetetlen volt - és eszébe se jutott senkinek -, hogy indítványozza: bocsássuk szavazásra Jan javaslatát.

Peter rövidesen, még azon a télen szintén távozott, s egy hónap múlva az INFA sem létezett többé.

A párt, vagy legalábbis Jan, minden bizonnyal előre látta ezt a végkifejletet. Intézetünk feltehetőleg túlságosan önálló volt, és túl kevésé ortodox. A társadalmi jelenségeknek a párt változókéony szlogenjein messze túlmutató tanulmányozását tűzte ki célul, s közben nem is ügyelt e szlogenek változásaira. Az ilyen megközelítés előbb-utóbb a pártvonalától való elhajlásokhoz és konfliktusokhoz vezet, s a kutató a „burzsoá objektivizmus” vétkébe esik. Ha a Komintern meg akarta őrizni monolitikus ideológiai szerkezetét, nem tűrhette az efféle - kis vagy nagy léptékű - kísérleteket. Feltétlenül szükséges volt tehát szigorúbb ellenőrzés alá vonni az INFA-t, ennek érdekében eltávolítani Petert, aki teremtője és legfőbb hajtóereje volt, s ha az intézet a vereséget nem éli túl, hát annál jobb, hisz amúgy is csak állandó fejfájásokat okozott volna.

A kívülálló számára talán különösnek tűnik ez az egész, egy pohár vízben támadt vihar, amelynek kiváltó oka nem az irányvonalak ütközése volt, csupán az eltérő időzítés; nevezetesen, hogy Peter és én néhány hónappal megelőztük a koncepciót. A pontos időzítés azonban egyike a *Fraktionspolitik* alapvető követelményeinek. Egy zárt univerzumban, ahol a hősről letépett maszk alól árulók bukkannak elő, s amely cikcakkos politikai fordulatok mentén halad, minden azon múlik, hogy a politikai tájékozódás és a személyes kötődések a megfelelő pillanatban a megfelelő irányokba mozduljanak el. A Komintern-politikus sorsa sokban hasonlít a trapézakrobatáéhoz, akinek élete függ attól, hogy a felé lendülő rudat a másodperc törtrészával mérhető pontossággal ragadja meg. A régmúlt idők prófétái és látnokai azért szenvedtek mártírhalált, mert egy vagy két évszázaddal megelőzték korukat. A kommunista mozgalomban egy-két hónapos időkülönbség már bárkinek fejére idézheti a kereszthalált.

Egy másik hasonlattal élve: minden politikai rendszer olyan, mint sziták vagy szűrők sorozata, amelyen a hatalomra áhító politikusnak, vezetőnek vagy bürokratának át kell haladnia.

A háló szövése azonban minden rendszernél más és más. Angliában például a szűrőn való átjutáshoz a politikusnak elsősorban bizonyos mértékű becsületességre és megbízható középszerűségre van szüksége; Amerikában valami olyan, népszerű tulajdonságra, ami megragadja a tömegek képzeletét; a latin országokban az ékesszólás tehetségére és némi hatásvadász komédiára; a kommunista világban pedig azokra a képességekre, amelyeket fentebb kíséreltem meg felsorolni. A szűrő az adott rendszerben a természetes kiválogatódást képviseli, s nincs politikus, aki átjutna rajta, ha mégoly nagyszerű képességei történetesen nem a hálón lévő lyukak formájának megfelelőek. Ha pedig olykor-olykor egy-egy géniusz mégis átfurakodik a szűrők sorozatán, az egész rendszer gyökeres átalakulása a küszöbön áll.

A tény, hogy kommunistaként csúfosan megbuktam, nem szerencsétlen véletleneknek, hanem annak a következménye, hogy egy, az én tulajdonságaimmal és jellegeimmel rendelkező személyiség a rendszernek már a legelső szűrőjén fennakad. Ennek első megmutatkozásakor inkább választottam a szexualitással kapcsolatos könyvek írását, mint hogy a Münzenberg-tröszt kebelében dolgozzam tovább, az INFAtapasztalat után pedig végre tényként fogadtam el ezt a megfigyelést. Ekkor, 1934 végén kezdődött számomra a pártból való tudatos és szándékos visszavonulás. A folyamat vagy három évig tartott, mert a spanyolországi forradalom s Hitler győzelme újra meg újra megerősítette a kötelékeket. Ezek nélkül valószínűleg már azelőtt kiléptem volna, hogy Oroszországban megkezdődött a nagy tisztogatás.

KIRÁNDULÁS A KRISZTUS ELŐTTI ELSŐ ÉVSZÁZADBA

Az INFA-nál való pályafutásom véget érte utáni napon hirtelen késztetést éreztem, hogy megkeressem a lexikonban a Spartacus nevet. A német kommunista párt őse egy kis forradalmárcsoport volt, amelyet 1917-ben Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht irányított, és *Spartakus-Bund*nek nevezte magát. A Spartacus név ennek megfelelően közhasználatú szó volt a kommunisták között, ám - akárcsak a legtöbbünknek-halvány fogalmam se volt arról, hogy voltaképpen kit is takar. Tudtam, hogy valamiféle felkelést vezetett, még az ókorban - de ez volt minden. Azon vakfoltok egyike volt, amelyeket néhány könyv fellapozásával meg lehetne szüntetni, csak az ember valahogy soha nem jut hozzá a dologhoz.

Így aztán kinyitottam a *Meyers' Lexikon* tizenegyedik (*Seefeld-Traun*) kötetét, ahol Spartacus címszó alatt a következőket olvashattam:

Spartacus a Kr. e. 73-71-es rabszolgafelkelés vezére; szabad születésű thrák férfi volt. Hadi-fogolyként került a capuai gladiátoriskolába, ahonnan 73-ban hetven társával együtt megszökött. Elfoglalta a Vezúvot, vereséget mért Varinius praetor csapataira; követőinek száma ezután hetvenezerre emelkedett. Hatalmába kerítette Itália déli területeit, és négy alkalommal győzte le a rómaiakat, míg végül M. Licinius Crassus praetor Itália délnyugati csücskébe szorította őket. Spartacus hatvanezer emberével Peteliánál esett el; a foglyokat a rómaiak keresztre feszítették, s azokat, akiknek sikerült kitörniük, Pompeius mészároltatta le az Alpok lábainál. Forrás: *Hartwig: Der Sklavenkrieg*.

Ez a lakonikus szöveg annyira megragadta a képzeletemet, hogy ahelyt elhatároztam: kiadatlan kézirataim számát egy ötödikkal, egy történelmi regény nyel fogom szaporítani. Megírása négy évig tartott; hihetetlenül kiterjedt kutatómunkát végeztem, és történelemszemléletem teljesen megváltozott - amúgy

ez volt az első regényem, amely történetesen meg is jelent.*

Mielőtt befejezhettem volna, meg kellett írnom négy másik könyvet is; két újabb, a szexualitással foglalkozó szakmunkát - a megélhetésért -, egy propagandakötetet a spanyol lojalisták számára, valamint egy spanyolországi bebörtönzésemről szóló számadást. A *Gladiators* megírása olyan volt, mint egy gátfutás. Mire 1938 nyarán elkészült, már szakítottam a kommunista párttal, s a regény politikai párbeszédei olyanok, mint egyfajta hajónapló, melyben nyomon követhető zarándokutam a belső szabadság felé.

*

A következő heteket gyakorlatilag a Bibliothèque Nationale-ban töltöttem el. Anyagi körülményeim ekkorra némiképp megjavultak. Augusztus óta már nem a Val Fleury-i szénapadláson aludtam; az Île St. Louison egy kis szállodában béreltünk szobát Dorothyval, akinek ezt a könyvet ajánlottam, s aki néhány hónappal később az első feleségem lett.

Az előző évben ismerkedtünk meg; ő is Willy Münzenbergnél dolgozott. Huszonöt éves volt; kusza, fekete haja volt, és hatalmas, barna szemei; kedves, ovális arcának kifejezése kissé félénk és komoly. A német kommunista pártbeli elvtársnők két típusának egyikébe sem tartozott; nem volt tenyeres-talpas, magabiztos munkáslány, de neurotikus, polgári Cinderella se.

Dorothy atyja berlini bankár volt; fivére, az ifjú Ernie orvos, nővére, Liesl pedig Peter felesége. Ernie és nővérei még iskolán korukban sodródtak a szocialista ifjúsági mozgalomba, s onnan csábították őket a kommunista pártba az orosz filmek, az avantgárd színdarabok és a fülbemászó brecht-eisleri dallamok. Atyjuk néhány évvel ezelőtt meghalt, s vagyonát özvegyére, leendő, anyósomra hagyta, aki hatalomvágyó, szeszélyes asszony volt; folytonosan a szegénységtől rettegett, és gyűlölte leányait, amiért kommunisták lettek - egyébként

* *Gladiators*. London, 1939.

Shepherd Bushban, egy szolgálati lakásban élt. Dorothyt havi ötfontnyi összeggel támogatta, ami még 1934-ben is nevetségesen kevés volt, s amikor összeházasodtunk, összevont kelengyeként és nászajándéként egy kötött bugyogót küldött neki.

Dorothy tehát majdnem ugyanolyan szegény volt, mint én. Amikor azonban otthagytam az INFA-t, cikket kezdtem írogatni Leopold Schwarzschild liberális hetilapjába, a *Das Neue Tagebuch*ba, Dorothy pedig részidős munkát vállalt, így aztán kijöttünk valahogyan; ebédünket és vacsoránkat a *cabinet de toilette*-ben főztük egy gáztűzhelyen, s hetente egyszer ellátogatunk a *cinema du quartier*-be is.

Szállodánk egy keskeny, roskatag épület volt a Quai d'Anjou, s megtévesztően grandiózus nevet viselt: Hotel de la Paix. Valahányszor valaki lehúzta a vévét a lépcsőház felé nyíló tejüveg ablakok mögött, az egész ház visszhangzott az ólomcsöveken lezúduló víz sístergésétől és gurgulázásától; olyan volt, mintha az ember egy vízesésben élne. A vezetékek kellemetlenkedését azonban ellensúlyozta, hogy az ablakból a Szajnára láttunk, és egy platánfára, amelynek ágai szinte benyúltak a szobánkba. Nagyszerűen lehetett dolgozni itt, de ugyanilyen jól éreztem magam a Bibliothéque Nationale-ban is, ahol a nap legnagyobb részét töltöttem egy zöld ernyős lámpa alatt, és egyre mélyebbre ástam magam a római történelembe; megismerkedtem a rabszolgák életkörülményeivel, a gladiátorok küzdelmeit szabályozó előírásokkal, a thrák és gall művészettel és népszokásokkal, a római állam gazdasági rendszerével, a Vezúv topográfiájával és ilyesmivel. Jan ravasz mesterkedésének köszönhetően tökéletesen új életre ébredtem, s éppen akkor, amikor már fel is voltam készülve rá. Az ezt követő hat-nyolc hónap alatt többet olvastam és tanultam a történelemből, mint iskoláskorom óta összesen, és megírtam a *Gladiators* nyolc fejezetét, a leendő könyv terjedelmének körülbelül egyharmadát.

Attól a pillanattól kezdve, hogy három és fél évvel ezelőtt beléptem a kommunista pártba, mélyen elmerültem a forradalom sodrásában. Most, hogy feljöttem a levegőre, végigpillantottam a hömpölygő áradaton, s megpróbáltam kitalálni, milyen természe-

tű erők azok, amelyek mozgásban tartják a folyót. Képzetelemet először a rabszolgafelkelés festői és romantikus vonatkozásai ragadták meg: a cirkuszi gladiátorok, akik a vezetői voltak, a Vezúv kráterében felütött tábor, s az a tény, hogy a rabszolgasereg igen közel járt Róma uralmának megdöntéséhez ezzel a történelem menetének gyökeres megváltoztatásához. Érdeklődésem azonban hamarosan elterelődött a látványos homlokzatról, és az első nagy proletárforradalom erkölcsi tanulságai felé fordult. A Krisztus előtti első és a jelen évszázad között volt néhány nyilvánvaló párhuzam. Az a hajdani szintén a társadalmi nyugtalanságok és az erőszakos tömegmegmozdulások évszázada volt; kezdve a szicíliai rabszolgafelkeléssel, amely után húszezer rabszolgát feszítettek keresztre, egészen Marius és Cinna felkeléséig meg a Sertorius- és a Catilina-féle összeesküvésig, közben pedig ott volt Spartacus, a legrejtélyesebb és legfontosabb figura mindannyiuk közül.

Mindeme felfordulások okai igen hasonlóan - és ismerősen csengenek: a hagyományos értékek felborulása, a gazdasági rendszer gyors átalakulása, a nagyszámú behozott rabszolga miatt fellépő tömeges munkanélküliség, a gyarmatokról beözönlő olcsó gabona, a mezőgazdasági termelők tönkremenetele, a nagy földtulajdonok növekedése, a korrupt államigazgatás és a dekadens uralkodó osztály, a születések számának csökkenése s a válások, valamint a magzatelhajtások számának hallatlan mértékű növekedése. Csak ennek a háttérnek ismeretében válik érthetővé, hogy egy hetven szökött cirkuszi gladiátorból álló csapat néhány hónap alatt hetvenezres hadsereggé duzzadhatott fel, s két év alatt uralma alá hajthatta fél Itáliát. Tulajdonképpen azon ritka történelmi pillanatok egyike volt, amikor együtt állt minden tényező, amik összességét a marxisták *objektív forradalmi helyzetként* szokták emlegetni.

Miért bukott meg mégis a forradalom? És hogyan volt lehetséges, hogy Róma (korrupt és élősdű uralkodó osztályával, idejétmúlt gazdasági rendszerével - amelynek bukását megjósolták saját költői, szatirikusai és filozófusai is), ez a bukásra ítélt birodalom ezután még ötszáz éven át fennmaradhatott? És

mi a helyzet a *Kommunista kiáltvány* marxista kijelentésével, miszerint a *szabadok és a rabszolgák, az elnyomók és elnyomottak az egész történelem során szakadatlan harcot vívnak, amelynek következménye vagy a társadalom forradalmi átalakulása, vagy mindkét szemben álló osztály pusztulása lesz?* A Krisztus előtti első századi Itáliában a rabszolgák legalább kétszer annyian voltak, mint a szabadok. A Spartacus-féle felkelés kezdeti sikerei révén tisztába jöttek erejükkel, s világossá vált, hogy Róma tehetetlen velük szemben, ha elég bátrak ahhoz, hogy végre felemeljék a fejüket. És mégse tették meg soha többé; a birodalmat végül nem a római proletariátus, hanem a beözönlő barbárság győzte le. Mi akadályozta meg a római rabszolgákat, hogy - a *Kommunista kiáltvány* szavaival élve - „kezükbe vegyék sorsukat”? És kétezer évvel később vajon miért nem ismerte fel az olasz és német proletariátus a saját érdekeit, s miért támogatta az *akkori Nérót és Caligulát?*

Vajon van-e az „osztálytudatosság” koncepciójának valódi értéke, amikor a történelmet akarjuk megérteni? Nem lehet-e, hogy ennél az egyszerű megközelítésnél százezerszer bonyolultabb jelenség a tömegek lélektana? Miért fehér folt ez a mindennél fontosabb kérdés a marxizmus földabroszán? Miért veszi semmibe a „tömegek pártja” Le Bon, Fraser, Durkheim, Levy-Brühl, Freud és Jung felfedezéseit, holott ezek mindannyian nagyon is erőteljesen hangsúlyozták a tömegek viselkedésének szeszélyes és irracionális vonásait, amelyek oly szemléletesen érvényesülnek a fasizmus és a vele szövetséges mozgalmak mindennapjaiban? Vajon a párt monoton átkai a „munkásosztály árulói” és a „burzsoázia lakójai” felé magyarázatot adnak-e arra a kérdésre, hogy miért nem követtek minket a széles néprétegek? Vajon volt-e a zárt univerzumnak, amelyben éltem, bármi köze is a körülöttünk lévő valósághoz?

Nem én, hanem a történelmi nyersanyag, amellyel dolgoztam, tette fel ezeket a kérdéseket. A lassan megfogalmazódó válaszok pedig tapogatózóak voltak, és habozók, s igen távol álltak a történelmi materializmus doktriner bizonyosságaitól. Ez idáig kritikusán viszonyultam a Szovjetunió vezető szerepéhez,

és a Komintern bürokráciájához, de a kommunizmus alapvető tanáiban nem voltak kétségeim; történelmileg helyesnek tartottam őket, és olyan maguktól értetődőeknek, mint Euklidész axiómáit. Most azonban minél jobban belemélyedtem kutatásom tárgyába, annál bizonytalanabbakká váltak az egész építmény alapjai, és annál több repedés keletkezett a zárt univerzum falain, amelyeken át egyre sebesebben zúdult be a hűvös és friss levegő. Úgy írtam a könyvet, mint felfedező, aki előtt lépten-nyomon ismeretlen, új tájak tárulnak elő. Néhány kritikus ezt tartja a legjobb regényemnek, aminek talán az a szenvedély és harag az oka, amelyet a jelennek, a régmúlt időben és térben távoli vásznára vetülő eseményei keltettek bennem, s talán az is, hogy mentes a helyi és jelenbeli jelentőségű salaktól, amely telezsúfolta többi művemet.

A Spartacusról szóló eredeti források csalódást keltően gyéreknek és elfogultaknak bizonyultak. Még az *Encyclopaedia Britannica* is megjegyzi, hogy *személyiségét a római szerzők igen kedvezőtlen megvilágításban ábrázolják, s neve borzadályt keltett mindvégig a birodalom fennállása során.* A Liviusnál, Plutarkhosznál, Appianusnál és Florusnál talált hivatkozások együttesen még tíz oldalt sem tesznek ki. Az egész történetet nyilvánvalóan annyira megalázónak tartották, hogy úgy vélték, annál jobb, minél kevesebbet beszélnek róla - meglepő igazolása ez Marx burzsoá történészek iránti megvetésének, s annak a kijelentésének, hogy a tudat alatti társadalmi előítéletek ott rejlenek minden történetírásban. Az egyetlen kivétel Sallustius volt, akinek *Historiae*jából csak töredékek maradtak ránk. Egy tizenyolcadik századi francia történész, Charles de Brossessok képzelőerővel és forradalmi retorikával töltötte ki a hiányokat, s biztosított ekképpen ellentétes irányú, kvázi-jakobinus nézőszöveget.

De jóllehet a rabszolgafelkelésre vonatkozó közvetlen hivatkozások gyérecskék voltak, nagyon is bőséges volt a társadalmi körülményekre és politikai intrikákra utaló háttéranyag, s ugyanígy, ha szinte semmi sem volt is ismeretes a rabszolgák vezetőiről s az eszmékről, amelyekért küzdöttek, ellenfeleik-

ról: Pompeiusról, Crassusról, Variniusról, Gellius Publicoláról, a 73-71-es évek konzuljairól és szenátorairól, valamint barátaikról és kortársaikról nagyon is bőségesen találtam anyagot. Ez egyfelől jóval tágabb teret engedett képzeletemnek, mint amennyit egy történelmileg jól meghatározott hősnél élvezhettem volna; nem csupán magának Spartacusnak és vezéreinek jellemét, hanem a hadjárat részleteit és a rabszolgaközösség szervezetét is viszonylag szabadon lehetett és kellett kialakítanom - másrészt azonban a kor részletesen megismerhető élete olyan keret volt, amelyből sok minden már szinte közvetlenül következett, vagyis a hiányzó részletek megalkotása voltaképpen nem volt más, mint egy összerakós játék, egyfajta intuitív geometria.

A forrásmunkák nem adtak tájékoztatást arról a programról vagy közös eszméről, amely egyben tartotta a rabszolgasereget, de a számos utalásból kihüvelykezhető, hogy valamiféle „szocialista” elképzelés lehetett, amely azt állította, hogy minden ember egyenlő; tagadta, hogy a szabadok és a rabszolgák közötti különbség a természet rendje szerint való lenne; más szöveg, összefüggésekből pedig arra is lehet következtetni, hogy Spartacus valahol Lucániában megpróbált létrehozni egy tulajdonközösségen alapuló Utópia-települést. Az ilyen gondolatok a kora kereszténység idejéig teljességgel ismeretlenek voltak a római proletariátus előtt. Mindezek alapján pedig megkockáztatható az a merész, de semmiképpen sem képtelen feltételezés, hogy Spartacust és követőit ugyanaz a forrás inspirálta, mint egy évszázaddal később a nazarénusokat: a héber próféták messianizmusa. A szökevény rabszolgák közt minden bizonnyal jó néhány szíriai származású is akadt, s ezek megismertethették Spartacust a próféciákkal, amelyek kilátásba helyezték, hogy eljövendő majd az Emberfia, aki megvigasztalja a rabokat, felnyitja a vakoknak szemeit, és megszabadítja az elnyomottakat. Minden spontán létrejött mozgalom törvényszerűen megtalálja és magáévá teszi a céljainak leginkább megfelelő mítoszokat és ideológiát. Ezért aztán összerakós játékom érdekében feltételeztem egy Spartacus a serege köré csapódó számos félkegyelmű, világmegváltó és szektariánus közül mentorának és szelle-

mi vezetőjének választott egy esszénus zsidót, valakit abból az egyetlen népesebb civilizált korabeli közösségből, amely egyfajta primitív kommunizmusban élt, s azt tanította, hogy ami enyém, az a tied, s ami a tied, az az enyém. Röviden tehát: Spartacusnak a kezdeti győzelmek után egy olyan programra volt legnagyobb szüksége, ami képes együtt tartani követőinek seregét, s úgy tűnik, hogy az a filozófia, amely a legnagyobb valószínűséggel felelt meg a kiemmizettek tömegeinek, azonos volt azzal, amely egy évszázaddal később a Hegyi beszédben nyert kifinomultabb megfogalmazást --s amelyet Spartacusnak, a rabszolga Messiásnak végül is nem sikerült valóra váltania.

A történet ismeretlen hőseiről való spekulációk kontrasztjaként szigorú, pedáns pontossággal igyekeztem megrajzolni a jól ismert történelmi hátteret. Ez az elképzelés vezetett arra, hogy olyan, látszólag jelentéktelen részleteket is behatóan tanulmányozzak, mint a korabeli római alsóneműk s a ruházat csatokkal, csomókkal és selyemövekkel való rögzítésének módzatai. Mindezekből végül egy szó sem került bele a regénybe, s a szövegben talán nem is esik szó a ruhákról, én azonban képtelenségnek éreztem, hogy úgy írjak meg egy-egy jelenetet, hogy nem látom magam előtt a szereplők öltözetét, s nem tudom, hogyan s mi módon viselték ruházatukat. Ugyanígy a római exportnak, importnak, adórendszernek és fogalomkörüknek hónapokig tartó tanulmányozása a regényben mindössze háromoldali nyomot hagyott, nevezetesen azt a jelenetet, amelyben Crassus, a dagadt bankár-politikus cinikusan marxista szóhasználatlaltal magyarázza el Catónak a római gazdaságpolitikát.

Lenyűgöző kaland volt, és igen sok örömet leltem benne, de már a munka felénél elhatároztam, hogy nem írok több történelmi regényt. Létezik ugyanis egy alapvető tehetetlenség, amely határt szab az ember azon képességének, hogy időben és térben távoli világokba vetítse magát. Minden kultúra egy külön sziget. Kapcsolatban áll más szigetekkel, de a tragédiát és a kacagást csak saját éghajlatán tapasztalhatja meg. A második kereszties hadjárat egy lovagjának

szokásai és életszemlélete olyan különös háttérbe ágyazódnak, hogy nehéz hinnünk a személy valóságosságában is. Egy evezős gályán leláncolt rabszolga, vagy egy arénabeli halálra kiképzett thrák fogoly gondolatra annyira megfoghatatlanok, hogy alakjuk csak homályos vászonra vetülő engedelmes vagy fenyegető árnyék lehet. A regényírónak csupán két lehetősége van, hogy valamelyest élesre állítsa a történelmi alakok képeit. Az egyik, hogy karakterfiguráként ábrázolva őket fordítsa éles profilba a sziluettként, mintha gyermekkorunk árnyszínházának szereplőivel játszana, ilyenkor azonban elvész az a mélység, melegség és fény, amely lehetővé tenné az érzelmi azonosulást. A másik lehetőség a csalás; ha úgy kelti életre az árnyakat, hogy beléjük vetíti saját korának eszméit és érzéseit. Minden történelmi regény és színdarab e technikák egyikével vagy a kettő keverékével építkezik. A *Gladiators* a római társadalom történelmileg behatóan ismert felső rétegének tagjait a „modernizáló” technika alkalmazásával ábrázolja; ezek a figurák úgy beszélnek és viselkednek, mintha nem lennének mások, mint némiképp különc kortársaink; ám a campaniai munkások, lucaniai pásztorok, thrák gladiátorok és rozmárbajuszú, komor kelták a körülmények kényszere folytán csupán kiszínezett domborművek maradnak, éles kontúrú árnyalakok.

A másik komoly probléma az volt, hogy hogyan ábrázoljam a tömegjeleneteket; ezt az alaktalan, körvonattalan, félbarbár hordát, a könyv voltaképpeni hősét, ahogy feltartóztathatatlanul robajlik Itália útjain, kirabolja a városokat, és megveri Róma jól képzett és fegyelmezett légióit. A legtöbb regényíró úgy kerüli a tömegjeleneteket, mint a pestist, még akkor is, ha a cselekmény megkívánná; szórakoztató volt látni a *Háború és béke* újraolvasásakor, hogy Tolsztoj is milyen ügyesen tér ki a dolog elől. A szovjet írók első nemzedéke nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy mozgásban ábrázoljon hatalmas tömegeket, de ez csak kettejüknek: Szerafimovicsnak és Solohovnak sikeredett. A többi példa, ami eszembe jut: Stephen Crane-től *A bátorság vörös jelvénye*, Werfeltől *A Musza Dagh negyven napja* és Flaubert-től (a legrosszabb műve) a *Salammbò*. Ezek egyike sem,

csupán Alfred Döblin regénye, a *Wang Lun három lépése* gyakorolt rám hatást. A történet egy mitikus kínai felkelést beszél el félig expresszionisztikus stílusban, és mára még Döblin szülőhazájában, Németországban is szinte teljességgel elfeledték. A *Wang Lun* irodalmi bibliámmá vált, s amikor megpróbáltam elképzelni a római rabszolgák seregét, rongyos kínaiak tömege jelent meg szemeim előtt. A többi „hatás” Thomas Mann volt, a fiatal Feuchtwanger, s Thornton Wilder könyve, *Az androsi leány*. Stílusuk előelőugrik regényem egyes részeiben – legalábbis önhittségemben ezt gondoltam, ám e rokonságokat a legtöbb olvasó nem fedezte fel. A könyv először 1939-ben jelent meg, Edith Simon nagyszerű fordításában angolul. Azután kitört a háború; a német kézirat Franciaországból való menekülésem közben elveszett, s a későbbi német kiadást az angol szövegből kellett visszafordítani. Ugyanez a sors jutott következő regényemnek a *Sötétség délbenek* is.

A *Gladiators* első darabja a forradalom etikájával, a szándékkal és a megvalósulással foglalkozó trilógiának. A második könyv, a *Sötétség délben* márai környezetben elemzi a problémát a harmadik, az *Arrival and Departure* pedig elmozdul a pszichológia tartományai felé. Spartacus a „kerülő utak törvényének” az áldozata; ez kényszeríti az Utópia felé tartó vezért arra, hogy a könyörületesség érdekében könyörtelen legyen. „Végzete, hogy azt cselekedje, amitől a leginkább viszolyog: gyilkoljon, hogy véget vessen a gyilkolásnak, megkorbácsolja az embereket, hogy megtanítsa őket: ne engedjék magukat megkorbácsolni; a legmagasabb rendű lelkiismeret zászlaja alatt levetkőzni minden lelkiismeretet és fenntartást, s hogy az emberiség iránti szeretet, egy absztrakt, geometriai szeretet nevében megkísértse az emberiség iránti gyűlöletet.” Ám Spartacus az utolsó lépés megtételétől visszariad; nem feszített ki keresztre a szakadár keltákat, amivel megalapozná az irgalmat nem ismerő zsarnokságot, s ezzel a döntéssel forradalmát ítéli pusztulásra. A *Sötétség délben* főszereplője, a kommunista komisszár, Rubasov az ellenkező megoldást választja, s a lehetséges legvégső pontig követi a „kerülő utak törvényét” – csak hogy felismerje: „a józan ész önmagában csalóka iránytű,

s olyan kacskaringós úton vezeti az embert, ahol a végső célt lassan elnyeli a köd"; s végül abban találja bűnösnek magát, hogy „az emberiség ideáját elébe helyezte az ember ideájának”.

TÍZ KICSI NÉGER

Épp befejeztem a *Gladiators* első fejezetét - amely voltaképpen az ötödik, mert történetesen a közepén vágtam bele -, amikor új feladatot kaptam a párttól; haladéktalanul a Saar-vidékre kellett utaznom, hogy egy komikus hetilap szerkesztője legyek.

A Saar-vidék - s az ott lévő fontos szénlelőhelyek, valamint hatszázezer lakosának - sorsa az első világháború után (ahogyan egyébként a második után is) eldöntetlen maradt. Clemenceau eredetileg Franciaországnak követelte a területet, de a döntést huszonöt évvel elhalasztották, s úgy határoztak, hogy a kérdés akkor majd népszavazásra kerül, a terület pedig addig a Népszövetség fennhatósága alá tartozik.

A népszavazást 1935. január 13-ára tűzték ki. A határozat szimbolikus jelentősége a Saar-vidék közvetlen problémáján messze túlmutatott, hiszen egy etnikailag német, de politikai szabadságban élő népességnek kellett megítélnie Hitler ekkorra már két-éves rendszerét. A vidék különböző politikai pártjai két táborra alkottak: a nácibarát csoportok a Német Frontba tömörültek, a Nemzeti Front pedig egyesítette a szocialistákat, kommunistákat és liberálisokat. A propaganda-hadjárat teljes erővel tombolt, amikor december közepén megérkeztem Saarbrückenbe a szerkesztendő komikus hetilapnak a kampány érdekeit kellett szolgálnia.

A lakosság három lehetőség közül választhatott. Dönthettek úgy, hogy a Saar-vidék kerüljön vissza Németország fennhatósága alá; csatlakozhattak Franciaországhoz; illetve fenntarthatták a *status quo*-t, vagyis megmaradhattak a Népszövetség irányítása alatt. Minthogy a népesség szinte teljes egészében német volt, a francia változatnak nem sok esélye lehetett, így a szocialisták (s az igen kevesen lévő liberálisok) a *status quo* megtartása mellett kardoskodtak. Ugyanakkor a kommunisták a kampány korábbi fázisában kijelentették, hogy ez a megoldás közvetve francia érdekeket szolgálna; a francia imperializmus

ügynökeinek nevezték a szocialistákat, és saját szlogenjüket- *Eine Rote Saar in Sowjet-Deutschland!* - hangoztatták.

- De hát elvtárs - panaszkodtak a nyomorgó bányászok a pártközpontban -, mit képviselünk mi, ha Szovjet-Németország még nem is létezik?

- A Szovjet-Németország Vörös Saar-vidékét képviseljük.

- De elvtárs, Szovjet-Németország *nincs!* Azt akarja, hogy Hitlerre szavazzunk?

- A Központi Bizottság nem azt mondja, hogy Hitlerre szavazzanak. Azt mondja, hogy a Szovjet-Németország Vörös Saar-vidékére szavazzanak.

- De elvtárs, addig is, amíg Németországban is szovjethatalom lesz, nem lenne jobb a *status quo*?

- Ha a *status quo*ra szavaznak, akkor felsorakoznak a francia imperializmus szociálfasiszta ügynökei mögé.

- Akkor viszont, elvtárs, végül is mi az öreg ördögére szavazzunk?

- Mechanisztikus módon teszi fel a kérdést, elvtársam. Amint az előbb már megmondtam; a helyes, forradalmi magatartás, ha a Szovjet-Németország Vörös Saar-vidékéért harcolunk.

Nap mint nap százával hangzottak el ilyen és ehhez hasonló dialógusok.

1953-ban, amikor a francia, az olasz stb. kommunista pártok fontos szerepet játszanak Európa színpadán, nehéz elhinni a korai Komintern történetének e groteszk epizódjait. Az embernek azonban nem szabad elfelejtenie, hogy az európai kommunista pártok a népfrontpolitika 1935-ös elfogadása előtt viszonylag kicsinyek voltak, nem vettek részt a koalíciós kormányzásban, nem volt szerepük országaik politikai életében, s voltaképpen nem annyira pártok, inkább csak forradalmi szekták voltak, sajátos szektáriánus zsargonnal és hihetetlenül kitekert gondolkodásmóddal. A körmönfonság és a zsargon megvan még ma is, de amióta a szovjet rendszer kiterjedt a világ egy-

harmadára, a kommunista nyelvezet és viselkedés különösségeit ugyanazzal a zavart megértéssel kezelik, mint a gazdagok esendőségeit vagy a hatalmasok szélségeit. Churchill megissza a maga brandyjét, Sztálin meg olykor agyonlövöti a barátait, merthogy a nagyok már csak ilyenek. 1934-ben azonban, amikor Oroszország még gyenge volt, és ijedt, s az európai kommunista pártok nem voltak egyebek, mint aprócska, vesztes és rosszcsont kisebbség, a mozgalomban rejlő paranoiáknak erőteljesen és idegesítően jutottak kifejezésre. A *Vörös Saar-vidéket Szovjet-Németországban!* szlogen csak egy példa a sok közül. Egy másik volt az 1933-as, úgynevezett Heckert-határozat. Eszerint Hitler nem győzte le a német munkásosztályt; az csupán stratégiai visszavonulást hajtott végre - s a német kommunista párt számára ez volt a szentírás két éven át. Még azt is kijelentették, hogy Hitler győzelme nagyszerű dolog, mert mentesítette a tömegeket a szocialisták befolyása alól, s ezzel meggyorsította Németország menetelését a proletárforradalom felé.

A Komintern viszonyulása a Saar-kérdéskörhöz jól példázta a régi, radikális és az új, a népfrontvonal konfliktusát. A *Vörös Saar* elmebeteg szlogenjét nyilvánvalóan a német kommunista párt központi bizottsága találta ki azzal a céllal, hogy amíg a dolgok tisztázódnak, kitérjen a kérdés elől. Ugyanolyan funkciója volt, mint Jan mondattöredékeinek: *kiszélesíteni a frontvonalat, vagy elmélyíteni a kapcsolatokat*.

Amikor Moszkvában meghozták a döntést, az irányvonal egyik napról a másikra megváltozott. 1934 júniusa előtt mindenki, akik a *status quo* mellett kardoskodtak, a „francia imperializmus ügynökei” voltak; június után minden kommunistának kötelessége lett a *status quo* mellett való szavazás.

A vonal irányváltásáról a Komintern hetilapja, az *Inprecorr* egy cikkéből értesülhettek az igazhívők. Az 1934. június 8-i cikket W. Müller írta; címe: *Leninista taktika a Saar-kérdésben*. Érdemes idézni, mert a kor igen jellegzetes dokumentuma:

A kommunisták számára a Saar-probléma mint osztálykérdés mindig is a német proletárforradalom problémája volt. A németországi proletárforradalommal egyidejűleg a Saar-vidéki forradalmi tömegmozgalmak segítségével a vidék szociális és nemzeti emancipációjáért küzdenek. Az ottani kommunisták mindig is, és napjainkban különösen, úgy tartják, hogy a végbemenő folyamatok révén kedvezőbbekké váltak a németországi proletárforradalom kilátásai. Ezért aztán mindig is, és napjainkban különösen, azon a véleményen vannak, hogy a Saar-vidéken is folytatni kell a tömegek propagandával való felkészítését a szovjethatalomért folyó küzdelemre...

A szavazásra bocsátandó három alternatíva közül - Franciaországhoz való csatlakozás, Németországhoz való visszatérés vagy a *status quo* fenntartása - egyik sem felel meg a szocialisták céljainak. Mivel a szociáldemokraták megosztják a munkásosztályt, s megakadályozzák a forradalmi alapokon nyugvó egység létrejöttét, a kommunisták ma még képtelenek arra, hogy a döntő politikai osztálykonfliktus élére álljanak, s megoldják a német problémát legvégső, szocialista célkitűzéseik szerint.

A munkásság és a habozó tömegek érdekei olyan döntést követelnek, amely az antifasiszta osztályharc számára a lehető legnagyobb fejlődési és terjeszkedési lehetőséget biztosítja. A jelen körülmények között, s annak ellenére, hogy a kommunisták ellenséges érzülettel viseltetnek a kapitalista rendszer iránt, ezt a lehetőséget a *status quo* fenntartása látszik biztosítani... A kommunisták egyelőre e mellett a változat mellett állnak ki, hogy a forradalmi erők jobban és gyorsabban fejlődhessenek. A *status quo* támogatása azonban csakis addig a pillanatig tart, amíg Németország proletariátusa győzedelmes harcra nem kél a hatalomért.

E szemelvény helyes értékeléséhez meg kell jegyezni, hogy a nácik a népszavazáson kilencven százalékat, a náciellenesek pedig nyolcat értek el, amely nyolc százalékból talán ha három volt a kommu-

nisták szavazata. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a cikk akkor íródott, amikor Hitler üstököszerűen tört felfelé, a németországi kommunista ellenzék pedig tökéletesen és véglegesen összeomlott. E háttér ismeretében az idézet első bekezdése, a bombasztikus *forradalmi tömegmozgalom* kifejezéssel, jól mutatja a valóságtól való teljes elszakadást, ami a Komintern-re az adott időszakban oly igen jellemző volt - s ma is jellemző a vasfüggöny mögötti országokra, amelyeket a „zárt rendszer” nem csupán szellemileg választ el a világtól, hanem fizikailag is.

A Saar-vidéki kommunista lap - azt hiszem, a címe *Volksstimme* volt - közvetlenül a népszavazás után jelent meg utoljára. Az első oldalon olvasható szalagcím ez volt: HITLER SAAR-VIDÉKI VERESÉGE. A cikk kifejtette, hogy a náci dialektikusan szemlélve vereséget szenvedtek, mert csak kilencven százalékos értelem el, holott magabiztosan kilencvennyolcra számítottak. Amikor a lap a standokra került, a szerkesztőbizottság már elmenekült Franciaországba. A főszerkesztő Ernst Reinhardt, a későbbi párizsi íróbizottság komisszára volt.

Az én komikus hetilapom dialektikus értelemben magas kort ért meg, bár mechanisztikusan szemlélve nem jelent meg csupán egyetlen szám. Amikor napvilágot látott, a párt azonnal leállította a lapot, és engem haladéktalanul visszaküldtek Párizsba.

A címe *Die Saar-Ente* volt. (Az *Ente* németül kacsát jelent - franciául *canard*; a híres francia satirikus hetilapra, a *Le Canard Enchainé*re utalt.) Egy hónappal a népszavazás előtt jelent meg, mindössze négy oldalon, amelyeket „Fritta” rajzai és az én írásaim töltöttek meg. Az egyetlen dolog, amire emlékszem belőle, egy a *Tíz kicsi néger* idéző, illusztrált költemény volt. A tíz kicsi néger tíz náci barnainges volt, akiket szép sorban likvidáltak a Strasser-tisztogatás meg a Röhm-tisztogatás során, vagy egy nem árja nagymama miatt és így tovább - a legutolsó kicsi néger végül az Antifasiszta Fronthoz csatlakozott.

Soha fel se merült bennem, hogy a történet - *mutatis mutandis* a kommunista pártra is, sőt erre

még inkább alkalmazható, hiszen a tisztogatások itt szinte óraműpontossággal és rendszerességgel játszódtak le. Másoknak azonban nyilván szemet szúrt a dolog. Talán a nyelvét öltögető humorista tudatalattija játszott velem - ahogy egyszer egy későbbi alkalommal is, amikor egy pártbeli hallgatóság előtt tartott beszédemben ezt találtam mondani: Tehát, elvtársaim, továbbra is küzdeni fogunk a sztálini zsarnokság - akarom mondani a hitleri zsarnokság ellen. Szerencsére a párt nem veszi komolyan Freudot.

Hogy a párt pontosan miért állította le a *Die Saar-Entét*, nem tudom. Lehet, hogy a tíz kicsi néger-versezet miatt; lehet, hogy *intra muros Cominterni* mindig is veszedelmes vírusnak tekintették a humort, de az is lehet, hogy egyszerűen mert rossz volt - bár ebben az esetben csak a szerkesztőt váltották volna le. Akárhogy is, velem csak annyit közöltek, hogy a pártnak nincs pénze a kísérlet folytatására, ezért legyek olyan kedves, csomagoljak össze, és térjek vissza Párizsba.

Újabb pártküldetésem vallott kudarcot tehát. Ekkorra azonban már sokkal viharedzettebb voltam, és boldogan tértem vissza a Krisztus előtti első évszázadba.

Párizsba visszatérve írtam Schwarzschild lapjának, a *Das Neue Tagebuch*nak egy Saar-vidéki tudósítást. Most előkerestem egy könyvtárból a lapot. A cikk egy héttel a népszavazás előtt jelent meg, és olyasvalamivel végződött, amit az eredmény igen józan és higgadt előrejelzésének képzeltem. A térség lakosságának egyharmada megbízhatóan náciellenes, egy másik harmad ingadozó; a Hitler elleni szavazatok aránya tehát harminc és hatvan százalék között lehet. Természetes, hogy magam is hittem a becslésem helyességében, különben nem írtam volna meg. Mielőtt beléptem a kommunista pártba, jól fizetett és meglehetősen sikeres politikai újságíró voltam; tisztánlátásom katasztrofális elhomályosulása - amelyről a fenti cikk története is tanúskodik - jól mutatja, milyen hatással vannak a bennük élőkre a zárt rendszerek. Ugyanez jellemzi azokat a jelentéseket, amelyeket a nyugati közvélemény alakulásával kapcsolatban küldözgetnek haza a Kreml ügynökei.

Kéthetes saarbrückeni tartózkodásom alatt megint, s ezúttal utoljára láttam Paul Dietrichet, moszkvai időkbeli joviális Komintern-főnökömet. Búcsúzáskor kezét ráztunk. Ő visszament Oroszországba, s két évvel később egy lett a szürke milliók közül, akiknek nyomuk veszett a sarkkörön túli vidékeken. Többekkel is találkoztam, akiket látásból még a moszkvai vagy berlini időkből ismertem, de nem tudtam, kik is voltaképpen, s miféle bizalmas természetű a feladatuk. Ott volt Edgar, első apparátusbeli kapcsolatom, akit még Dietrichnél is hamarabb ért utol a végzete. Mindannyian egy kicsit szürkébbek, egy kicsi megviseltebbek és kicsit személytelenebbek voltak, mint legutóbb. Volt köztük egy furcsán nyugodt tekintetű fiatalasszony, akit a többiek Marthának neveztek; vele azelőtt még nem találkoztam soha. Dietrich és mások társaságában eltöltöttünk egy hosszú és kellemes estét egy kávéházban, anélkül hogy tudtam volna: Martha Babette Münzenberg nővére; az 1929-es kantoni kommunista felkelést szervező híres Heinz Neumann felesége. Legközelebb tizenhat évvel később találkoztam Marthával, alias Greta Neumann Buberrel. Akkorra Heinz Neumannt már agyonlőtték Moszkvában, Greta pedig három év orosz és további öt év német kényszermunkatáborot tudott a háta mögött.

A Saar-vidék tehát a tíz kicsi néger, az európai kommunista mozgalom úttörőinek különös találkahelye volt. Ez volt az utolsó előtti ilyesfajta találkozás; az utolsó két évvel később esett meg Spanyolországban.

A találkozó háttérében álló esemény jelentőségét akkor még nem tudtam felbecsülni, a dietrichek, edgarok és marthák azonban rögtön megértették, s ezért voltak olyan elgyötörtek és tartózkodók. December 1-jén egy Nyikolajev nevű ember meggyilkolta Kirovot, az orosz Politbüro tagját, a leningrádi pártvezetőt. Az eldőrdült lövések új fejezetet nyitottak Oroszország és a nemzetközi kommunista mozgalom történetében. A szovjet hatóságok december 6-án, 12-én és 18-án lakonikus jelentést adtak ki száznégyszer ember tárgyalás nélkül történt kivégzéséről.

A gyilkosság utáni napon kibocsátott rendelet megfosztotta a vádlottakat a védekezés és fellebbezés jogától, s kötelezővé tette halálbüntetés azonnali végrehajtását az ítélethozatal után. Zinovjevet, a Komintern első elnökét, Kamenyevet, a moszkvai szovjet elnökét s az októberi forradalom sok más vezetőjét is letartóztatták és kivégezték. A terror megkezdődött.

Egy pisztolylövéssel kezdődött, mintha előre megrendezett jeladás lett volna, akárcsak Németországban a Reichstag épületének lángjai. A pisztolyt elsütő fiatal Nyikolajev idegbeteg volt; ugyanolyan magatehetetlen eszköz, mint Van der Lubbe, s a véres események ezután következő sorozata ugyanazt a mintát követte, mint a náciknál - ahogy az az ez utáni években még sokszor volt megfigyelhető.*

* Különös, de a legtöbb író mintha nem venné észre a Reichstag-tűz és Kirov meggyilkolása közti nyilvánvaló párhuzamot. 1938 óta hozzáférhetőek annak bizonyítékai, hogy a gyilkosság a Kreml szándékos provokációja volt. Vö. a Buharin, Rikov, Jagoda és bűntársaik tárgyalásáról kiadott hivatalos közlemények (Moszkva, 1938. március), valamint összehasonlító elemzés céljából: H. Dewar: *Assassins at Large*. London, 1951.

26. ÜRESJÁRAT

A terror nem hágott azonnal tetőfokára, és nem nyugodalmassal crescendóval szélesedett és növekedett. Közvetlenül Kirov meggyilkolása után orosz állampolgárok tízezreit szállították Szibériába - szovjet szóhasználatnál csak Kirov merénylőinek emlegették őket. Ezután látszólagos nyugalom következett. Miközben a színpad mögött folytak a forradalom régi gárdájának likvidálására történő előkészületek, a sztálini propaganda az új szovjet alkotmányról, a világ a legdemokratikusabb alkotmányáról zengedett. A dokumentum eredeti szerzői Buharin és Radek voltak, a későbbi harmadik nagy moszkvai per fővadásztjait.

1935 tavaszától 1936 nyaráig tartott a vemheség. Az embernek az az időszak jut eszébe, amely Defoe *A londoni pestisében* a járvány első jelétől tart a néhány hónappal későbbi kitörésig. Jó példa a korszakot jellemző titkolózásra, hogy Zinovjev, Kamenyev, Szmirnov és bűntársaik perében - az úgynevezett *első moszkvai perben* - a vádlottakat tizennyolc hónap alatt háromszor vonták felelősségre. Először 1935 januárjában találták őket *erkölcsileg és politikailag felelősnek* Kirov meggyilkolásában - holott az égvilágon semmi közük nem volt az egészhez -, és börtönbüntetést szabtak ki rájuk. Másodízben 1935 tavaszán ugyanezek a vádlottak és seregnyi új bűntárs, összesen harminc személy titkos tárgyalásán hangzottak el ugyanezek a vádak, s ekkor öt évvel súlyosbították Kamenyev büntetését. Harmadszor 1936 augusztusában fogták perbe Zinovjevet, Kamenyevet, Szmirnovot és bűntársaikat teljes nyilvánosság előtt. Ez a per volt az, amelyet a világ az első moszkvai perként vett tudomásul. Ezúttal minden vádlottat bűnösnek találtak, mint Kirov meggyilkolásának értelmi szerzőit és tetteseit, majd halálra ítélték és agyonlőtték őket.

Ez alatt a másfél éves álcázott előkészületi időszak alatt a szovjet propagandának sikerült eltitkolnia a világ előtt, hogy Oroszországban valójában mi is folyik. Az európai közvélemény liberális

és haladó szellemű része teljességgel elfogadta az új szovjet alkotmánnyal és az európai népfrontpolitikával kérkedő propaganda állításait. Sztálin ebben az időszakban tett tanúbizonyságot a propaganda terén való zsenialitásáról; folyamatosan fokozta szorítását az emberek nyakán, s közben sikerült egy mind liberálisabb politika látszatát keltenie.

A korszaknak 1936 augusztusában robbanás vetett véget. Az első moszkvai per halálos ítéletei világosan jelezték az átlépést az álcázott elnyomást és a nyílt, tömeges terrort elválasztó küszöbön. Am éppen ekkor tört ki a spanyol polgárháború, s Franco lázadása az európai baloldal számára - s így számomra is - másodlagos jelentőségűekké tette az orosz belügyeket. Azon a napon, amikor a sajtó közölni kezdte a Zinovjev-perről szóló tudósításokat, én - Komintern-ügynökként - már útban voltam Spanyolország felé.

*

Az 1935-36-os évek átmeneti, várakozó időszaka egyben serdülőkorom befejeződése volt. Már harmincéves voltam, de a felnőtté válás nem egy adott életkor eseménye, hanem a jellem és a szellem állapota. Az idáig elbeszélte történet jól mutatja, milyen ingatag és kialakulatlan voltam még ebben az időben is. Heves intenzitással tapasztaltam meg az örömet és az elkeseredést, a szerelmet és a gyűlöletet, de én magam álltam érzelmeim középpontjában, s akik kiváltották őket, csak vetítívászonul szolgáltak nekik.

A fordulópont ennek a korszaknak a végén következett be, amikor börtönbe zártak Spanyolországban. Az előző év számomra egyszerre volt nyugtalan és üres; megoszlott Zürich, Párizs, Budapest és más helyek között. Nem a magam gyönyörűségére utazgattam, hanem a megélhetésért, s egyik foglalkozás után a másikba vágtam bele, mint egy hobó.

A vándorlás első állomása volt Zürich. Dorothy fivére, Ernie sebészi állást kapott a Volgai Német Köztársaságban, és svájci születésű feleségével és kislányával együtt oda is költözött. Zürich modern lakónegyedében lévő otthonuk bérleti joga csak fél év múlva járt le, s kár lett volna addig hagyni üre-

sen állni a lakást. Dorothy és én ingyen élhattünk ott fél évig, amíg befejezem a könyvem, s most először volt saját fürdőszobánk. Azt hiszem, a fürdőszoba volt az, ami eldöntötte, hogy odaköltözünk, s 1935 januárjában belekezdünk féléves zürichi életünkbe.

Közvetlenül azelőtt, hogy elhagytuk Párizst, váratlanul rám mosolygott a szerencse. A hirtelen fel-lángoló nemesség egy pillanatában Theodore, a „szexkiadó” beleegyezett, hogy havi öt fontot fizet nekem a *Gladiators* kiadásának jogaiért. Mostanra már jómódú ember volt, s azt tervezte, hogy vállalkozását kiszélesíti a tiszteletreméltóbb könyvek kiadása felé - a terv, mint látni fogjuk, nem valósult meg soha. Természetesen igen boldog voltam, hogy most már valóban a munkámnak szentelhetem magam, s befejezhetem a regényt egy éven belül.

Ernie lakása barátságos volt, és modern. Három szobájának ablakai egy ápolt, kertvárosi parkra néztek, s párizsi hotelszobánk után olyan volt, mint egy ragyogó és fényűző palota. Élveztük Svájc tisztaságát, a világos beszédet s az életstílus darabos egyszerűségét. A városi könyvtárban gazdag ókori anyagot találtam, s az is remek volt, hogy egyszerre tizenöt könyvet lehetett hazavinni.

Ám Zürichben még nehezebb volt szegénynek lenni, mint Párizsban. Svájc legnagyobb városának légköre meglepően kisvárosian volt, s életében igen fontos szerepet játszott az erkölcs és a vagyon. Szegénynek lenni a Montparnasse-on - ezt lehetett akár jó tré-fának, bohém különcségnek is tekinteni; Zürichben azonban nem volt Montparnasse, nem voltak olcsó *bistrók*, és hiányzott a nyomort mókának tekintő kedély és humor. Ebben a tiszta, rendes és önelégült városban a szegénység egyszerűen csak megalázó volt, s mi - ha nem is éhezünk már - valóban nagyon szegények voltunk. Dorothynek havi öt fontja volt; nekem ugyanannyi, s együttes jövedelmünk is kevesebb volt, mint amennyit egy svájci munkanélküli kapott.

Az öt-hat svájci hónap mindazonáltal elégedetten telt, és eseménytelenül. Napi nyolc órát dolgoztam, s olykor hatalmas sétákat tettünk a tó körül vagy a

környező hegyvidékeken. A párt nagy megkönnyebbülésre megtiltotta, hogy a svájci testvérpárttal bármiféle kapcsolatba kerüljek. A svájci rendőrség, sokkal éberebben ellenőrizte az idegeneket, mint a francia, s a helyi szervezettel való kapcsolat következménye nem lett volna egyéb, mint azonnali kiutasítás.

Barátaink szinte mindegyike az úgynevezett *Humm-körhöz* tartozott. Jacob Humm kitűnő svájci-német regényíró volt, s lakásán felolvasásra és beszélgetésre hétről hétre összegyűlt egy kis író társaság. Ezek az összejövetelek igen kellemesek voltak, nyájas, baráti légkörűk a mi párizsi Íróbizottságunk gyűléseinek hangulatától élesen különbözött. Humm magas, ösztövére és excentrikus férfi volt; külseje és modora egy svájci hegyivezetőé, de érzései kifinomultak, és egy szeizmográf biztonságával érzékelte és értette meg mások bánatát és nehézségeit. Sok tekintetben George Orwellre emlékeztetett. A Hecht Platzon, egy régimódi, zegzugos lakásban élt, feleségével, a nyugodt és ügyes Lillyvel és seregnyi gyermekükkel. A lakás egyik sajátossága az volt, hogy a katedrálüveg ajtós fürdőszoba egyenesen a nappaliból nyílt, s beszélgetéseinket folytonosan megszakították az esti mosdás idején ki-be járkáló gyermekek.

A beszélgetések többé-kevésbé rendszeres vendégei közt volt Ignazio Silone, aki ebben az időben Svájcban élt; a német regényíró, Bernard von Brentano; a magyar kommunista drámaíró, Háty Gyula; s pár helyi író és újságíró. Néhány hét után valami misztikus pártküldetésben Peter - most már a sógorom is megjelent Zürichben, s ő is rendszeres vendége lett Humm estéinek. Küldetése valami *kiszélesíteni a frontvonalat és elmélyíteni a kapcsolatokat* jellegű feladat volt, de Peter igen titokzatosan viselkedett, így aztán ismerve ártalmatlan gyengéjét, hogy szeret maga körül összeesküvés-hangulatot teremteni, nem fessegettem jövetele célját, és soha nem is tudtam meg, hogy miért kellett Zürichbe utaznia. Látszólag teljesen kiheverte az INFA-nál szerzett tapasztalatokat, s valahányszor megkockáztattam egy-egy kesernyés vagy cinikus megjegyzést, mélyen a

szemembe nézett, mint egy pszichiáter vagy mint egy pap, s a csupán mindig én éreztem kínosan magam.

Híven a párt hagyományaihoz, Peter, Háy és én azonnal külön csoportot alkottunk a Humm-körön belül. A Humm-kör éles eszű és művelt emberek társasága volt, amelyhez nem férhetett hozzá a közvetlen kommunista propaganda, s csak türelemmel és apró, észrevehetetlen lépésekkel lehetett a „szimpatizánusok” felé mozdítani. Nekünk hármunknak, akik behatóan ismertük a marxista irodalomelméletet, s egy logikailag zárt rendszerben gondolkodtunk, előnyünk volt azokkal szemben, akik semmiféle hasonló rendszerrel nem rendelkeztek. Érveink hathatósak és látszólag józanul értelmesek voltak, még ha az axiómák, amelyekre alapultak, egyoldalúak és részben teljesen képtelenek voltak is. A Humm-kör semmilyen politikai csoportosuláshoz sem tartozott; egyike volt a világ ezernyi értelmiségi társaságának, amelyek együttesen alakítják és befolyásolják a közvéleményt, s amelyekben az 1930-as években mindenütt ott volt a Peterek és Arthurok egy-egy kis csoportja, amely türelmes kitartással dolgozott azon, hogy a Nagy Oroszországi Társadalmi Kísérlet és Nyugat felé nyújtott csápjai, a háború és a fasizmus elleni népfrontok irányában kedvezőbbé vagy legalábbis jóindulatúan semlegessé változtassák a hangulatot.

Harmadik társunk, Háy Gyula jó külsejű, az életet könnyen vevő, barna fiatalember volt. Filozófiai alapon volt kommunista, de a politika nem érdekelte; úgy teljesítette a párttól kapott feladatait, ahogy az ember jövedelemadót fizet, és teljességgel a színdarabjainak élt. Reinhardt 1932-ben Berlinben színpadra vitte az egyiket; Háy azóta száműzetésben élt, s egy teli utazótáskában hurcolta magával tőkéjét és jövőjét képviselő, előadatlan műveit. A háború után visszatért Budapestre, s a rendszer ünnepelt színműírója lett.

Silone mindössze két-három alkalommal jelent meg Hummnál. Tuberkulózisa utáni lábadozását töltötte a hegyek között, s Zürichbe csak ritkán látogatott. Első regénye, a *Fontamara*, amely európai hírnevet szerzett neki, néhány hónappal azelőtt jelent meg németül. A kiadás története jól szemlélteti azokat a

szinte leküzdhetetlen nehézségeket, amelyekkel egy emigráns írónak kell szembenéznie. Silone felajánlotta a regényt a legnagyobb svájci kiadónak, az Oprecht und Helbingnek, amelynek tulajdonosa, dr. Emil Oprecht a kommunizmussal szimpatizáló baloldali szocialista volt. Ennek, s annak ellenére, hogy a könyvről mindenki lelkesen nyilatkozott, Oprecht visszautasította az ajánlatot, mondván, hogy az olasz szöveg németre fordításának magas költségei túlságosan is kockázatosak teszik a vállalkozást. Ez az a klasszikus érv, amellyel hallgatásra és éhezésre lehet ítélni az emigráns irodalmárokat. Egy-két év múlva Silone barátainak sikerült mecénást szerezniük egy szívélyes zürichi szőrmekereskedő személyében, akinek a feleségét Isten irodalmi vonzódással és érdeklődéssel áldotta meg. A kereskedő garanciát adott Oprechtnek, hogy fedezi az esetleges veszteségeket, s a Fontamara végre németül is megjelenhetett. A siker óriási volt, s a kiadó most már egész életében azzal büszkélkedhet, hogy ő fedezte fel Silonét. Az érdem természetesen a szőrmekereskedőé, akinek nevét az utókornak sem lenne helyes elfelejtenie; Herr Mayernek hívták.

Az utolsó néhány évben, mielőtt Zürichben megismerkedtünk, Silone fokozatosan függetlenítette magát a párttól*, de nyíltan soha nem bírálta, s a párt még mindig reménykedett, hogy valamikor visszanyerheti. Én nagyszerű regénynek tartottam a Fontamarát, és alig vártam, hogy megismerhessem Silonét. Kedves, de nagyon tartózkodó, zárkózott ember volt, s felhőként vette körül a melankólia és a depresszió. Legnagyobb csalódásomra képtelen voltam vele valódi, személyes kapcsolatot teremteni.**

* Lásd A bukott Istenben olvasható életrajzi összefoglalást.

** Zürich után tizenhárom évig nem találkoztunk, de nevünket - és André Malraux-ét - szüntelenül együtt emlegette a kritika; mi voltunk a kontinens exkommunista regényíróit reprezentáló triumvirátus. 1948-ban, a háború utáni első római látogatásunkon Mamaine-nel (a második feleségemmel) felhívtuk Silonét, és megbeszéltük, hogy másnap egy vendéglőben találkozunk. Silone elkésett, és miután néhány

Márciusban összeházasodtunk Dorothyval. A közvetlen ok az emigránsok örök lidércnyomása, az útlevelekkel kapcsolatos probléma volt. Dorothy német útlevele lejárt, s nem tudta megújíttatni; a házasság révén azonban kaphatott magyar útlevelet. Oroszországban az új, proletár erkölcsiség ismét a könnyörtelenségig szigorú szexuális konvenciókat vezetett be, de az európai kommunisták még ragaszkodtak az ódivatú libertinizmushoz, és megvetéssel fordultak a házasság polgári intézménye felé. Nekünk azonban nem volt más lehetőségünk, hogy útlevelet szerezzünk Dorothynek, s kölcsönös belenyugvással vettük magunkat az archaikus ceremónia alá.

Néhány nappal az esküvő előtt Dorothy gondterhelt arccal lépett a szobámba.

- Levelet kaptam a konzulátusról - mondta habozva. - Mégiscsak érvényesítik az útleveletemet.

- Nagyszerű - válaszoltam. - Akkor lemondhatjuk ezt az egészséget, és élhetünk boldogan tovább.

Dorothy nyugtalanul nézett rám kócos hajzata alól.

- De én már mindenkinek megírtam, hogy összeházasodunk. Ha most visszalépünk, mit fognak mondani?

Így aztán elmentünk Hummékhoz, hogy kölcsönkérjük tőlük karikagyűrűiket. Soha egy szót sem beszélünk az események illetően fordulatáról. Hogy önbecsülésünket megőrizhessük, a házasságkötés ténye

bánatos mondattal üdvözölt bennünket, beletemetkezett egy újságba, és megdöbbenésünkről tudomást sem véve egész ebéd alatt olvasott. Később Darina, Silone bájos és áldozatos ír felesége komikus elkeseredettséggel mesélte el nekünk, hogy a találkozó után szemrehányást tett Ignazónak bárdolatlanságáért, mire ő meglepetten így válaszolt: *De hát miért ne olvashattam volna? Koestlerék nem idegenek, hanem a barátaim.* Később tényleg jó barátok lettünk, de ez a barátság mindig kissé frusztrált és bizonytalan maradt.

hallgatólagosan továbbra is az útlevészerzés kény-
szere maradt.

A menekültek második legfontosabb gondja az út-
levél után a személyazonossági kártya vagy *permis de
séjour*. Az útlevél igazolja, hogy az ember létezik,
a kártya pedig, hogy *szabad* ott lennie, ahol van. A
harmadik fontos dokumentum a munkavállalási enge-
dély, amely feljogosítja, hogy megkeresse a pénzt,
amiből fenntartja magát. És ez a harmadik az, amit a
legtöbb esetben képtelenség megszereznie.

Svájcban a rendőrség rendszeresen ellenőriz min-
den külföldit, aki nem a turisták kiváltságos kaszt-
jába tartozik. Életmódjának, erkölcsének és nézete-
inek tüzetes vizsgálatára a törvény ad jogot, s a
rendőrség figyelmét az ország kicsinysége folytán
valóban semmi nem kerüli el. Egy héttel azután, hogy
beköltöztünk Ernie lakásába, felkeresett bennünket
egy civil ruhás nyomozó. Az első pillanatban látta,
hogy nem vagyunk gazdagok, s amikor kiderült, hogy
házasok sem, érdes modora csaknem támadóra válto-
zott. Az, hogy valaki átengedi a lakását egy ház-
ságon kívül élő párnak, még az erényes Svájcban sem
elégséges ok a kiutasításra, de a prostitúció igen,
s a detektív kérdései innentől abba az irányba tapo-
gatóztak, hogy Dorothy úgymond kitartott hölgy.
Minthogy azonban a lakást éppen Dorothy bátyja bo-
csátotta a rendelkezésünkre, aki orvos volt, s egy
tiszteletre méltó svájci családból választott fele-
séget, a nyomozó kelleetlenül visszavonult.

A házasságkötés után a detektív még egyszer fel-
keresett bennünket. Én nem voltam otthon, s ő mind-
járt rátért a korábbi burkolt rágalmazásokra.
Dorothy megmutatta neki a házassági okmányunkat,
mint bizonyosságot arra, hogy nem- áll helyt a rossz-
indulatú feltételezés. A pasas egy pillanatig gon-
dolkozott, aztán azt mondta: *Szerintem ezt a ház-
ságot annak elleplezésére kötötte, hogy maga itt
munkavállalási engedély nélkül házvezetónőként dol-
gozik.*

A nyár végén megjelent Zürichben Ellen, az INFA-
beli Nofretete; pontosan ugyanolyan vidám és dévaj
volt, mint legutóbb. Eljegyezte magát egy fiatal tu-

dóssal, akinek munkát kínáltak a Szovjetunióban; a fiú már elutazott, hogy előkészítse a terepet, s úgy volt, hogy Ellen néhány hét múlva követi őt.

Soha nem értettem meg, hogy mit is keresett Ellen Zürichben. Azt mondta, szüksége volt egy kis kapcsolódásra, s mivel tettei világéletében kiszámíthatatlanok voltak, nem is érdeklődtem tovább. Hosszú idő múlva tudtam meg, hogy a svájci rendőrség kémkedés gyanújával letartóztatta, és hetekig ült börtönben, majd kitoloncolták Oroszországba. Egy másik barátunkat, Helent, egy ragyogó szépségű fiatalasszonyt ugyanakkor és ugyanezzel a váddal tartóztatták le, őt azonban hamarosan szabadon engedték. Tudomásom szerint Ellen és Heten is „szimpatizánsok” voltak, de párttagok nem, s fogalmam sem volt róla, hogyan kerülhettek ilyen helyzetbe, de biztos voltam benne, hogy ártatlanok és gyanútlanok voltak, s talán beleegyeztek abba, hogy üzeneteket adjanak át, vagy valami ilyesmi, abban a hitben, hogy ezzel segítik a német földalatti mozgalmat, holott valójában a szovjet katonai hírszerzésnek vagy az apparátus valamelyik részlegének tettek szolgálatot. Azért említem meg ezt az epizódot, mert jól érzékelteti a visszásságait annak a félhomályos világnak, amelyben éltünk.

Ellen története ugyanúgy ért véget, mint sokaké e könyv szereplői közül. Egy évvel azután, hogy megérkezett Leningrádba, kisbabája született, s 1937-ig többé-kevésbé rendszeresen érkeztek Oroszországból írt levelei. Aztán a szokásos csend. Később megtudtuk, hogy a csinos Nofretetét férjével együtt letartóztatták, s - akárcsak a többieknek - nyomuk veszett.

Ugyanez történt Dorothy fivérével, Ernie-vel is. 1936-ban Szaratovban a szokásos abszurd vádakkal tartóztatták le, és soha többé nem hallottunk felőle.* Feleségét szintén őrizetbe vették, hét évet töltött egy szovjet kényszermunkatáborban, majd a háború után svájci állampolgárságának köszönhetően megengedték, hogy visszatérjen hazájába. Kislányukat egy árvaházba vitték, és bár anyja, akit a svájci

* Lásd *A bukott Isten*.

diplomáciai képviselőt is támogatott, minden követ megmozgatott, hogy őt is kiengedjék, nem hagyhatta el a Szovjetuniót. Egy darabig még megengedték, hogy a gyermek évente egy-két alkalommal írjon az édesanyjának, de egyszer csak nem érkezett több levél.

Ernie-vel csak két-három, alkalommal találkoztam. Meggyőződésből lépett be a pártba, de politikával nem foglalkozott. Finom modorú, jellegtelen ember volt; kissé öntörvényű és elkényeztetett - tipikus családi orvos; és más időkben bizonyára az is lett volna a tisztos és boldog, nyolcvanéves öregkorig.

*

1935 nyarán egy napon Theodore váratlanul Zürichbe érkezett. Zavartan elmesélte, hogy útban van haza Budapestre, megtárgyalandó Freddie-vel további kiadási terveit. Zavartságában megéreztem a közlővész előszelét, és valóban: némi köntörfalazás után előhozakodott a javaslattal - a *Gladiators* folytatása helyett egy újabb szexkönyvet akart írni velem. Átgondolta ugyanis a dolgot, és arra a megállapításra jutott, hogy az embereket nem érdekli a Krisztus előtti első század, a szex viszont mindenkit érdekel.

Megpróbáltam vitatkozni, de megmakacsolta magát. Nem érdekelte Spartacus, és a havi öt fontot, képtelenül alacsony jövedelmünk felét sem akarta tovább folyósítani. Kértem, hogy olvassa el a kézirat néhány fejezetét, de erre azt felelte, hogy csak elszomorítaná, ha megismerné kétségtelenül csodaszép prózát, miközben a kemény üzleti valóság kényszere nem engedi, hogy segítsen rajtam. Kedves fiam - nyilatkoztatta ki feszengve -, te idealista vagy. Én is az voltam a te korodban, de most már megtanultam a leckét. Az volt a legrosszabb, hogy igaza volt. Theodore jogot tanult, belevágott a politikába, aztán újságírással próbálkozott, és semmi sem sikerült neki. Végül aztán be kellett hódolnia a züllött Freddie-nek, s még most is az ő alkalmazottja volt, s tőle függött minden vonatkozásban. Gyanítottam, hogy Freddie döntött a *Gladiators* felől is, és hogy

a látszatul megőrizze, szegény Theodore-nak most a szívtelen üzletember) kellett játszania.

Vigasztalásul meghívott bennünket egy nagyszerű vacsorára, s közben kifejtette az új szexkönyvvel kapcsolatos elképzeléseit. Azt mondtam neki, hogy majd meggondolom.

Aztán - arcán sajnálkozó mosollyal, mint a sáska, amelyik most legelte csupaszra egy farmer földjét, s zúzta össze reményeit - hazautazott Budapestre.

*

Eseményteli esztendő volt.

Néhány hónappal hivatalos házasságkötésünk után Dorothy és én megállapodtunk, hogy külön fogunk élni, mert nem vagyunk alkalmasak a házasságra - én legalábbis bizonyosan nem. Alkalmatlanságom okairól beszámoltam az előző kötet *A szerző portréja huszonöt éves korából* című fejezetében; ezek az okok sajnos fennálltak harminc-, sőt negyvenéves koromban is. Veszekedés és harag nélkül váltunk el, s barátok maradtunk a mai napig. Enyhítő körülményként hozzátehetem, hogy korábbi és jövőbeni partnereimmel is így történt a dolog.

Theodore katasztrofikus látogatása után vissza kellett térnem a kulimunkához, s az év egész hátralévő részében ezzel kellett foglalkoznom. Spartacus-ra alig maradt időm és energiám, s a hozzá szükséges kutatómunkára még kevesebb. Azt hiszem, soha még ennyit nem írtam egy év alatt, és ilyen értelmetlenül sem - ha csak azt nem nevezzük a munka értelmének, hogy az ember megkeresse a következő napi betevőre valót. Cikkeket és könyvismertetőket írtam a *Das Neue Tagebuch*nak, ami legalább okozott valamicske szakmai elégedettséget, de mint minden emigránslap, a *Tagebuch* is csak igen szerényen fizetett. Írtam Párizsról egy fejezetet egy angol bedekkerbe - Freddie azóta megszűnt londoni cége adta ki; megírtam a második, hatszázharminc oldalas, több mint negyedmillió szavas szexkönyvet (*Szexuális anomáliák és perverziók*), és Münzenberg kiadóvállalatnak németre fordítottam S. Fowler-Wright regényét, a

Prelude in Prague-t. Egy régebbi darabomból rövid novellát fabrikáltam, és beadtam egy irodalmi pályázatra - eredménytelenül. Írtam két filmkritikát, de nem tudtam eladni egyiket sem. Megírtam egy tervezett Freddie-könyv, A pszichikai kutatások enciklopédiája szinopszisát, de a szétküldött körlevelekre nem érkezett be a kívánt számú megrendelés, s a kiadó elvetette a gondolatot.

Végül félig megírtam egy szatirikus regényt, amelynek címe ez volt: *Švejk, a derék katona ismét háborúba megy*. A közép-európai Sancho Panzáról szóló, klasszikus Hašek-regény folytatásának szántam. A kéziratból mintegy száz oldal megmaradt; egyes részei darabosan mulatságosak. Willy Münzenberg, aki mindig kedvelte a szokatlan ötleteket, háborúellenes kampányában akarta felhasználni, de a párt a mű pacifista tévedéseire hivatkozva megvétózta az ötletet.

Ebben az évben mindenesetre körülbelül félmillió szónyi szöveget írtam. Ez bármelyik ponyvaregény-szerzőnél jó átlagnak számítana, s azt a látszatot kelti, mintha a könnyen és könnyeden író emberek irigylésre méltó társaságába tartoznék. Ez sajnos koránt sincs így. Úgy írok, ahogy egy dadogós beszél. Kínosan, lassan és nehézkesen izzadok ki minden egyes szót, kihúzom és újra leírom őket; a gépelt lapokon, amelyeket nyomdába adok, többnyire már a harmadik vagy negyedik változat olvasható. Ez persze csak a „komoly” szövegek esetében van így, de ideszámítom az újságoknak és folyóiratoknak írt cikkeket is. A végterméket, amely e gyötrelmes taposómalomból kikerül, kétségtelenül jellemzi bizonyos kidolgozott kerektség, amit könnyű a természetes könnyedséggel és gördülékenységgel összetéveszteni. Napi termelésem sok év után nagyjából megállapodott; széprózáznál napi két, egyéb műfajoknál három oldal - oldalanként átlagosan mintegy négyszáz szó - a háttár. Egyébként a legtöbb író, akikkel erről beszéltem, nagyjából ugyanennyire képes, ám ők lényegesen rövidebb napi munkaidő alatt.

Ilyen alacsony termelékenységgel természetesen képtelenség lenne megírni a szexkönyveket vagy a bedekker párizsi fejezetét. Napi tíz-tizenöt oldalt

tűztem célul magam elé, s azon voltam, hogy mindig teljesítsem is a kiszabott penzumot. Ez a kényszerűen túlfeszített tempó lehetetlenné tett bárminemű szakmai elégedettséget; igénytelen, hitvány igáslónak éreztem magam, de még így is éppen csak annyi pénzt kerestem ezekkel a könyvekkel, amennyiből a megírásuk alatt s utána talán még egy hónapig megélhettem.

A második szexkönyv megírásánál elmaradt az *Enciklopédia* összeállításakor érzett küldetéstudat. A *Szexuális anomáliák és perverziók* meglehetősen lehangoló téma. A mesterségesen felfokozott érzékiség és a kereskedelmi szexualitás hatalmas iparága kétségkívül nem veszélytelen fejlemény, s különösen nem egy olyan civilizációban, amely felerősíti az ingereket, miközben tiltja és gátolja a kiváltott természetes reakciót. A szexuális aberrációk józan és orvosi tömörséggel megírt esettörténetei félrevezetően megnyugtatóak. Egy beszámoló, amelyből értesülünk, hogy *Mr. X., ötvenéves biztosítási ügynököt exhibicionizmus miatt letartóztatták*, nincs hatással az ember álmaira, egy tökéletesen erényes filmszínészno címlapfotója azonban igen.

A könyv írása közben sajátos módon köszöntött rám ez a paradoxon. A hihetetlenül rövid határidő miatt egyenesen gépbe diktáltam a szöveget. A gépíró, akit Theodore szerzett nekem, történetesen egy rendkívül csinos fiatalasszony, egy pszichiáter felesége volt. Szállodámban dolgoztunk; kettesben egy szobában napi nyolc órán át. Én fel-alá járkáltam a szőnyegen, Mrs. F. az asztalnál ült, kedves fejcskéje az írógép fölé hajolt, és szenvtelenül kopogtatott le minden elképzelhető iszonyúságot, amit egy férfi egy nővel - és vice versa - tehet. Mrs. F. mindig kibontva hordta a haját - érettgesztenye-színű haját -, s egy hét múlva már minden hullámot és csigát jól ismertem. Időnként felnézett, megkért, hogy betűzzek le egy-egy szörnyű latin szót, s én lebetűztem neki, miközben elvörösödtem, mint a rák. Természetesen tudta, hogy mit jelentenek a latin szavak, hiszen egy pszichiáter felesége volt, ha pedig nem tudta, ebédidő alatt bizonyosan megkérdezte. Mrs. F. ugyanis mindig a fér-

jével ebédelt, és határozottan visszautasította, hogy velem jöjjön akár csak a sarokig is. Pontosan tudta, hogy ha együtt megyünk, a klinikai légkör szertefoszlik, és én elkezdek udvarolni, a szobámban dolgozva azonban mindettől megvédelmezte őt Hasfel-metsző Jack, De Sade márki s a kopaszodó biztosítási ügynökök, akik a halakat részesítették előnyben szodomisztikus hajlamaikkal. Hogyan is simogathatná meg az ember egy lány haját, amikor épp most fejeztek be egy fejezetet a hajfetisisztákról, akik ollóval a zsebükben portyáznak a földalatti vasút állomásain; hogyan szoríthatná meg a kezét, amikor a fejében még a Paddington pályaudvaron talált bőröndben lévő szétdarabolt hulla jár, s hogyan suttogna neki szerelmes szavakat, amikor épp most betűzte le neki azt a szót, hogy *feltrancsíroz*, ráadásul latinul? Bénító volt. Kétség sem fért hozzá, hogy az absztraktból a személyes hangvételbe való átlépés vagy bármiféle megfontolatlan gesztus csakis kuncogást eredményezhet - vagy sikoltozást.

A tanulságos történet Budapesten fejeződött be. Nyáron, amikor feladtam az ellenállást, és megígértem, hogy megírom a könyvet, Freddie és Theodore épp ott tartózkodtak, s ragaszkodtak hozzá, hogy ott végezzem el a munkát, mert így ellenőrizhették, hogyan haladok.

Utoljára léptem szülőhazám földjére; Spanyolországból való visszatérésem után nem utaztam Magyarországra többé. Ekkor találkoztam utoljára József Attilával is. Az elmúlt két év alatt, amióta nem láttam, megírta legmegindítóbb verseit, de idegállapota egyre rosszabbra fordult. Sok egyéb furcsaság mellett kialakult egy sajátos megszállottsága a gyufával kapcsolatban is. Elalvás előtt leküzdhetetlen késztetést érzett, hogy megszámolja, hány szál gyufa van az éjjeliszekrényén lévő dobozban.

Azt mondják, ez nem is olyan ritka, és viszonylag veszélytelen kényszercselekvés. Attilának azonban az is szokása lett, hogy beszélgetés közben egyik gyufát gyújtotta meg a másik után, míg végül egy szál se maradt. Meggyújtotta az elsőt, hagyta, hogy végigégjen, majd arról gyújtotta meg a másodikat és így tovább, mindvégig gondolattalanul bámulva

bele a sárga lángocskába. Amikor először láttam, hogy így cselekszik, gyanútlanul rászóltam, hogy hagyja már abba ezt a buta játékot, de olyan üres és kifejezéstelen tekintettel nézett fel rám, hogy meg-rémültem. Ezután már úgy tettem, mintha nem venném észre, hogy mit csinál, és ugyanígy viselkedett a többi barátja is. Voltak órák, sőt napok is, amikor kapcsolatunk ugyanolyan melegnek és barátinak tűnt, mint azelőtt, de én soha többé nem tudtam teljesen feloldódni a társaságában. Mindennek ellenére fel se merült bennem, hogy Attilához milyen közel jár már a vég, s az sem, hogy milyen szörnyűséges formában éri majd utol.

Ami Némethet és Jucit illeti; barátságunk éppoly meghitt és meleg volt, mint azelőtt. Időközben összeházasodtak, s ez mértéktelenül felbőszítette Zsuzsát, Németh arisztokrata szeretőjét, aki úgy állt bosszút, hogy valamelyik újságban leközöltetett egy rövid novellát, amelynek hőse Németh egyértelműen felismerhető, rosszindulatú karikatúrája volt. Címe *Az angyal* volt, s Németh személyiségének azt a vonását domborította ki, amely miatt korábban ezt írtam róla: *szent élősdi vagy élősdi szent*. Németh igazán szenthez méltón fogadta a dolgot, Juci pedig részleteket olvasott fel a novellából, s közben helyenként elismerően kuncogott. *Az angyal* Budapest irodalmi köreinek legfőbb csemegéje és botránya volt körülbelül azokban a napokban, amikor Mussolini bevonult Abesszíniába.

Ismét együtt töltöttük az estét, de a cég mint irodalmi vállalkozás nem támadt fel többé. Távollétemben Németh kiadott egy remek lektúrt - Mária Terézia császárnő regényes életrajzát -, és semmi komoly dologgal nem foglalkozott. Amikor szemrehányást tettem neki emiatt, azzal vágott vissza, hogy Cervantes hatvanéves volt, amikor megírta a *Don Quijotét*, s hogy egyetlenegy írónak sem lenne szabad megengedni, hogy bármit is kiadjon, amíg el nem múlt ötven. Derűs elhatározás élt benne, hogy mint a Földön az utolsó bohém, elforgácsolja életét és tehetségét, s ezt annyi elfogulatlan, őszinte bájjal tette, közben pedig annyira mulattatta életének abszurditása, hogy ízetlen és felesleges is lett volna el-

kezdenem prédikálni neki. Ismét úgy éreztem, hogy minden lustasága és nemtörődősége ellenére közelebb áll az igazán fontos dolgok megértéséhez, mint én, s hogy tétlen életigenlésének valami megfoghatatlan módon több értelme van, mint annak, ahogyan én szüntelenül rúgkapálok és küszködöm.

HÁZ A TAVON

E céltalan időszakban egyedül az a három-négy hét volt kellemes, amit egy Lago di Lugano melletti házban tölthettem el. A ház gazdája egy különös asszony volt, aki meghívott magához, hogy nyugodtan dolgozhassak a regényemen.

A falucskát Caslanónak hívták, s a tóra néző, erdős lejtőn feküdt. Itt állt a ház; egy középkorú, gazdag asszonynak, a híres német filmszínész, Eugen Klöpfer özvegyének tulajdona. Maria Klöpfer* a nincstelen kommunista írók jótevője volt; hozzám hasonlóan egy-két hónapra meghívott magához másokat is. Johannes Becher, Ludwig Renn és sógorom, Peter is élvezhették vendégszeretetét, és bőkezűen támogatta a különböző bizottságokat és a párt „frontszervezteit”.

Az első este elmesélte nekem, hogy vonzódik a kommunizmushoz, mert egészen újszerű társadalmat hirdet, de a szellemi megújulás terén éppígy tetszik neki a buddhizmus és a teozófia is, a pszichoanalízist pedig úgy tekinti, mint egyfajta hidat a kettő között. Ez úgy hangzik, mint egy kiúttalan világban élő s a közelgő változás előérzetétől szenvedő asszonyömlengése, de Maria nem ebbe a típusba tartozott. Éppen ellenkezőleg.

Jól emlékszem rá a fehér fürdőruhájában. Magas volt, karcsú és inas; keblei aprók, combja hosszú, bőre pedig olyan barna a sok úszástól és napozástól, mint az égetett agyag. Ahogy elnyújtózott a fűvön, olyan volt, mint egy partra vetett, öregedő sellő, amint várja a hullámot, hogy hátán visszajuthasson az óceánba. Egyedül a fogsora volt szokatlan: feltűnő fémkapcsok tartották össze a fogait.

Marig egyedül élt egy idősecske cseléddel és egy korcs kuttyával, Rickyvel. A második este megkérdezte, hiszek-e a kísértetekben. Tréfával válaszoltam, s Maria nem feszegette tovább a dolgot. Kicsit később mellékesen jegyezte meg, hogy ha éjjel kopogást

* Lásd *Nyílvessző a végtelenbe*.

hallok, ne ijedjek meg; az ő egész életét végigkísérték a poltergeist-jelenségek, de nem veszélyesek.

A poltergeistek nem jelentkeztek, de Mariával kapcsolatban volt néhány, ha nem is tragikus, de fájdalmas és elszomorító tapasztalatom. Legjobb, ha a végénél kezdem a történetet. Pár hónappal otttartózkodásom után Maria Klöpfer egy elmeógyógyintézetben meghalt. Furcsa, hogy az előttem nála vendégeskedő Becher és Peter nem tudták meg, milyen állapotban van, különben figyelmeztettek volna - ebben biztos vagyok.

Kicsiny, kétszintes ház volt, s a felső szint egészen az enyém. Reggelente úsztunk egyet, azután én egész nap dolgoztam, bár néha egy-egy sétára elkísértem Mariát. Este hét óra tájban ittunk egy kis *grappát*; vagy a kertben, vagy a helyi *trattoriában*, amely jószerivel néhány, egy sziklabarlang előtt elhelyezett fapadból állt. Ezután Maria házának teraszán megvacsoráztunk, s még éjfélig borozgattunk; beszélgettünk, vagy Maria zongorázott. Ahogy most leírom, olyannak hangzik, mint a paradicsom.

Az első kínos eset a *trattoriában* tett esti látogatásokkal volt kapcsolatos - elég nyomorúságos és kellemetlen oka volt. Egy fillér nélkül érkeztem Caslanóba; azt hiszem, éppen Freddie-től és Theodore-től vártam valami pénzt, ami járt volna nekem, de nem kaptam meg soha. Így aztán minden alkalommal Maria fizette ki a *grappát*, amiből olykor több rundot is rendelt. Ezt igen feszélyezőnek éreztem, mert a *trattoria* vendégei bizonyosan azt hitték, hogy selyemfiú vagyok. Egy nap aztán összeszedtem a bátorságomat, és megkértem Mariát, hogy ha ragaszkodik a *trattoriához*, hajoljunk meg az emberekben élő előítéletek előtt, s odafelé menet adja át nekem a szükséges összeget, hogy én fizethessek - visszafizetem, mihelyt a pénzem megérkezik.

Maria nagyon mérges lett; közölte velem, hogy mint kommunistának, felül kellene emelkednem az ilyesfajta előítéleteken, és ragaszkodott hozzá, hogy minden úgy maradjon, ahogy azelőtt. Az esténkénti borozgatások számomra ettől kezdve igazi kín-

szenvedéssé váltak, és úgy éreztem, hogy minden vendég bennünket figyel.

A helyzetet még elviselhetetlenebbé tette, hogy valahányszor postabélyeget vagy akár egy tubus fogkrémet akartam venni, Mariához kellett fordulnom kölcsönért. Megkönnyítette volna dolgot, ha egyszerre a kezembe nyom mondjuk tízfranknyi összeget, de ő ezt soha nem ajánlotta fel, s ez bántott, de még jobban bántott az a tény, hogy bánt. Maria nagyvonalú házigazda volt, s én nemcsak élőködőnek, de hátlátlannak is éreztem magam.

Egy zavaros emberi kapcsolatban minden, látszólag ostoba feszültségnek megvannak a mélyen húzódó gyökerei. A *trattoriában* tett látogatások elmélyítették kisebbrendűségi érzésemet, s az, hogy csekélyke összegeket kellett kunyerálnom, olyan volt, mintha előszivárogtak volna a gyermekkor jelenetei. Lehet, hogy Maria tudat alatt akarta is ezt. Eszembe jutott egy történet, amit még Peter mesélt nekem. Egy napon Párizsban egy kávéházban találkoztak Mariával. Beszélgetés közben az asszony észrevette, hogy Peter egyetlen ruhája már meglehetősen kopott. Beültette egy taxiba, elvitte egy üzletbe, és megvette neki élete legpazarabb öltönyét.

Peter, aki igazi kommunista volt, és Németh, a született bohém, semmi kivetnivalót nem talált az efféle történetekben, és boldog nyugalommal fogadták volna el Mariától a *grappákat* is. Őket egyáltalán nem érdekelte a pénz, és habozás nélkül, természetes könnyedséggel fogadták el gazdagabb barátaik anyagi segítségét. Én azonban, aki egy nagy rakás görcs és komplexus vagyok, nem rendelkezem ezzel a fajta könnyedséggel. Tudok kölcsönadni, de nem tudok kölcsönkérni; olykor komoly nehézségeket is vállalok, hogy segíthessek egy-egy barátomon, de ha nekem kell segítséget elfogadnom, szégyellem, és vétkesnek érzem magam, és túlzottan, nyomorultul hálálkodom. Sokáig azt hittem, hogy mindez nemes és önzetlen jellememből következik, de egy alkalommal Maria reggelizés közben megjegyezte: Maga elég hiú ahhoz, hogy adjon, de nem elég nemes ahhoz, hogy tudjon elfogadni is. Gyakran tett - mintegy mellékesen - olyan észrevételeket, amelyek telibe találták az embert,

miközben nyugodtan és egyenesen ült ujjatlan, fehér ruháiban, amelyek még szembetűnőbbekké tették megrendítően fiatalos, napbarnította vállát és karjait.

Szintén reggelizés közben, a napfényben úszó, fehér teraszon hangzott el egy másik észrevétele: Magát már annyit rugdosták, hogy belül csupa seb, és most már ha valami csak megérinti is, összerezzen, Pedig az igazi rúgás még csak most jön. És nem is sokára. Érzem.

Valamikor, ott-tartózkodásom második hetében sétálni indultunk az erdőbe. Ricky, az öreg korcs kutya pár méterrel előttünk haladt. Egyszer csak megállt, mintha a földbe gyökerezett volna a lába; morgni kezdett, s a morgás lassan fájdalmas, hosszú vonítássá változott. Maria megtorpant, és belekapaszkodott a karomba - már ez is meglepő volt, mert egyébként következetesen került mindennemű fizikai érintkezést. Arcának napbarnított bőre különös módon elsápadt, s ajkai felhúzódtak, hogy jól láthatóakká váltak a fémkapcsok fogai között.

A vonító kutyanak a szó szoros értelmében égne állt a szőre, s az egész jelenet annyira kísérteties volt, hogy nem tudtam, megrémüljek-e, vagy elnevessem magam. Aztán Maria sarkon fordult, és sietve megindult a keskeny ösvényen a ház felé; hosszú lábával olyan szaporán lépkedett, hogy alig tudtam a nyomában maradni - látszott, hogy minden akaraterejére szüksége van, hogy a futástól visszatartsa magát. A kutya mellette szaladt, s olykor, mintegy nyugtatgatóan megnyalta a kezét. Amikor hazaértünk, Maria rám nézett: Kérem, ne hagyjon most egyedül - mondta kurtán. Követtem egy ritkán használt balkonra, amely a ház hátsó részén nézett az erdő felé. Mary, a cseléd hozott egy kancsó grappát; kutatóan nézte asszonyát, de szó nélkül távozott. Maria ivott néhány pohárával, s akkor értetlenül megkérdeztem: Mi történt? Ő még mindig nem tért egészen magához, s megvonva a vállát, hirtelen azt felelte: Ricky látta, hogy a nagybátyám közeledik. Van, hogy ő veszi észre előbb, s olyankor mindig figyelmeztet. Azon a délutánon részben megismertem Maria történetét.

Időnként hallucinációi voltak. Látta a nagybátyját, aki *dementia praecox*ban - fiatalkori skizofréniában - halt meg, amikor Maria még csak háromszendős kislány volt. A jelenés egyidejűleg három irányból: jobbról, balról és szemből közeledett felé. A középső valamivel nagyobb, a szélsők pedig kisebbek voltak az életnagyságnál. Mielőtt elérték volna, Mariának általában epileptikus rohama lett. - Ne ijedjen meg - mondta nekem -, ha azt látja, hogy fetrengek a padlón, és csikorgatom a fogaimat, csak menjen, és szóljon Marynek. Nem szeretem, ha ilyenkor látnak.

Amikor megkezdődött a hallucináció, Ricky mindig úgy viselkedett, ahogyan ma, de megesett, hogy az állat előbb vette észre a nagybácsi közeledtét, mint a gazdája, s ilyenkor figyelmeztette őt. Az elmúlt néhány hétben egyszer sem jelentkezett, s Maria már örülni kezdett, hogy végleg megszabadult tőle, de most már nem volt biztos benne, hogy meg fog valaha is. A napokban mindenesetre történt valami. Volt egy jel. - Miféle jel? - Ó, semmi ijesztő. Csak egy jel. Majd meglátja.

Vacsora után tovább mesélt. Korábban már volt egy vagy két komoly idegösszeomlása, és sokáig állt pszichoanalitikus kezelés alatt. Analitikusa egy ismert ortodox freudista volt, akinek ismertem a nevét, de azóta sikerült könyörületesen elfelejtenem. A pszichiáter visszaidézte Maria emlékezetébe korábbi, már elnyomott és elfelejtett traumatikus sokkjait. Két-három éves korában néhány percre egyedül hagyták elmebeteg nagybátyjával, aki szexuálisan moleztálta. Az emlék felidézése egyáltalán nem tett jót Mariának; éppen ellenkezőleg: ekkor kezdődtek a hallucinációk. Azelőtt nem is tudta, hogy ez a nagybácsi egyáltalán létezett, mert szülei soha egyetlen szóval sem tettek róla említést. Az analitikus figyelmeztetései ellenére beszüntette a nála tett látogatásokat, mert attól félt, hogy ha folytatja, megháborodik. Ugyanebben az időben vált el a férjétől is, aki gyalázatosan bánt vele, s egyetlen kapcsolata a világgal az analitikusa volt. Amikor ez a kötelék is megszakadt, odaköltözött a tóparti házba. Nem akarta, hogy az elméjében újabb és újabb sírásók

turkáljanak. Most már mindenről tudott, ami odabent volt eltemetve; még azzal is tisztában volt, hogy mit jelent a jelenés háromszoros mivolta; középen a felmagasodó, hatalmas alak, kétoldalt pedig a két zsebkiadás. A tudás nem segített rajta, többet tudni pedig nem akart. Úszni akart a tóban; tiszta és napbarnított akart lenni a húsáig és a csontjaiig - egy már nem fiatal, okkult sellő, akit a Léthé szürke partjain szárazra vetettek a habok.

Amíg Maria beszélt - először az erdőre néző balkonon, aztán kint a teraszon, a tó fölött -, az a különös érzés kerített a hatalmába, hogy - amint Malraux nevezi - a *language du destint* hallgatom. A nagybácsi figurája mintha a perverziókról szóló, épp most befejezett könyvemből lépett volna ki. Maria semmibe révedő pillantása Attilát juttatta eszembe, amint egymás után égeti el a gyufaszálakat. Volt egy harmadik párhuzam is: a pszichoanalitikai kezelés hirtelen megszakítása, amely végzetesnek bizonyult, mintha valaki operáció közben ugrana fel a műtőasztalról, és elszaladna, csupán tenyerével tartva és szorítva össze a nyílt, tátongó sebet. Lenyűgözve és elvarázsolva éreztem magam, amint szemem előtt vonaglottak a valóság spirituális zsigerei. Válságos időszakaimban gyakran estek meg velem sorozatos véletlenek, s lassan kezdtem őket a *végzet nyelvén* megszólaló figyelmeztetéseknek tekinteni - lásd a *Nyílvessző a végtelenbe* utolsó fejezeteit.

Azon az estén tréfálni próbálva azt mondtam Mariának, hogy ha engem alaposan megrugdostak is, neki bizonyosan nehezebb élete volt. Ő mosolytalanul megismételte, amit korábban mondott, hogy a legrosszabb még hátravan, s már nem kell sokáig várnom reá.

Aznap a nagybácsiról már nem esett több említés, de másnap vagy azután történt egy újabb incidens. Éppen uzsonnáztunk, amikor hirtelen éles csattanás hallatszott. Egy hatalmas, súlyos keretű kép, amely egészen addig a pillanatig szilárdan lógott a helyén, egyszer csak az alatta álló tálalóasztalra zuhant. Én felugrottam ijedtemben, Mariának azonban, aki háttal ült a képnek, nem rándult egy arcizma sem. A tálalóasztalon egy sor pohár állt; bennük tej

az aludttejje válás különböző fázisaiban. Maria szeretete maga készíteni el az aludttejet; minden reggel odatett a sor elejére két pohár frisset, s a sor másik végéről elvette a két utolsó poharat. Most, hogy majd minden pohár ripityára tört, az egész olyan volt, mint egy sor katona, akik közé odavágtak egy kézigránátot, a félig megaludt tej pedig szerteszét fröccsent az asztalon és a kövezeten.

- Mi az ördög történt? - kérdeztem, s közelebb mentem a csatatérhez. Maria vállat vont, és nem válaszolt. Megnéztem a kép hátát; a drótok, amiken lógott, épek voltak, és sértetlenek a falon a kampószögek is. Vissza tudtam akasztani a helyére; olyan biztosan és ártatlanul lógott, mintha nem is történt volna semmi.

Maria csengetett, és Mary becsoszogott, hogy el-takarítsa a romokat. - Mi történt? - kérdezte. Maria nyugodtan válaszolt.

- *Es spuckt.*

- *Schon wieder?* - kérdezte Mary. - Most asszonyomnak egész héten nem lesz aludtteje.

Amikor kissé megnyugodtam, Maria lágyan, ahogy egy gyermekhez szól az ember, megkérdezte:

- El volt szakadva a drót?

- Nem - válaszoltam. - De nagyon kérem, ne akarja, hogy higgyek a csodákban.

- Ne legyen ingerült - mondta Maria -, de megmondtam, hogy történni fog valami ilyesmi.

- De mit jelent mindez? - kérdeztem még izgatottabban.

- Jel - mondta vállat vonva.

- Miféle jel? Minek a jele?

- Nem tudom. *Kérem*, beszéljünk másról.

Maria ritkán ejtette ki ezt a színpadias szót: *kérem*, de olyankor mindig szánalmas és elkeseredett felhangja volt - a rémült gyermek hangja csendült meg benne, akit egyedül hagytak a szobában egy elmebeteggel.

Ott-tartózkodásom alatt nem történt több kíséreties eset. Maria olykor a mahájána-buddhizmus tanairól beszélt nekem; a fájdalommal kapcsolatos Négy Csodálatos Igazságról, a nirvána elérésének útjáról, s rám tukmálta a páli szövegek német fordítását is. Én mint hetyke materialista megdöbbenem, és visszautasítottam a könyvet, mintha valami lótuszokkal, hordóhasú bölcsekkel, áttetsző fakírokkal és kis fehér elefántokkal teli metafizikai bordélyházba akartak volna bevonszolni.

A *Tizenkét Okról* beszélgetve ingerülten jelentettem ki: - De hát az isten szerelmére, ez tiszta tautológia! - És a tudomány nem tautológia? - felelte Maria. - Lehet - válaszoltam -, de a konkrét matematikai szimbólumokkal való bűvészkedés vezet valahová. - Maria színtelen hangon kérdezte: - Hová?

Csendes, de sürgető kérésére egyszer vagy kétszer megpróbálkoztunk az asztaltáncoltatással - sikertelenül. Maga reménytelenül alkalmatlan - mondta hallt nevetéssel; megkönnyebbülten, de kicsit neheztelve is. Ritkán, de vonzó bájjal nevetett. Az eleinte köztünk lévő pikáns feszültség néha dühös vitákban tört ki, de a mennydörgések után mindig friss gomba- és mohaillatú lett a hangulat. Nyíltan és hangosan veszekedni, mint a halaskofák - ez a patrícuscshaládban nevelkedett, jó modorú Maria számára új tapasztalat volt; izgalmas és élvezetes. A kibékülés többnyire úgy történt, hogy egyikünk azt javasolta: ússzunk egyet.

Gyakran rendeztünk hosszú úszóversenyeket; mellúszás, hátúszás, gyorsúszás meg a többi. Egyikünk se volt nagy mester, s a szabályos tempókat sem ismertük, így aztán mire elértük a célt - szinte mindig egy fél mérföldnyire lévő kis szigetet -, tökéletesen kimerültünk. Ahogy a győzelem után zihálva és pihegve feküdt a hátán, Maria néhány pillanatra különös módon átalakult. Nemesen csúnya arcán valami tiszta szépség ragyogott fel, hogy aztán gyorsan elenyésszen, s az asszony visszatérjen a szándékolt bájtalanság biztonságába. Az ilyen pillanatok után arca mintha besüppedt és lezárult volna - ahogy a spalettákat csukják be az emberek a déli órák tik-

kasztó forróságában -, s felhúzódó ajka látni engedte hosszú, sárga fogait és a fémkapcsokat.

Maria küzdött - s úgy tetszett, sikeresen - a téboly ellen. Először nem vettem észre a dolgot; azt sem ismertem fel, milyen szerepem volt ebben a küzdelemben, s így elmulasztottam a lehetőséget, hogy megmenthessem őt. A hiperszenzitív és intelligens fiatalember, aki voltam, elképesztően érzéketlen tudott lenni, ha másokról volt szó.

Vendéglátóm oly nyomasztóan fegyelmezett és hősiecs lélek volt, hogy el sem tudta volna képzelni azt, ami bekövetkezett. Lassan ugyanis egyre nagyobb mértékben függött tőlem és szorult rám, mint védelemre a nagybácsi, a poltergeist-jelenségek és hasonlók ellen. Hogy sejtette-e, mi lesz, ha majd távozom nem tudom. Valószínűleg igen. Ám amikor bejelentettem szándékomat, hogy elutazom, s megjelöltem a tervezett időpontot is, egy marasztaló szót vagy egy gesztust sem engedett meg magának azon túl, hogy az illendőségnek megfelelő keretek közt kifejezte sajnálkozását, amiért nem hosszabbítom meg nála való tartózkodásomat. Olyan nyugalommal és hétköznapián sétált a téboly felé, ahogy egy asszony a Harrod's Áruház liftjébe lép.

Nehéz számot adni róla, hogy is alakult ki a fent érintett viszony. Hagyományos értelemben vett fizikai vonzalom nem játszott szerepet, bár valami tekervényes, közvetett módon bizonyosan igen. Mindketten szenvedélyesen szerettük a vizet. Egymás mellett úsztunk a hűvös reggeleken; elválasztott és összekötött bennünket a néhány hüvelyknyi kristálytiszta víz, s a testünk nem ért egymáshoz, mert Maria kerülte ezt, én pedig nem vágytam reá. Jelentőségük volt a kimerítő versenyeknek is, mint Platón barlangjában az árnyaknak; a barlangon kívüli, valódi figurák nem mi voltunk, hanem egy tíz évvel fiatalabb Maria, s tíz évvel idősebben én - és mindketten egészségesen. Aztán amikor ott feküdtünk a fűvön, arcán néhány pillanatra felragyogott az a bizonyos rémítő, tudattalan szépség - a barlang bejárata előtt elvonuló platóni Maria felvillanásai.

*

Amikor ezt a könyvet írom, gyakran megtörténik, hogy képtelen vagyok felidézni régi önmagammat. Ilyenkor előveszek a fiókból egy fényképet, és azt mondom: *hát ő lenne az*. De még ez sem teljesen megnyugtató, mert tudom, hogy lesimított hajával és ostoba vigyorával ez az arc is hamis; tükörképe egy álszemélyiség fejlődésének, akinek keletkezéséről már korábban beszámoltam.

Maria ismeretségünk első pillanatától kezdve átlátott a vigyoron és a brillantinon; látta tisztességes és derék vonásaimat - ha voltak ilyenek egyáltalán -, s látta a tátongó semmit azok alatt; a tizenkilencedik századi materializmus ürességét; azét az óraművilágét, amelyet valaha valaki egyszer felhúzott, s most egyre rója és rója köreit Newton törvényei szerint. Ebben a mechanikus világban azonban legalább nem volt helyük poltergeist-jelenségeknek és a korcs kutya vonításától kísérvé háromszorosan megjelenő nagybácsiknak. Lapos, unalmas és steril világegyetem volt, de még így is jobb, mint az a másik, a démonokkal népes és nagybácsiktól lakott. Lehet, hogy egy idióta meséje, de legalább nem egy dühöngő örült által kitalált tragédia volt. Az atomok, elektronok és protonok kedves, tiszta és ártalmatlan kis jószágok, s ha az Isten nem lép be a képbe, nem lépnek be az incubusok, succubusok, ördögök s a démonológia népes állatkertjének többi lakója sem. Ez volt a másik oka annak, hogy jelenlétem védelmet jelentett, és biztonságot. A kommunista pártnak vagy a racionalista ligának nyilván nem minden tagja lett volna alkalmas erre a szerepre. Én azonban kezdő író voltam, s annyira teli belső ellentmondásokkal, hogy meg tudtam élni Maria nézőpontját, s mintegy belülről ütközhettem meg vele. Ráadásul szerettem úszni, szerettem a *grappát*, s a magam módján kedves voltam, és kellemes is. Csak éppen nem bírtam elviselni egy reménytelen és kétségbeesett ember társaságát.

Mert ekkoriban épp a saját utóvédharcaimat kellett megvívnom; védelmeznem a megnyugtató formulákat és egyenleteket a láthatatlan írással szemben, amely megjelent a horizontomon, és ugyanúgy bekerített, mint Mariát a nagybácsi rémalakjai. És Maria ebben az összefüggésben a támadó pozíciójában volt. Beteg

volt, de rendelkezett a képességgel, hogy olykor megpillantsa a láthatatlan írás egyes részleteit. Ismert egy nyelvet, ha töredékesen is, amelyre az én füleim süketek voltak. Lassan már kezdtem felismerni a hangokat, de értelmüket még nem tudtam kihüvelyezni. Maria anélkül, hogy tudta volna, fokozatosan a sajátjához közelítette szemléletemet, s én anélkül, hogy tudtam volna, ugyanezt tettem övele. Az ilyesmi persze egészen mindennapos dolog, s a házasságokban gyakran megesik, hogy a felek idővel szerepet cserélnek. A szembekötösdi és a székfoglalócska sajátos keverékét játszottuk egymással, s ez nem csupán valamiféle vájt fülű, sznob időtöltés volt; nagyon is komoly volt a tét, hiszen egy évvel később Maria halott volt, én pedig egy börtönben vártam a kivégzést. Ha az imént azt a jelzót használtam: *reménytelen* - hát itt valóban az volt a legmegfelelőbb.

Az volt köztünk a különbség, hogy én elhagytam Mariát, ő pedig soha nem hagyott volna el engem - és senki mást. Ez azonban szintén a helyzet következménye volt, hiszen ő már képes volt elolvasni a láthatatlan írás parancsait, én pedig épp csak sejteni kezdtem, hogy létezik ilyesmi egyáltalán.

Nem úgy gyötrődtem ebben a szellemi válságban, ahogy a fogfájástól szenved az ember. Egyfajta krónikus belső felfordulás volt csupán, amely látszólag elvont és formátlan dolgokkal volt csak kapcsolatos; néha mégis felkiáltottam álmomban - egy kis kitérővel tudnám legjobban jellemezni a helyzetet.

1952-ben Princetonban találkoztam egy régi barátommal, az idős Hans Reichenbachsal, a Kalifornia Egyetem első matematikai logikusával, a filozófia professzorával. Már vagy húsz éve nem láttam. Nagyon megöregedett, és sokat romlott a hallása is; modern hallókészülék helyett azonban régimódi hallócsövet használt. Megkérdezte, mivel foglalkozom mostanában, s én azt feleltem, hogy Rhine-nak az érzékfeletti észlelésről írott könyvét tanulmányozom. Azt mondta, az egész csak szemfényvesztés, én meg azt, hogy szerintem nem - a kísérletek statisztikai elemzése legalábbis érdekes eredményeket hozott, vagyis úgy tűnik, a vizsgálatok igazolják a telepátiával és a rokon jelenségekkel kapcsolatos hiedelmeket.

Reichenbach elmosolyodott, és azt kérdezte: Ki ellenőrizte azokat a statisztikákat? - R. A. Fisher személyesen - válaszoltam. (Fisher a valószínűség-számítás legtekintélyesebb szakértője volt.) Reichenbach megigazította a hallócsövét. Mit mond? - Fisher. A nagy Fisher - ordítottam bele a tölcsérbe. Reichenbach arca eltorzult. Falfehér lett, eldobta a hallócsövet, és ezt dadogta: *Ha ez igaz, az rettenetes, rettenetes. Ez azt jelenti, hogy mindent el kell dobnom, és előlről kezdenem az egészet.*

Ha tehát valóban léteznek érzékek feletti észlelés, összeomlik a materialista filozófia épülete, s ez egy hivatásos filozófus számára azt jelenti, hogy egész életműve szertefoszlik.

Maria ellen folytatott utóvédharcaim hasonlóan absztraktak és mélyen érzelmi természetűek voltak. Fiatalabb voltam, mint Reichenbach, és nem voltam professzor, de elfogadni, hogy a valóságnak léteznek más, a racionális elme számára hozzáférhetetlen síkjai - ez nekem is kisebbfajta szellemi halált és újjászületést jelentett volna. Repedező kommunista meggyőződéseim csupán törékeny, keskeny pereme volt mindannak, amit szilárdnak és állandónak véltem magam körül, s mögötte ott állt minden, amit a reneszánsztól a diadalittas tizenkilencedikig tartó három hasonlíthatatlan évszázad dicső eredményei és vívmányai alapján kisgyermekkorom óta hittem és gondoltam. Mögötte állt az obskurantizmus és a babonák legyőzése; az emberi szellem nagy fertőtlenítése, a józan észbe és a haladásba vetett hit, a miszticizmus mocsarainak lecsapolása, s a megbízható, kemény szikla érzése az ember talpa alatt. Most hirtelen minden engedni és meghátrálni látszott, mint a lassan meginduló földcsuszamlás. Maria azt hitte, hogy érzékenységem a kapott pofonok és rúgások eredménye, ezek a rúgások azonban belülről jöttek; szellemi zsigereim görcsei voltak, és rángásai, ami bizony igen-igen rémületes dolog.

A helyzet olykor egészen abszurd jeleneteket szült. Egy nap például ismét ott ültünk az asztalnál, egymással szemben, a déli verőfényben fürdő teraszon. Úszni voltunk; én még éreztem bőrömön a vízcseppeket s a tó fölött gyűrűző némaságot. Megje-

gyeztem, hogy ha nem fegyelmezném magam, egész nap csak úszkálnék, s a regény soha nem készülne el. Hiba volt ezt mondanom. Maria nem akart elvonni a munkámtól, s még az emeletre sem jött fel szinte soha. Azon a napon egészen kivételesen megkopogtatta az ajtómat, és félénken javasolta, hogy ússzunk egyet. Biztos nehezen szánta rá magát - nagyon magányos lehetett, vagy talán nagyon félt -, s én bárgyúságomban mindebből mit sem vettem észre.

Hűvösen válaszolt: Ha dolgozni akart, miért nem mondott nemet?

Most végre rájöttem, hogy megbántottam. Megpróbáltam tréfával elütni a dolgot, és azt feleltem, hogy a kísértésnek soha nem tudok ellenállni. Maria azonban eddigre már sellőből tanárnővé változott - jól ismertem ezeket a nekikeseredett váltásokat -, és kijelentette, hogy a kísértésekkel szabad akarattunk szerint bánhatunk. Rövidesen megint ott találtuk magunkat a determináció és a szabad akarat körül folytatott végtelen és dühödt viták egyikének kellős közepén.

A vita ezúttal különösen elmérgesedett. Roskadozó világomban a determinizmus már nagyon is vesztesre állt. A modern fizika néhány évvel azelőtt vetette el az oksági törvények által szabályozott, szigorú determinizmus alapján működő Univerzum elméletét, de a klasszikus tudomány felfogása szerinti determinizmus elvetése nem feltétlenül jelentette azt, hogy az embernek a szabad akarat gondolatát kell elfogadnia. Voltak más lehetőségek is; az okság törvényeit felválthatták a valószínűség törvényei, s ezek már önelégült, polgári racionalizmussal voltak értelmezhetők. A szabad akarat tételének elfogadása ugyanis azt jelentette volna, hogy az ember végső soron minden hajdani és jelen, tudatos vagy tudattalan cselekedetéért felelős. Ezzel a gondolattal az embernek a bűn és a szégyen hatalmas terhét kell magára vennie, s nem folyamodhat segítségért egy erkölcsi természettudományhoz, amely lehetővé tenné, hogy szabadság és felelősség nélküli, a külső és belső környezet készleteseinek és hatásainak alávetett kémiai gépezetnek tekintse magát. Ekkoriban még nem voltam

felkészülve arra, hogy a szabadság terhét és igáját magamra vegyem.

Így aztán mind dühösebb és dühösebb lettem, s végül már kiabáltam Mariával. Ő halálpontosan célba találó, apró nyilacskával válaszolt. Minél hangosabban kiabáltam, ő annál hűvösebb volt, és udvariasabb. Aztán egyszer csak támadt egy rettenetes ötletem.

Az asztalon jókora tálban állt a hideg gyümölcsleves. Gyönyörű porcelántál volt, Maria különösen kedvelte- és gyűlölte, ha a dolgok összetörnek, sajnálta a legegyszerűbb poharat is. A veranda körben hatalmas táblákkal volt üvegezve. Dűhtől remegve felálltam, felemeltem a levesestálat, és így szóltam:

- Hát ide figyeljen, Maria! Döntsük el a dolgot empirikusan. Ha továbbra is azt állítja, hogy szabad akaratom van, oly mértékben feldühít, hogy nem tudom visszatartani magam, és belevágom az ablakba ezt a tálat, mert cselekedeteimet meghatározzák az ön szavai. Ha elfogadja, hogy nincs szabad akarat, a tál megmenekül. De hát mi egy levesestál ahhoz a kérdéshez képest, amiről vitatkozunk?

Az az én tálam - mondta Maria, és aggódva figyelte a kezemet.

- Tíz másodpercet adok - válaszoltam, és jeges dühvel számolni kezdtem. - Egy-kettő-három... - Haragomat csak fokozta, amikor észrevettem, hogy Mariát a tál sorsa jobban nyugtalanítja, mint a probléma, amely engem annyira gyötört. Gyűlölni kezdtem, mert úgy éreztem, lelepleztem benne a csalót. Egy jó családból való, gazdag asszony, akinek hallucinációi vannak, és azzal múlatja az időt, hogy a kommunizmusról meg a szabad akaratról csacsog. Mit tud ez a nő, aki fogkrémre való fél frankokért kéri magát, a szénapadlásról meg a poloskás hotelszobákról? Hangosan számoltam; el voltam szánva, hogy tízre valóban belevágom a levesestálat az ablaküvegbe, s a harag, a közönséges irigység, a hitványság és durvaság elragadtatásában már előre élveztem a csörömpölést. Kilencnél Maria megszólalt:

- Rendben van. Győzött. Tegye le.

- Beismeri, hogy nincs szabad akarat? - kérdeztem, hogy a dolgomban egészen bizonyos legyek.

- *Magának* bizonyosan nincs.

- És *magának*?

- Nekem, ó.. . - és sírva fakadt. Soha nem láttam még sírni, és nem is hittem volna, hogy képes ilyesmire. Arca ráncos lett, mint egy kisgyermeké. Aztán felugrott, és kiment.

*

A tóparti házban uralkodó légkör minden tekintetben megviselt. Alig tudtam odafigyelni a munkámra: ültem az asztalomnál, éreztem a lentől, Maria szobája felől áradó feszültséget, mint egy Geigerszámláló a radioaktivitást, és állandó ingerültséggel reagáltam rá. Ez azonban csupán felszíni borzongása volt az áramlatnak, amely Maria felé sodort; a vonzásnak, amelyről nem adhattam számot magamnak, mert hasonlót még nem tapasztaltam soha. Nem fizikai volt, s nem is intellektuális jellegű, hiszen vitáinkből mindig én kerültem ki győztesen. Ám e győzelmek éppoly értelmetlenek voltak, mint a levesestálal elért diadal, és semmi jelentésük nem volt ebben a másfajta valóságban vagy tapasztalati mezőben, amely ellenállhatatlanul vonzott maga felé, s amelyből kizártnak éreztem magam. Vonzott a titok, amelynek létezését még ekkor is elszántan tagadni igyekeztem.

És míg verbális győzelmeim után egyre nyugtalanabbnak éreztem magam, Maria legbelül szemmel láthatóan élvezte vereségeit. Azt vártam, hogy a levesestál-eset után sértődött vagy haragos lesz, de az ebédnél olyan vidám volt, amilyennek már régóta nem mutatkozott. Lehet, hogy vendége képes lett volna kivágni a tálat az ablakon, de talán képes lesz végleg elüldözni a nagybácsit is.

Mindazonáltal nyilvánvaló volt, hogy ez az együttlét már nem tarthat soká. Gyakran meséltem Mariának Némethről, mert úgy éreztem, hogy van közöttük valami mélységes hasonlóság, s egy este, amikor

Maria Bach négyszólamú fűgáját játszott, amit hallottam már Némethől is, megjegyeztem:

- Bárcsak a jó öreg Németh is itt lehetne...

Maria lecsukta a zongora fedelét, és rám nézett.
- Miért nem sáviratozik neki, és hívja meg? Vagy még egyszerűbb lenne, ha felhívna telefonon. - Így aztán telefonáltunk Budapestre; éjfél tájban Juci lakásán meg is találtuk Némethet, kifejtettem neki, hogy itt igen sürgős szükség lenne a jelenlétére, hogy az asztaltáncoltatásban és a *Bhagavad-gítá* magyarázatában segítségünkre legyen. - Hát persze - mondta Németh. - Ez teljesen ésszerűen hangzik. Nagyon örülök, hogy túl vagy Hegelen meg a többin, mert tudod, ez az ellentmondás a determinizmus meg a voluntarizmus között rettenetesen gyerekes dolog...

- Mit mond? - kérdezte susogva Maria.

- Pocskondiázza Hegelt... Te Németh! Mikor jössz? Holnap?

- Miért ne? Megy vonat, ugye? Olvastad Karl Barthot?

- Te Németh! Van pénzed vonatjegyre?

- Hát nem nagyon. El tudnátok küldeni a jegyet?

- Maria tehát táviratilag elküldte Némethnek a pénzt, s Juci visszasürgönyözött, hogy Németh a következő nap délután fél ötkor ér Luganóba. Négykor izgatottan autóztunk Lugano felé, amikor Maria egyszer csak megszólalt:

- Nincs a vonaton.

- Le szokta késni a vonatokat - válaszoltam -, de most Juci intézte a dolgot, és benne megbízhatunk.

- Nincs a vonaton - ismételte Maria. - A családban történt valami baj.

Mostanra már megszokottá vált, hogy csúfondáros szkepszissel fogadom Maria megérzéseit, de én is tudtam, hogy Németh nem lesz a vonaton. Nem is volt. Beültünk a vasútállomás mellett egy kávéházba, és *grappát* rendeltünk. Amikor egy óra múlva kiléptünk

az utcára, a napsütötte téren ott állt Németh a viharvert vulkánfiber bőröndjével, kopottan és magányosan.

- Mi baj történt otthon? - kérdeztem a kölcsönös üdvözlések és bemutatkozás után. Németh szokása szerint a meglepődés leghalványabb jele nélkül válaszolt. A nővérem elvetélt, de nem veszélyes. Ami meg a vonatot illeti: ahelyett, hogy a Zürichbe tartó Arlberg expresszre szállt volna, fél nappal korábban elindult, és személyvonatokon utazott; négyszer vagy ötször kellett átszállnia, ami a Budapest-Lugano vonalon - azt hiszem - világrekord.

Hazafelé leginkább én beszéltem; Maria és Németh hallgatott. Nem volt szükségük szavakra. Egymásra pillantottak; nem fürkészően, inkább felismerően, aztán hátradőltek, pihentek, és türelmesen viselték létezésemet, amely lassan annyira sokadrangúvá lett, hogy egyre elszántabban és kétségbeesettebben lo-csogtam, mert úgy éreztem, másként egyszerűen szét-foszlanék.

Amikor hazaértünk, Németh letette bőröndjét a teraszon, szórakozottan megivott két pohár bort, aztán odament a zongorához. Ajánlkoztam, hogy felkísérem a szobájába, de ők ketten már a kettős versenyt játszották, úgyhogy miután felvittem a bőröndöt az emeletre, leültem mögéjük, néztem, ahogy mozog a hátuk, és egy-egy pillanatra elkaptam a profiljukat is. Németh a befelé fordult gülüszemeivel, éles orrával és hajának lágy hullámaival most még jobban emlékeztetett egy egyiptomi írnokra a Harmadik Dinasztiából, Maria pedig tíz évvel fiatalabb lett: kiszáradt sellő, aki most visszakerült az óceánba. Fogain a fémkapcsokat eltakarták félig nyílt ajkai, s most először vettem észre szájának nedves csillogását. Ott ültek egymás mellett a keskeny zongorapadon; karjaik párhuzamosak, ujjaiik sebesen táncoltak az elefántcsont billentyűk fölött, s néha egymás felé fordultak - *Dr. Livingstone, ha nem tévedek?* - Én képviseltem a bennszülötteket.

Gyötört a féltékenység, de be kellett látnom, hogy két vagy három reinkarnációval ezelőtt Maria és Németh testvérek voltak, és irigylésre méltó

incestusban éltek valahol a Himalája lábainál. Az is lehet, hogy Németh fehér elefánt volt, s Maria a haldokló lótusz, melynek szárán fekete bogarak lakmározta. Cinikus gondolatokkal nyugtatgattam magam. A tény azonban tény maradt: mindketten beszéltek egy nyelvet, amelyen én csak bömbölhettem vagy dadoghattam. A dadogó, hebegő idegeneket a görögök - tudjuk - úgy nevezték: *barbár*.

Még egy hétig maradtam. Hétfőn végre megérkezett a pénzem, s megmondtam Mariának, hogy szerdán elutazom. Udvariasan sajnálkozott.

Kedd este mindhárman berúgtunk egy kicsit. Telihold volt, s vacsora után csónakba ültünk, és kimentünk a tóra. Én eveztem, aztán átadtam Némethnek az evezőket, és szándékban-alsóruhában a langyos vízbe vetettem magam. A víz fölött tejfehér pára lebegett. Ott úsztam a csónak nyomában, és gyötört a féltékenység, aztán hirtelen rémülettel egyszer csak felismertem, hogy alaptalanul. Németh és Maria ott ültek a csónakban egymással szemben, de mint az idegenek. Németh ügyetlenül evezett, Maria hátul ült, összegubózkodva és dideregve. Aztán helyet cseréltek, s most Maria forgatta az evezőket. A párán át szüremelő holdfény megtréfálja az embert; a világítás irányától függően hol túlvilágian szépnek mutatja az arcokat, hol olyannak, mint a halottaké - és Maria arca egyszer csak rémületesre változott. Lehet, hogy voltaképpen mindketten csak árnyalakok, s a közös nyelv csak saját agyszüleményem? Vagy csupán a romantikára való hajlamom tette, hogy dicsfényben láttam ragyogni a neurotikus asszonyt s az öregedő, szivacsos arcú literátort? Mi végre a világtól való elvonulás meg a nirvána felé vezető út, ha nem ért meg egy levesestálat sem? Csöpögve visszamásztam a csónakba, és mindkettejükön érezhető volt a néma megkönnyebbülés.

Másnap délután indult a vonatom. Ebédnél Maria olyan volt, mint egy ráncos öregasszony. Még egyszer, utoljára elkeseredetten vitatkoztunk. Mondtam valami olyasmit, hogy már előre utálok a rám váró újabb kulimunkát. Csípősen megkérdezte: Ha annyira utálja, miért csinálja - ahelyett hogy folytatná a regényt? Epésen idéztem Marie Antoinette-et: *Akkor*

miért nem esznek kalácsot? - De hasztalan. Maria hitt a kommunizmusban mint vadonatúj életformában, és általában helytelenítette a szegénységet, de képtelen volt megérteni az élet konkrét és sivár gazdasági vonatkozásait. Másképpen ugyan, de Németh is pontosan így volt vele. - Hogy őszinte legyek - mondta fennkölt unalommal -, soha nem értettem, miért foglalkoznak annyit a marxisták a közgazdaságtannal. - Előző nap szórakozottan ötven frankot kért kölcsön Mariától, s akkor, egy nappal korábban már majdnem egyetértettem vele. De most nagyon szerettem volna valakitől - akár Jantól is - hallani ezt a szót: *elvtárs*, hogy megszabadulhassak minden eltévelyedéstől, és örök hűséget esküdhessek a pártnak. Úgy éreztem, oda vagyok kötözve egy megvadult ingára, amely dühödten leng mozgásának szélső pontjai között.

Délután, amikor búcsút vettem Mariától, visszalendültem megint. Ismét együtt sétáltunk hárman, felszínes beszélgetésbe merülten a téren, a vasútállomás előtt. A tér közepén Maria megtorpant. Most másodszor láttam sírni őt. Nyakam köré fonta a karját, s arcát az enyémhez szorította. Így állt egy percig, s próbált úrrá lenni reszketése fölött. Aztán megéreztem homlokomon fogszabályozója hűvös érintését, s hirtelen, mintha vajákos tette volna rám a kezét, előntött valami végtelen békesség érzete. Egy perc múlva egyedül voltam. Németh és Maria eltűnt.

Az utazás Párizsig sok tekintetben olyan volt, mint amikor Bakuból visszajövet keltem át a Kaukázuson. A Nagyezsdával és a Mariával való találkozás más-más síkokon ugyan, de egyformán a legbelső lényegemet érintette meg. Mindketten végzetük árnyékában éltek, s amikor végül utolérte őket, mindkettőjüket elhagytam. Mindkét alkalommal voltak enyhítő körülmények, amelyeket az ember elősorolhat egy bíróság előtt, de önmaga előtt soha. A szív vakságával szemben egyik esetben sem ért semmit a sasszemű ész. Akkor azt hittem, hogy Németh ott marad, s Mariának nem kell egyedül lennie és rettegnie. Nem ismertem fel, hogy Németh, aki szintén menekült a valóság elől, s ugyanabban a világban élt, mint Maria, pon-

tosan ezért nem tudja őt semmitől sem megvédeni; erre csak én lettem volna képes - a dadogó barbár; a csúfondáros kételkedő. Maria azonban tudta és érezte ezt, s a búcsúzás pillanatában ezért nem tudott uralkodni magán. Aztán megkeményítette magát, elfogadta azt, aminek be kellett következnie, s engem egy könnyed homlokcsókkal elbocsátott és feloldozott.

Ezután már nincs sok mesélnivaló. Egy héttel azután, hogy elutaztam, a nagybácsi megjelent a verandán, ahol Maria és Németh reggelizett. Az epileptikus roham minden korábbinál súlyosabb volt. Németh egy doktorra bízta az asszonyt, s néhány nappal később visszatért Budapestre. Maria pár hét múlva elmegyógyintézetbe került, s néhány hónap után meghalt.

EGY KÉM EMLÉKÉRE

Abban az évben néhány hónapig részfoglalkozásban dolgoztam egy sajtóügynökségnél, amelyet az életemben megismert legfigyelemreméltóbb személyiség vezetett. Ő volt Alexander Rado (Radó Sándor), egy szovjet ügynök, aki a háború alatt Svájcban irányította a Vörös Hadsereg európai hírszerző hálózatát. A szervezet történetét és Radó Sándor tragédiáját részletesen helyettese és utóda, Alexander Foote írta meg.*

Radó Sándor eredeti szakmája a térképészet volt, s e minőségében tagja volt számos kartográfiai társaságnak. Alacsony, kövérkés figura volt, arca kerek és szelíd; olyan, amilyenek az emberek a tudósokat szokták elképzelni. Kedves és melegszívű ember volt, de igen félénk, minden személyes kapcsolattól tartózkodó - mint oly sokan az igazi tudósok közül -, s meglehetősen szórakozott, mackós mozgású, úgyhogy mindig azokra a kövér iskolás gyerekekre emlékeztetett, akik mindenfajta sportban ügyetlenek, s béketűrő célpontjai társaik ugratásainak.

Radó Sándor jellemében és viselkedésében nem volt semmi rosszat sejtető felhang vagy színezet. Modern, puritán hírszerző volt, akit teljes egészében az idealizmus és a lelkesedés vezérelt, akár csak „kollégáit”, Richard Sorgét vagy Ignatz Reisst. Magyar volt, mint én, s már évek óta ismertem, bár nem tudom megmondani, hogy a Hitler előtti Berlinben vagy a párizsi száműzetésben találkoztam-e először vele.

Negyvenes évei közepén járt, amikor a beosztottja voltam a sajtóügynökségen. Felesége, Lene középosztálybeli berlini családból származott; a kommunista párt régi, megbízható tagja volt; szép és karcosú asszony, csípős humorú és éles nyelvű - amolyan *Berlinerin* -; szentelen és kemény visszavágásairól volt nevezetes, ami egyébként pártkörökben nem a jó modor jelének számított. Egyszer a Luxembourg-

* A. Foote: *Handbook for Spies*. London, 1949.

kertben véletlenül összefutottam vele. Anyagilag akkoriban mélyponton voltam, s csüggedten bandukoltam, lábamon egy kreppgumi talpú teniszcipőben, mert ez volt a legolcsóbb, amihez az ember hozzájuthatott, és egyszerűen nem volt másik cipőm. Lene belém karolt, és nevetni kezdett. - Szegény Arturo - mondta -, maga nem is tudja, milyen nevetségesen fest. Lehet, hogy csavargó lesz magából, de osztályöntudatos proletár soha.

A kontrasztok ideális házassága volt. Lene karcsú, fürge és kacéran rosszmájú; Alex kerek, lassú és nehézkes, de arany szív dobogott a zsírpárnái alatt. Volt két kisgyermekük, s egy bájos, idős hölgygel laktak együtt, aki igazi édesanyaként viselte gondjukat. A dimbes-dombos külvárosban éltek, egy kis házban, a Bellevue-i *observatoire* közelében. Néha meghívtak ebédre, s ezek az alkalmak mélyen bevésődtek emlékezetembe, mert házuk számomra akkoriban a béke szigete volt. A kommunista emigránsok közt jószérivel ők voltak az egyetlen család, amelyik normális életet élt, s nem valamilyen hotelszobában vagy bútorozott apartmanban, hanem valódi, saját bútorokkal berendezett otthonban lakott. Legközelebbi barátaik Anna Seghers és férje, dr. Radványi voltak, akik Bellevue-ben vagy Meudonban béreltek lakást. Ők is kommunisták voltak, és a sors szeszélye folytán magyar volt a német Seghers férje, Radványi is.

Alexről nyíltan folytatott, hivatalos tevékenységén túl csak annyit tudtam, hogy pártkörökben azt beszélik róla: valamilyen *apparátussal* áll kapcsolatban. Ez nem túl sokat mondott nekem. Sokféle apparátus volt, és sokan álltak velük sokféle kapcsolatban. Minthogy minden párttagnak kötelessége volt, hogy a tudomására jutó információkat a megfelelő szervezetnek továbbadja, a legtöbb kommunista kapcsolatban állt valamilyen apparátussal - általában nemzeti pártjuk, esetleg a Komintern politikai vagy ipari hírszerző szervezetével. A párt összeesküvő-ellenkódexe ugyanakkor megkövetelte, hogy ezeket a viszonylag ártalmatlan kapcsolatokat éppoly szigorúan titokban tartsák, mint a szó legszorosabb értelmében vett kémkedést. Így aztán, amikor tudomásomra

jutott a pletyka, hogy Alex valamiféle *apparacsi*, nem gondoltam többre, mint hogy tevékenysége hasonló ahhoz, amit Edgar utasításai alapján én végeztem a berlini időkben.

Volt még egy oka annak, hogy soha nem fordult meg a fejemben: Alex valódi, igazi kém lehet. Az ilyen vonalon dolgozó emberek hivatalosan általában nem tagjai a pártnak, s nem is tartanak vele semmiféle kapcsolatot. Egészen ésszerű volt a feltételezés, hogy bár sok pártbeli elvtársnak van valamiféle apparátussal kapcsolata, a valódi, titkos hírszerző szervezetekben - a Vörös Hadseregénél vagy a GPU-nál - egyikük sem tölt be fontos pozíciót, azon egyszerű okból, hogy ha így lenne, valószínűleg nem is ismernék őket.

A dolog valóban így lehetett, és később is csak egy-két kivételről szereztem tudomást. Egyikük volt Radó; másikukról - a dolog igen kellemetlen volta miatt - később fogok beszámolni.

1935 végén vagy 1936 elején Radó Párizsban sajtóügynökséget alapított. A cég nevét elfelejtettem - *Agence d'Information Inter-Continentale* vagy valami ilyesmi volt. Egy kétszobás lakásban működött az Immeuble Elysée-ben, egy irodaépületben a Faubourg St. Honorén. Egy nap Alex felhívott, és félállást kínált az ügynökségén. Azonnal igent mondtam. A fizetés alacsony volt, de az adott körülmények között igen sokat jelentett nekem. Azt hiszem, Alex minden hátsó szándék nélkül, egyszerűen csak jóságból akart rajtam segíteni - talán Lene elmesélte neki a teniszcipős találkozást.

A hírügynökségen három személy dolgozott: Alex, Vologya és én. Vologyának Vlagyimir Poszner volt a teljes neve; jóképű orosz fiú volt, aki megszerezte a francia állampolgárságot, s a Francia Kommunista Párt tagja lett. Hogy volt-e bármiféle kapcsolata Alex titkos tevékenységével - nem tudom. Arra emlékszem, hogy néhány évvel később el akarta hagyni - vagy talán el is hagyta - a pártot, de később meg gondolta magát, és visszatért. Írt azóta egypár könyvet és cikkeket a kommunista újságokba, köztük néhány indulatos kirohanást - énellenem.

Munkám könnyű volt, és szórakoztató. Heti három-négy stencilezett lapot állítottunk elő, s elküldtük őket különböző francia, svájci és osztrák lapoknak. Vologya csinálta a francia változatot, én a németet; az anyagot a külföldi sajtóból szedtük össze, s azokból az információkból, amiket Alex hozott - azt hiszem, ez utóbbiak a Komintern politikai hírszerző szervezetétől származtak. Legtöbb közleményünk a távol-keleti helyzetről, s legkivált a kínai háborúval foglalkozott, mert Alex hírforrásokkal elsősorban ezen a vidéken rendelkezett. Fő feladatunk természetesen az volt, hogy kihangsúlyozzuk a kínai kommunista erők szerepének fontosságát, s úgy állítsuk be őket, mint az angol liberálisoktól szinte alig különböző agrárreformerek népi mozgalmát. Természetesen vettem, hogy az ügynökség éppen e célból alakult, s hogy közvetve a Komintern támogatja.

Meglepett azonban, s igen különösnek éreztem, hogy nem tudtam pontosan, mely lapok tartoztak a megrendelőink közé. Egyszer vagy kétszer megkérdeztem Alexet, de közönyösen csak annyit válaszolt, hogy az egész dolog még kísérleti stádiumban van, s anyagainkat egyelőre nagyszámú reménybeli megrendelőnek küldözgetjük el. Úgy gondoltam, bizonyosan jó oka van rá, hogy ne fedje fel az ügynökség üzleti elképzeléseit, s a faggatózás pártkörökben amúgy sem volt divat.

Meglepett az is, hogy Alex az egész vállalkozáshoz meglehetősen lazán viszonyult. Amikor a nap végén megmutattam neki az elkészült lapokat, következetesen csak annyit mondott: nagyszerű, remek. De hát Alex igen kedves ember volt, én meg tudtam a dolgomat; miért is kellett volna fontoskodnia? Félték volt, és olyan, mint egy tudós; nem az a fajta főnök, aki keresi az alkalmat, hogy hatalmát fitogtassa. Végül arra a következtetésre jutottam, hogy Alex parancsba kapta e céltalan intézmény létrehozását, s mivel tudta, hogy a dolog értelmetlen, belső vállrándítással egyszerűen teljesítette a feladatot. Azt gondoltam, hogy különösebben nem is érdekli a politika, s hogy csak akkor boldog igazán, ha rajzolhatja Mercator-vetületű térképeit. A magyar kommunista párt bőségesen ellátta a Kominternt nagysze-

rű „teoretikusokkal”; ott volt Varga, a közgazdász, Lukács, a filozófus, Gábor, az irodalomkritikus meg a többiek. Radót úgy tekintettem, mint a *magyaromarkista* akadémikusok illusztris körének jellegzetes képviselőjét.

Egy különös kis epizód meg is erősítette feltételezésemet. Egy nap meglátogattam Mihail Kolzovot, aki abban az időben a Szovjetunió legkitűnőbb és legbefolyásosabb újságírója volt, s mindenki tudta róla, hogy Sztálin bizalmasa. Azért jött Párizsba, hogy beszámoljon a *Pravdának* valami nemzetközi diplomáciai konferenciáról. A konferencián megjelent szovjet küldöttség élén Makszim Litvinov külügyi népbiztos állt.

Kolzov alacsony, vékony, jelentéktelen külsejű ember volt; szeme fakó, és modora visszafogott; a híres riporterrel a köztudatban kialakult kép szöges ellentéte. Orosz szokás szerint vagy fél órát késett egy kora délutáni időpontra megbeszélte randevúnkról.

- Bocsásson meg - mondta halvány mosollyal -, nem ok nélkül késtem. Moziban voltam. - Ebédidőben? - kérdeztem meglepődve a könnyedségén. - Igen, nagyon csintalanok voltunk. Lógtunk egy kicsit. Soha nem fogja kitalálni, hogy kikkel. - Nem találtam ki. A másik két déli mozilátogató Litvinov volt inkognitóban, és Radó. Kolzov elmondta, hogy ők hárman évfolyamtársak voltak valamelyik egyetemen - azt hiszem, Genfben -, s barátok maradtak azóta is. Az egyetemen úgy hívták őket: a *triumvirátus*. Azóta keveset találkoznak, de olyankor mindig valami legénymulatsággal ünneplik meg a ritka alkalmakat.

Akkor elbűvölt a gondolat, hogy a Szovjetunió külügyminisztere megszökik egy diplomáciai konferenciáról, hogy Alexszel és Kolzovval moziba mehessen. Egy vagy két évvel később azonban Alex a svájci központú szovjet hírszerző hálózat igazgatója lett, ami azt jelenti, hogy már a mozilátogató idején is fontos szerepet kellett játszania. Az, hogy ennek ellenére megengedhetőnek tartotta az orosz külügyminiszter társaságában a nagy nyilvánosság előtt való megjelenést, minden összeesküvő etikett szerint főbenjáró vétség, de Radóra valahogy nagyon is jellemző

volt. Összefér bennem azzal a róla alkotott képpel, hogy a kövér kisfiút dohányzáson kapják az iskola végcéjében, és galádságáért kínos mosollyal mentegetőzve kér bocsánatot.

Munkaviszonyom néhány hónap múlva véget ért. Hogy az ügynökség szűnt-e meg, vagy csak a német híryanag kiadásának tervét vetették el - nem emlékszem. Azt se tudom még ma sem: az egész intézmény csupán a Komintern halva született ötleteinek egyike volt, vagy fedőcímül, randevühelyül is szolgált a hálózat futárjainak. Ha így volt, engem tökéletesen sikerült megtéveszteniük, mert soha egyetlenegy idegent sem láttam belépni Alex szobájába, s nem tapasztaltam semmiféle gyanús jövés-menést.

Röviddel ezután kitört a spanyol polgárháború, s én elvesztettem Alexet szem elől. Foote könyvéből ismerem a történet hátralévő részét - röviden a következő: Radó 1937-ben érkezett Genfbe, hogy a Vörös Hadsereg legfontosabb - később az egyetlen - Svájcban működő hírszerző szervezetének igazgatója legyen. Hivatalos foglalkozása szerint egy régi és tekintélyes svájci térképészítő társaság partnere volt. Amikor kitört a háború, a svájci lapokban megjelenő stratégiai térképek túlnyomó része az ő munkája volt. Foote így jellemzi: „Igen alacsony, kövér ember volt, és hat nyelven beszélt folyékonyan.” Később ezt írja: „Radó... végül kiborult, de Maryt [ez Lene] nem viselte meg a dolog... éppen neki volt köszönhető, hogy Radó nem kapott már jóval korábban idegösszeomlást.” Ezt nagyon is el tudom hinni neki, bár Foote, aki Alex utóda volt, és saját bevallása szerint közvetlenül hozzájárult Alex likvidálásához, cseppet sem leplezi ellenszenvét korábbi főnöke iránt.

Foote könyvéből a mindvégig érezhető, nyilvánvaló elfogultság ellenére kiderül, hogy Radó eredményei egyszerűen szédületesek voltak. Egyik ügynöke, Lucy [alias Selzinger] útján sikerült a német főparancsnokságba is beépülnie. Képes volt arra, hogy rövidhullámú rádióján napról napra tájékoztassa Moszkvát a németeknek a keleti hadszíntéren kiadott napiparancsairól, s kérésre bármikor közölte azoknak a német csapategységeknek a pontos helyzetét, ame-

lyeket az oroszok valahogyan eltévesztettek szem elől. Felbecsülhetetlen értékű szolgálatai nagyban hozzájárultak a keleti frontokon folyó harcok kimeneteléhez, s lehetővé tették az oroszoknak, hogy sikeresen védekezhessenek Moszkva előtt.*

Foote - ha szándékolatlanul is - egyértelművé teszi, hogy mindez Radó személyes bátorságának és kezdeményezőképességének volt köszönhető: „A központ [Moszkva] erősen gyanakodott, és először azt tanácsolta Radónak, hogy ne használja fel [Lucyt]. A moszkvai központ még azután, hogy Lucy néhány héttel a tervezett időpont előtt jelentést tett a Szovjetunió ellen készülõ német támadásról, s az ellenõrzõ források igazolták az értesülés helytálló voltát, sem volt hajlandó elfogadni az információt, s ragaszkodtak ahhoz a feltételezéshez, hogy ez csakis valamiféle álhír lehet. A központ hozzáállása ellenére továbbra is elküldték Moszkvának Lucy jelentéseit. Radó kevés önálló döntéseinek egyike volt a háború alatt, hogy elõzetes moszkvai utasítás nélkül is fizette Lucyt, s kitartott amellett, hogy ezek az információk az oroszok számára értékesek, sõt létfontosságúak... Végül sikerült meggyõznünk Moszkvát, hogy ezek az információk legalábbis kiemelkedõen értékesek...” A többes szám második személy használata

* Amióta ezeket írtam, a Luzerni Szövetségi Törvényszéken tartott tárgyalás során fény derült a titokzatos Lucy személyazonosságára. Igazi neve nem Selzinger, hanem Rudolf Rössler; korábban német állampolgár volt. Idézek a *The Manchester Guardian* tudósításából: „A háború idején Rössler volt a legfontosabb kapcsolat Canaris tengernagy, a német hírszerző szolgálat feje, s egy katonatisztekben álló, náciellenes csoport vezetője között. Ő adta ki Luzernben a *Nova Vita* című lapot, de valódi feladata az volt, hogy hadparancsokat és más létfontosságú katonai információt szolgáltatson ki a svájciaknak. Az ő tudtukon kívül azonban kapcsolatban állt a városában működő szovjet hírszerző szervezettel is, és azt beszélik, hogy a német invázió előtt három héttel már figyelmeztette Moszkvát a veszélyre...” (*The Manchester Guardian*, 1953. november 6.)

aligha helytálló, hiszen Foote akkor még csupán alárendelt, technikai szerepet játszott a hálózatban.

A háború idején Alex komoly személyes kockázatot is vállalva amellet kardoskodott (sikertelenül) moszkvai felettéseinél, hogy létesítsenek valamiféle együttműködést a nyugati szövetségesek, s legkivált Anglia hírszerző szervezeteivel. Emlékszem, mindig csodálta az angolokat. A következő Foote-idézet fontos, hogy megérthessük a későbbi eseményeket. 1943-ban vagyunk, amikor az *Abwehr* (a német kémelhárító szervezet) és a svájci rendőrség lecsapott a hálózatra, többeket letartóztattak, s bujkálnia kellett magának Radónak is:

Radó ezért a legjobb megoldásként azt javasolta, hogy a hálózat és ő maga is kérjenek az angol követségen menedéket (Svájcban természetesen nem volt szovjet képviselő; a két legközelebbi Ankarában és Londonban működött). A szervezet a diplomáciai sérthetlenség sáncái mögött ugyanúgy működhetne tovább, mint azelőtt, azzal az egy különbséggel, hogy a képbe belépnének az angolok is. Maga Radó nem állt kapcsolatban az angolokkal, de *Pakbo* egyik bábfiguráján, *Salteren*, a balkáni attasén keresztül megtette a tapogatózó lépéseket, s az angolok a tudomására hozták, hogy szükség esetén hajlandók számukra menedéket biztosítani. A dolog tehát svájci oldalról rendezhető volt, már csak a központot kellett meggyőzniük. Közvetítettem tehát feléjük Radó kérését, hogy visszavonulhasson, és menedéket kérhessen az angoloknál. Szinte azonnal megérkezett a válasz: *Nem*. Még azt is hozzátették: nem értik, hogy lehet, hogy épp egy ilyen régi, tapasztalt ember veti fel ezt az ötletet, holott tisztában lehetne vele, hogy a *britek lenyomoznák a hírláncokat, s a saját hasznukra fordítanák az információt*.

Ez a hozzáállás nagyon megrázta Radót, habár a központ korábbi magatartásának ismeretében váratlan semmiképp sem lehetett. 1942-ben egy alkalommal Radónak a kezébe kerültek bizonyos tervek és dokumentumok, amelyek egyaránt értékesek voltak az angolok és oroszok számára is, de

olyan mennyiségű információról volt szó, amennyit már nem tudtunk rádión továbbítani. Ezért azt javasolta, hogy megfelelő közvetítőkön keresztül juttassuk el őket a szövetségeseinknek. A központtól azonnal megérkezett a válasz: Radó parancsot kapott, hogy a teljes anyagot azonnal égesse el.

Radó illegalitásban élt, amíg Franciaország felszabadulása után nem sikerült Lenével együtt Párizsba jutnia. Foote-ot a svájciak 1943-ban letartóztatták, tíz hónapig ült börtönben, majd ő is Párizsba utazott. Itt, anélkül hogy tudtak volna egymásról, ő is és Radó is felvette a szovjet katonai képviselővel a kapcsolatot. Két héten át hallgatták ki mindkettejüket, de nem tájékoztatták őket egymás jelenlétéről. Mindketten másként számoltak be a hálózat összeomlásának okairól. Foote azzal vádolta Radót, hogy a szervezet pénzeinek egy részét saját céljaira használta fel - én ezt Radó jellemének és múltjának ismeretében egyszerűen kizártnak tartom. Foote ezenkívül azt is elmondta, hogy Radó semmibe vette a szervezet biztonsági előírásait; a vád elsősorban azon alapult, hogy amikor Alexet és társait letartóztatták, a kódkönyv valahogyan a svájci rendőrség kezére jutott. Alexet a kihallgatások során e vádak egyikéről sem tájékoztatták, csak akkor, amikor már minden elvégeztetett.

1945. január 6-án a felszabadult Franciaországból induló első repülőgéppel Moszkvába küldték Foote-ot és Radót. A gép hivatalosan azokat a szovjet állampolgárokat szállította, akik német hadifogságban voltak, s most hazájukba akartak visszatérni. Mindkettejük nevére orosz hazatelepülő okmányokat állítottak ki.

A gép Kairóban megállt, s utasai két éjszakát töltöttek el itt. Alex és Foote közös hotelszobában lakott, s Alex csak itt szerzett tudomást Foote vádjairól. Párizsban csak egyetlenegyyszer - a szovjet követségen egy ebéden - találkoztak, itt azonban hivatalos dolgokról nem esett szó. Radó akkor egy kicsit berúgott, s később meg is jegyezte, hogy sok éve ez volt az első alkalom, hogy egy pohárkánál többet ivott.

A Kairóban történekről ismét Foote beszámolóját idézem:

Két éjszakát kellett Kairóban töltenünk... Az elszállásolás nem volt fényűző, s a szállodaigazgató közölte, hogy kétágyas szobákban kell laknunk. Meglepetésemre Radó megszólalt - amióta elhagytuk a Le Bourget repülőteret, gyakorlatilag ki se nyitotta a száját-, és kijelentette, hogy szívesen költözik velem egy szobába, ha nekem sincs kifogásom ellene.

Nem mondhatom, hogy szórakoztató szobatárs lett volna. Az első éjszaka jószerivel egy szót se szólt, és ahhoz se volt kedve, hogy csapjunk egy utolsó görbe estét a városban. Amikor a kellemsen sikerült mulatozásból visszatértem, már aludt, vagy legalábbis úgy tett, mintha aludna. A második este, ha lehet, még lehangoltabb volt, de valamivel beszédesebb. Elmondta: attól tart, hogy nem a legjobbkor megyünk Moszkvába, s a hajóját vesztett kapitányéhoz hasonlította helyzetünket. Semmilyen magyarázattal nem lehetett meggyőzni, hogy nem a mi hibánk, ha elvesztettük a központ által oly nagyra értékelt információforrásokat.

Megpróbáltam józanul beszélni vele, és eloszlatni a félelmeit. Ráműtattam, hogy az én letartóztatásomról s a hírhálózat ezt követő összeomlásáról egyértelműen a központ tehet...

Beszámolója szerint Foote ekkor tájékoztatta Radót azokról a svájci fejleményekről, amelyekről nem lehetett tudomása, s amelyek rá nézve semmiképpen nem lehettek terhelők. Hogy ezenkívül még mit mondott neki a kairói hotelszobában, nem tudhatjuk, de az biztos, hogy a beszélgetés során a gyanútlan Alexnek egyszer csak rá kellett ébrednie, hogy Foote az ellensége, mert a beszámoló a következőképpen folytatódik:

Az információ nagyon meglepte Radót, aki az addiginál is nyomottabb és elkeseredettebb lett. Rettenetesen sajnálta, hogy a dolgot még Párizsban nem beszéltük meg. Barátságtalanul megjegyeztem, hogy amiatt csakis saját magát okolhat-

ja, hiszen én az első találkozásunkkor megadtam neki a címemet; ő azonban nem vette magának a fáradságot, hogy felkeressen. Egyedül magának köszönheti, hogy most a tények ismerete nélkül kell Moszkvába jönnie, s hogy egy ilyen kipróbált, öreg játékosnak ismernie kellett volna annak a veszélyeit, ha olyan értesüléseket ad tovább, amelyek helytállósága felől elmulasztott megbizonyosodni. A szóváltást hosszú csend követte; Radó gondolataiba merülve, ujjaival szórakozottan az asztalon dobolva üldögélt, majd felállt, és szó nélkül távozott. Soha nem láttam többé. A repülőgép másnap nélküle szállt fel. Kalapját és poggyászát a hotelszobában hagyta; így tesz egy kém, ha az idegei felmondják a szolgálatot.

Hat hónappal később - 1945 júliusában - Foote tájékoztatást kapott: „Radót Kairóban elfogták, erőszakkal Moszkvába szállították, s most végre szembe-síthetnek vele. Ez azonban végül is nem történt meg.” Arról is értesült, hogy „Radót agyonlövik, mert gondatlansága folytán titkos kódja a svájci rendőrség kezére került, hamis jelentést adott a svájci szervezet felszámolásáról, s mintegy ötven-ezer dollárt elsikkasztott.”

Ennyit Foote úr Alex Rado sorsával kapcsolatos beszámolójáról. Már csak egyetlenegy epizód hiányzik: Alex kairói hónapjai - információim sajnos igen töredékesek. Radó természetesen szabad akaratából indult el Moszkva felé, bár aggódott egy kicsit, hiszen részben és közvetve az ő hibája is volt, hogy a kódkönyv a svájci rendőrség kezére került. Ugyanakkor a dolog nem volt összemérhető Alex felbecsülhetetlen értékű szolgálataival, s amikor a svájciak lecsaptak rájuk, a hálózat gyakorlatilag már amúgy is teljesítette feladatát. Talán mondanom se kell: ha a sikkasztás vádja igaz lett volna, Alexnek nyilvánvalóan esze ágában se lett volna Moszkvába menni.

Csak Kairóban eszmélt rá, hogy csapdába került. Amikor mindenét hátrahagyva kilépett a szállodából, valószínűleg nem volt egy fillére sem. Iratai alapján szovjet állampolgár volt, s később épp ez tette

lehetővé, hogy az oroszok letartóztatását és kiadatását kérjék a kairói hatóságoktól.

Amikor megszökött a szállodából, Alex táviratozott Lenének Párizsba. Kérte, hogy vegye fel a kapcsolatot az angolokkal; mondjon el nekik mindent, s érje el: védjék meg őt attól, hogy átadják az oroszoknak. Kairóban ekkor a britek voltak uralmon, a svájci brit követségen keresztül tehát könnyen ellenőrizhették volna Radó rádiójelentését, s ha Alex valamilyen okból már nem is volt fontos a számukra, az oroszoknak való illegális kiadatást mindenképpen meg tudták volna akadályozni, hiszen Radó nem volt szovjet állampolgár, s hamisítványok voltak hazatelepülési papírjai is.

Nem tudom, hány hétig vagy hónapig maradt Alex Kairóban, milyen brit tisztviselőket keresett fel ott, s hogy kikhez fordult Párizsban Lene. Csak azt tudom, hogy Lenének Radó megmentése érdekében tett minden hősi erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. És talán ez a leglidércnyomásosabb része a történetnek, mely történet csak kicsiny fejezete a nyugati demokráciák még nyomasztóbb, nagy sztorijának, aminek során a háború utolsó éveiben s az utána következő időszakban elfuserálták a Szovjetunióval való kapcsolatukat. E politikai baklövések sorozata ma már történelem, de az a tény ritkán kerül említésre, hogy a nyugati hatalmak a szovjet emigránsok és volt rabok ezreit adták ki a szovjet hatóságoknak, s ezzel voltaképpen ők maguk szállították őket a kényszermunkatáborokba vagy a kivégzőosztagok puskacsővei elé. Alex Rado, a kedves és szeretetre méltó tudós-mesterkém egyike a nyugati tudatlanság és gyilkos illúziók áldozatainak.

**NEGYEDIK RÉSZ -
A LÁTHATATLAN ÍRÁS
(1936-1940)**

Soha nem vagyunk boldogok,
de olyan boldogtalanok sem, mint
képzelnék.

LA ROCHEFOUCAULD

A SZÉLHÁMOSSÁG

1936. július 18-án Franco tábornok kirobbantotta a lázadást. Ebben az időben épp a *Švejk*, a *derék katon*a folytatásán dolgoztam egy tengerparti falucskában, az Ostende mellett fekvő Breedeneben. A Willy Münzenberg-től kapott előleg lehetővé tette, hogy két hónapig is megéljek itt, Flandriában, ahol sokkal olcsóbb volt az élet, mint Párizsban, s ahol emigráns német írók egy csoportja gyűlt össze, köztük Joseph Roth, Irmgard Keun és Egon Erwin Kisch.

Egy hét múlva már világosan látszott, hogy Franco felkelése hosszú polgárháborúhoz vezet, s esetleges európai komplikációk lehetősége sem kizárható. Európában először Spanyolországban próbálták ki a Komintern új, népfrontos irányvonalát, ami a baloldali koalíció elsőpró győzelméhez vezetett, s ugyancsak az első ország volt, ahol a munkásság és a haladó középosztály együttesen lépett fel a hatalomra törő fasiszta erőkkel szemben. A versengésnek az első pillanattól kezdve megvolt a szimbolikus jelentősége is.

Két héttel a spanyolországi háború kitörése után visszatértem Párizsba, és felkerestem Willy Münzenberget.

A népfrontpolitika kezdetei óta Willy vállalkozásai elképesztő fejlődésen mentek át. Lélegzetvételnyi szünet nélkül rendezett meg egy tucat nemzetközi kongresszust, nagygyűlést és bizottságot, köztük az *Írókongresszust a Kultúra Védelmére*, az *Éberség és Demokratikus Felügyelet Bizottságát*, s mind közül a legsikeresebbet, Stockholmi békekövetelés előfutárát, a háború és fasizmus elleni *amszterdami békemenetet*. Pablo Picasso szerepét ekkor az éppoly ártatlan Henri Barbusse töltötte be; az ő pacifista regénye, a *Le Feu* volt az előzménye Picasso galambjának, ahogy a terrorról írt könyve, a *Faits Divers* előzte meg a *Guernicát*. A békemenetek elsődleges célja az volt, hogy követeljék a náci Németország elleni fegyverkezést, s hogy ellensúlyozzák a Brit

Munkapártnak a nácik rivális békeoffenzíváján alapuló pacifizmusát.

Mint a Komintern nyugat-európai agit-prop. részlegének feje, Willy vezette a spanyol lojalisták melletti propaganda-hadjáratot. Épp létrehozta a *Spanyol Köztársaság Háborús Segélybizottságát*, s mintegy mellékesen a *Spanyol Tejalapot* - ugyanúgy, ahogyan korábban a *Nácik Áldozatainak Segélybizottságát*, s az emberbaráti díszletek mögött az előzőekben már bevált módon hajtotta végre politikai műveleteit. A Reichstag-túzzal foglalkozó nyomozóbizottság a *spanyolországi háborúba történő idegen beavatkozást vizsgáló nyomozóbizottságként* született újjá, s nyilvános meghallgatásai követték a Reichstag-ellenpernél alkalmazott módszereket. Willy úgy hozta létre a bizottságokat, ahogy egy bűvész varázsolja elő cilinderéből a nyulakat; zsenialitása abban állt, hogy egyesíteni tudta egy keresztes lovag elszántságát a bűvész trükkjeivel.

Willy elmondta, hogy a párt „bizonyos nehézségeket támasztott” Švejk-regényemmel kapcsolatban - ami azt jelentette, hogy a tervet elvetették. Nem sajnálta különösebben a dolgot, én pedig kifejezetten megkönnyebbültem, hisz jövetelem célja épp az volt, hogy megkérjem őt: engedje meg, hogy csatlakozhassam a Spanyol Köztársasági Hadsereghez. (A Nemzetközi Brigád ekkor még nem létezett.) Magammal hoztam az útlevelemet is. Magyar útlevél volt, s benne a sajtóigazolványom, amely tanúsította, hogy a *Pester Lloyd* tudósítója vagyok. Párizsból soha egy sort se írtam a lapnak, de a szerkesztő, az öreg Vészi a régi időkre való tekintettel nem vonta vissza az igazolványt, ami nagyszerű szolgálatot tett, ha a *préfecture de police*-szal akadt dolgom, s olykor kaphattam egy-egy színházi tiszteletjegyet is.

Willy nem lelkesedett a tervemért. Az emberek cselekedeteit propagandaértékük szerint ítélte meg, és semmi értelmét nem látta, hogy időmet egy lövészárokban fecséreljem el. Elgondolkodva forgatta az útlevelemet és a magyar kormány félhivatalos, ultrakonzervatív lapjánál kiállított igazolványt. Aztán hirtelen támadt egy ötlete.

- És miért ne utazna inkább a *Pester Lloyd* tudósítójaként egyenesen Francóhoz? - kérdezte. - Magyarország félfasiszta ország. Franco tárt karokkal fogadná magát.

Említettem már, hogy Willy olykor rávillantotta szemét beszélgetőpartnerére, majd a meglepetést biztató, megnyugtató mosollyal oldotta fel - ahogy az ember tréfásan ráijeszt egy kisgyerekre: búú! -, de a hirtelen villanások maradandó emléket hagytak az emberekben. Willy amikor megszólalt, egy pillanatra felgyújtotta reflektorait, magát az ötletet azonban már nyugodt, tárgyilagos hangon adta elő, s figyelte reakcióimat.

Meglepődött, amikor azonnal beleegyeztem, és rögtön hozzáfogtunk a technikai részletek megtárgyalásához. Pár perc múlva Willy behívta Otto Katzot, és neki is elmesélte az ötletet. Otto behunyta a fél szemét, és fejét oldalra hajtotta, mint mindig, amikor gondolkodott. Egyszer-kétszer különös arckifejezéssel pillantott rám. Akkor még nem értettem, később jöttem csak rá, hogy figyelmeztetni akart: lépjen vissza, amíg még nem késő.

Az ellenség főhadiszállásán tett látogatásomnak az volt a célja, hogy bizonyítékokat gyűjtsek a német és olasz beavatkozásról Franco oldalán. Arról nem esett szó, hogy ezt hogyan is kell végbevinnem. Willy széles mosolyával csupán annyit mondott: „Remek lenne, ha oda tudnál jutni, és körülnéznél egy kicsit.” Ezután már csak a technikai részletek körül forgott a beszélgetés. A lázadók nem engedték, hogy az általuk megszállt területeken baloldali újságírók tevékenykedjenek. A *Pester Lloyd* jó álca volt, de így is felmerültek bizonyos nehézségek. A lap soha nem egyezett volna bele, hogy Spanyolországba utazzam, s ha Franco hírszerző szolgálata véletlenül utána talál nézni a megbízólevelemnek, azonnal leburom. Mindhárman egyetértettünk azonban abban, hogy a polgárháborús felfordulás kellős közepén nemigen fognak azzal törődni, hogy a budapesti *Pester Lloyd* tudósítójának rendben vannak-e a papírjai. Másfelől pedig mivel arra is számítottunk, hogy a többi tudósítónak feltűnhet, miért küld egy jelentéktelen magyarországi lap különtudósítót a helyszínre, ahe-

lyett hogy a hírügynökségek jelentéseire hagyatkozna, úgy határoztunk: más lapoktól is szerzünk megbízólevelet. Ezt persze könnyebb volt kitalálni, mint nyélbe ütni, mert baloldali lapok természetesen nem jöhettek számításba, ha pedig valamelyik konzervatív francia lapot kerestem volna fel a kéréssel, hogy küldjenek engem Franco főhadiszállására, bizonyos, hogy azonnal elkezdtek volna gyanakodni. Otto végül - *faute de mieux* - a londoni *News Chronicle*-t javasolta. A *Chronicle* liberális és Franco-ellenes volt, de Ottónak volt a szerkesztőségben egy barátja, aki különösebb nehézség és késlekedés nélkül megszerezte nekem a szükséges dokumentumot. Ezután kieszeltünk egy „fedősztorit”. A *Pester Lloyd* tudósítójaként utazom, s a *News Chronicle*-t csak szükség esetén fogom megemlíteni; ha például valamelyik kollégám történetesen gyanakodni kezd. Ekkor bizalmasan be fogom neki vallani, hogy bár teljességgel egyetértek az istenfélő *Pester Lloyd* szemléletével, az anyagi nehézségek kényszere folytán el kellett fogadnom egy megbízást egy londoni laptól is, amelynek vezetője sajnálatos módon előítéletekkel viseltetik Franco tábornok iránt, ám ennek ellenére szabad kezlet adott nekem, s nem vár mást, mint a tapasztaltakról való objektív beszámolót, ami lehetővé teszi, hogy Franco kedvezőbb megítélésére hangolhassam az angol liberális közvéleményt.

Végül persze az a veszély is fennállt, hogy egy jelen lévő német haditudósító felismeri bennem a volt Ullstein-alkalmazottat és a kommunistát. Ez ellen nem lehetett előre védekezni, s bízva szerencsecsillagomban, vállalnom kellett a kockázatot. Utólag már látom, milyen megalapozatlan is volt optimizmusom-már Franco sevillai főhadiszállására érkezésem másnapján felismertek.

Amikor mindenben megállapodtunk, Otto kiment a szobából, és telefonált Londonba. Nem kérdeztem, hogy kivel beszélt, és nem tudom ma sem. Nem egészen egy óra múlva visszahívták, és közölték velem, hogy minden rendben van, s a nekem, a *News Chronicle* különleges tudósítójának szóló megbízólevél a lap párizsi irodájában átvehető. Csak telefonálnom kellett, s már mehettem is érte. Megkérdeztem Ottót,

vajon a *Chronicle* fizetni fogja-e a költségeimet. Azt mondta, ne törődjek a pénzzel, a bizottság mindent kifizet. Aztán ismét felkerestük a szobájában Willyt, akinek időközben valamiért el kellett mennie.

- Minden rendben? - kérdezte, aztán Ottóhoz fordult: - Szerinted mennyi pénzre lesz szüksége?

- Sokra - felelte Otto. - Legelőször is, ha Arturo fasiszta lesz, rendes ruhát kell viselnie.

- Ganz recht - mondta Willy. - Gondolod, hogy kétszáz font elég?

Elképedtem a csillagászati összeg hallatán, és azonnal kifejezésre juttattam, hogy sokallom. Willyt láthatólag untatta a dolog.

- Jó, jó - mondta. - Ha hazatér, majd visszafizeti, ami megmaradt. Sok szerencsét, és tartsa nyitva a szemeit!

*

Augusztus 22-én Southamptonban felszálltam a Lisszabon felé tartó *S. S. Almanzorára*. Franco még nem hódította meg a baszk partvidéket; ideiglenes fővárosa még mindig Sevilla volt, ahová eljutni csak Portugáliából lehetett.

Amikor megérkeztünk Lisszabonba, az útleveleket ellenőrző tiszt rendben találta portugál vízumomat, de észrevette azt, amiről a sietős indulás izgalmában megfeledkeztem: hogy útlevelem érvényessége tervezett ott-tartózkodásom idején lejár.

Feledékenységem azonban váratlanul előnyömre fordult. A portugál rendőrség rövid vita után megengedte, hogy beutazzam, azzal a feltétellel, hogy Lisszabonban haladéktalanul felkeresem a magyar konzulátust, és meghosszabbíttatom az útleveletemet. Döntésük nem nyugtatott meg, hiszen a magyar hatóságok érdeklődését semmiképpen nem akartam felkelteni.

A konzul rendkívül kedves embernek bizonyult - amúgy csak tiszteletbeli konzul volt, s nem is magyar, hanem egy joviális dán kereskedelmi utazó. Nyájas barátságossággal fogadott. Elmondta, hogy a

magyarok közül eddig csak idetévedt tengerészek ke-resték fel, meg csavargók, akiknek meggyúlt a bajuk a rendőrséggel. Egy évvel meghosszabbította az útlevelem érvényességét, s vadonatújnak látszó gumipe-cséttel pecsételte le. A hivatalos művelet után meg-kérdeztem, hogyan tudnék beutazási engedélyt szerezni Spanyolország háborús területeire. Azt mondta, ebéd után tartsak vele a *Casino in Estoril*ba, s ott majd mindent elrendez. Azt is tanácsolta, hogy köl-tözsem át a Hotel Avizba, mert az Franco tábornok megbízottainak főhadiszállása. A konzul úr ezután bemutatta nekem bájos feleségét, aki érzelmeiben enyhén fasiszta portugál arisztokrata volt, s jó vi-szonyt tartott fenn Franco lisszaboni híveivel.

A konzul és felesége a kaszinóban még azon éjjel bemutatott az illusztris gyülekezet jó néhány tagjá-nak. Úgy festett, hogy itt mindenki márki vagy her-ceg, s én nagyon hálás voltam Ottónak szalonképes új ruhám miatt. A vendégek dombornyomású betűkkel írott névkártyáin csudálatosan dallamos nevek szerepeltek, s én olyan felszabadultnak éreztem magam, hogy a Ko-mintern pénzén rendelhetek italokat a Quintanar és a de la Vega de Anzo márkiknak, hogy minden aggodalmam és szorongásom szertefoszlott. Később diszkréten körbevittek egy ívet, amelyen Franco tábornok kórhá-zait lehetett támogatni, s a Komintern-keretből ma-gam is megtettem felajánlásomat.

Furcsa este volt. Az ital, a kaszinó csillogása és a szegénység hosszú évei után a zsebemben lapuló, kétszáz fontos utazócsikk megtették a hatásukat; szinte egészen összezavarodtam. Úgy éreztem, hogy ezek a fasiszták mind igen kedves, barátságos embe-rek, és egészen megfeledkeztem róla, hogy én volta-képpen szemfényvesztő játékot játszom velük. Hirte-len visszatért régi, kommunizmus előtti életem, kül-földi tudósítói korszakom magatartása és hangulata. A Graf Zeppelinnel tett sarki expedícióról írt tudó-sításaim megjelentek a spanyol sajtóban is; a társa-ság néhány tagja homályosan emlékezett is rájuk - vagy legalábbis úgy tett, mintha emlékezne -, így aztán potenciális kincse lettem Franco propagandahi-vatalának. Valaki pohárköszöntőt mondott Magyaror-szág kormányzójára, Horthy Miklóusra, én pedig vi-

szonzásul Franco egészségére ürítettem poharamat. Derék dán barátom, a konzul úszott a boldogságban.

Másnap a Hotel Avizban folytatódott a cimboraság. Bemutattak a lisszaboni francoisták két főalakjának: a katolikus vezetőnek, Gil Roblesnak, meg egy úriembernek, aki Fernandez d'Avilának nevezte magát, de valójában Nicholas Franco, a tábornok testvéröccse volt. Ugyanaznap este, harminchat órával Lisszabonba való megérkezésem után útnak indultam a lázadók kezén lévő terület felé, s magammal vittem két felbecsülhetetlen értékű dokumentumot: egy menlevelet, amelyben Nicholas Franco saját kezű aláírásával nyilvánított a nemzeti forradalom megbízható barátjának, és Gil Roblesnak a sevillai főhadiszállás parancsnokához, Queipo de Llano tábornokhoz szintén saját kezével írt ajánlólevelét.

AZ ÓSRÉM VISSZATÉRÉSE

Az Ayamonte nevű spanyol határvároska felé tartó vonat - ez idő szerint csakis errefelé lehetett megközelíteni a lázadók területeit - a Tagus torkolatának déli pereméről indult; ide hajó járt Lisszabonból. A hajó késő éjszaka futott ki a tengerre. Az utasok legnagyobb része a fellázadt vidékek felé tartott, s nem voltak túlzottan beszédes hangulatban.

Harmincan vagy negyvenen voltunk. Nagy részük - gondolom - a felkelőkhöz kívánt csatlakozni, esetleg fegyverkereskedő volt, s talán néhány civilbe öltözött, német vagy olasz katonatiszt. Ott kuporogtam a fedélzeten, figyeltem, amint a sötét víz fölött lassan elhalványulnak Lisszabon fényei, s velük az elmúlt huszonnégy órában tapasztalt eufória. A felszabadultságot felváltotta a részben teljességgel indokolt, részben pedig irracionális szorongás, amely fokozatosan oly hevessé vált, hogy azon vettem észre magam: reszketek és vacogok a langyos és illatos éjszakáján. A félelemhez nyomasztó büntudat is társult; szégyelltem, hogy visszaéltem a barátságos konzul bizalmával, még ha az Ügy érdekében tettem is. Tartottam attól, hogy valahogyan megtudja, ki vagyok, és figyelmezteti a spanyolokat. Talán máris megtudta, s én egyenesen a csapdába szaladok? Agyonlőnének vajon? Elvileg nem lenne szabad, de egy polgárháborúban minden elképzelhető. Aztán afelé kanyarodtak el a gondolataim, hogy kém vagyok-e voltaképpen, vagy sem. Tagadhatatlan, hogy titkolt céllal utazó, fizetett ügynök voltam, de nem valamiféle katonai szervezetnek, csupán egy propagandaügynökségnek, csakhogy épp a Komintern propagandaügynökségének dolgoztam.

Az volt a baj, hogy akárhogy is állt a dolog, én egyértelműen kémnek éreztem magam. Valami ilyesmit érezhetett az ifjú von E. azokban a régi, berlini időkben, amikor azzal fenyegetőzött, hogy megöli magát, csakhogy ebben a helyzetben jóval nehezebb lenne kitalálni valami ártalmatlan magyarázatot. Már majdnem öt éve voltam párttag, s majdnem öt éve él-

tem a bizonytalanságok és megtévesztések homályos világában.

Franco katonái még Hitler barnaingeseinél is rosszabbak voltak, s a badajozsi arénában véghezvitt tömeges kivégzések borzalma messze felülmúlta a náci addigi rémtetteit. Vajon miért éreztem magam bűnösnek, amiért becsaptam a gyanútlan és joviális dánt? Es ha az első pillanattól kezdve tisztában voltam a kockázattal, miért éreztem ezt a legmélyebb rétegekben lakozó, minden valóságos félelemnél bénítőbb rettegést?

Az Ősrém - a gyermekkoromat végigkísérő szorongásos neurózis - teljes fekete pompájában tért vissza, mialatt átkeltünk a Taguson. Az elmúlt években néhány alkalommal - például a Kaukázuson való átkeles előtti éjszakán - már felbukkant a láthatáron, de ez most igazi volt; az éjsötét pincébe zárt gyermek elemi rettenete.

Mielőtt Barreiróban felszálltunk a vonatra, vettem két liter bort, s vele némi bátorságot. Segített, és segített még sok ezutáni alkalommal is; az elkövetkező négy viharos évben ugyanis, amíg 1940 novemberében nem sikerült végre Angliába menekülnöm, a szó klinikai értelmében vett szorongásos neurózisban éltem. Az akut rohamok, amelyeket többnyire nem külső vészhelyzetek váltottak ki, viszonylag nyugodt periódusokkal váltakoztak, de homályosan még a későbbi időkben is éreztem valami félelemmel elegyes bűntudatot, mint lassan hömpölygő hajnali párát a tó vize fölött.

A szorongás - ellentétben a valódi félelemmel - irracionális és szeszélyes gyötrellem, de soha nem akadályozta meg, hogy teljesen ésszerűen viselkedjem a válságos pillanatokban. Ez nem is olyan ellentmondásos dolog, mint amilyennek hangzik, hiszen a szorongást nem valami ismert veszély idézi elő. Ez éppen az ismeretlentől való rettegés, amely valami megoldatlan belső konfliktusban gyökerezik - valami mélységes mély rétegekben dülő háború dübörgése; egy ismeretlen bűnért való bűnhődés rettenete, a belső világból támadó veszély előérzete.

Csak azokban az időszakokban nem gyötört a szorongás - s ez ismét paradoxnak tűnhet -, amelyeket börtönben töltöttem el; talán azért, mert ilyenkor a bűn megbüntettetett, s a büntetésre való várakozás beteljesült.

A most következő hónapok eseményeit e mentális díszletek hátterében kell megismernünk, s e háttérnek háttérnek is kell maradnia, mert unalmas ismétlés lenne, ha a fentiek után még tovább részletezném.

A felkelők főhadiszállására való, meglehetősen rövidre sikerült utazás összességében szerencsésnek volt mondható. Ekkor már bizonyítékokkal rendelkeztem arra vonatkozóan, hogy a portugál hatóságok összejátszanak a lázadókkal. Sevillában az utcán sétáfkáltak a Franco oldalán történő német beavatkozás bizonyítékai: láttam a Spanyol Légierő fehér egyenruhájába bújt német ejtőernyősöket, ingükön a két hímezett szárny között ott virított egy kicsiny horogkereszt. Még néhány német pilóta nevét is sikerült megtudnom; egy ifjú angol jóvoltából --aki csatlakozott Franco légierőjéhez, de később torkig lett vele - a Francónak eladott német repülőgépek típusát, jelzését és hozzávetőleges számát is megismertem, Gil Robles ajánlólevelének köszönhetően pedig exkluzív interjút készíthettem a rádióbeszédai folytán igen népszerű Queipo de Llano tábornokkal, aki abban a hiszemben, hogy az ő oldalukon állok, megengedett magának néhány, a kapott külföldi segítségre vonatkozó egészen indiszkrét megjegyzést is. A polgárháború ekkor már több mint egy hónapja dúlt, s Európa még mindig féltékenyen őrizte a be nem avatkozás látszatát. Hitler következetesen tagadta, hogy segítséget küldött Francónak, s Franco, hogy elfogadott volna ilyesmit. Az általam összegyűjtött értesülések ilyen körülmények között nagyon is megérték a vállalt kockázatot.

A lázadóknál tett utazásom a második sevillai napon hirtelen véget ért. A sorsfordító incidensről részletesebben kell beszámolnom, mert csak így válnak érthetővé egyes későbbi fejezetek.

Szállodám portásától megtudtam, hogy minden német tisztet a Hotel Christinában szállásoltak el. A portás arra is figyelmeztetett, hogy nagy ívben kerüljem el a Christinát, mert könnyen kémkedés gyanújába kerülhet minden idegen, aki a szállodába lép. Azt is megtudtam, hogy a mi szállodánkban ma hajnali háromkor letartóztattak egy francia újságírót. Másnap a *Pathé Gazette* tudósítóját fogták le azzal a gyanúval, hogy filmet készített a badajozói tömegmészárlásról. Ott-tartózkodásom alatt az összes többi francia újságírónak egyfajta házi őrizetben kellett élnie. Sevilla légköre nem kedvezett a zszurnalistáknak - még a valódiaknak sem.

Mindazonáltal elhatároztam, hogy elmegyek a Hotel Christinába, és közelebbről is megnézem magamnak azokat a németeket. Úgy gondoltam: zsebemben Nicholas Franco menlevelével a legrosszabb, ami történhet velem, az, hogy udvariasan kitessékelnek az épületből.

Beléptem a szinte üres előcsarnokba, s a Német Légierő négy egyenruhás tisztjét pillantottam meg; az egyik asztalnál ültek, és beszélgettek egy civil férfival. Kissé távolabb leültem, és rendeltem magamnak egy sherryt. A civil ruhás egy idő múlva felállt, és elsétált az asztalom mellett. Azonnal felismertük egy mást. Herr Strindberg volt, egykori kollégám Ullsteinéknél mellesleg a nagy August Strindberg fia. Jelenlétének egyetlen magyarázata csak az lehetett, hogy a mostanra náci sajtóvállalattá lett Ullsteinnek dolgozik mint haditudósító. Strindberg természetesen tudta, hogy kommunista vagyok.

Egyikünk sem adta jelét, hogy felismerte volna a másikat, s rövidesen visszament a németekhez. Egy pillanatig még gondolkozni sem tudtam, csak éreztem, hogy ez az a pont a rémálomban, amikor ideje lenne felébredni. Kisvártatva Strindberg és az egyik náci felállt, sétálgatni kezdtek fel s alá a szalonban, egy harmadik pedig a recepcióhoz ment, és telefonált. Eddigre többé-kevésbé magamhoz tértem, és - inkább ösztönösen, mintsem meggondolásból - rendeltem magamnak még egy sherryt. Elhatároztam, hogy tartom magam az eredeti elképzelésheg, és játszom az

ártatlant, ameddig csak lehet. Ledöntöttem a sherry felálltam, és a két üres asztalon át a lehető legtermészetesebb hangon odakiáltottam nekik németül:

- Helló! Maga az, Strindberg?

Mindketten megdermedtek egy pillanatra, aztán Strindberg döbbsent hangon krákogeta:

- Bocsásson meg, de éppen ezzel az úrral beszélgetek.

Odamentem hozzájuk, mert ösztönöm azt súgta, hogy ha most visszakozom, elvesztem. Hangosan és ingerülten megkérdeztem Strindberget, hogy miért nem akar kezet fogni velem - nyilvánvaló volt, hogy egy valóban ártatlan ember pontosan így cselekedne, s én ráadásul igazi, őszinte haragot éreztem. Ekkor előrelépett a Strindberg mellett álló pilóta. Mereven biccentett, bemutatkozott - von Bernhardt -, és kérte a papírjaimat. Még dühösebb lettem, és megkérdeztem: milyen felhatalmazása van arra, hogy igazoltasson engem. Von Bernhardt azt felelte, hogy mint a spanyol hadsereg tisztjének, joga van ellenőrizni minden gyanús egyén papírjait. Ez az állítás elég különösen hangzott németül, s a tiszt ingén ráadásul ott díszelgett a horogkereszt. Felháborodottan tiltakoztam a gyanús kifejezés ellen, tudomására hoztam, hogy a londoni *News Chronicle* haditudósítója vagyok, és megbízóleveletem Bolín százados, a sajtóosztály vezetője ellenjegyezte; hallatlannak minősítettem az esetet, és követelem: azonnal lépjenek kapcsolatba Bolínnal, hogy nála tehessek panaszt.

Nem a *Pester Lloyd*-ot, hanem a *News Chronicle*-t említettem, mert úgy gondoltam, hogy egy angol lap neve, még ha baloldali nagyobb eséllyel idézi fel a politikai komplikációk lehetőségének gondolatát. Így is történt. Tovább vitatkoztunk, de von Bernhardt hangja egy árnyalatnyival kevésbé volt már magabiztos, kivált, mert továbbra is ragaszkodtam hozzá, hogy értesítsük Bolín századosot. A százados ugyanis tudott az én kétfedelű *Pester Lloyd-News Chronicle* - törtéleimről, így telefonon keresztül is igazolhattott, s - amiben reménykedtem - segíthet kijutnom a szállodából. Hogy azután mi lesz, arról semmiféle elképzelésem nem volt, csak az járt a fejemben, hogy

innen kijussak. Gyakran megfigyeltem, hogy a józan tervezést veszélyhelyzetekben ez a közvetlen előttem álló lépésekre koncentrált gondolkodás váltotta fel.

Ekkor - *deus ex machina* - Bolín százados lépett be a szálloda előcsarnokába. Magas, ostoba arcú, nehézkos mozgású ember volt; származására nézve skandináv, s legendásan gorombán bánt a külföldi sajtó képviselőivel. Ő rendelte el a francia újságíró, le-tartóztatását, és egyiküket az orra alá nyomott pisztollyal fenyegetve hallgatta ki. Ugyanakkor azonban látta Gil Roblestól és Nicholas Francótól kapott papírjaimat, és ő intézte el, hogy Queipo de Llano tábornokkal interjút készíthessek; nem egy-könnyen lett volna hajlandó tehát elhinni, hogy kém vagyok.

Nekem mindenesetre az állt az érdekemben, hogy minél nagyobb zavart idézzek elő, s a jelenettel elkerüljem a további kérdezősködést. Odasiettem tehát Botínhoz, izgatottan panaszolni kezdtem sérelmemet, s követeltem, hogy Strindberg és von Bernhardt azonnal kérjenek bocsánatot. Bolín mérges lett, aztán egészen dühbe gurult, kijelentette, hogy semmi köze az egész marhasághoz, és körömfeketényit sem érdeklí, hogy két istenverte újságíró kezét fog-e egymással vagy sem. Gorombáskodása megváltás volt számomra. Mindannyiunkat a pokolba küldött, végezetül pedig sarkon fordult, és elhagyta a helyiséget. Senki nem tett ellenvetést, amikor magam is dühösen távoztam. Már oly sokszor távoztam dühösen egy-egy vita után, hogy egészen meggyőzően ment a dolog.

Biztos voltam azonban benne, hogy csupán néhány órát sikerült nyernem, mielőtt minden kiderül. Autóba ültem, és egyenesen Queipo tábornok főhadiszállására mentem, elmondtam, hogy a lapom sürgősen hazarendelt, és a Franco aláírással ellátott menlevél felmutatásakor minden nehézség nélkül megkaptam a kiutazási engedélyt. Ezután visszamentem a szállodámba az útlevelemért, és autót rendeltem Gibraltárrig - ez volt a leggyorsabb módja az ország elhagyásának. Már az autóra vártam, amikor egy francia kolléga jött be a szobámba, és elmondta, hogy híre futott a náci pilótákkal történt afféromnak, s legjobban teszem, ha eltűnök, amilyen gyorsan csak lehet.

Hálásan megköszöntem a tanácsot, és hagytam magam meggyőzni, hogy Franco Spanyolországában semmi sem olyan, amilyennek lennie kellene.

Kollégáim később elmesélték: egy órával azelőtt léptem át a gibraltári határt, hogy Sevillából megérkezett volna a letartóztatásomat elrendelő parancs. Azt is elmondták, hogy Bolín tajtékozott a dühtől; átkozódott és fogadkozott, hogy ha ez a Koestler még egyszer a kezei közé kerül, hát agyonlövi, mint egy kutyát.

Amikor öt hónappal később a lázadók bevették Malagát, Bolín százados volt, aki letartóztatott.*

* Herr Strindberggel való találkozásom történetéről először *Spanyol testamentum* című írásomban számoltam be 1938-ban; személyével kapcsolatban a szöveg néhány barátságtalan megjegyzést is tartalmazott. Többé soha nem láttam őt. Tíz évvel később azonban - 1948 júliusában - kaptam egy levelet Mrs.Strindberg-től (vele soha nem találkoztam), amelyben egészen más színben festette le a történeteket. A levélből megtudtam, hogy Strindberg annak ellenére hogy náci tudósító volt, valamiféle gyanúba keveredett, mert pár nappal korábban Gibraltárban beszélgetett egy brit tudósítóval. „Sevillába érkezésekor - írta levél - letartóztatták, és azzal fenyegették, hogy mint kémeket rövid úton agyonlövik. Kérésére végül hajlandók voltak Berlinbe táviratozni, hogy igazolják személyazonosságát és megbízhatóságát. [...] Ebben a kritikus helyzetben lépett be a képbe Ön - egy másik angol lap képviselője, aki ráadásul kommunista! Mindennek következtében történt, hogy ott, abban a pillanatban férjem egyszerűen nem ismerte fel Önt, és az, hogy nem ismerte fel, volt az egyetlen hiba, amit az Ön rovására elkövetett. Letartóztatásához nem volt semmi köze, sőt - és erről Önnek nyilván nincs tudomása - az ő segítségének és közbelépésének eredménye volt, hogy Ön biztonságban eljuthatott Gibraltárba.”

A levél kétségtelenül komoly volt. Mrs. Strindberg hangsúlyozta, hogy a férje tudomása nélkül írta, azaz a szándékkal, hogy tisztázza őt a gyanú alól, mely szerint ő jelentett volna fel. Az az állítás,

KÉTESÉLYES ÜTKÖZET

Gibraltárból hazafelé megálltam egy napra Londonban, és most először felkerestem a Bouvarie Streeten a *News Chronicle* épületét. Sevillai kalandjaim a címdalra jelentek meg, s Norman Cliff, a külpolitikai szerkesztő igen szívélyesen üdvözölt. Visszatérve Párizsba egyenest a Boulevard Montparnasse-on lévő Münzenberg-székházba siettem.

Ahogy a jól ismert lépcsőházban lépkedtem felfelé, hirtelen elöntött az otthonosság, a hazaérkezés melege. Hans, Jupp s az egész társaság úgy fogadott, mint a küklopszok szigetéről visszatérő Odüsszeuszt, majd bekísértek a főnök szobájába. Willy tanácskozásba merült Ottóval, aki fejét oldalra billentve ült az asztal másik oldalán.

- Szép kis utazás - szólalt meg Willy vigyorogva.

- Kipihentnek látszik. És le is barnult - jegyezte meg elgondolkozva Otto.

Na, eleget fecsegtünk - mondta Willy. - Maga most visszamegy Londonba, és megmozgatja egy kicsit azt az új bizottságot. Az angol elvtársak, úgy látszik, álmokóiban szenvednek.

A szóban forgó szervezet a *Spanyolországi Eseményekbe Való Be Nem Avatkozási Egyezmény Megszegését Vizsgáló Nyomozóbizottság* volt; erről korábban már tettem említést. Az intézmény a Spanyol Segélybizottság egy oldalhajtása volt, s a Reichstag-ellenper mintájára nagyszabású nyilvános tárgyalás megrendezésére tett előkészületeket. A bizottság - szokás szerint - válogatott és a kommunizmussal való

hogy Strindberg segítségével jutottam el Gibraltárba, nyilvánvalóan annak következménye volt, hogy tíz évvel az események után már sok mindenre pontatlanul emlékezett. A levél azt is megemlítette, hogy a Strindberg házaspár a náci uralom utolsó éveiben komoly kockázatot vállalva, több ízben is rejtegetett néhány üldözött zsidót.

kapcsolat gyanúja felett álló személyekből állt; tagja volt Philip Noel-Baker, Lord Faringdon, Eleanor Rathbone, Trent professzor és mások, de két titkára - Geoffrey Bing és John Langdon-Davies - a kommunista párt tagja volt, s a háttérből kommunista vezetőség irányította az egész szervezetet. E csapat tagja volt Ivan Montagu, Isabel Brown, Dorothy Woodman, Bing, Langdon-Davies és Otto Katz - utóbbi Willy, vagyis a Komintern nyugati osztályának képviselőjében. Közvetlenül Párizsba való visszatérésem előtt a belügyminisztérium feketelistára tette Otót, akitől vagy megtagadták a beutazási vízumot, vagy Doverből visszairányították a kontinensre - már nem emlékszem. Az Otto rendszeres látogatását nélkülözni kényszerülő bizottság elvesztette kapcsolatát a párizsi központtal, s most az lett a feladatom, hogy vállaljam Otto szerepét, s a bizottság nyilvános ülésén tanúságot tegyek Francónál tett látogatásomról is.

A következő néhány hónapot Párizsban, Londonban és Spanyolországban töltöttem. Most már Willy belső köreihez tartoztam. Otto nem volt többé féltékeny rám; felismerte hogy nincsenek politikai ambícióim, s irányítását készséggel elfogadom.

Amióta otthagytam az INFA-t, nem fejtettem ki semmiféle politikai tevékenységet, s csak most, hogy ismét közel kerültem a tűzhöz, vettem észre, milyen mélységesen átformálta a népfrontpolitika a párt hangulatát és szemléletét. Oroszország belépése a Népszövetségbe s a Csehszlovákiával és Franciaországgal kötendő katonai szövetség irányában tett erőfeszítései azt követelték, hogy a nyugati kommunisták a lehető legszalunképesebb arcukat mutassák a világ felé. Védelmetniük kellett a polgári demokráciát, és támogatniuk a nemzeti egységet a közös ellenséggel szemben, s lomtárba kerültek mind az osztályharcra való utalások, mind pedig a forradalmi jelszavak. Még a *kommunista* szót is kerülték, ahol csak lehetett, s inkább antifasisztáknak és a béke védelmezőinek nevezték magukat. A nyugati kommunista pártok régi épülete új homlokzatot kapott: az ablakokban muskátli virított, s a kapu tárva-nyitva állt minden jóakarató ember előtt. A Spanyol Segélybi-

zottságban pedig egymás mellett foglalt helyet a konzervatív Atholl hercegnő, a liberális Sir Walter Layton s a kommunista J. B. S. Haldane. A mennybemenetel Párizsban, a Bastille lerombolásának 1935-ös ünnepén, a Salle Bullier-ben történt meg, amikor a veturán kommunista vezér, Marcel Cachin az örömtias tömeg szemé láttára megölelte és kétfelől megcsókolta a szociálfasiszta óshüllőt, Léon Blumot, miközben a sokezres közönség fele zokogott, a másik fele pedig énekelt - először a *Marseillaise*-t, utána pedig, az *Internacionálét*.

E fejlemények hátterét jól illusztrálja egy anekdota, amelyet néhány évvel később Grumbach, a francia szocialisták küldötte mesélt el nekem. Grumbach 1935 májusában elkísérte Lavalt Moszkvába, a francia-szovjet szerződés aláírására. A kiadott kommuniké *inter alia* kinyilvánította, hogy „Sztálin úr megérti és támogatja a Franciaország által követett nemzeti védelmi politikát, amellyel a biztonságának védelméhez szükséges szinten tartja haderejét.” Ez azt jelentette, hogy a Francia Kommunista Pártnak azonnal fel kellett hagynia a kötelező katonai szolgálat tervezett meghosszabbítása s a katonai hitelek növelése elleni tiltakozással - s ők haladéktalanul így is cselekedtek. Laval azonban nem láthatta előre ezt a váratlan pálfordulást, s megkérdezte Sztálint, mit tegyen, ha a francia kommunisták folytatják az akadékoskodást. Sztálin ironikus derűvel elmosolyodott, pöfékelt egyet a pipájából, és így válaszolt: *Akassza fel őket*. Laval azt hitte, rosszul hall, ezért Sztálin szélesen mosolyogva megismételte tanácsot, s mutatóujját - minden félreértés elkerülésére - elhúzta a toroka előtt.

Most visszagondolva azokra a napokra, emléküket bemocskolja a homlokzat mögötti cinikus kétszínűség. Akkoriban azonban a népfrontpolitikának igen komoly érzelmi vonzereje volt, s megvolt benne az igazi tömegmozgalmak izzó misztikuma.

Ugyanez áll a spanyol polgárháborúról való emlékeimre is. Ma már tudjuk, hogy mi történt azután. Oroszország megtagadta a menedéket a Nemzetközi Brigád életben maradt harcosaitól, s kivégeztek minden oroszot és spanyolt, aki részt vett a polgárháború-

ban, s túl sokat tudott a háttérben történekekről. Tudjuk, hogy Oroszország azzal nyújtotta meg Spanyolország agóniáját, hogy a harcok folytatásához mindig épp csak elegendő utánpótlást szállított, míg kézzelfogható közelségbe nem került a náci Németországgal való megegyezés, és tudjuk, hogyan használta fel a spanyol helyzetet arra, hogy az ottani mészárszékre küldve őket, szabaduljon meg a trockistáktól, anarchistáktól és egyéb, nemkívánatos politikai elemektől. A háború kitörésekor a kommunisták aprócska, jelentéktelen kis párt voltak, kétszáznál is kevesebb taggal egész Hispániában, de ahogy a háború kiterjedt, zsarolással, cselszövésssel és terrorral a Kreml engedelmes szatellitájjá formálták az egész országreszt.

Most már tudjuk mindezt, akkor azonban még sejtelmünk se volt semmiről. Most már tudjuk, hogy igazságaink féligazságok voltak; hogy sűrű ködben, vakon vívtuk a csatát, s hogy akik szenvedtek és meghaltak benne, csupán bábok voltak két totalitáriánus rendszer világhuralomért folytatott játszmájában.

Amikor a Nemzetközi Brigád 1936. november 8-án megvédte Madridat, mindannyian úgy éreztük, hogy úgy vonulnak majd be a történelembe, mint Thermopülai védőinek utódai, s amikor a megbombázott Madrid fölött megjelentek az égen az első orosz repülők, mind, akik átéltük a védtelen város haldoklását, úgy éreztük, hogy megérkeztek a civilizáció mentőangyalai.

Mert Madrid - milyen távolinak tűnik ma már ez is! - volt az első európai főváros, amelynek nagyarányú bombázást kellett elszenvednie. Az október 24. és november 20. között eltelt négy hét alatt mintegy ezren pusztultak el, háromezren sebesültek meg, s a város egyharmada romba dőlt. A legrémületebb dolog azonban nem a fizikai rettenet volt-bár egy légvédelemmel nem rendelkező város bombázása éppen elég iszonyatos tapasztalat -, hanem hogy beköszöntött egy új és rettenetes korszak, amelyben szertefoszlott a katonák és a polgári lakosság közti különbségtétel, s a halál a kék égből bárkire egyformán lesújthatott - a totális háború és a totális

rettegés korszaka. Ezt az apokaliptikus előérzetet, amit mindenki megtapasztalt, aki átélte azokat a napokat, jól érzékelteti a *Spanyol testamentum*nak Madrid bombázásáról beszámoló fejezete:

Egy légitámadás azok tudatában, akik átélik, nem politikai esemény, hanem természeti katasztrófa, mint a földrengés vagy egy vulkán kitörés. Franco tábornok augusztus 18-án kijelentette, hogy soha nem fogja bombázni hazája fővárosát, s augusztus 28-án a bombázás megkezdődött. Franco hazudott. Vágóhídra hajtotta honfitársait, akár a barmokat. Ez nem politikai cselekedet, hanem a civilizáció szembeköpése.

Aki szemével, idegeivel, szívével és gyomrával megtapasztalta a madridi poklot, s azt állítja, hogy képes objektíven ítélni - az hazudik. Ha azok, akik nyomdagépekkel és nyomdafestékekkel rendelkeznek, s kifejthetik véleményüket, e bestialitás után is semlegesek és objektívek maradnak, Európa elveszett, s a nyugati civilizációknak azt kell mondanunk: jó éjszakát.

Németországhoz képest Spanyolország kicsiny és provinciális terület, de amit Franco tett, sokkal szenvedélyesebb felháborodást váltott ki világszerte, mint amit Hitler művelt a hatalomra jutását követő esztendőkből. A nácik rémtetteit jótékonyan eltakarták a börtönfalak és a koncentrációs táborok kerítései. A badajozói tömegmészárlás, Madrid bombázása, a halott getafei gyermekek és Guernica lerombolása azonban ott volt a világ szeme előtt, s a látványra a világ ösztönös borzadással és undorral reagált. És voltak a spanyol polgárháborúnak más olyan mozzanatai is, amelyek megérintették Európa kollektív emlékezetének archetípusait: a Pireneusok mögött ismét elszabadultak a mórok, ám ezúttal az egyház védelmezőiként. Úgy tetszett, feltámadtak a középkor árnyai; a vízköpők szájából vér fröcsögött; Goya rézkarc sorozata, *A háború borzalmai* akár napihír is lehetett volna, a Szent Hadjárat nevében ismét egy zsoldosereg, Tercio idegenlégiósai gyilkoltak, raboltak és erőszakolták meg az asszonyokat, s a tömjénfüstbe az égő hús bűze keveredett a levegőben.

Spanyolország hatására még egyszer, utoljára megvonaglott Európa haldokló lelkiismerete.

*

A nemzetközi propagandakampány, amelyben e lelkiismeret megjelentette magát, a szenvedélyes hit és a bohózat keveréke volt.

Spanyolország egyfelől az európai baloldal bohémvilágának találkahelye lett. Bloomsbury és Greenwich Village tovább élte forradalmi majálisát; a költők, írók, újságírók és művésznövendékek csapattal keltek át a Pireneusokon, hogy az írókongresszusokon részt vegyenek, megafonokkal ellátott teherautókkal írásaik felolvasásával erősítsék a frontokon a katonák elszántságát; betöltsék a számtalan rádióállomásnál és propagandaszervezetnél felkínált jól fizetett, de kérészéletű állásokat, s - a bevett kifejezéssel élve - hasznossá tegyék magukat mindenfajta titkos és körvonalazatlan kalandokon. Stephen Spender lefegyverző önróniával írta le, hogyan küldte őt és barátait Nagy-Britannia Kommunista Pártja tökéletesen értelmetlen hajóútra, hogy kutasák fel az olaszok által a Földközi tengeren elsüllyesztett orosz hajó legénységét. A kutatás során eljutottak Marseilles-be, Barcelonába, Alicantébe, Gibraltárba, Tangerbe és Oranba, s a nagy kaland az olasz konzulátuson végződött, ahol azonnali és pontos tájékoztatást kaptak az internált legénység hol-létéről; ezt a kézenfekvő lépést - jegyzi meg bánatosan Spender - megtehettük volna Londonban is. Mindenestre történelmi tapasztalatokra tettünk szert mindannyian.

Voltak más groteszk epizódok is. Egy angol hölgyet, aki korábban a londoni félvilág ismert tagja volt, a harmincas években pedig a színesbőrűek felszabadításának lelkes harcosa lett, Madridban szállodai szobájában letartóztattak mint kémeket, mert éppen egy afrikai születésű emberrel beszélgetett, akit francoista mórnek nézett a rendőrség. Otto Katz, aki most az André Simon álnevet használta, egy brit parlamenti küldöttséget vezetett végig a Potemkin-Spanyolországon, s azt próbálta elhíttetni velük, hogy a porig égett katalóniai templomok bom-

batámadásoknak estek áldozatul. Louis Aragon azzal fenyegetőzött, hogy kiszáll a propagandaháborúból, mert egy másik író, Gustave Reglert kijelölték egy hangosbeszélővel ellátott kultúraterjesztő teherautó vezetőjének, de amikor Regler csatlakozott a Nemzetközi Brigádhoz, s valahol egy golyót is kapott a hátsába, megengesztelődött. John Jagger brit munkapárti képviselőnek komoly konfliktusa támadt hazája határőr- és vámszerveivel, mert bizottságunk számára ékesszóló bizonyítékként haza akart hozni a bőröndjében egy Madridban talált éles és bármelyik pillanatban felrobbanással fenyegető német légibombát. A baloldali koktélparkon megszokott nyitó fordulattá vált a *Nem találkoztunk mi már Madridban valahol?* Európa legolvasottabb költője Lorca lett, s az értelmiség kedvenc fogása a rántott tintahal.

Másfelől pedig ott volt Ralph Fox, Julian Bell, Christopher Caldwell, John Cornford és a többiek, akik beálltak a Nemzetközi Brigádba - és elpusztultak. És ott volt George Orwell, Gustave Regler, Alfred Kantorowitz, Humphrey Slater, Tom Wintringham és mások, akik harcoltak; sokkal nagyobb kockázatot vállalva, mint amennyit egy normális háborúban vállalniuk kellett volna, és sokkal kisebb dicsőség reményében, mint amekkorát egy normális háborúban arathattak volna. És André Malraux, aki megszervezte a Köztársasági Légierőnek egy önkéntesekből álló repülőszázadot, aztán megírta remekművét, a *L'Espoirt*, s végül jórészt maga alakította a regényt a valaha készült egyik legnagyobb film forgatókönyvévé, s ekképpen egyfajta bűvészműtávként egyesítette személyében a művészi tehetség, a cselekvőkészség és a propaganda iránti érzék legtöbb esetben összeférhetetlen erényeit.*

* Érdekes e tekintetben összehasonlítani Malraux-t és Hemingwayt, akik mindketten részt vettek a spanyol háborúban, és a maguk módja szerint mindketten meg is örökítették. Művészetük annyira különböző, hogy szinte azt lehetne mondani: a regényírás két ellentétes pólusát képviselik, de szemléletük egészen hasonló, legalábbis azt illetően, hogy megfellebbezhetetlen értéknek tekintették a bátorságot és a kalandos életet, e hasonló értékek azonban más és más

A spanyol háború tehát - akárcsak minden más háború - a naivság és az önfeláldozás, az éteri és a groteszk keveréke volt; annál is inkább, mivel az ideológiák közti háborúk mindig mesterségesebbek, zavarosabbak és abszurdabbak, mint a nemzetek közöttiek.

*

A londoni nyomozóbizottság meghallgatásai után (olyan taktikai győzelmek voltak, amilyeneket csak el lehet érni egy stratégiailag eleve elveszett diplomáciai küzdelemben) különleges megbízással visszaküldtek Spanyolországba. A feladat érdekes volt, és furcsa. Amikor Franco Madridban kudarcot vallott, néhány jobboldali politikus, levelezését és magánjellegű dokumentumait is hátrahagyva, igen sietősen távozott. Át kellett vizsgálnom az iratokat, és Párizsba vinnem azokat, amelyek bizonyítékul szolgáltak arra, hogy a náci Németországnak közvetlen köze van Franco felemelkedéséhez. Az iratokra a spanyol kormánynak nagy szüksége volt, hiszen komoly támogatást jelentettek volna a Népszövetségben és a nemzetközi propagandában egyaránt.

A meglepő az volt, hogy nem a spanyol külügyminisztériumból küldtek valakit, hanem egy külföldit jelöltek ki az iratok átvizsgálására. Otto elmagyarázta: maga Del Vayo, a spanyol külügyminiszter kérte, hogy a feladat elvégzésére küldjenek Párizsból egy gyakorlott politikai újságírót. Pár nap múlva Del Vayo Párizsba érkezett, s meghívott bennünket Ottóval egy teára. Ebben az időben Otto volt a spanyol kormány nyugat-európai propaganda-hadjáratának nem hivatalos vezetője, s hatalmas (részben spanyol, részben Komintern-eredetű) pénzalapok fölött rendelkezett. Ezek a pénzek komoly szerepet játszottak néhány befolyásos francia újságíró s az egész sajtó szimpátiájának biztosításában a lojalisták iránt. Otto voltaképpen a propagandaháború szürke eminenci-

nyelvezettel és hozzáállással fejeződnek ki. A bátorság Hemingwaynél döbbenetesen exhibicionista, kamaszos és kocsmahősi minőség, Malraux-nál csapongó cirádákkal ékes, csillogó és intellektuális virtuskodás.

ása volt, s a spanyol követségen mindenki - magát Del Vayót is beleértve - ennek megfelelően is kezelte.

Del Vayo arra kért, hogy induljak Madridba, amilyen gyorsan csak lehet. Embereinek fele a frontokon volt, a többi agyon van terhelve munkával, és senki nem volt, akire ezt az egész embert kívánó, többhetes munkát rábízhatta volna. Minthogy spanyolul csak igen gyengén beszéltem, ígért nekem egy tolmácsot is, meg persze autót, s minden segítséget, amire csak szükségem lehet. Én azonban még mindig nem egészen értettem, miért nem egy helyi spanyol újságíróra bízta a feladatot.

- Meg fogja érteni, mihelyt belefog - mondta Del Vayo.

Madridban mindenki meg van zavarodva, s mindenki egyszerre öt dologba kap bele. Azonkívül gyanakvók és féltékenyek; az elmenekültek házai közül néhányat, ahol majd dolgoznia kell, anarchisták meg szocialisták foglalták el, s nem engedik, hogy bárki, aki nem az ő pártjukhoz tartozik, kutakodjon, szimatoljon, és elvigye a dokumentumokat. Könnyebb dolga lesz egy kívül állónak, akit külföldről küldtek, kifejezetten ennek a feladatnak az elvégzésére. Ha magának sikerült boldogulnia Francóval, Isten segítségével zöld ágra vergődhet az anarchistákkal is.

Beláttam, hogy igaza van, de átrostálni az archívumokat, és kimenekíteni Spanyolországból a fontos anyagokat, mielőtt valamelyik párt rájuk tenné a kezét - ez nehezebb feladatnak bizonyult, mint eljutni Sevillebe.

Másnap elindultam. Spanyol útleveletem valami lehetséges nehézségek elkerülése érdekében - ezekre már nem emlékszem pontosan - saját, korántsem spanyolos hangzású nevemre állították ki. Küldetésem célját titokban kellett tartanom, ameddig csak lehetett, mert már híre futott, hogy az országból fontos dokumentumokat akarnak kivinni, s várható volt, hogy valamelyik párt botrányt csinál. Mindez különösen hangozhat, és csak akkor válik érthetővé, ha az ember tisztában van vele, hogy a spanyol határ mögött micsoda viszálykodások, intrikák és kalandregények

zajlottak, és vezettek egyébként néhány hónappal később a barcelonai anarchista lázadáshoz és polgárháború kitöréséhez a polgárháborún belül. A kormány mindettől függetlenül számolt Madrid elestének lehetőségével, s igyekezett a városból minden megmenthetőt elszállítani, mielőtt ez kitudódik. A Spanyol Bank aranykészletét Oroszországba, az államigazgatási dokumentumokat Párizsba vitték, de mindezt a legnagyobb titokban hajtották végre.

Az uralkodó légkörre jellemző volt az a mód, ahogyan a madridi külügyminisztérium a párizsi spanyol nagykövetséggel kommunikált. A megmaradt egyetlen vonal a CNT, az anarchoszindikalista szakszervezet kezén lévő barcelonai telefonközponton haladt át. Természetesen igen fontos volt, hogy a diplomáciai információk titokban maradjanak, de abban nem lehetett bízni, hogy az anarchisták bizalmasan kezelik a tudomásukra jutott értesüléseket. Szerencsére azonban ez idő tájt Del Vayo sógora, Louis Araquistain volt a párizsi spanyol nagykövet. Feleségeik testvérek voltak; német svájci származásúak, s egy *Schwitzer Dütsch* nyelvjárást beszéltek - a katalán anarchisták a kódot bizonyosan meg tudták fejteni, de nem tanulhatták meg ezt a sajátos és nehezen érthető dialektust. Az ostromlott Madriddal váltott bizalmas üzeneteket tehát Mrs. Del Vayo csicse-regte el nővérének különös, közös nyelvükön. Az idill akkor ért véget, amikor Del Vayo és Louis Araquistain összevesztek, mert Del Vayo készségesen fogadta Moszkva akaratát, Araquistain pedig küzdött bizonyos minimális függetlenségért, ezért aztán annak rendje és módja szerint trockizmussal vádolták, és elmozdították a posztjáról.

Madridban három vagy négy hét alatt végeztem el a rám kirótt feladatot. Del Vayo betartotta a szavát: kaptam autót, tolmácsot és sofórt. Az autó mindvégig feszélyezett; egy hatalmas Isotta Fraschini volt, melyet kifejezetten az előző miniszterelnök, Don Alexandro Lerroux számára terveztek és készítettek. Lerroux azon irigylésre méltó férfiak közé tartozott, akik még matuzsálemi korukban is vesztélyt jelentenek a szebbik nem tagjaira. Levelezése politikai ingyencfalatokban minden átvizsgált anyag-

nál gazdagabb volt, s mellettük ott találtam a legkülönbözőbb - nálánál olykor ötven évvel fiatalabb - señoiritákkal folytatott romantikus levelezést is rőzsaszín és haloványkék lapokon, melyek még mindig őrizték a parfümillatot. Kegyesen visszatettem őket dobozukba, s ezzel nagy csalódást okoztam Ottónak, aki úgy vélte, hogy a háború komolyságának nem árt egy kis csiklandós mellékvonulat.

Ami az autót illeti: belsejében levendulaszínű függönyök voltak, de nemcsak az ablakokon, hanem a sofőr fülkáját a hátsó tértől elválasztó üvegen is; az üléseket pedig heverővé lehetett átalakítani. A hátsó ajtón egy sor gomb sorakozott; ezekkel sofőrnek lehetett utasításokat adni - *gyorsabban, lassabban, állj, visszafordulni vagy lámpákat ki*. Volt még egy rejtett gomb is; ha ezt a miniszterelnök úr megnyomta, a sofőr fülkéjében egy vörös lámpa gyulladt meg. A sofőrnek ilyenkor le kellett állítania a motort, ki kellett szállnia, felemelni a motorházteetőt, piszkálgatni egy kicsit a porlasztót, majd jelentenie, hogy az autó lerobbant, s neki most el kell mennie, hogy a legközelebbi településről segítséget szerezzen, de szerencsére véletlenül maradt egy üveg pezsgő a piknikkosárban, így Don Alexandro és a Señoirita addig is kellemesen tölthetik el az időt. A magyarázatot a miniszterelnök sofőrjétől kaptam, aki az Isotta Fraschinivel együtt most az én rendelkezésemre állt. Korábban rendőrfelügyelő volt, s éppúgy összenőtt a hatalmas autóval, mint lovaikkal a kozákok. Sokszor átkoztam el mindkettejüket, mert minden madridi újságíró rajtam röhögött miattuk. Úgy éreztem: kisebb ember nagyobb autóban nem utazott még soha.

Nem mondom el, milyen volt Madridban az élet a bombázás alatt; erről már számtalan könyvet írtak, s minden lehetséges nézőpontból. November első hetében utaztam el Madridból, amikor a fővárost elesettnek nyilvánították, s Largo Caballero kormánya Valenciába menekült. Bármelyik órában vártuk, hogy a Puerta de Solnál megjelennek a mórok, mert mielőtt március 8-án a Nemzetközi Brigád akcióba lépett volna, a város teljességgel védtelen volt, és kiszolgáltatott. Az optimista közleményekkel etetett lakosság nem

volt tisztában ezzel, de azok köztük én magam is -, akik tudták, hogy állnak a dolgok, rémültek voltak, és lázasan készültek Valenciába a kormány után. Ez nem is volt olyan könnyű dolog, mert a kormány - ők így értékelték - árulása miatt feldühödött anarchisták fegyveres őrjáratokat indítottak, feltartóztattak minden autót a Madridból kivezető utakon, elrekvirálták őket, utasaikat pedig letartóztatták. Az ilyen incidensek során néhány embert agyon is lőttek, s Madridban egyre terjedt a pletyka és a rettegés.

Még az Isotta Fraschinivel jártam, amikor vissza kellett térnem a már Valenciában működő külügyminisztériumba. A két hatalmas utazóbőröndöt megtöltő iratok védelmére szükségem volt valamiféle védőkíséretre is. Reszkettem, ha arra gondoltam, mi történhet velük, és persze velem is, ha egy félig írástudatlan járőr történetesen ki találja nyitni a bőröndöket, s meglátja a szvasztikás meg nyilas fejléccel ékes leveleket. Végül is a párt összehozott Malraux repülőszázadának embereivel, akiknek szükségük volt valamiféle szállítóeszközre, hogy Valenciába küldhessenek egy sebesült pilótát meg két francia repülőst, akiknek az újonnan vásárolt repülőgépeket kellett Franciaországban átvenniük. Elhatároztuk hát, hogy így négyesben együtt utazunk.

Furcsa és mulatságos utazás volt. Késő éjszaka indultunk, s titokban mindannyian féltünk, hogy beleütközünk a lázadók valamelyik harckocsioszlopába vagy egy anarchista őrjáratba, de legjobban Don Alexandro sofőrje volt megijedve, s a hatalmas Isottát százharminc kilométeres sebességgel hajszolta végig Kasztília kanyargós útjain. Különböző zsebemben magamnál tartottam a külügyminisztérium menlevelét, egy másikat a kommunista párttól, s egy harmadikat is, amelyet a pilóták szereztek az anarchisták egyik vezérértől. Olyan volt, mint amikor kétféle iratkészlettemmel Oroszországban utazgattam. A félóránként utunkba kerülő fegyveres őrjáratok szerencsére hatalmas pártjelvényeket viseltek, így csak arra kellett ügyelnem, hogy mindig a megfelelő zsebembe nyúljak az engedélyekért.

Nem számoltam, hányszor állítottak meg bennünket, de dr. Junod, aki ugyanebben az időben a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjeként utazott Spanyolországban, száznegyvennyolc őrzőjárdát és úttorlaszt számolt össze a Madrid és Valencia közti útszakaszon.* Legfőbb biztosítékunk a sebesült pilóta volt. Lábán gipsszel és szeme fölött egy alig gyógyult vágással feküdt, de ezt a látványt nem tartottuk elég drámainak, ezért levettük homlokáról a kötést, egy véráztatta kendőt tettünk a helyére, és megkértük szegény fejét, hogy valahányszor megállítanak bennünket, méltóztasson szívettépően nyöszörögni, és lázasan elmotyogott *muertasokkal* átkozni Francót. Ez annyira meggyőzőnek bizonyult, hogy egyetlenegyszer se nyitották fel a bőröndjeimet, és minden nehézség nélkül elértük Valenciát. Mélységesen szégyelltem magam, amiért megijedtem, s éppen ez a szégyenérzet okozta, hogy pár hónappal később mégiscsak odakerültem Franco karmai közé.

Mint fegyelmezett párttagok, a francia pilóták egyszer sem firtatták a bőröndökben megbúvó misztikus iratok természetét. Pár évvel később egyikük Párizsban meglátogatott. A spanyol háború már véget ért, s ő útban volt Kína felé, hogy harcoljon a japánok ellen. Néhány ital után cinkos hunyorítással megkérdezte, sikerült-e célba juttatnom a „dokumentumokat”. Ekkor már elmondhattam neki, miről is volt szó, s amikor megtudta, leesett az álla a csodálkozástól. Ő és barátai szentül meg voltak győződve róla, hogy a Spanyol Bankból származó aranyrudakat próbáltunk biztonságos helyre szállítani. Legnagyobb rémületemre azt is bevallotta, hogy elhatározták: ha az anarchisták hozzányúlnak a bőröndökhöz, használni fogják szolgálati fegyvereiket.

Amikor Párizsban megvizsgálták a nevezetes dokumentumokat, kiderült, hogy tartalmukat vagy ismerik már különböző forrásokból, vagy időközben elvesztették jelentőségüket. Az anyag egy részét Otto egy könyvben publikálta; a könyv Angliában jelent meg *A spanyolországi náci összeesküvés* címmel - írta a

* Dr. Marcel Junod: *Warrior Without Weapons*. New York, 1951.

hitleri terrorról szóló Barna könyv szerkesztője. A bevezetésben szó esik az én Európa diplomáciai történelméhez való első és egyetlen hozzájárulásomról, s erre annak rendje és módja szerint büszke is vagyok. A szöveg a következő:

1915. október 5-én és 10-én a spanyol külügyminiszter, Lema márki fogadta a madridi német nagykövetet. Tárgyalásuk tartalmáról a külügyminiszter úr saját kezű feljegyzései tanúskodnak: ha Spanyolország hadba száll a központi hatalmak oldalán, Németország felkínálja neki Gibraltárt és Portugáliát.

Egy hónappal később, 1915. november 17-én és 19-én a Wilhelmstrassén ugyanezt hozták a berlini spanyol nagykövet tudomására. Ő rejtjeles táviratban és levélben tájékoztatta külügyminiszterét. Az ajánlat megismételtetett. 1916. március 11-én a német külügyminisztérium ismét nyomást gyakorolt a nagykövetre. Csábító szavakkal ecsetelték neki Gibraltár gyöngyszemét és Portugáliát.

A spanyol külügyminisztérium archívumában fennmaradtak Lema márki feljegyzései és a berlini spanyol nagykövet rejtjeles jelentése.

Ezek a nagy jelentőségű tények, amelyeket most első ízben hozunk nyilvánosságra... stb.

Otto itt tévedett. A rejtjeles levél valóban a külügyminisztérium levéltárában volt, de a kéziratos feljegyzéseket Lerroux-nál találtam meg. Hát ezt az egérkét szültkék a vajúdo hegyek.

*

Ottóval és Willyvel való kapcsolatom mostanra valódi bizalmas barátsággá fejlődött. Amikor Otto Rue Dombasle 10.-ben lévő szállása kicsinek bizonyult, én költöztem oda, s szinte alig volt nap, amikor nem találkoztunk. Elképesztő mennyiségű munkát tudott elvégezni anélkül, hogy fáradt vagy akár csak ideges lett volna, kedvessége, vonzereje pedig annyira lenyűgözött, hogy teljességgel elfeledtem jellemének árnyoldalát. Félrebillentett fejével, egyik szemének hunyorításával, rosszul borotvált ar-

cával és ferde nyakkendőjével olyan volt, mint a nagy Komintern-varieté impresszáriója.

1936 utolsó hónapjaiban Otto és én két, egymást kiegészítő propagandakönyvet írtunk Spanyolországról. Mindkettőt Willy kiadóvállalata, az *Editions de Carrefour* jelentette meg franciául és németül, Londonban pedig Victor Gollancz a *Left Book Club* válogatássorozatában angolul. Otto könyve teljes egészében azzal foglalkozott, milyen szerepet játszott a náci Németország Franco felkelésének kirobbantásában és támogatásában. Az enyém a felkelők fővárosába tett utazásom leírásával kezdődött, s egyfajta történelmi háttérrel nyújt a háború első hónapjairól. Az elsőként megjelent német kiadás címét Otto találta ki: *Menschenopfer unerhört*.^{*} Cserébe az ő könyvének én adtam német címet: *Spione und Verschwörer in Spanien*.

Willy türelmetlenül várta a könyveket. Egy alkalommal berontott a lakásomba - erre ezelőtt még nem volt példa -, hogy lássa, hogy állok a munkával. A spanyol háború éppúgy megszállottságává vált, mint mindannyiunknak. Felkapott egypár telegépelt lapot, áfutotta őket, és felkiáltott: Túl enyhe! Túl objektív! Trafálj bele! Keményen! Mondd el a világnak, hogyan tiporják szét tankokkal a foglyaikat, hogyan öntik le benzinnel és égetik el őket elevenen! Hadd fojtogassa a világot a borzalom! Verd a fejükbe! *Ébreszd fel őket!*... - Öklével verte az asztalt. Soha nem láttam még ilyen felindultnak.

Hitt az embertelenség propagandaértékében. Az első Barna könyvet világszenzációvá tették a borzalmak, amelyeket leleplezett, s Willy azt akarta, hogy alkalmazzam a már bevált módszereket. Vitába szálltam vele. Rámutattam, hogy Hitler egyoldalú terrort hozott létre, a háborúban mindkét fél által elkövetett rémtettek azonban „kioltják” egymást. De Willyvel nemigen lehetett vitatkozni. Ragaszkodott hozzá, hogy a könyv mellékleteként fényes papíron jelenjenek meg a szörnyűségekről készült fényképfelvételek is. A képek a getafei gyermekotthonban a

^{*} Goethétől: *Opfer fallen hier / Weder Ochs noch Stier / Sondern Menschenopfer unerhört*.

bombatámadás után talált, széttépett kis testeket ábrázolták; mindegyik szépen, külön oldalon. Aztán ott voltak az állítólag elevenen elégetett foglyok elszenesedett tetemei, s a republikánus pilóta szét-darabolt teste, amelyet egy repülőgépről dobtak le a vonalak mögé; mellékelve a pilóta nevét egy kis cédulán. És a polgári foglyok, akiket egy hosszú kötéltre fűzve vezettek kivégezni, s a képek magáról a kivégzésről is. Amikor néhány hónappal később magam is fogságba estem, ezek a képek lebegtek lelki szemeim előtt.

Nem akadályozhattam meg a képek megjelenését, de a szövegben mintegy tucatnyi oldalra szorítottam le a kegyetlenkedések taglalását. Ez a rész főként a felkelés első napjaiban Franco által végrehajtott rémtetteket ismerteti, és azon a memorandumon alapul, amelyet a madridi jogi egyetem rektora, Ortega y Gasset publikált. Voltak ezenkívül kevésbé megbízható vagy ismeretlen forrásokból származó értesülések is, amelyekhez Willy az apparátuson keresztül jutott, és továbbadott nekem. Fenntartásaimat azzal söpörte félre, hogy mi mindketten tisztában vagyunk a hírek valódiságával, s a részletek nem számítanak: olykor „interpolálni” is kell - élénken emlékszem erre a beszélgetésre, mert Willy soha nem használt ilyen tudományos kifejezéseket. Ha még mindig ódzkodom a közléstől, gondoljak csak Franco propagandájának gátlástalanságára. Angliában és Franciaországban Franco azzal a vértelen kis mesével állt elő, hogy a felkelés épp idejében tört ki, hogy megakadályozzon egy kommunista rebelliót, Németországban pedig egyszerűen azt állította, hogy a háborút a spanyol kormány kezdte el, amikor; a legcsekélyebb provokáció nélkül bombázni kezdte a hadsereg madridi laktanyáit. A mi propagandánk e hazugságokhoz viszonyítva a háború első szakaszában becsületesebbnek volt mondható.

Francó propagandájában nemcsak a rosszindulat és a belőle sugárzó gyűlölet volt elképesztő, hanem tudatlansága és bornírtsága is. Goebbels briliánsan intelligens ellenfél volt, amit azonban Burgos tált a világ elé, olyan volt, mintha analfabéták tálták volna össze. Rámutatni az ellenség propagandájának ellentmondásaira és következetlenségeire -

ez igen élvezetes feladat volt számomra, és sokkal hatékonyabbnak is tartottam, mint felsorolni az általuk elkövetett rémségeket. Willy azonban másként vélekedett, s a tömegpropaganda fogalmkörében természetesen neki volt igaza. - Ne vitatkozz velük - mondogatta.

Tedd őket bűnössé az emberek előtt. Érd el, hogy gyűlöljék és átkozzák őket, és reszkessenek a borzalomtól. - És a kezembe nyomott egy újságkivágást, amely egy náci lapból, a *Berliner Nachtausgabé*ből származott. A tudósítás Madridból érkezett, november 4-én: „A Vörös Milícia egy pezeta értékben utalványokat rendszeresített, amelyek darabonként egy nemi erőszak elkövetésére jogosítják fel tulajdonosukat. Egy magas rangú tisztviselő özvegyét holtan találták a lakásán. Ágya mellett hatvannégy ilyen cédula hevert...”

Na látod, Arturo, ez propaganda - mondta Willy.

A legjobban az dühített bennünket, hogy Franco - akárcsak Hitler - azt állította: lépésével sikerült a *mi* felkelésünket megelőznie. Minthogy nyíltan hirdettük a forradalmat, legfeljebb azon a pusztán technikai alapon háborodhattunk fel, hogy abban a bizonyos országban és akkor semmi ilyesmit nem terveztünk. Egy hivatásos betörő azonban - azt hiszem - éppígy méltatlankodna, ha olyan betöréssel vádolnák, amit történetesen nem ő követetett el. Megalázó volt, hogy bábaként kellett szerepelnünk egyik fasiszta diktatúra megszületésénél a másik után.

*

A könyv német kiadása január elején látott napvilágot. A *L'Espagne Ensanglantée* címet viselő francia fordítás még nyomdában volt, amikor utasítottak, hogy utazzam Spanyolországba - harmadszor, és ezúttal utoljára.

A lojalista kormánynak sikerült létrehoznia egy nemzetközi hírügynökséget. Ennek már hónapokkal korábban meg kellett volna születnie, de a dolgot késleltette a különböző politikai pártok örökös torzsalkodása. Az intézmény neve *Spanish News Agency* lett Angliában, Franciaországban pedig *Agence*

Espagne. Az Európai központ Párizsban működött Otto vezetésével, a londoni irodát pedig Geoffrey Bing vezette. Willy Forrest és én voltunk az első két tudósító, aki Spanyolországba utazott, ő korábban a *Daily Express*-nél, most a *News Chronicle*-nél állt alkalmazásban. Úgy volt, hogy Forrest a front madridi részén marad, én pedig a déli, malagai területekre utazom.

Korábbi madridi tartózkodásom alatt ismertem meg Willyt, és vele jöttem ki a legjobban az összes külföldi tudósító közül. Azt hiszem, ő volt az első skót, akivel találkoztam, és azonnal elbűvöltek szépen gördülő r hangjai, száraz humora, keménysége, amely inkább katonára, mint újságíróra emlékeztetett, a skótokról kialakult európai képpel éles ellentétben álló gáláns bőkezűsége, amellyel egyik körítalt rendelte a másik után, s mindenekelőtt az a tény, hogy bár a forradalomellenes szörnyetegnek, Lord Beaverbrooknak dolgozott, tagja volt a brit kommunista pártnak, s ezt egy pillanatig sem rejtette véka alá. Szerettem benne, hogy soha nem használt ilyen szavakat: *dialektikus, konkrét vagy mechanisztikus*, de nem röstellte szájára venni azt, hogy *tisztesség, illendőség; ez nem lenne helyes* - és ilyeneket. Forrest teljesen új, ismeretlen jelenség volt számomra. Egy kommunista, aki puritán; egy puritán, aki iszik; egy ember, aki iszik, de nem lesz részeg. Gyanítottam, hogy titkon hisz Istenben is. Ezek az angol elvtársak furcsa alakok.

Mielőtt elhagytuk Párizst, szereztem egy megbízási levelet a *News Chronicle*-től is. Willy és én tehát egyformán az *Agence Espagne* és a *News Chronicle* tudósítói voltunk; mindketten párttagok, ezektől eltekintve pedig annyira különböztünk egymástól, amennyire ez két ember között csak lehetséges - talán ez volt az oka, hogy olyan nagyszerűen megértettük egymást. Amikor Valenciában elváltunk, én egyenesen a börtönbe mentem. Tizenöt évvel később Párizsban találkoztunk, s én ismét rögtön börtönbe kerültem, mert orrba vágtam egy rendőrt. Legközelebb - remélem - Willy következik.

A LETARTÓZTATÁS

Forrest és én néhány napot töltöttünk Valenciában, hogy a különböző kormányhivatalokkal elintézzük a *Spanish News Agency*vel kapcsolatos hivatalos dolgokat. A túlzsúfolt városban igen nehezen találtunk szállást; végül Mihail Kolzov - a Pravda tudósítója, akiről korábban már tettem említést - igazi orosz vendégszeretettel befogadott minket, s így az első éjszakát az ő szállodai szobájában, a padlón alva tölthettük el. Amikor eloltottuk a lámpát, s én már majdnem álomba zuhantam, Kolzov megszólalt, és furcsán színtelen hangon a következőket mondta:

- *Attenzione, Agence Espagne*. Moszkvában holnap kezdődik Pjatakov, Radek, Szokolnyikov, Muralov és bűntársaik pere. Mindannyiunktól azt várják, hogy számoljunk be a spanyol munkásosztály reakcióiról.

A „tudósítás” oly kísértetiesen hangzott a sötét szobában, hogy Forrest és én is máig pontosan emlékszünk a jelenetre. 1937. január 22-e volt.

Három nappal később, a Malagába indulásom előtti utolsó éjszakán furcsa kis nemzetközi társaság gyűlt össze a Hotel Victoriában. Ott volt Mihail Kolzov, Wystan Auden, Basil Murray; a Malraux-repülőszázad egy sánta, román pilótája; egy norvég újságírólány, Gerda Grepp és én. Az este azért emlékezetes számomra, mert egyszer csak rám tört egy akut rémületroham, párosulva a vég előérzetével, amely ezúttal jogosnak is bizonyult. A party résztvevői közül egyedül Auden úszta meg bántódás nélkül az elkövetkező időket, s kettőnk kivételével mindannyian elpusztultak. A román pilótát a következő napok harcaiban lőtték le. Basil Murray szintén pár nap múlva halt meg kábítószer-túladagolás következtében. Én két héttel később már a sevillai siralomházban voltam; Kolzovot annak rendje és módja szerint visszarendelték Moszkvába és agyonlőtték. Gerda Grepp, aki Malagában velem töltötte a város végnapjait, tuberkulózist kapott, s még a háború alatt meghalt. Tizenkét évvel később találkoztam Audennel, s ő még ekkor is emlékezett erre a furcsa, nyomott éjszakára. Úgy em-

lékszem, voltaképpen a pilóta határozta meg a hangulatot; amikor már mindannyian becsíptünk egy kicsit, mondogatni kezdte, hogy ő meg fog halni; izgatottan bicegett fel-alá, s végül úgy kellett ágyba fektetnünk.

*

Önéletrajzomnak ezen a pontján komolyabb nehézségekkel kell szembenéznem. A most következő hat hónap életem legmeghatározóbb időszakára, szellemi válságperiódusára és fordulópontjára volt. A történetet azonban tizenöt évvel ezelőtt - *Párbeszéd a halállal* címmel - már megírtam, s most nem tehetek mást, mint hogy arra a könyvre hivatkozom. Ezek a lapok csupán az események összefoglalására kerülhet sor, s egyes vonatkozások elemzéseire, amelyek a korábbi kötetből kimaradtak.

A *Párbeszéd a halállal* 1937 őszén keletkezett; közvetlenül a börtönből való kiszabadulásom után írtam, amikor az események még élénken éltek emlékezetemben. Alapjául a börtönben írt napló szolgált, amelyet szabadulásomkor sikerült kicsempésznem és magammal hoznom. Amikor hozzáfogtam ehhez az önéletrajzhoz, úgy terveztem, hogy a megfelelő helyen beleillesztem a regényt. Ez azonban végül is nem volt lehetséges. Annak a könyvnek egészen más a stílusa és a perspektívája; egy nálam tizenöt évvel fiatalabb ember írta a megrázó s még egészen friss élmények hatása alatt, és abban az időben még dúlt a spanyol polgárháború.

Ez az utoljára említett tényező volt az oka, hogy a könyvben oly kicsiny szerepet juttattam a gyötrelmes tapasztalatok lelki-szellemi vonatkozásainak. Frivolság lett volna - legalábbis akkoriban így éreztem - belső világomban kutakodnom, amikor barátaim és elvtársaim még harcoltak és meghaltak Spanyolországban. Másrészt a változások, amelyek végbementek bennem a börtönben töltött hónapok alatt, először tudat alattiak voltak, s el kellett telnie egy időnek, amíg gondolkodásom és szemléletem tudatos rétegei is átalakultak; így például még kilenc hónapnak kellett elteltetnie a kommunista párttal való szakításomig.

Röviden: a *Párbeszéd a halállal* zavaró idegen test lett volna ebben a könyvben, s megtörte volna egységességét, hangulatát. Olyan lett volna, mint egy közbeiktatott nagyon hosszú és idegen nyelven írt idézet - többféle értelemben is: abban az időben ugyanis még németül írtam, s a már angolul írt önéletrajz kedvéért úgy kellett volna lefordítanom. A *Párbeszéd a halállal* tehát önálló dokumentum marad; önéletrajzi munkásságom külön kötete.

*

Gerda Grepp és én január 26-án indultunk el Malagába egy autóval, amelyet a Spanyol Külügyminisztérium Sajtóosztálya bocsátott rendelkezésünkre. Velünk jött egy lengyel újságíró is, aki néhány nap múlva visszatért, s ebben a történetben nem játszik szerepet.

Gerdában - a *Párbeszéd a halállal* című regényben G. G. néven szerepel - különös módon keveredett a bátorság és a törekenység; a rámenősség és a báj. A korábbi norvég munkaügyi miniszter leánya volt, de ereiben folydogált némi olasz vér, és egyáltalán nem látszott skandinávnak. Termetre alacsony volt, teste puhán gömbölyded; kedves arca, mint egy intelligens gyermeké, ha pedig fáradt volt, egy álmos cicára emlékeztetett. Utunk során többnyire fáradt volt, s én örömet leltem abban, hogy szerető gonddal sürgölődjem körülötte, segítsek neki megírni az *Arbeiderbladet*nek küldött tudósításokat, és általában vigyázzak rá, amennyire csak lehet. Törekeny és kedves lénye mellett erős védelmezőnek éreztem magam, s ez mederben tartotta szorongásaimat.

Január 27-én érkeztünk Malagába, s együtt maradtunk tíz napig. Végiglátogattuk az alig néhány mérföldre húzódó frontvonalakat. A mindenfajta utánpótlástól elvágott város az éhezés és a teljes káosz peremén állt, gyakorlatilag teljességgel védtelenül. Összebarátkoztunk a katonai parancsnok szárnysegédjével, és megkérdeztük, szerinte mennyi ideig tudnak kitartani, ha a felkelők megkezdik a támadást. Ránk nézett, és azt válaszolta: három napig.

A támadás február 4-én kezdődött. Malaga február 8-án esett el, s engem 9-én letartóztattak. 6-án be-

pakoltam Gerdát egy autóba, pokrócot csavartam a lábai köré, és visszaküldtem Valenciába az egyetlen, még járható útvonalon.

Elhatározásomban, hogy a reménytelen helyzetben lévő városban maradok, meglehetősen zavaros okok játszottak közre. Most meg kell kísérelnem kibogozni és felsorolni őket, hogy a történet további része érthető legyen.

A fő ok, hogy Malagában volt egy új barátom, Sir Peter Chalmers-Mitchell, s ő nem volt hajlandó a város elhagyására. Hetvenkét éves volt, de nem látszott többnek hatvannál; magas, ősz, fúrge mozgású és teljes szellemi frissességnek örvendő férfiú. Kiváló zoológus volt; korábban a London Zoological Society titkára - az utókor állatbarátai a harminc év munkájával létrehozott Whipsnade Állatkert alapítójaként fognak emlékezni rá. 1934-ben vonult vissza, s egy Malaga melletti kedves házikóban élt, amelyet Villa Santa Luciának hívtak, a tengerre néző gyönyörű, teraszos kertje volt, s a várostól néhány percnyi sétával lehetett megközelíteni. Gerda és én a néhai Philip Jordantól kapott ajánlólevéllel kerestük fel Sir Petert, s már az első pillanatban összebarátkoztunk. Sir Peterként kell emlegetnem őt, mert a közösen átélt drámai pillanatok ellenére - részint a köztünk lévő óriási korkülönbség, részint az angol szokásokban való járatlanságom miatt - mindvégig e formális megszólítást használtam, s emlékezetemben az öregúr így él máig is.

Sir Peter elmondta, hogy úgy döntött: Malagában marad, mert minden külföldi konzul elmenekült, s kell, hogy maradjon egy semleges és megbízható megfigyelő, aki beszámolhat majd, hogy mi történt, amikor a város elesett. Megpróbáltuk rábeszélni a távozásra; hangsúlyoztuk, hogy kompromittálta magát amikor a *Times*nek írt nyílt levélben és angliai nyilvános gyűléseken is állást foglalt a lojalista spanyol kormány mellett, de ő makacsul ragaszkodott elhatározásához.

Aznap, amikor Gerda elutazott, Malagában minden szálloda bezárt, s én átköltöztem a Villa Santa Luciába. A ház tetején hatalmas angol zászló lengett;

ez idáig a háború minden résztvevője őrizkedett attól, hogy brit ingatlanokat vagy állampolgárokat háborgasson. Én persze nem voltam brit állampolgár, de a ház, a lobogó és a tiszteletre méltó öregúr jelenléte azzal kecsegtetett, hogy itt biztonságban leszek. Most Sir Peteren volt a sor, hogy győzködni kezdjen döntésem oktalanságáról, és megpróbáljon rávenni a távozásra, de én úgy éreztem, hogy hangjában megcsendül a remény: hátha mégsem egymagában kell az elkövetkezőkkel szembenéznie. Úgy számítottam, hogy az első napokban megpróbálunk észrevétlenek maradni, megvárjuk, amíg a dolgok kissé lecsillapodnak, és ha a malagai brit konzul visszatér, ő bizonyára el tud juttatni minket a közeli határon át Gibraltárba. Eddig még egyetlen külföldi újságírónak sem sikerült tudósítania arról, hogy mi történik, amikor a felkelők elfoglalnak egy-egy várost, s ez a lehetőség az *Agence Espagne* szempontjából mindenképpen megérte a kockázatot.

Queipo tábornok fenyegetőzéseinek ismeretében (hogy minden anarchista erősség bevételenél irtózatossá lesz a megtorlás - és Malaga természetesen anarchista erősség volt) persze nagyon is hiú volt közös meggyőződésünk, mely szerint két semleges megfigyelő jelenléte akár egy jöttányit is segít a helyzeten, amikor a felkelők bevonulnak majd a városba. A *Párbeszéd a halállal* egyik bekezdésében idézem Sir Peter fejtegetését, mely szerint a lázadók valószínűleg agyonlőnek vagy ötvenezer embert anélkül, hogy valaha is kitudódna a dolog, de lehet, hogy csak negyvenezer, ha ő is a városban marad. Gerdával küldtem egy sürgős üzenetet a *News Chronicle*-nek (Malaga távközlési vonalai addigra már megszakadtak), s kértem őket: vessék latba minden befolyásukat a külügyminisztériumnál, hogy Sir Petert még az utolsó pillanatban tiszteletbeli konzullá nevezzék ki, ami csökkentheti a várható mészárlás áldozatainak számát.

A Malaga eleste előtti napon majdnem megváltoztattam elhatározásomat. Ellátogattam a katonai parancsnokság központjába, és éppen a főparancsnok szobájában voltam, amikor megérkezett a jelentés, hogy az ellenállás összeomlott, s a lázadók tankjai

nem egészen öt mérföldnyire vannak a városközponttól. A parancsnok, Villaiba ezredes ekkor autójába ült, és további magyarázkodás nélkül elindult Valencia felé (ahol dezertálás miatt haditörvényszék elé állították, és - azt hiszem - agyonlőtték). Alfredo ezredes, egy vezérkari tiszt, akivel Gerda és én elég jól összebarátkoztunk, szinte erőnek erejével tuskolt be az autójába, amely egyébként már tele volt síró lányokkal és asszonyokkal: az ezredes anyjával, nővéreivel és rokonaival. A városban eddigre teljes lett a káosz és a pánik, s én úgy gondoltam, hogy ha érte mennénk a Villa Santa Luciához, biztosan velünk tartana Sir Peter is. Odaérnünk azonban nem sikerült; az utak zsúfolva voltak menekülőkkel, a sofőr pedig úgy vélte, hogy a villához vezető *Camino Nuevó*t már bizonyosan lezárták a bevonuló csapatok. Továbbhaladtunk hát a menekülők áradatával együtt Valencia felé.

Nekem azonban mindvégig Madrid járt az eszemben; a város, melyet szintén pánikban hagytam el, mert azt hittem, hogy már minden elveszett, s amely végül mégis megmenekült. Akkor ott legalább teljesítettem már a feladatomat, most azonban úgy menekülök, hogy még Sir Petertől sem búcsúztam el, s hátrahagytam írógépeimet és kézirataimat is. Mindemellett ráadásul az is lehetséges, hogy az utat a Vélezi-szorosnál már le is zárták, s ebben az esetben a békés Villa Santa Luciában bizonyosan nagyobb biztonságban lehetnék. Végül is - mert Alfredo nem volt hajlandó megállni - a város határánál kiugrottam az autóból, s gyalog mentem vissza Sir Peterhez. Az öregúr ott ült az íróasztala mellett egy olajlámpa fényénél - az áramszolgáltatás már régen leállt -, szemmel láthatólag fogalma sem volt róla, hogy mi történik odakint, és enyhén neheztelt, amiért lekéstem a vacso-raidót. Amikor beszámoltam neki a történetekről, kijelentette: teljesen hülye vagyok, hogy itt maradtam.

Természetesen igaza volt. Semmi kétség nem lehetett afelől, hogy Malaga elveszett; ha történetesen elfognak, sevillai kalandom után nem sok jóra számíthatok, s jelenlétem Chalmers-Mitchell házában ahelyett, hogy segítene, bajt hozhat még vendéglá-

tómra is. Megpróbáltam elmagyarázni neki indítékaimat vagy okoskodásaimat, amelyek arra késztettek, hogy itt maradjak. A *Párbeszéd a halállal* nem elemzi ezeket az okokat, mert amikor írtam, még nem voltam képes átlátni és megérteni őket. Abban az időben még nem tudtam szembenézni azzal, hogy a fordított gyávaság, a félelemtől való félelem komoly szerepet játszott cselekedeteimben, s még nem láttam át a halálvágy kacskaringós útjait.

Sir Peter *My House in Malaga* címmel utólag publikálta a spanyol háborúval kapcsolatos visszaemlékezéseit. Az utolsó előtti fejezet címe: *Koestlerrel együtt letartóztatnak* - a következő lapokon átadom öreg barátomnak az elbeszélés fonálát. Remélem, hogy az olvasó pihentetőnek fogja találni (én bizonyosan), hogy a változatosság kedvéért most másvalakinek a hangját hallja majd, s önéletrajzom szerzőjét más, elfogulatlan nézőpontból szemlélheti. Magam mentesülök ezáltal attól, hogy meg kelljen ismételnem a *Párbeszéd a halállal* című regényemben már leírt beszámolót, az olvasó pedig két eltérő szemszögből ismerheti meg ugyanazt a történetet. Ami egyébként a csupasz tényeket illeti, a két elbeszélés csak egészen apró részletekben különbözik - kisebbekben, mint azt várná az ember, ha megfontolja, hogy stresszhelyzetekben átélt tapasztalatok tekintetében milyen megbízhatatlan az emberi emlékezet.

Sir Peter beszámolójának megértéséhez említést kell tennem még valamiről: Bizonyára emlékszik még az olvasó, hogy Franco sajtóosztályának vezetője, akit Seville-ben bolonddá tettem, s aki átkok közt fogadkozott, hogy lelő engem, mint egy kutyát, egy Luis Bolín nevezetű százados volt. A Villa Santa Lucia melletti házban sajátos véletlen folytán éppen Tomas Bolín, a százados nagybátyja lakott. Don Tomas, aki monarchista volt, egész családjával - feleségével, Mercedessel, édesanyjával és öt leánygyermekével - Sir Peter házában keresett és talált menedéket. A lojalista malagai hatóságok egy időre börtönbe is csukták Tomast, de Sir Peter elérte, hogy szabadon bocsássák, és végül saját élete kockáztatásával az egész Bolín családot kimenekítette

Gibraltába. A történetekről egyébként a *My House in Malaga* lapjain számolt be részletesen.

Bolínék néhány csomagja a Villa Santa Luciában maradt. Reméltük, hogy ha a felkelők bevonulnak a városba, Don Tomas is hamarosan visszatér, és közbenjár majd a francoista hatóságoknál annak az embernek az érdekében, akinek ő és családja az életét köszönheti.

Tomas Bolín a bevonulás másnapján valóban visszatért, de éktelenül dühös volt, mert házában megsérült néhány bútordarab, és nem sok hajlandóságot mutatott arra, hogy kifejezze háláját Sir Peter iránt. Angol barátom beszámolója azon a reggelen kezdődik, amikor Malaga megadta magát Francónak. Egészen addig semmi bántódásunk nem esett:

Úgy fél órával később Tomas átküldött valakit a látcsőért és a bőröndökért. Lehoztam a tárgyakat, és az ebédlőben átadtam őket neki, amikor Lola szaladt be, és közölte velem, hogy egy autó állt meg a kertkapu előtt... Bementem a salába, s épp amikor odaértem, három egyenruhás rontott be az ajtón, és rám szegeztek pisztolyaikat. Egyikük, akit a parancsnoknak néztem, tökéletesen beszélt angolul; magas volt, jellegtelen arcú, és megpróbált nagyon határozottnak látszani. A másik egy hatalmas, hájas alak volt, a harmadik pedig egészen fiatal, és szinte rémült; hogy attól félt-e, amit esetleg én teszek, vagy attól, amire ők készültek - nem tudom.

- Bizonyára tudják - mondtam nekik -, hogy nincs joguk az angol zászló védelme alatt álló, angol tulajdonú házba lépni és így viselkedni. Tegyék el ezeket - rámutattam a pisztolyokra -, gyűjtsanak rá egy cigarettára, és mondják el, hogy mit akarnak tőlem.

Ők továbbra is rám fogták a fegyvereiket, s az angolul beszélő rám mordult:

- Mindent tudunk magáról. És én nem az a fajta vagyok, akit egy cigarettával meg lehet vesztegetni. Fel a kezekkel! Láttam, hogy maga és a barátai mit műveltek az enyéim házában!

Rögtön tudtam mindent. Igen, ő volt az: Luis Bolín, Tomas unokaöccse; Franco törzskari tisztje és sajtófőnöke, ádáz ellensége Koestlernek és minden brit vagy más nemzetiségű újságírónak, aki nem állt szívvel-lélekkal a lázadók oldalán, s nem ette szépen, kanalanként az általa, Bolín által adagolt propagandát. Megpróbáltam lecsillapítani:

- Kérem, ne feledkezzen meg róla, hogy súlyos hibát követ el, amikor így beszél egy brit állampolgárral. Eddig, minthogy kormányom csupán felkelőknek tekintette önöket, mindig népe rendelkezésére álltam.

Arca vörös lett a dühtől, de azt hiszem, kissé meghökkent, mert a revolverét leeresztette. A másik kettő azonban nem tudott angolul, és nem mozdult.

- Sokat ér maga a brit kormány! Azok is jól tudják, hogy kicsoda maga!

Ebben a pillanatban hátulról zajt hallottam, s láttam, hogy Koestler egy nagy bőröndöt cipel; Bolínék egyik bőröndjét, amelyet volt olyan kedves, hogy lehozott az emeletről, s éppen oda akart adni Tomas küldöncének. A három tiszt előrelépett, és most már Arthurra szegezték pisztolyaikat.

- Ki az az ember ott, és mit csinál? Hé, maga! Tartsa csak fel a kezét, és jöjjön ide!

- Ő egy londoni lap tudósítója és az én vendégem, aki ugyanúgy, mint a maguk barátai, azért jött a házamba, mert nem volt hol aludnia.

- Ez egy kém. Nagyon is jól ismerem. Maga honnan ismeri?

- Nem kém. Van a szerkesztőségben egy barátom; annak az ajánlólevelével érkezett.

- Hazudik. Miféle barátja van magának a szerkesztőségben?

- Kérem, türtőztesse magát. A barátom neve egyébként Philip Jordan, ha tudni akarja.

- Philip Jordan? Jól ismerem a fickót. (Luis Bolín szerette a kliséket.) A másik két katona közelebb lépett Arthurhoz; pisztolyaikkal szinte megérintették. Botín átnyúlt közöttük, kivett Arthur zsebéből néhány iratot, és felüvöltött.

- Biztos voltam benne, hogy ő az! Kötözzék meg!

Szegény Koestler nem tehetett mást, mint hogy hagyta magát, miközben erélyesen tiltakozott. Ritkán voltam ennyire hálás a sorsnak, mint most, amiért korábban általános elvekre hivatkozva nem engedtem meg neki, hogy revolvert hordjon magával; ha most meglátták volna nála, pontosan a várt ürügyet szolgáltatatta volna nekik.

Szolgáim rémülten és elborzadva álltak a sala hátsó ajtajánál. Bolín rájuk fogta a pisztolyát, és ráparancsolt az egyik asszonyra, hogy hozzon kötelet. Ekkor az jutott az eszembe, hogy talán Tomas segítene, elvégre csak nem nézheti tétlenül, hogy mi ilyen veszélyben forgunk, s éppen abban a szobában, ahol családjával együtt hetekig lakott. Kikiáltottam hát Lolának, hogy szaladjon, és hívja őt ide. Tomas éppen a közelben lehetett, mert szinte azonnal megjelent. Az ő kezében is revolver volt. A két katona éppen Koestler kezét kötözte meg egy darab villanydróttal. Keményen Tomas szemébe néztem. Ő elvörösödött, odament Luishoz, és suttogva néhány szót váltott vele. Azt hiszem, neki köszönhetem az életemet; egyszerűen nem mehetett úgy vissza a feleségéhez, öt leányához és anyósához, hogy simán hagyta agyonlőni „Sir Petert”. Ekkor dühösen odafordultam Luishoz:

- Ön szégyenletes dolgot művel, amikor egy fegyvertelen embert megkötöztet. Felszólítom, hogy kötözzön meg engem is! - és feléje nyújtottam a kezeimet.

- Katonatiszt vagyok, és parancsot teljesítek - válaszolta.

- Én is tiszt voltam a brit hadseregben, és pontosan tudom, hogy mit jelent a parancs. Mindenestre megpróbálhatna úriemberként viselkedni.

Ez azonban - azt hiszem - már meghaladta a felfogóképességét. Tomasnak mindeközben sikerült eltűnnie.

Megkérdeztem Luist, hogy fogoly vagyok-e.

- Elkerülhetetlen, hogy mindkettejüket magunkkal vigyük - felelte. - A házát lezáratom. Később majd visszajövünk, és mindent átkutatunk.

A két szolgának megparancsolta, hogy távozzanak. Ragaszkodtam hozzá, hogy magukkal vihessék személyes holmijukat és a szegényes ételt, amit a konyhában főztek maguknak. A villát lezárták, Koestlert és engem pedig leküldtek a bejáratnál várakozó autóhoz. Koestlert előre ültették - a keze még mindig meg volt kötözve a fegyveres sofőr és a fiatal tiszt közé; én a kényelmetlenül szűkös hátsó ülésen ültem, Luis Bolín és a kövér katona között, akik továbbra is kezükben tartották revolverüket. Így hagytam el a villát - talán örökre; a kert jázminillatban úszott, a bougainvillea bíbor ragyogásban zuhogott lefelé, s a szolgák, mint mindig, ha eltávoztam, a lépcső elején álltak, csak most nagyon szomorúan és tanácstalanul.

Végighajtottunk az úton, el a garázsom mellett, amelynek kapuja még mindig zárva volt, s lefordultunk a Camino Nuevóra. Amikor elértük az első kanyart, az autó megállt, s nyomban piszkos katonaruhába öltözött tömeg vette körül. Ruházatuk legfeltűnőbb darabja a vörös, karlista sapka volt. Bebámultak az ablakokon, ordibáltak - Vörösök! Vörösök! -, fegyvereiket lóbálták, és rázták az öklüket. Se rend, se fegyelem, csak a vérengző eksztázisban tomboló csőcselék. Jobboldalt egy fal mellett egymásra hányt emberi testeket pillantottam meg; hogy halottak voltak, vagy éltek még - nem tudom. Nyilvánvalóan kivégzőhely volt. Luis Bolín kiszállt az autóból, egy tiszt odalépett hozzá, s pár percig beszélgettek. Vártam, hogy bár melyik pillanatban odavon-

szólnak a falhoz és agyonlőnek bennünket; még ma is úgy hiszem, hogy eredetileg ez volt a terv, de valami - talán Tomas megjelenése - közbeszólt. Semmi kétség nem lehetett afelől, hogy meg akartak tőlünk szabadulni; rajtuk kívül senki nem tudta volna, hogy mi történt. Az általános mészárlásban senkinek nem tűnt volna fel kettővel több azonosítatlan holttest, s Koestlerrel együtt való eltűnésünket azokban a napokban igen sokféleképpen meg lehetett volna magyarázni.

Am Bolín egyszer csak visszajött, s autónk a tömeg nagy csalódottságára elindult a Caminón a főút és a város központja felé.

Az Alameda és a piac között álltunk meg, egy nagy épület előtt. Az ajtók zárva voltak, de örök álltak mindegyik előtt. Bolín és a kövér katonatiszt kiszállt, kirángatták a még mindig megkötözött Koestlert, minden oldalról lefényképezték, aztán visszaparancsolták az autóba. Engem felszólítottak, hogy maradjak ülve, s a fegyveres sofőr meg a fiatalabb tiszt velünk maradt, hogy vigyázzon ránk.

Egyik cigarettát a másik után gyújtottam meg és adtam át Koestlernek; kaptak egyet-egyet az örök is. Megpróbáltam meggyőzni őket, hogy semmi értelme megkötözve tartani őt, s mutattam nekik a csuklóján a villanyvezeték által felhorzsolts, vörös csíkokat. A sofőr hajlott is a szóra, a fiatal tiszt azonban kijelentette, hogy a kapott parancsot nem szegheti meg. Koestlerrel angolul beszélgettünk; kedvesen egyre csak azt hajtogatta: biztos benne, hogy nekem nem eshet semmi bajom. Megpróbáltam megnyugtatni, de nagyon ideges voltam magam is. Vártunk és vártunk. Az utca lassan megtelt gárdistákkal és karlistákkal, és papok meg apácák is sétálgattak, akik vagy a csapatokkal érkeztek, vagy most merészkedtek elő rejtekhelyeikről. Az üzletek még zárva voltak, s láttam, hogy a fűszeresünk ott áll boltja lehúzott redőnye előtt, és izgatottan vitatkozik két vagy három gárdistával. Biztosan észrevett, hiszen az autó, a két fogoly és a fegyveresek fel-

tűnő látványt nyújtottak, de szándékosan kerültem a tekintetét, hogy bajba ne kerüljön, ha ismeretségünk kiderül...

Délután két óra volt. Fáradtak voltunk már, és éhesek. Hirtelen megjelent Bolín és a kövér. Ki-parancsoltak bennünket az autóból, s néhány percig ott álltunk az utcán - ismét ránk szegezték pisztolyaikat. Aztán Koestlert elvezették.

AZ ABLAKNÁL TÖLTÖTT ÓRÁK

Az ekkor kezdődött négy hónap eseményei a következők:

Február 9-én tartóztattak le. Ezután négy napig tartottak fogva *incommunicado* - Malagában, majd február 13-án a sevillai központi börtönbe szállítottak át. Három hónapig voltam magánzárkában, s ez alatt az idő alatt egyszer huszonhat napig éhségstrájkot folytattam. Az első hatvannégy napon senkivel sem érintkezhettem, ezután - bár továbbra is magánzárkában maradtam - engedélyeztek napi két óra testmozgást, mely idő alatt együtt lehettem két fogolytársammal. Kilencvenöt nap után, május 14-én fogvatartóim egyezsége jutottak a valenciai kormánnyal, és egy fogolycsere során visszanyertem szabadságomat.

Nem kínoztak, és nem is vertek meg, de szemtanúja voltam több rabtársam megverésének és kivégzésének, s az utolsó negyvennyolc óra kivételével mindvégig azt vártam, hogy sorsukban egy napon én is osztozom.

Hivatalosan soha nem tájékoztattak arról, hogy halálra ítélték. A francoista hatóságok homályos és ellentmondásos kijelentéseket tettek azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy összezavarják a dolgokat. Az egyetlen hiteles információ, amelyről később a Vörös kereszt megbízottja, dr. Marcel Junod beszámolójából értesültem - ő tárgyalt fogvatartóimmal kicserélésemről -, az volt, hogy Franco tábornok halálra ítélt.* Ugyanakkor azonban a sevillai brit konzul a csere végrehajtása előtti napokban meglátogathatott a börtönben, s elmondta: a külügyminisztérium biztosítékot kért Francótól, hogy nem lőnek agyon, a tábornok azonban azon az alapon utasította el kérésüket, hogy ügyem még *sub judice* áll. Mindössze egy alkalommal, röviddel kiszabadulásom előtt, katonai lázadásban való bűnrészesség főbenjáró vétségének

* Dr. M. Junod: i. m.

vádjával hallgattak ki; a kihallgatás azonban szemmel láthatólag puszta formalitás volt.

A sorsommal kapcsolatos egyetlen konkrét értesülést még a börtönben szereztem, tizenegy nappal a letartóztatásom után. Február 19-én a *Falange* három tisztje, köztük egy fiatal nő jött a cellámba, és bemutatkoztak, mint Franco tábornok sajtó- és propagandaosztályának munkatársai. Tájékoztattak, hogy kémkedésért halálra ítélték vagy fognak ítélni (ennél konkrétan nem fogalmaztak), Franco tábornoknak azonban kegyelmi aktus gyanánt módjában áll életfogytig tartó fegyházra változtatni a büntetésemet. Ezt követően felszólítottak, hogy tegyek a tábornok iránti odaadásomról nyilatkozatot. Pillanatnyi gyengeségemben lediktáltam nekik egy szöveget, amelyben kijelentettem, hogy Franco tábornok mélyégesen humanista szemléletű ember, s fenntartás nélkül a hívének tartom magam, amikor azonban arra került sor, hogy aláírjam a papírt, hirtelen visszatért az eróm, áthúztam a sorokat, s leírtam, hogy ha a tábornok hajlandó megváltoztatni az ítéletet, ezt bizonyosan politikai megfontolásokból teszi, s hogy továbbra is töretlenül hiszek az emberiség jövőjének szocialista koncepciójában.* Egy másik verzió szerint, amelyet Burgos bocsátott a *News Chronicle* vagy az angol parlamenti delegáció rendelkezésére, a malagai haditörvényszék már akkor kimondta rám a halálos ítéletet, amikor még át sem szállítottak Sevil-lába.

E lapokon le kellett írnom ezeket az ellentmondó változatokat, amelyek jó részét egyébként annak idején nem ismertem; ha tudtam volna róluk, bizonyára megerősítettek volna abban a meggyőződésemben, hogy egy éjszaka úgymint kivisznek a cellámból, és a falhoz állítanak. A Malaga eleste utáni napokban csoportosan vitték ki a foglyokat, és lőtték őket agyon a nap bármely órájában; később, Sevilleben a dolog már napi program szerint zajlott, s a kivégzéseket heti három-négy alkalommal, éjjel és éjjel két óra között hajtották végre - összesen negyvenöt embert végeztek

* A szöveget lásd *Párbeszéd a halállal*. Franco propagandaosztálya nem használta fel.

ki. Április első tizenhárom napján nem voltak kivégzések, de a 13-ai kedd és 19-ei hétfő között ötven embert lőttek agyon; a legtöbbet - egyszerre tizenhetet -13-án. Ezután már nem számoltam tovább, mert sikerült megtanulnom, hogyan lehet a kritikus órákat átaludni.

Az eljárás rendszerint diszkrétén, szinte tapintatosan folyt. Az áldozatokat nem figyelmeztették előre, s ők többnyire túlságosan kábák vagy büszkék voltak, semhogy jelenetet rendezzenek, amikor az örök kivezették a cellájukból s egy pap jelenlétében a várakozó teherautóhoz kísérték őket. Volt köztük, aki énekelt, néhányan sírtak; gyakran lehetett tompa *madre* vagy *socorro* kiáltásokat hallani. Megesett, hogy jól láthattam az egész menetet - a papot, az öröket és az áldozatot -, amint sebesen elhaladtak cellám ajtajának kémlelőnyílása előtt. A kivégzendőket hol a második emeleti fogdákból hozták, hol egy másik épületszárnyból, hol pedig szomszédságomból, a halálsorból, az *incommunicadók* közül - a válogatásban semmiféle rendszert nem sikerült felismernem. Egy éjszaka, április 15-én egyszerre vitték el a 39-es, a 41-es és 42-es cellák lakóit, egyedül én, a 40-es maradtam ki, miután az ór-bizonyára tévedésből - az én ajtóm zárjába is bedugta a kulcsot, aztán bizonytalanul visszahúzta.

Az áldozatok többnyire frissiben elfogott katonák voltak, akiknél anarchista vagy kommunista párt, szakszervezet igazolványát találták, vagy más, kompromittáló dokumentumot. Ezeket formálisan katonai törvényszék elé állították, majd néhány perces tárgyalás után visszavitték a börtönbe, hogy ott várják meg az ítéletet, mely legtöbb esetben így szólt: *golyó általi halál*. Ezt bizonyos esetekben hosszú fegyházbüntetésre enyhítették, amiről tájékoztatták az elítéltet, majd átszállították a megfelelő fegyházintézetekbe. Az ítélet jóváhagyásáról az elítélt csak akkor értesült, amikor egyszer csak érte jöttek egy éjszakán. A bizonytalanság eltartott olykor hetekig vagy hónapokig is. A rekordot a milícia egyik századosa tartotta; ő négy és fél hónapig várta az ítéletet.

A hogy Hitler a bárdot, Franco is újra divatba hozta a kivégzés egy elfeledett módszerét. Ez volt a *vile garrote*, egy fojtószerkezet, amelyet Goya képeiről ismerhetünk. Az áldozatot ülő testhelyzetben egy karóhoz kötözték, s az oszlop túloldaláról csavarral összeszorítható vasgallérral lassan megfojtották. Szabadon bocsátásom után néhány nappal így végezték ki azt az embert, akit a *Párbeszéd a halállal* című regényemben így neveztem: *A Tűdévész*; egyikét annak a háromnak, akikkel sétáimat végezhettem - név szerint García Attadelt, egy madridi *vigilantes*-csoport vezetőjét. Más, ezzel a módszerrel végrehajtott kivégzésről nincs tudomásom. García volt az, aki elmondta nekem, hogy ismét bevezették a *vile garrotét*, de kijelentette: nem hiszi, hogy valóban használni fogják.

Ottlétem idején a sevillai börtönben senkit nem vertek vagy kínoztak meg; ezek a módszerek a rendőrőrszobákban és a falangisták laktanyáiban voltak használatosak. Az őrszemélyzet emberséges volt, a táplálék elegendő, s a foglyok-azok kivételével, akiket *incommunicado* tartottak - egész nap sétálhattak és játszhattak az udvaron.

*

Azt hiszem, ennél többet nem kell elismételnem a *Párbeszéd a halállalban* tárgyalt időszak külső körülményeiről, s a történetet most a még nem ismertett, belső folyamatokról való beszámolóval folytathatom.

Először is: a sevillai magánzárkában töltött egész időszak alatt nyoma sem volt az első négy, malagai börtönnapon még kízóan jelen lévő szorongásos neurózisnak és az azt kísérő, elmaradhatatlan büntudatnak. Természetesen gyakran félteni és nyugtalanodtam, de ez racionális és egészséges félelem volt, s nem démonikus, névtelen rettenet. Jól aludtam, kivéve azokat az éjszakákat, amikor azt hallgattam, hogyan kísérik kivégzésre rabtársaimat, de miután minden elcsendesedett, még azokon az éjjeleken is el tudtam aludni megint. Álmaim kellemesek voltak; görögországi tájakat vagy tisztán és minden szexualitás nélkül gyönyörű asszonyokat láttam, pedig koráb-

ban mindig rosszakat álmodtam, olykor egyenesen li-dércnyomásosakat. Voltak persze reménytelen és elkeseredett óráim, de ezek valóban csupán órák voltak, s utánuk ismét napokra elöntött valami újonnan felfedezett boldogság és béke.

E paradox állapotot talán megmagyarázza, hogy a büntetés iránti vágyakozásom teljesült. A szorongás neurotikus változata egy ismeretlen bűn ismeretlen megtorlásának előérzete, a büntetés most kézzelfoghatóan konkrét formában következett be - a kártyák kiterítve feküdtek az asztalon. Hogy technikailag valóban elkövettem-e a kémkedés bűnét-vagy bármi mást, ami törvénybe ütközik -, nem volt érdekes; csalással jutottam be az ellenség táborába, s minden tőlem telhető elkövettem, hogy ártsak nekik. Helyzetem egy tudatosan vállalt kockázat logikus következménye volt, s az egész szituáció világos volt, jogszerű és érthető.

Két évvel Spanyolország után hat hónapot töltöttem egy francia internálótáborban, s a következő évben egy angol börtönben is ültem néhány hetet. Életem egyik alkalommal sem forgott veszélyben, s a körülmények is jobbak voltak, mint Sevillában. E két esetben azonban tudtam, hogy ártatlan vagyok; fogva tartásom ostoba és jogtalan, s ez a meggyőződés lelkiileg elviselhetetlenné és szellemileg terméketlenné tette még a viszonylag kényelmes körülmények között eltöltött időket is. Le Vernet-ben és Pentonvilleben biztos voltam benne, hogy idővel kiengednek, és folytathatom korábbi életemet. A sevillai 40-es zárkában csak abban reménykedhettem, hogy halálbüntetésemet életfogytiglanra változtatják, s a börtönben töltött három vagy öt év után egy amnesztiával kiszabadulok, de boldog voltam, s megbékéltem a világgal és önmagammal. Azért hangsúlyozom ezt a különbséget, mert igazolni látszik, hogy az igazság és igazságtétel utáni vágyakozás több és más, mint józan megfontolás eredménye, s a pszichének olyan mélységes rétegeiben gyökerezik, ahová nem képes lehatolni a pragmatikus vagy hedonisztikus pszichológia.

Még azt sem lehet mondani - tűnődtem fel s alá járkálva a 40-esben -, hogy a büntetés nem áll

arányban az elkövetett vétséggel. Egy polgárháború vagy egy forradalom normái keményebbek és szigorúbbak a nemzetközi törvényeknél, s én Lisszabonban különlegesen gyalázatos és arcátlan csaláshoz folyamodtam. A *L'Espagne Ensanglantée*-ben olyan atrocitások elkövetésével vádoltam a szemben álló felet, amelyek valódiságában magam is kételkedtem, s most teljességgel helyénvalónak látszott, hogy saját bűrömön kell megtapasztalnom a hiányzó bizonyítékokat. A könyv Queipo de Llanóról szóló fejezete egy ffordorlattal kieszközölt interjú alapult, s a tábornok portréját mérgezett tintába mártott tollal rajzoltam meg. A szöveg most ellenem szóló bizonyítékként szerepelt dossziémban a sorsomról dönteni hivatott Queipo de Llano tábornok asztalán. Minden világos volt, és szimmetrikus. A mintázat léte azonban nem jelenti azt, hogy mögötte ott áll egy tervező. A kristályok szimmetriája elektrokémiai erők működésének következménye. A természet kedveli a szimmetriát, így a dolgok és jelenségek törekedni látszanak a szimmetria felé. Az igazság az etikai szimmetria metaforája, s így lényegében természetes koncepció akárcsak a kristályok szerkezete.

Töprengéseimben az igazság fogalma lassan új, kettős jelentésre tett szert, mint a szimmetria koncepcióján alapuló biológiai szükséglet és etikai abszolútum. Függetlenné vált minden utilitariánus megfontolástól, de éppily független a teológiai elképzelésektől is. A cukor és korbács kettős taktikáját alkalmazó *isteni igazság* ennek csak siralmas karikatúrája volt; minden *Angst* végső és tudattalan eredete. Gratuláltam magamnak, amiért szorongásomnak nyoma veszett, s ezt annak tulajdonítottam, hogy az igazságban a tér-idő kontinuum egy új, rejtett dimenzióját ismertem fel. Van, aki tiszta cipőben hal meg, s van, aki tiszta elmével - s én nem akartam, hogy elmém tükörfényű felületére akár csak egy sárcseppecske is felfröccsenjen. A tóparti ház és Maria végzetének emléke nem volt különösebben vonzó, s még kevésbé volt az a gondolat, hogy akárcsak Dosztojevskij, én is a kivégzőosztag előtt térjek meg Istenemhez. Gyakran jutott eszembe ez a klasszikus epizód, mindig úgy tekintettem, mint példát a szellem gyáva behódolására; nem isteni kegyelmet láttam

benne, hanem a félelemtől reszkető test diadalát, s ezzel hasonlítottam össze saját reakcióimat. A következő, félig komoly ima a Párbeszéd a halállaiban idézett börtönnaplóban olvasható:

Uram, könyörögtem, add meg nekem még sokáig a mindennap apró bosszúságomat; engedd meg nekem, Uram, hogy még sokáig elégedetlen legyek ezzel a léttel, hogy átkozzam a munkámat, hogy levelekre ne válaszoljak, utálatos lehessek a barátaimhoz, hogy a kinccsel, amelyet rám bízta, rosszul sáfárkodjam. Fogadkozom, hogy meg fogok javulni, ha megmentesz ettől a méregpohártól? Hiszen mi mindketten, Te is meg én is, jól tudjuk, hogy az ember úgyszem tartja meg az ilyen kicsikart fogadalmakat. Ne zsarolj hát, jóságos Istenem, és ne próbáld szentet faragni belőlem. Ámen.*

A gondolatok, amelyeket eddig leírtam, mind a ráció, az ész rétegeiben fogantak, s ezért a szóban forgó folyamatnak csak egyik aspektusát járhatták körül. Ahogy egyre beljebb haladunk más megközelítések felé, mind kínosabb és mind kevésbé szavakba foglalható gondolatokkal találkozunk. Összeegyeztethetetlenek még egymással is, hiszen olyan rétegeken haladunk át, amelyeket cementként tartanak össze elmentmondásaik.

Most egy sor különböző típusú tapasztalatról fogok beszámolni, de előbb ismertetnem kell a hozzájuk vezető eseményeket.

Azon a napon, amikor Sir Petert és engem letartóztattak, három alkalommal is azt hittem, hogy végeznek velem. Először a Villa Santa Lucia saládjában, amikor három revolver csöve nyomódott a bordáim közé, és Bolín kötélért kiáltott; vészjósló hangjából arra következtettem, hogy fel akar akasztani- de csak kezemet kötöztette meg; másodszor akkor, amikor autónk megállt a Camino Nuevón, a rögtönzött kivégzőhelyen; harmadszor pedig néhány órával később, miután Balín közölte velem, hogy még aznap éjjel agyonlőnek, alkonyatkor kivittek a rendőrőrszobáról, betuszkoltak egy teherautóba, s öt fegyveres ember

* Ford. Nemes László.

ült be mögém. Akkor azt hittem, hogy egyenesen a temetőbe visznek, de végül csak a börtönbe szállítottak át.

Mindhárom alkalommal segítségemre sietett az ismert, tudathasadásszerű jelenség; az az önmagunktól való álomszerű, kábult eltávolodás, amikor a tudatos én elkülönül a cselekvő éntől, s előbbi valamiféle független külső megfigyelővé, utóbbi pedig automatává válik, s az ember füle zúg, mint hatalmas tengeri csigában a levegő. A dolog korántsem kellemetlen; csupán a két fél későbbi újraegyesülése az, amikor az ember hirtelen teljes világosságban pillantja meg és ismeri fel az átélt eseményeket. Sokkal rosszabb volt egy szintén aznapi esemény, amikor az utcán egy fal előtt, még mindig összekötözött kezekkel fényképeket készítettek rólam a bűnügyi nyilvántartó számára. Ezúttal elmaradt a megváltó tudathasadás; helyette hirtelen egy gyötrelmes gyermekkori emlék bukkant fel. Ugyanolyan tehetetlennek éreztem magam, mint ötéves koromban, amikor minden előzetes figyelmeztetés nélkül leültettek és odaszíjaztak egy sebészeti székbe, hogy a mandulámat kivegyék. Erről a jelenetről a *Nyílvessző a végtelenbe* című könyvben már beszámoltam, részletesen leírva a végletes elhagyatottság és kiszolgáltatottság érzését, s a rosszindulatú és ellenséges hatalom tehetetlen áldozataként átélt kozmikus borzadályt. Az volt szorongásos neurózisom ősoka; az Ósrémmel való első, tudatosan megélt találkozás.

Ahogy ott álltam Malagában a fal előtt, ugyanolyan védtelenül és kiszolgáltatottan, mint akkor, és engedelmesen fordítottam fejem arra; amerre a fotográfus parancsolta, feltámadt bennem a gyermekkori trauma. Ez és a nap korábbi meg a következő három nap eseményei a tömeges kivégzésekkel együttesen fellazították és kimozdították helyükről pszichém sziklafenekhez horgonyzott rétegeit; meggyengítették az ellenállást, átrendezték a szerkezetet, s utat nyitottak a rám váró újfajta belső tapasztalatoknak.

Először egy vagy két nappal azután találkoztam az élménnyel, hogy átszállítottak Sevilleba. Ott álltam a 40-es cella falmélyedésbe vágott ablakánál, s a matracból kiszedett rugódarabkával matematikai

formulákat karcoltam a vakolatba. A matematika, s kivált az analitikus geometria, ifjúkorom kedvelt időtöltése volt, aztán sok éven át egyáltalán nem foglalkoztam vele. Most megpróbáltam felidézni a hiperbola egyenletét, de csődöt mondtam. Utána megpróbáltam az ellipszissel és a parabolával, s legnagyobb öröömre sikerült a dolog. Ezután a prímszámok végtelenségének eukleidészi bizonyításával próbálkoztam.

A prímszámok azok a számok, amelyek csak eggyel és önmagukkal oszthatók: 3, 17 és így tovább. Az ember azt hinné, hogy a prímszámok a kicsiny számok szorzataival zsúfolt számsoron felfelé haladva mind ritkábbak és ritkábbak lesznek, s egyszer csak elérünk egy hatalmas számot, amely a legnagyobb prímszám, az utolsó számtani szűznek bizonyul. Eukleidész egyszerűen és elegánsan bizonyította be, hogy ez nem így van, s bármilyen csillagászati értékek közé is merészkedünk, mindig fogunk találni nem kisebb szorzataiként született, hanem úgymond - szeplőtelesen fogant számokat.* Eukleidész bizonyításával még az iskolában ismerkedtem meg, s mindig inkább esztétikai, mintsem intellektuális gyönyörűséget éreztem vele kapcsolatban. Most, hogy emlékezetemből felidéztem és a falba karcoltam a formulát, megint eláradt bennem ugyanaz az elragadtatás.

De - ekkor először - hirtelen az elragadtatás okát is megértettem: a falba karcolt szimbólumok azon ritka esetek egyikét képviselték, amikor véges és határozott eredményre vezetnek a végtelenről tett átfogó és értelmes állítások. A végtelen valami köd-

* Laikusok kedvéért:

Tegyük fel, hogy P a feltételezett legnagyobb prímszám, s képzeljük el egy számot, amely úgy keletkezik, hogy egészen P -ig megszorozzuk egymással a számokat $(1 \times 2 \times 3 \times 4 \times \dots \times P)$. Ezt a számot - P faktoriálisát - a $P!$ matematikai szimbólummal fejezhetjük ki. Most adjunk hozzá egyet. A kapott szám nyilvánvalóan nem osztható P -vel vagy bármilyen P -nél kisebb számmal (mivel ezek mind $P!$ osztói voltak). Ennélfogva tehát $(P!+1)$ szintén prím, s a P -nél nagyobb prím - *quod erat demonstrandum*.

be vesző, misztikus massa, s mégis szert tehattünk róla némi ismeretre anélkül, hogy édeskés kétértelműségekben veszünk volna el. A felismerés úgy öntött el, mint valami hullám. Ez a hullám valami verbális tisztánlátásban keletkezett, de azonnal elpárolgott, s csupán szavak nélküli lényege maradt; az örökkévalóságig illata; a végtelenbe szálló nyílvesztő suhogása. Percekig állhattam ott a néma felismeréssel: *ez tökéletes... tökéletes...* aztán enyhe lelki kényelmetlenség érzése futott át tudatomon; valami evilági és triviális dolog, ami megrontotta a kegyelemteljes pillanatot. Belegondoltam, hogy mi is lehet az a zavaró apróság - természetesen az volt, hogy börtönben vagyok, és lehet, hogy agyon fognak lőni. Ezt azonban azonnal egy másik érzés követte, amit így lehetne szavakra fordítani: *na és? Ennyi az egész? Ez minden, amiért aggodalmaskodom?* - olyan spontán, friss és derűs volt, mintha csak egy ingomb elvesztése zavart volna meg. Hanyatt fekve sodródtam el a békesség sehonnan eredő, semmibe tartó hullámain, a csend hídjai alatt, aztán már nem voltak hullámok, és nem voltam én sem. Az én nem létezett többé.

Rendkívül kényelmetlen dolog ilyesfajta mondatokat írni, ha az ember olvasta a *The Meaning of Meaninget*, belekóstolt a logikai pozitívizmusba, és céljául egyébként is a kifejezés pontosságát és a ködös ömlengés elkerülését tűzte ki. A misztikus tapasztalatok azonban - ahogy jobb híján nevezzük őket - nem ködösek, felszínesek vagy érzélgősek, csak akkor válnak azzá, amikor szavakkal próbáljuk kifejezni őket. Ahhoz azonban, hogy az ember beszélhessen arról, ami természeténél fogva közölhetetlen, valahogyan szavakká kell formálnia, miáltal aztán ördögi körbe kerül. Amikor azt mondom: *az én nem létezett többé*, egy konkrét tapasztalatot írok le, amely éppúgy nem önthető szavakba, mint egy zongorakoncert hangulata, de éppoly valóságos - sőt sokkal valóságosabb. Voltaképpen az egyik legfontosabb jellege éppen az az érzés, hogy ez az állapot sokkal valóságosabb minden korábban tapasztaltnál; hogy a fátyol most először lehullt, s az ember végre megérintheti az „igazi valóságot”, a dolgok titkos rendjét; szeme

előtt megjelenik a valóság röntgenképe, amelyet más-kor elfednek a jelentéktelen dolgok rétegei.

Ami az ilyen tapasztalatokat a zene hatására, a szerelemben vagy egy táj szemlélésekor átélt elragadtatástól megkülönbözteti, hogy e hárommal szemben kifejezetten intellektuális tartalma van. Jelentést hordoz, ha nem is nyelvi értelemben. Szavakra való legjobb „fordítása” talán az lehetne: minden létezőnek egysége és összefonódása; egy átfogó és teljes összefüggés; olyasmi, mint a gravitációs tér vagy a közlekedőedények rendszere. Az én azért szűnik meg létezni, mert egy mentális ozmózis folyamatában kapcsolatot teremtett a kozmikus óceánnal, amely feloldotta és befogadta. Ez a feloldódás és határtalan kitágulás az *óceánérzés*; minden feszültség megszűnése, teljes katarzisz, a minden megértést meghaladó béke átélése.

A valóság alacsonyabb szintjeire való visszatérés fokozatos volt, mintha altatásból térnék magamhoz. A mocskos falon ott volt a parabola bekarcolt egyenlete, ott volt a vaságy, a vasasztalka és egy keskeny csík kék, andalúziai ég, és nem volt semmiféle másnaposság jellegű kellemetlen utóhatás, mint minden más esetben, ha az embernek valamely mámorból kell felocsúdnia. Éppen ellenkezőleg: éltető, derűs és félelem nélküli hangulat maradt utána, s nem hagyott el órákon, sőt napokon át. Olyan volt, mintha óriási adag vitamint fecskendeztek volna ereimbe, vagy - másik hasonlattal - úgy folytattam cellámban sétáimat, mint egy öreg autó, amelyiknek vadonatújra cserélték az akkumulátorát.

Hogy az élmény pár percig tartott-e, vagy órákig, nem tudom. Eleinte heti két-három alkalommal éltem át, később hosszabbodtak ezek az időközök. Szándékosan soha nem sikerült előidézniem. Kiszabadulásom után még ritkábban, talán évi egy-két alkalommal jelentkezett, de személyiségem gyökeres átalakulásához akkorra már minden készen állt. Ezért tehát az *ablaknál töltött órákként* emlegetem ezeket a tapasztalatokat.

*

Megtérni Istenhez a halálos ágyon vagy a siralomházban - a kísértés szinte ellenállhatatlan. A csábításnak két oldala, két vonatkozása van.

Egyik a nyers félelem s a valamely archaikus démonológia hatalmai előtt való, feltétel nélküli behódolás által elnyerhető személyes megváltásba vetett remény. A másik oldal már sokkal bonyolultabb és kifinomultabb. Az Abszolútummal, a végső *nadával* szembesülő szellem fogékonyá lesz a misztikus élmények iránt, amelyeket, mint szubjektív iránymutatókat a megértést *ipso facto* kikerülő objektív realitás felé, valóságosaknak tekint. Minthogy azonban ezek a tapasztalatok alaktalanok, nincsenek érzékelhető formáik, színeik vagy szavaik, sokféle formában fejeződhetnek ki, beleértve a Keresztről vagy Káli istennőről való víziókat - olyanok, mint egy vakon született ember álmai, s ezért a megvilágosító látomás intenzitását is elérhetik. Ekképpen tehát a valódi misztikus tapasztalat medrévé válhat a szinte bármily hitre való jóhiszemű megtérésnek, legyen az a kereszténység, a buddhizmus vagy a tűzimádat.

Így hát kétfrontos harc bontakozott ki bennem a tömör, racionális és materialista gondolkodás ellen, amely a szellemi tisztaságra való harminckét évi edzés után olyan szokássá és szükségletté vált, mint a testi higiénia - és a kísértés ellen, amely megadásra és a hit meleg és védelmező anyaméhébe való visszavonulásra csábított. Amikor az ember fülében ott csengtek azok az éjszakai *madrék* és *socorrosok*, ez a megoldás olyan csábító és természetes volt, mint elrejtőzni a rám szegezett revolver előtt.

Az *ablaknál töltött órák*, amelyek hosszú sora akkor kezdődött, amikor felismertem, hogy a végtelennel kapcsolatban véges állítások is lehetségesek - amelyek egyúttal a nem racionális szinten tett hasonló állítások egész sorozatát képviselik -, közvetlen bizonyossággal töltöttek el abban a tekintetben, hogy a valóságnak létezik egy magasabb rétege is, s hogy a létezést egyedül ez képes jelentéssel megtölteni. Ezt később *harmadfokú* realitásnak neveztem el. Az érzékek szűk és szegényes világa képviselte az első fokot; ezt az érzékelhető világot foglalta magában a fogalmak valósága, amely közvetlenül

nem érzékelhető dolgokat tartalmazott: a gravitációt, az elektromágneses mezőt vagy a görbült teret. Ez a másodfokú valóság adott jelentést az érzékelhető, silány világnak, s töltötte be annak repedéseit.

A harmadfokú valóság ugyanilyen módon foglalta magában és töltötte ki a másodfokút. Ez a réteg tartalmazta az „okkult” jelenségeket, amelyeket nem lehetett megragadni sem az érzékek, sem pedig a fogalmak valóságaiban, s olykor-olykor úgy hatolt beléjük, mint szellemi meteorok a vadember zárt ege alá. Ahogyan a fogalmi szint felfedte az érzékek torzításait és csalódásait, úgy leplezte le a harmadik fok, hogy az idő, a tér és az okság; az én elkülönültsége, önállósága és tér-időbeli kontúrjai vagy felsőbb szintről szemlélve ugyanúgy optikai illúziók csupán. Ha az első rendbeli illúziókat névértékükben fogadjuk el, a nap minden este az óceánba fúl; s a szembe hullott porszemecske nagyobb, mint a hold, ha pedig a fogalmi szint másodfokú illúzióit tekintjük abszolútnak, a világ éppoly abszurd mese lesz; idióták vagy idióta elektronok agyszüleménye, ahol minden ok és értelem nélkül autók gázolják el a kisgyermeket, s az andalúziai parasztokat fejbe, szemre vagy szájon lövik. Ahogyan az ember nem érzékeli bőrén a mágnes vonzását, ugyanúgy nem lehet reménye arra, hogy az elme fogalmaival megragadja a végső realitást. Ez volt a láthatatlan tintával írt szöveg, s bár az ember nem olvashatta el, pusztán annak tudása, hogy létezik, elég volt ahhoz, hogy befolyásolja életét, s cselekedeteit a szöveg tartalmának megfelelőre igazítsa.

Szeretném tovább elemezni ezt a metaforát. Az útnak induló hajóskapitány lepecsételt borítékban viszi magával a parancsot, amelyet csak a nyílt tengeren szabad megismernie. Várva várja a pillanatot, amikor minden bizonytalanság véget ér, de amikor a pillanat elérkezik, és a kapitány feltépi a borítékot, láthatatlan szöveget talál benne, amely ellenáll minden vegyi próbálkozásnak, hogy olvashatóvá tegyék. Olykor-olykor előbukkan egy-egy szó vagy egy szélességi kört jelölő számadat, aztán eltűnik megint. Soha nem fogja megismerni a parancs teljes szövegét, s nem tudhatja, hogy sikerült-e teljesíte-

nie küldetését, vagy kudarcot vallott. Az a tény azonban, hogy zsebében ott a parancs, befolyásolja cselekedeteit, és többé soha nem úgy navigál, mint egy kirándulójacht vagy egy kalózhajó parancsnoka.

Szívesen gondolok arra is, hogy a vallásalapítók, próféták, szentek és látnokok egy-egy másodpercre megpillanthatták a láthatatlan írás töredékeit, s azután oly sokat díszítették, csiszolgatták és próbálták kiegészíteni, hogy végül maguk sem tudták már, mennyi is mindebből az, ami eredeti.

*

A *Párbeszéd a halállalban* - mint említettem - minderre csak néhány célzás, utalás található, részben mert abban az időben, amikor írtam, Spanyolországban még folyt a háború, s én vonakodtam az önmagamba tekintésben mélyedni el, részben pedig azért, mert túlságosan zavarodott és felindult voltam ahhoz, hogy akár csak magamra s a 40-es cellában történetekre vonatkozólag is elvégezzek egy tiszta és higgadt számvetést.

Amikor először engedtek ki sétára, s először kerülhettem kapcsolatba rabtársaimmal, hárman voltak az udvaron: García Attadel; korábbi titkára, a Kubai; s egy ifjú andalúziai paraszt.

A parasztot Nicholasnak hívták; alacsony, vékony ember volt, kerek arcú és szelíd tekintetű. Analfabéta volt, mindhármunkkal tiszteletteljes, halk hangon beszélt, és elmondta, hogy ha majd vége lesz a háborúnak, szeretné megtanulni a betűvetést. Az anarchista milícia tagjaként fogták el néhány nappal korábban az almeriai frontvonalon. Másnap, amikor ismét kiengedtek az udvarra, Nicholas nem volt ott; az éjszaka agyonlőtték.

Attól a naptól kezdve folyamatosan attól féltem, hogy másnapra García vagy a Kubai is eltűnik. García sovány, magas ember volt, jellegzetesen keskeny és ádáz kasztíliai arccal; a Kubai csinos, ápolt és élénk figura; úgy mozgott és viselkedett, mint egy dandy. Minket, hármunkat sziesztaidőben, délután vagy és három óra között engedtek ki az udvarra, amikor a többi fogoly a cellájába zárva pihent. A

délelőtt előrehaladtával, ahogy a sétaidő közeledett, egyre idegesebb és aggodalmasabb lettem. Kísértést éreztem, hogy imádkozzam értük, de ez csak újabb meghátrálás lett volna. És mégis, valami teljességgel irracionális módon bizonyos voltam benne, hogy sorsuk részben tőlem is függ, s áldozatkészségem valamiképpen védelmet nyújt nekik.

Megpróbáltam magamban felderíteni, hol van a háttára az áldozatnak, amelyet hajlandó lennék meghozni értük. Ez meglehetősen groteszk gondolatokhoz vezetett; úgy találtam, hogy mindegyikükért odaadnám egy-egy lábamat vagy karomat, de csak úgy, hogy lábból és karból is megmaradjon egy; rájöttem, hogy ha megkínoznának, hamar megtörnék, és elárulnám őket, hogy kettejükért feláldoznám az életemet, de ha csak egyiküket menthetem meg, akkor nem. Effajta gondolati elfoglaltságokra már Malaga óta hajlamos voltam. Ott a nap bármely órájában vitték kivégezni az embe-
reket, s amikor meghallottam a neveket felolvasó hangot, sürgető késztetést éreztem, hogy képzeletben osztozzam azok sorsában, akiket elvittek; hogy átéljem és újra meg újra minden részletében felidézsem kivégzésük jeleneteit, mert meg voltam győződve róla, hogy e szolidaritás valamilyen módon megkönnyíti a halálukat.

Nem vitás: a ravaszság és valami gyermeki remény folytán tudatom mélyén meg voltam győződve róla, hogy valami felsőbb hatalom észleli és értékeli nemesiségemet és önfeláldozásomat. Ez a magyarázat azonban - azt hiszem - csak része a teljes igazságnak. Volt ugyanis ezeknek az önvizsgáló és megtisztító rítusoknak egy másik, még elemibb és mélyebb rétegük is. Eljött például a nap, amikor alku nélkül kész lettem volna életemet áldozni Garcíáért vagy a Kubaiért; s nem kettejükért, hanem bármelyikükért. Úgy éreztem, hogy ez még csak nem is lenne sem nemes cselekedet, sem áldozat; inkább valami egészen természetes és egyszerű dolog, olyan, mint az ember utolsó szál cigarettáját másokkal megosztani. Fel se tudtam fogni, hogy volt idő, amikor másképpen gondolkoztam. Teljesen magától értetődőnek tűnt, akár a kétszerkettő, hogy mindannyian felelősek vagyunk egymásért, s nemcsak a társadalmi összetartozás fel-

színes rétegeiben, hanem valami megmagyarázhatatlan módon részei vagyunk egymás létezésének, mint a szí-
áni ikrek vagy a közlekedőedények. Tudtam, hogy ezek a hasonlatok ügyefogyottak és hamisak, de a dolog ettől még igaz. Amikor kettétörtem az utolsó cigarettát, és a felét odaadtam Nicholasnak, nem köszönte meg, mert tudta, hogy én éppúgy élvezem, amikor ő mélyre szívja a füstöt; hogy adni ugyanaz, mint elfogadni, hiszen mindannyian ugyanazon a köldökzsinóron élünk, ugyanabban a lüktető, meleg anyaméhben. Ha mindenki egy sziget lenne, hogyan is érdekelhetné a világ? Tisztában voltam vele, hogy a magánzárka egyfajta szellemi melegház. Kellemetlen helyzetem azonban csupán az emberi létből adódó kellemetlenségek extrém formája, s a különbség a szabadság, a félelem vagy az egész életre vonatkoztatott várakozások tekintetében nem minőségi, csupán mennyiségi volt. Az engem és rabtársaimat összefűző kötelékek természetének metafizikai problémája - csupaszabb, koncentráltabb formában - végül is a társadalmi etikák alapkérdésére volt visszavezethető. Látszólag abszurd és túlfeszített gondolataimnak - úgy éreztem - kétségbeejtően közvetlen közük van társadalmunk állapotához és a politikához.

Pártbeli elvtársaim például azt mondanák, hogy a kérdés: feláldozza-e életét A B-ért? - A és B egymáshoz viszonyított társadalmi értékessége alapján egyszerűen és gyorsan eldönthető. Ha Arturo elvtárs hasznosabb a fasizmus elleni küzdelemben, mint a kis Nicholas, utóbbinak kell feláldoznia életét Arturóért, nem pedig fordítva - sőt: ha Arturo valami misztikus szentimentalizmustól vezettetve mégis így cselekedne, ártana az ügynek, s objektíve veszedelmes, antiszociális tettet követne el. Mindebből az következett, hogy nem csupán egy, de ezer vagy százezer Nicholas is feláldozható, ha úgy látszik, hogy a cél ezt megköveteli. Ebben a gondolkodásmódban ugyanis Nicholas nem más, mint társadalmi absztrakció: matematikai egység - tízezer milicista egy tízezrede.

Ez az egyenlőség azonban nem működött:

A párt nem engedélyezte az egyén szabad akaratát, ám egyúttal elvárta tőle, hogy szabad aka-

ratából feláldozza magát az érdekében. Tagadta, hogy képes lenne választásra, mégis megkövetelte tőle, hogy mindig a helyes utat válassza. Tagadta, hogy képes lenne önmagától különbséget tenni a jó és a rossz között, ám fellengzős szónoklatokat tartott a bűnről és árulásról. Az egyén a gazdasági fátum jegyében állt, egyetlen kicsiny fogaskerék volt csupán a nagy óramű szerkezetében, melyet felhúztak valamikor az ősidőkben, s azóta járt, és járni is fog az örökkévalóságig, nem lehet sem megállítani, sem megváltoztatni a járását - és mégis, a párt azt kívánta a kicsiny fogaskeréktől, hogy lázadjon fel az óramű ellen, és szabjon új ütemet járásának. Valahol hiba csúszott a számításba; nem jött ki az egyenlet.

(Sötétség délben)

Jól emlékeztem Malraux egy mondatára a *Les Conquérants*-ból: *Une vie ne vaut rien, mais rien ne vaut une vie*. A társadalmi egyenletben egyetlen élet semmi; ám értéke a kozmikus egyenletben végtelen. És minden iskolás fiú tudja, hogy ha a véges számításokba becsempészünk egy nullát vagy egy végtelent, az egyenlet összeomlik, s onnantól már könnyen bizonyítható, hogy három egyenlő öttel vagy ötezerrel. Nemcsak a kommunizmus, de minden olyan politikai mozgalom is, amely közvetve vagy közvetlenül a tisztá utilitariánus etikán alapul, ennek a végzetes tévedésnek az áldozata. A tévedés olyan naiv, mint egy matematikai fejtörő, de következményei Goya sorozata, *A háború borzalmái*, a guillotine uralma, az inkvizíció kínzókamrái és a Ljubjanka pincéi. Hogy az utat Rousseau-tót, Krisztustól, Marxtól vagy Mohamedtől vett idézetekkel kövezik-e ki, nem érdekes.

*

Érzem, hogy ez a számadás túlságosan is nett és logikus leírása egy szellemi válságnak, a felemelkedéseknek és mélybe zuhanásoknak, előrelépéseknek és hátrálásoknak; a vergődésnek régi kételyek és új bizonyosságok között, a benső sötétségre következő hirtelen megvilágosodásoknak, apró bosszúságoknak és, félelmeknek. A 40-es cellában való tartózkodásom a tragikus síkon tett, kényszerűen hosszú utazás,

ahol minden nap az utolsó ítélet napja volt. A folyamat nem állt meg, amikor kiszabadultam. A tudat alatti alapoknál kezdődött, és sok év alatt ugyan, de átformálta teljes személyiségemet.

Nem hiszem, hogy az igen primitív embereken kívül bárki is újjászülethetne egyetlen éjszaka alatt, amint arról oly sok történetet hallhatunk. Hiszem azonban, hogy az ember hirtelen „megpillanthatja a világosságot”, s ettől bekövetkezhet egy életpályáját tökéletesen átalakító változás. Csakhogy az ilyesfajta változás a szellem legbelső magjában megy végbe, s hosszú idő kell, amíg eljut a spirituális perifériákra, s végül elárad az egész személyiségben. A megtérés, amely az első, igazi krízis után már megspórolja a további erőfeszítést azzal, hogy magáévá tesz egy kész hit-egységcsomagot, s a korábbi dogmakészletet csupán egy újabbal cseréli fel, aligha lehet lelkesítő példa azok előtt, akik ragaszkodnak az intellektuális tisztesség minimumához. Nem hiszem azt sem, hogy az igazi szellemi átalakulás józan megfontolások tudatos folyamata lenne, mely egyenes vonalon halad célja felé. Valahol ott veszi kezdetét, ahol a hit tudat alatti alaptételei, a gondolkodás implicit premisszái, az értékrendek velünk született mintázatai találhatóak. Ott kezdődik a kazánházban, az elektromos biztosítékoknál és a gázcsapoknál, amelyek a házban folyó életet szabályozzák, s csak ezután következik a szellemi újrabútorozás. Ám napjaink néhány nagy megtértje mindent a lakberendezőkre hagy, s a keresztény szeretet, amit környezetük felé mutatnak, körülbelül annyira meggyőző, mint a kommunisták békehadjáratai.

Könnyebb volt az utilitariánus etikát elutasítani, mint találni helyette valami mást. A megoldás talán Bentham maximájának fordítottja lehet: a lehető legkevesebb embernek a lehető legkevesebb szenvedést. Ez - egy bizonyos pontig - igen vonzóan hangzik. E ponton túl azonban ott van a kvietizmus, a stagnálás és a rezignáció. Áttérni Lenin útjáról Gandhiéra - ez megint nagyon csábító gondolat, de itt is van egy rövidzárlat: a hirtelen váltás a legszélső végletek között. A megoldás talán a szent és a forradalmár, a cselekvő és a szemlélődő újfajta

szintézise, de az is lehet, hogy a Római Birodalom utolsó évszázadaihoz hasonló átmeneti korszakban élünk, amely nem is kínál megoldást egyáltalán.

A következő években több könyvet írtam, amelyekben megpróbáltam feldolgozni a 40-es cellában átélteket. Az etikai problémák eladdig nem játszottak szerepet írásaiban, most azonban minden körülöttük kezdett forogni. A *Gladiators*, amelynek kétharmada Sevilla után készült el, s a *Sötétség délben* - ez volt a következő - megkísérelte az intellektus eszközeivel és fogalmaival megragadni az ablaknál töltött órák tapasztalatait. Mindkét regény ugyanannak a témának a variációja: a célokról és eszközökről szól; a konfliktusról a transzcendentális moralitás és a társadalmi hasznosság között. Az utánuk következő regény, az *Arrival and Departure* elutasítása volt a tudomány etikai semlegességének, amely a pszichiáter azon célkitűzésében fejeződik ki, hogy a bátorságot, elszántságot és önfeláldozást idegéletteni motívumokra vezesse vissza. A regény hőse, akit egy pszichiáter arról győz meg, hogy a „nagy szavakba és kicsiny zászlócskákba” vetett hite csupán illúzió, bátorsága hiúság, önfeláldozása pedig az elnyomott bűntudat következménye, végül látszólag teljesen gyógyul mindezekből. A sikeres kezelés után azonban ismét önként jelentkezik egy veszedelmes és önfeláldozó küldetésre, engedelmességgel egy megérinthatetlen, legbenső lényegéből eredő, a pszichológiai okáson és a józan ész hatókörén túli készítésnek. Végül *A jogi és a komisszárbán* - ezúttal esszé formájában - próbáltam meg felderíteni a 40-es cellában folytatott egyszemélyes dialógusok végső jelentését. Ez az 1943-ban keletkezett könyv zárja a sort; öt évbe került, míg sikerült feldolgoznom az ablaknál töltött órák tapasztalatait.

Említettem már, hogy amíg a börtönben voltam, nem éreztem neurotikus szorongást és bűntudatot. Amikor visszanyertem szabadságomat, és többé nem volt semmi okom a félelemre, mind a szorongás, mind pedig a bűntudat visszatért. Utóbbi bizonyos, a börtönbeli viselkedésemmel kapcsolatos önvádban nyilvánult meg. Három vádpontban éreztem vétkesnek magam, s úgy gondolom, pszichológiai különlegességük miatt

meg kell őket említenem, mert bár a ráció fényében egyik sem tűnik különösebben súlyos dolognak, e három pont hosszú időn át heves szégyenérzettel gyötört.

Az első epizód csupán egyetlen mondat, amelyet kimondtam, s amely azóta is a fülemben cseng. Egy napon az esti leves kiosztása után Don Ramón, egy emberséges fegyőr odasomfordált a cellám ajtajához, és kíváncsian megkérdezte: hogyan lehetséges, hogy egy tanult ember, mint én, a rojók (vörösök) közé keveredett. Én már nem is vagyok vörös - feleltem neki.

Igazat mondtam, de azzal a szándékkal, hogy becsapjam őt. Legbelül valóban nem voltam már kommunista, de a változás sem tudatos, sem bevégzett nem volt, s ezzel a kijelentéssel csakis az volt a célom, hogy Don Ramón jelentést tegyen róla feletteseinek.

Ha kihallgatnak, egyetlen védekezési taktikám csak az lehetett, hogy körömszakadtáig tagadom: kommunista vagyok. Párttagságomat bevallani Franco hadbírósa előtt - ez nemcsak öngyilkosság lett volna, hanem elárulása az ügy minden résztvevőjének is; Willynek, Ottónak, a *News Chronicle*-nak, Chalmers-Mitchellnek, s még folytathatnám a sort. Teljességgel rendben lett volna tehát, ha szerepemhez ragaszkodva azt mondom Don Ramónnak: *Soha életemben nem voltam vörös*. A mondat azonban, amely kicsúszott a számon, így szólt: *Én már nem is vagyok vörös*. A kijelentés nemcsak ostoba volt, de bajba is keverhetett volna (ez egyébként nem érdekes, hiszen Don Ramón nem jelentette a dolgot senkinek); legfőképpen azonban megalázó volt, mert leleplezte, hogy tudat alatt voltaképpen az ellenség kegyeit keresem, s a kivégzőimmal akarok szót érteni. Még mindig magam előtt látom Don Ramón arcán a zavart meglepetést - büszke kasztíliai becsületességével és tisztességével pontosan érzékelté szavaim minden jelentésárnyalatát; megfordult, és szó nélkül visszazárta a cellaajtót.

Éveken át kísértett e rövid, de szégyenletes kis epizód; árnya ott állt Nagyezsda képe mellett, ahogy

a bakui kikötőben utoljára láttam őt. Azt mondogattam magamnak, hogy ez csupán a váratlan kérdésre elővigyázatlanul elejtett mondatocska volt, bőven kiköszörüli a csorbát az a tény, hogy végül is nem voltam hajlandó aláírni a Franco iránti hűségnyilatkozatot. Az efféle ügyvédi érvelésből azonban hiányzik a belső meggyőződés, amit bizonyít egy máig vissza-visszatérő álmom is. Ott látom magam egyedül egy üres házban, amelyet megtámad egy rablóbanda. Egy darabig lövöldözök rájuk az egyik ablakból, de amikor látom, hogy a helyzet reménytelen, kísétálok a kapun, egy kis hízelkedés után összebarátkozom velük, és csatlakozom hozzájuk, azzal nyugtatgatva magam, hogy végül is nem olyan rossz fiúk ezek. Ezen a ponton általában felébredek, és szégyenkező borzadállyal gondolok vissza az álomra. Csak ennek a fejezetnek a megírásakor döbbsentem rá az álom és az én már nem is vagyok vörös közti összefüggésre és párhuzamra. A felismeréssel valamelyest csökkent e vádpontban való bűnösségem érzete, s némiképp távolabbról és elfogulatlanabbul tudom szemlélni az esetet. Mindez voltaképpen arról szól, hogy a konkrét okhoz kapcsolódó eltúlzott bűnösségérzet hogyan utal a mögöttes, valódi indítékokra - ebben az esetben az árulásra való, tudat alatti hajlandóságra, amelyet a tudatos erőfeszítés szinte az észrevehetetlenségig elfojtva, kordában tart.

A potenciális, de el nem követett árulás motívuma előbukkan két regényemben is. A *Sötétség délben* címűben Gletkin egy ízben elmondja, hogy amikor az ellenség fogságába esett, úgy akartak bizonyos információkat kicsikarni belőle, hogy kopaszra borotvált fejére égő gyertyabelet kötöttek. Elvtársai néhány óra múlva visszafoglalták az épületet, és ott találták az eszméletlen Gletkint; a kanóc végigégett, de Gletkin nem beszélt. Ez is csak szóbeszéd - mondta Gletkin. - *Csak azért nem szedtek ki belőlem semmit, mert elájultam. Ha még egy percre nem veszítem el az eszméletemet, én is beszéltem volna... Amikor pedig magamhoz tértem, először azt is hittem, hogy beszéltem. De a két őrmester, akik velem együtt szabadultak a fogságból, állította, hogy egy szót sem szóltam. Így aztán kitüntettek.* Van egy hasonló epizód az *Arrival and Departure* című regé-

nyemben is, ám amíg nem ismertem fel a rablókról szóló álom gyökereit, e fiktív regényrészletek mögött rejtőző motívumokkal sem lehettem tisztában.

A dolog azt a kérdést veti fel: van-e joga az embernek a bármily alaptalannak tűnő büntudat mint neurotikus tünet fölött kézlegyintéssel elsiklani. Hajlok arra, hogy azt gondoljam: büntudatot a kora gyermekkorban kialakult felettes én működésére visszavezető magyarázatok többé-kevésbé helytállóak lehetnek, de felvetik a bűn etikai jelentésének kérdését, és annak kreatív vonatkozásait is. Utóbbival kapcsolatosan az az érzésem, hogy a megfelelő csatornába terelt büntudat hatalmas és termékenyítő erő lehet, s a vele járó lelki gyötrellem végül is érzelmi valutában fizetett jövedelemadónak tekinthető.

*

A második incidens bebörtönzésem vége felé történt, és voltaképpen alig-alig lehet incidensnek nevezni egyáltalán.

A sevillai brit konzul engedélyt szerzett, hogy meglátogathasson. Nyugodt, kimért modorú ember volt, s némiképp tartózkodóan viselkedett, hiszen felkeresni egy angol lap magyar származású tudósítóját, akit azzal vádolnak, hogy a spanyol kommunisták javára kémkedett, meglehetősen csiklandós feladat lehetett neki. Én természetesen kitartottam amellett, hogy a *News Chronicle* jóhiszemű munkatársa vagyok, akit jogtalanul tartanak fogva, mert írásaiban kifejezte a lojalista kormány iránti szimpátiáját. Beszélgetés közben szóba került a *L'Espagne Ensanglantée*, és a konzul úr némi habozás után megkérdezte rendelkezem-e bizonyítékokkal, amelyek alátámasztanák a könyv állításait. Kérdése olyan volt, mint amikor a fogorvos fűrője hirtelen az élő idegbe szalad. Színlelt magabiztosságom semmivé foszlott, s alázatosan azt válaszoltam, hogy az atrocitások megtörténtét bizonyító anyagok egy részének hitelessége valóban megkérdőjelezhető. A konzul úr szemén láttam, milyen szánalmas benyomást keltettem e pillanatban. Nem mondott semmit, s néhány elmormogott biztatás és egy bágyadt kézzszorítás után rövidesen eltávozott.

A büntudat ezúttal is egy másodlagos eseményre - a konzul úrnak tett beismerésre - fókuszálódott, holott valódi forrása tisztátalan propaganda volt, amelynek részese voltam, s a csalás, amelyben benne ültem nyakig. Összeomlásom a nyugodt kiegyensúlyozott angol előtt, aki kötelességét teljesítve a segítségemre sietett, de néma viszolygását nem tudta elrejteni, szimbolikus erővel hatott. Jelen volt benne két princípium: a hagyományokon alapuló, becsületes, intellektuálisan korlátolt és fantáziátlanul illemtudó, s az embertelen Utópia szolgálatában álló, csalással és fortéllyal dolgozó világ konfliktusa, amelynek végkimenetele ez utóbbi megaláztatása és veresége lett.

*

A harmadik vádpont, amelyben vétkesnek találtam magam, hogy nem váltottam be a 40-es cellában tett eskümet: ha valaha is élve kiszabadulok, a röntgensugár könyörtelenségével írok meg egy olyan önmarcangolóan őszinte önéletrajzi esszét, amelyhez képest a rousseau-i *Vallomások* csupán halovány olajnyomat. Tizenöt évig halogattam esküm teljesítését, s amikor végre belekezdtem az írásba, felismertem, hogy a könyv soha nem fog eredeti szándékaimnak megfelelni. Ennek okait az előző kötet *Az önéletírás buktatói* című fejezetében részben ismertettem; néhány szóval azonban ki kell egészítenem az ott felsoroltakat.

Vegyük például a szexualitást. Manapság szokás annak alapján értékelni egy önéletrajz őszinteségét, hogy milyen nyíltsággal foglalkozik a nemiség dolgaival; Rousseau vagy Cellini hírneve ebben az értelemben csak néhány elhíresedett bekezdésen alapul. Ez a szemlélet nem teljesen jogosulatlan. Minthogy napjainkban a szexuális élet kitergetett részletei gyalázatot vagy gúnykacajt idézhetnek a szerző fejére, az e téren tanúsított bátorság valóban az őszinteség fokmérője lehet.

Másfelől pedig: a túlzott tartózkodás voltaképpen mindig túlhangsúlyozást jelent. A viktoriánus kor kegyes memoárszerzői a lelki-szellemi réteg javára oly mértékben szorították háttérbe a hús dolga-

it, hogy elkerülhetetlen volt az erőteljes reakció. Ha a lengő inga egyszer elérte a végpontot, nyilvánvaló, hogy a függőleges helyzet után a másik végpont felé fog kilendülni, ahol a szexuális élményeket és tapasztalatokat szókimondó nyíltsággal kezelik - persze csak addig a mértékig, ameddig a szerző és a történet szempontjából fontosak. Ha nem is sikerült elérnem, hogy Rousseau piruljon a sírjában, szeretném hinni, hogy kudarcom nem őszinteségem, hanem pirulásra készítő aberrációim hiányának tulajdonítható. A más téren érvényesülő személyiségsérülések és jellemhibák beismerése bizonyára nem találtatik híjával e könyv lapjain.

Amikor megkíséreltem valóra váltani eskümet, azaz is tisztába kellett jönnöm, hogy milyen könnyen válhat magamutogatássá az őszinteség. Bizonyos mértékű és típusú exhibicionizmus nélkül természetesen nem lenne sem művészet, sem irodalom; a veszélyes pont - amennyiben önéletrajzírásról van szó - az, amikor a szerző dagonyázó kéjjel részletezi a gyötrelmes vagy zavarba ejtő epizódokat. Valahányszor ilyen tüneteket észleltem, mindig tudtam, hogy valami nincs rendben, s a kérdéses részek újraolvasásakor általában azt kellett felismernem, hogy túlzók, rögeszmések, fülsértőek - és feleslegesek.

A „röntgen-önéletrajz” gondolata végül is kudarcnak bizonyult, s nemcsak a tárgy és a megfigyelő azonossága miatt - amely körülmény egyébként már önmagában kizárja a fotografikus objektivitást -, hanem mert a pszichológia birodalmában sem létezik konkrét, egyértelmű igazság, csak az igazságok közel végtelen számú rétegei. Valamely cselekedet okainak meghatározásánál nem jelölhetünk meg tényeket, s csak bizonyos szinteken érvényes megközelítésekkel operálhatunk. Természetesen a legnagyobb mértékben szubjektív döntés kérdése, hogy a magyarázat mely szinten és milyen irányban mozog. A *Párbeszéd a halállal* egy harminckét éves koromban írt önéletrajzi vázlat; e mostani könyv ugyanazoknak az eseményeknek az elemzése, amely azonban tizenöt évvel később keletkezett - kíváncsi vagyok, milyen formát és színezetet öltene, ha újabb tizenöt év elteltével ismét nekiveselkednék. Szándékában azonban mindkét válto-

zat azonos: a körülmények első kézből való ismeretében s a főhőssel való meghitt közelség biztos tudatában az igazságot akarják elmondani.

Egy záró megjegyzés az elhanyagolt tárgy, a szexualitás témájában: a dolog a 40-es cellában valóban el volt hanyagolva. Nehezen tudnám megmagyarázni, hogy miért, de az ott töltött hatvannégy nap alatt nem voltak sem erotikus álmaim, vagy ábrándjaim. Amikor a szexuális aberrációkról szóló könyvet írtam, bőségesen eleget olvastam a börtönlakók nemi életéről ahhoz, hogy tudjam: a magánzárkában folytatott autoerotikus gyakorlat igen könnyen szenvedélyllyé válik, s én eltökéltem, hogy elkerülök minden, e fogalomkörbe tartozó gondolatot cselekedetet. Az efféle erényes elhatározás mindig elbukik, ha nem talál erős támaszra a tudatalatti rétegeiben. E támaszok természetét nem ismerem. Meg vagyok azonban győződve róla, hogy a magamra kényszerített absztinencia nélkül az ablaknál töltött órák nem lettek volna termékenyek.

VISSZA A HÉTKÖZNAPOK SÍKJÁRA

A valenciai Hotel Inglés halljában - írja visszaemlékezéseiben dr. Junod, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársa* - gyakran láttam egy rendkívüli szépségű asszonyt. Magatartása büszke volt, s --mint a régi sevillai arisztokrácia jellegzetes képviselőjének - kissé fensőbbes is.

- *Muy guapa* - súgta a pincér -, igen tekintélyes és nagyra becsült fogoly...

Megtudtam, hogy az asszony egy spanyol nacionalista repülőtiszt felesége, s bár vendégként kezelték, voltaképpen házi őrizetben élt a szállodában, szigorú rendőri felügyelet alatt. Szépsége és bája minden bizonnyal hozzájárult ahhoz a kitüntetett bánásmódhoz, amelyben részesült.

A minisztériumban José Giral** beszélt róla nekem. Elmondta, hogy a brit követség közvetítésével épp most kapott egy listát, amely huszonegy bebörtönzött spanyol republikánus nevét tartalmazta. Queipo de Llano tábornok ezért az egyetlen asszonyért cserébe hajlandó lenne mindannyiukat szabadon bocsátani. Giral sokat sejtetően elmosolyodott.

- Queipo megpróbál kísértésbe vinni, de én nem megyek bele. Teszünk neki egy másik ajánlatot. Engem egyetlen ember érdekel. Nem spanyol, de a köztársaság híve. Úgy hívják: Arthur Koestler.

- Koestler? Nem ismerem.

- Egy magyar újságíró. Franco azért ítélte halálra, mert tudósításokat írt egy angol lapnak. Hálas lennék önnek, ha sürgősen táviratozna Genfbe, mert ennek az embernek veszélyben van az élete.

- Megteszem, mihelyt visszaérek...

- Koestlert a gyönyörű sevillai asszony ellenében?

* I.m.

** A külügyminiszter.

- Igen. Salamanca is egyetért.

Megindultak a tárgyalások. [...] Gibraltárt rádióon tájékoztatták, s az ismeretlen magyar újságíró, akit Franco agyon akart lövetni, visszanyerte szabadságát. Sevillából repülőn vittek egy La Linea nevű határvárosba; a kapitány a szépséges sevillai asszony, Senora Haya férje, Franco legendás pilótája volt.

Londonba érkezésem után ismertem meg részletesen szabadulásom történetét.

Miután elválasztottak bennünket egymástól, Sir Petert egy szállodába vitték, és rendőri felügyelet alá helyezték. Huszonnégy óra múlva egy brit romboló, a *HMS Basilisk* Malagába érkezett. A hajó parancsnoka közbenjárt a helyi hatóságoknál, akik végül is engedélyezték, hogy Sir Peter elutazzon Gibraltárba. Az én érdekemben semmit nem tehettek közvetlenül, minthogy nem voltam brit állampolgár. Sir Peter azonban még a *Basilisk* rádióján tájékoztatta letartóztatásomról a *News Chronicle*-t, s így indult be az a széles körű nemzetközi kampány, amelynek végül is az életemet köszönhetem.

Nyugodtan beszélhetek erről a rendkívüli kampányról amely nélkül, hogy szerénytelennek látszanék, mert érdemeimmel vagy személyemmel semmiféle összefüggésben nem állt. Azok a személyek és intézmények, akik és amelyek táviratokat és levelet küldtek az érdekemben Francónak, jórészt teljesen ismeretlenek voltak előttem, s korábban ők sem tudták, hogy létezem egyáltalán. Köztük volt a brit Alsóház ötvennyolc tagja - közel felerészben konzervatívok; író- és újságíró-szervezetek, püspökök és egyházi méltóságok, s mindenféle-fajta politikai és kulturális szervezet. Még a magyar kormány is hallatta a szavát.

A *L'Espagne Ensanglantée* csak franciául és németül jelent meg, s azok nagy része, akik síkraszálltak az érdekemben, minden bizonnyal nem értett egyet a benne foglaltakkal - ha ismerték egyáltalán. Angliában a kampány idején még egyetlen könyvem sem jelent meg a saját nevem alatt, vagyis gyakorlatilag tökéletesen ismeretlen voltam. Annyira ismeretlen,

hogy a külügy miniszter úr, Mr. Eden egy parlamenti kérdésre válaszolva kijelentette: *Ófelsége kormánya közbenjár Mr. K. érdekében annak ellenére, hogy Mr. K. csehszlovák állampolgár.* A brit közvélemény csak annyit tudott, hogy a sok ezer újságíró közül egyet: egy liberális lap tudósítóját a legújabb önkényuralmi rendszer halállal fenyegeti. Ez idáig sem Hitler, sem Mussolini nem merészelt hozzányúlni a külföldi sajtó képviselőihöz, legfeljebb kiutasították őket országaikból, Franco lépése tehát úgy volt tekinthető, mint újabb lépés a düledező Európában a szellemi szabadság felszámolása felé. Ebben az értelemben vált szimbolikussá a *News Chronicle* ismeretlen tudósítójának esete.

A közvélemény természetesen nem tudta, hogy az ártatlan áldozat voltaképpen egy álcázott kommunista, ez az ironikus mozzanat azonban nagyon is jellemző volt a népfrontpolitika időszakára, amikor minden hasonló kampány legmélyén a kommunisták voltak a mozgatóerő. Világszerte liberálisok ezrei és ezrei írták alá Thälmann, a Hitler alatt bebörtönzött kommunista vezető szabadon bocsátását követelő nyilatkozatokat, de száz közül, ha egynek jutottak eszébe a Sztálin börtöneiben sínylődő vagy kivégzett kommunisták. Pedig ez volt az az időszak, amikor Oroszországban tombolt a pestis modern változata: a nagy tisztogatás, amely a forradalom vezetőinek kivégzésével kezdődött, a kivégzők kivégzésével folytatódott, s a népesség több mint egytizedének kényszer munkatáborokban való lassú elpusztítása teljesítette ki.

Remélem, nem látzom hálátlannak vagy cinikusnak, amikor rámutatok az életemet megmentő liberális közvélemény magatartásának paradox jellegeire. A kor jó szándékú emberei tiszta gondolatokkal és elszántsággal küzdöttek a civilizációra leselkedő egyik totalitáriánus veszedelem ellen, miközben vakok és közönyösek voltak a másik iránt. Lehet, hogy ez az egyoldalúság elkerülhetetlen; úgy tűnik, hogy gyakorlatilag képtelenség kétfrontos ideológiai háborúra mozgósítani a közvéleményt, s mégis: amikor megtudtam, mekkora felhajtást csaptak körülöttem, öszszehasonlítottam ezt oroszországi barátaim jeltelen

és néma pusztulásával (eddigre már szinte mindannyiukat letartóztatták, egyre nyomasztóbban nehezedett rám a felismerés, hogy itt valami nincs rendben, s ezen valahogy változtatni kell. A következő évben kezdtem el írni a *Sötétség délbent*, amely regény ebbeli adósságom első törlesztőrészlete volt.

Azt is fel kellett ismernem, hogy tudtomon kívül belekeveredtem egy személyes természetű és leróhatatlan adósságba is. Az életem megmentéséért folytatott kampány szervezője és hajtómotorja Dorothy volt, akivel már két éve nem élünk együtt, de hivatalosan házastársak voltunk továbbra is. Aznap, amikor a francia lapok hírül adták letartóztatásomat, Dorothy nyomatékosan arra kérte a pártot, hogy küldjék őt Londonba, ahol nyilvános tiltakozást szervezhetne az érdekemben. A pártban szkeptikusan fogadták az ötletet, mert úgy vélték, hogy az esetleg napvilágra kerülő kényelmetlen dolgokra való tekintettel, minél kevesebb szó esik rólam, annál jobb. Egyedül Otto Katz támogatta Dorothyt.

Willy helyzete ekkorra már korántsem volt olyan szilárd, mint valaha. Moszkvába rendelték - „konzultációra”. Willy jól tudta, hogy ez mit jelent, ezért különböző ürügyekkel halogatta az utazást, Otto pedig, aki az előző évek során mindvégig tájékoztatta az apparátust Willy dolgai felől, lassan átvette a munkakörét. Elárulta főnökét és jötevőjét, amint mindannyian - Willyt is beleértve - és mindig is tudtuk, hogy megteszi majd, ha eljön az idő. Ám ha az ember egyszer elfogadta a kommunista etika alapvetését, hogy a párthoz való lojalitás fontosabb, mint a személyek iránti hűség, akkor világos, hogy Ottónak már lehetett más választása, s azzal, hogy Dorothy javaslatához a létért és a fennmaradásért embertelen szabályok mentén folytatott harc közepette is pozitívan viszonyult, voltaképpen emberiség valamicske maradványát próbálta megmenteni. Dorothyt a pártbürokrácia kikapcsolásával, Münzenberg-felhatalmazással küldte Londonba; a kezelésében lévő spanyol propagandaalapból térítette költségeit, s időnként fiktív híreket közölt rólam a sajtóban: *Egy sötét, föld alatti pincében láncra verve tartják Koestlert* - meg hasonlók. Mindez a korábbi kampá-

nyok hagyományainak megfelelően történt, amelyekben Ottónak már nagy gyakorlata volt; a cél nem volt más, mint hogy a hír cáfolatokat provokáljon, s így lehessen értesüléseket szerezni a fogoly hogylétéről és életkörülményeiről.

Így aztán Dorothy Angliába utazott - egy olyan országba, ahol azelőtt még nem járt-, hogy felrázza a közvéleményt férje érdekében, akiről még senki semmit nem hallott soha. Hihetetlenül nehéz dolga volt, hiszen még munkaadóm, a *News Chronicle* is alig tudott rólam valamit. A szerkesztőségnek csak két tagjával: Norman Cliff-fel és Willy Foresttel találkoztam személyesen. A főszerkesztőt nem ismertem, s a lap ez idáig talán ha féltucatnyi tudósításon közölte csupán. A *Chronicle* minden tőle telhetőt elkövetett, hogy segítsen Dorothynak, de túl sokat már csak a felsoroltak miatt sem tehetett. Ám Dorothy, akit félték és gátlásos fiatal nőnek ismertem, hirtelen egy küzdő amazon erényeit villantotta fel. Fáradhatatlan volt, és találékony; elszánt és taktikus. Napi tizenhat órát töltött azzal, hogy megszerezze politikusok és irodalmárok aláírásait; kilincsel az Alsóházban; kihallgatásokat eszközölt ki hercegektől és püspököktől, s petíciókat és tiltakozásokat szervezett. Fogyszerű nyelvtudásával többet ért el Angliában, mint amit bármilyen ékesszólással elérni lehetett volna; őszintesége lefegyverző volt, s minden politikai érvelésnél és okoskodásnál hatásosabbak voltak a bebörtönzött ember kétségbeesett feleségének szavai. Sokan voltak, akik segítettek, de az életemet Dorothy mentette meg.

Dorothy fivérét, Ernie-t nagyjából ugyanakkor tartóztatták le Oroszországban, mint amikor engem fogtak el a spanyolok. Dorothy ugyanúgy, ahogy értem kiállt, az ő kiszabadításáért is megtett minden tőle telhetőt. A közvélemény és a diplomácia nyomása azonban, amely a fasiszta országokban még jelentett valamit, a Szovjetunióban tökéletesen hatástalannak bizonyult. Én, aki ellensége voltam Franco uralmának, és megszegtem törvényeit, megmenekültem; Ernie-t pedig, aki ártatlan volt, s a Szovjetunió őszinte híve, agyonlőtték.

Míg feleségemként az életem megmentéséért küzdött, Dorothy természetesen sehol nem említette, hogy házasságunk zátonyra futott, így aztán kiszabadulásom után a látszat kedvéért együtt kellett élnünk egy darabig. Semmi nem köthet egymáshoz két emberi lényt szorosabban, mint azok az élmények, amelyeket közösen éltünk át Dorothyval, s most alkalom kínálkozott arra, hogy mindent újrakezdjünk. Egy ideig Lord (akkor még Sir Walter) és Lady Layton vendégszeretetét élveztük Putney Hill-i házukban (Layton a *News Chronicle* igazgatótanácsának elnöke volt), majd a nyár hátralévő részére átköltöznünk Shepperton-on-Thamesbe egy kis házba, ahol két hónap alatt megírtam a *Párbeszéd a halállal* - túlnyomó részét egyenesen írógépbe diktáltam Dorothynek. A körülmények ideálisak voltak, de neurotikus képtelenségem arra, hogy egész életemre megmaradjak egyvalaki mellett, nyomasztó módon ismét erősebbnek bizonyult a hálánál és a szeretetnél. Korábban már érintettem ezt a gyötrelmes témát, s most nem akarok visszatérni rá. A barátság megmaradt, de útjaink néhány hónap után szétváltak megint.

Volt még egy oka annak, hogy ügyelnünk kellett a látszatra. Ha a liberális újságíró önkényes bebörtönzése elleni széles körű tiltakozás után egyszer csak kiderül, hogy az illető voltaképpen a kommunista párt tagja - ez nemcsak a *News Chronicle* számára lett volna rendkívül kínos, de mindenki, aki emberiessége és igazságérzete ösztönzésére segített rajtam, úgy érezte volna, hogy bolonddá tették. A dolog ezenkívül igen jól jött volna Franco propagandistáinak is, hiszen ők épp azt hangoztatták, hogy demokratikus ellenfeleik voltaképpen álcázott vörösök. Így aztán mindenképpen meg kellett őrizni a *bona fide* liberális tudósítóról kialakult képet; először börtönélményeim leírásban, amelyet a *News Chronicle* folytatásokban közölt, utána pedig a *Párbeszéd a halállal* című regényemben, mely pár hónappal később látott napvilágot. Az egyszer elkezdett hazugság a guruló sziklához hasonlóan tartja meg impulzusmomentumát.

Első hosszabb angliai tartózkodásom idején azonban, amikor először találkoztam és ismerkedtem meg a

legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származó emberekkel, a folyamatos alakoskodást és szemfényvesztést követelő életforma lassan elviselhetetlenül gyűlöletessé vált. A kontinensen mindehhez már hozzászoktam, hiszen konspirációs ravaszság és az alattomos módszerek összhangban voltak a Hitler, Mussolini, Franco és Metaxasz teremtette politikai légkörrel és közérzettel. Ezzel szemben állt Anglia, az ártatlanság szigete, ahol a cselszövés leginkább csak Guy Fawkes emlékirataiban és a viktoriánus melodramákban létezett, s még a nevetségesen kicsiny és provinciális kommunista pártnak sem jutott eszébe, hogy megszegje a fair play szabályait. Álcázott kommunistának lenni a middlesex-i Sheppertonban, ahol a szomszéd, egy nyugalmazott tengerésztiszt leányai átjárnak az emberhez teniszezni vagy egy teára ugyanolyan groteszk és képtelen dolog volt, mint annak a bizonyos jenkinek az élete Arthur király udvarában.

Szerencsére - és szinte túlzó diszkrécióról téve tanúságot egyetlenség alkalm kivételével senki nem kérdezte meg, sem nyilvánosan, sem pedig magánbeszélgetések során, hogy kommunista vagyok-e. A kivétel Katharine, Atholl hercegnője volt, akit kiadóm, Victor Gollancz felkért, hogy írjon előszót a *Spanyol testamentum* című regényemhez. Katharine Atholl a Spanyol Segélybizottság elnöke volt; lelkes lojalista, s gyakran szólalt fel Spanyolország érdekében ugyanarról az emelvényről, ahonnan a szocialista Ellen Wilkinson, s Isabel Brown, a kommunista. Ötvenes éveiben járt, s figyelemre méltó közjóléti karriert futott be; könyvtárosnőhöz illő szelídsége és kedvessége kimeríthetetlen energiákat takart. Első találkozásunkkor olyan természetességgel és közömbösen kérdezte meg: tagja vagyok-e a kommunista pártnak, mintha csak aziránt érdeklődött volna, szeretek-e teniszezni. Nem tehettem mást, mint hogy elszoruló torokkal azt feleltem neki: *Nem* - mire ő így válaszolt: *Az ön szava nekem elegendő.* Az effajta tagadás elemi kötelessége minden kommunistának, s bennem már szinte reflexszerűvé vált, most azonban nem titkos forradalmárnak, hanem különösen súlyosat füllentő kisdiáknak éreztem magam. De ez már a legutolsó esetek egyike volt.

Feleségének politikai tevékenysége meglehetősen boldogtalanná tette az idős herceget. Vele csak egyszer, s akkor is csupán néhány percre találkoztam. Chelsea-i házukban villásreggeliztünk Katharine-nal, amikor a magas, de korának súlya alatt meggörnyedt figura betotyogott a szobába, ujjával megfenyegetett, és kijelentette: *Maga huncut fiú, rossz útra vezeti Katharine-t...* majd megfordult és elcsoszogott.

1938 őszén jelent meg a *Spanyol testamentum*, amely a Párbeszéd a halállal szövegét s a *L'Espagne Ensanglantée* néhány fejezetét is tartalmazta. A könyv első helyezést ért el a Left Book Club ranglistáján; több nyelvre lefordították, s kétségkívül volt bizonyos sikere. Hosszú idő után végre megkezdtem írói pályafutásomat.

*

A könyvet szeptember első napjaiban fejeztem be. Eddigre már teljesen feléltem a Gollancztól kapott előleget, s a tragikum síkjáról a hétköznapiakra visszatérve a földön jártam megint. A *News Chronicle*-lal és a *Spanish News Agency*vel kötött megállapodásnak nem tehettem eleget, mert szabadon bocsátásom feltételeként alá kellett írnom egy nyilatkozatot, amelyben kijelentettem, hogy a háború vége előtt nem térek vissza Spanyolországba. Lord Layton, aki nem tudta, hogy a kommunista párt tagja vagyok, felajánlotta, hogy legyek a *News Chronicle* moszkvai tudósítója, de Gerald Barry - aki viszont tudta - megvétózta az elképzelést. Helyette beleegyezett, hogy a *News Chronicle* tudósítójaként néhány hetes körutazást tegyek Palesztinában és a Közel-Keleten.

Az utazás Görögországban kezdődött, s végig a szárazföldön utaztam a kontinensen át. Párizs volt az első állomás; a Gare du Nord-on Otto - a dolog egy cseppet sem illett a helyzethez, de annál meghatóbb volt - egy hatalmas rózsacsokorral üdvözölt. Úgy festhettünk, mint két amerikai gengszter, akik egy temetésen készülnek megjelenni.

Másnap részt vettem egy formális kihallgatáson, ahol a párt két tagja börtönbeli dolgaim felől kér-

dezősködött. Egyikük Paul Merker volt, aki a háború után a keletnémet kormány tagja lett, majd egy tisztogatás során likvidálták; másikat nem ismertem, s azóta se tudtam meg, hogy ki volt.

Minden titkos forradalmi mozgalomban, s a kommunista pártban különösképpen bevett szemlélet volt, hogy a szervezet bebörtönzött, majd szabadon bocsátott tagjait *ipso facto* gyanúsak tekintették. Fogvatartóik megfélemlítéssel vagy megvesztegetéssel rávehették őket, hogy nekik dolgozzanak, s az is lehet, hogy szabadságukért cserébe feladták elvtársaikat. Ennek megfelelően tehát a párt biztonsági szervei szigorú kihallgatásnak vetettek alá minden börtönből kiszabadult kommunistát, s azokban az országokban, ahol a párt illegálisan, földalatti mozgalomként működött, hosszú időre „jégre tették” őket; megtiltották nekik, hogy a többiekkel kapcsolatba lépjenek. Minthogy igen nehéz bizonyossággal megállapítani, vajon „tisztá” maradt-e valaki a börtönben, vagy sem, ez az elővigyázatosság sok tragédiát okozott a német, s később, az ellenállás idején a francia kommunista pártban, hisz az áldozat az őt folyamatosan körülvevő, alaktalan gyanakvással szemben egyszerűen semmit sem tehetett.

Esetemben az eljárás teljesen veszélytelen, inkább csak formalitás volt. Franco Spanyolországában nem voltak földalatti kapcsolataim, amelyeket kiadhattam volna; szabadulásom nemzetközi csere eredménye volt, fogvatartóimnak tehát nem állt módjukban, hogy bármiféle alkura kényszerítsenek, az pedig, hogy önként csaptam volna fel Franco ügynökének, igazán nem volt valószínű. A kihallgatás a Bastille mellett, egy kis kávéházban zajlott le. A széles vállú, tagbaszakadt Merker semleges, de barátságatlan hangon egy óra hosszat tette fel keresztkérdéseit, a másik pedig némán figyelte viselkedésemet. Alacsony, jellegtelen emberke volt, s erős akcentussal beszélt németül, de kiejtéséből nem tudtam kitárálni, hogy honnan származhat. Végül Merker kijelentette, részéről befejezte; talán az elvtárs szeretne még kérdezni valamit? - hangjában, ahogy a másik férfi felé fordult, bizonyos tisztelet volt érzékelhető. Az megrázta a fejét, az órájára nézett, és

felállt. Egész idő alatt csak akkor szólalt meg, amikor Merker bemutatott bennünket egymásnak - *Már hallottam magáról -*, s amikor elbúcsúzott - *Viszlát*.

Együtt mentek el. Az apparátus tagjaival való találkozások régi pártbeli illemkódexe szerint nekem még várnom kellett vagy öt percet, mielőtt távozhattam volna. Nem kaptam semmiféle utasítást, és a börtönbeli dolgokkal kapcsolatban sem tettek megjegyzést, mégis az volt az érzésem, hogy minden rendben van - jóllehet ekkor már nemigen érdekelt, hogy a párt elégedett-e velem, vagy neheztel-e rám valamiért.

Mindazonáltal, amikor a kihallgatás véget ért, hirtelen aggodalomroham vett rajtam erőt, s amikor felemeltem a tejeskávé csészét, észrevettem, mennyire remeg a kezem. 1937 ősze volt. Néhány héttel korábban lőtték főbe titkos tárgyalás után Tuhacsevszkij marsallt és a Vörös Hadsereg nyolc magas beosztású tábornokát, s nap mint nap újabb, képtelen és ijesztő vádak alapján foganatosított letartóztatásokról értesültünk. A percekkel ezelőtt véget ért ártalmatlan kihallgatásnak megvoltak a maga vérfagyasztó áthallásai. Lehetetlen volt nem gondolni arra, milyen kiszolgáltatott lenne az ember, ha azazal az átható pillantású, hallgatag férfival nem egy párizsi kávézóban, hanem mint vizsgálóbíróval a GPU bakui székházában vagy a Ljubjankában kellene szembekeverülnie. Nem tettem például említést az *én már nem is vagyok vörösről*, de pontosan tudtam, hogy más körülmények között okaival és legmélyebb belső összefüggéseivel együtt bizonyosan napvilágra került volna ez a mondat is; lépésről lépésre kényszeríténe ki belőlem minden vele kapcsolatos beismerővallást, s ez az egyetlenegy mondat is bőségesen elegendő lett volna ahhoz, hogy végem legyen. Normáik szerint - s valaha ezek voltak az én normáim is - senki nem volt és nem lehetett büntelen. Oroszországon hatalmas árhullámként söpört végig a terror, s hullámainak legtávolibb, legfinomabb fodrozódása itt, Párizsban is elég volt ahhoz, hogy kezemben megremegjen a kávéscsésze. A 40-es cellában szerzett tapasztalatok előtt a *börtön* s a *kivégzés* szavak csupán absztrakt klisék voltak számomra; olyanok,

mint a *fasiszta terror* vagy a *forradalmi dialektika*. Ezek a szavak most már egészen másként csengtek; ott visszhangzott bennük a sok elfojtott *madre* és *socorro*, s többé nem lehetett tőlük megszabadulni, ahogy az ember a fülébe fészkelődött dallam örjítő ismétlődésétől sem szabadulhat. Nagyezsdára gondoltam és Wernerre; Alexre és Evára, Ernie-re és Paul Dietrichre, s a képek mögött mindvégig ott suhogott, mint elfojtott refrén: *socorro... socorro...*

A következő állomás Svájc volt, ahol levélben előre megszerveztem Thomas Mann-nal egy találkozót. Ez volt első és utolsó személyes találkozásom A *Buddenbrook ház* és A *varázshegy* írójával, akit fiatalkoromban minden írónál jobban tiszteltem és csodáltam. A találkozás meglehetősen kiábrándító volt, de az esemény - mint a telepátia megdöbbentő példája - megérdemli, hogy felidézsem.

A magyarázathoz ismét Sevilleba kell visszatérnünk. A magánzárkában töltött első hetekben, mielőtt engedélyt kaptam volna, hogy a börtönkönyvtárból könyveket kölcsönözzek, egyetlen szellemi táplálékom az volt, hogy felidéztem emlékezetemből korábbi olvasmányaimat. E szellemi tornagyakorlatok során bukkan fel bennem A *Buddenbrook ház* egy részlete, amely hallatlan erejű vigasztalásként hatott, annyira, hogy valahányszor feneketlenül el voltam keseredve, csak eszembe kellett idéznem a jelenetet, s olyan volt, mintha fájdalomcsillapító tablettát vettem volna be. A részlet amennyire emlékezem, valahogy így szólt: Thomas Buddenbrook konzul, bár még csak negyvenes éveiben jár, tudja, hogy rövidesen meg fog halni. Metafizikai spekulációkra soha nem volt hajlamos, de most egészen elbűvöli egy könyv, amely évek óta olvasatlanul porosodott könyvtárában, s amelyben a szerző kifejti, hogy a halál korántsem valami végleges dolog, csupán átmenet egy másik, személytelen, a Minden-Egy-ben való létezésbe... Úgy érezte, hogy egész lénye valami megmagyarázhatatlan módon kitágul... és érzékeit hatalmába keríti egy különös részegség; furcsa, édes és körvonattalan varázserő.. . Most már képes volt az örökkévalóságot felfogni és megérinteni. A könyv, amelyben Buddenbrook konzul rátalált a megvilágosodásra,

Schopenhauer esszéje volt: *A halálról és annak saját, lerombolhatatlan énünkkel való kapcsolatáról.*

Kiszabadulásom másnapján levelet írtam Thomas Mann-nak (tudtam, hogy Zürich-Küssnachtban él), amelyben elmondtam neki a fentieket, és megköszöntem a művétől kapott vigasztalást. Megemlítettem a Schopenhauer-esszé címét is. A levelet a gibraltári Rock Hotelből írtam, 1937. május 17-én vagy 18-án.

Thomas Mann válasza néhány nappal később, Londonban ért utol. Kézzel írt levél volt; azóta - Franciaországból való, 1940-es menekülésem idején - elveszett. Szövegét természetesen nem tudom szó szerint felidézni, de tartalma - az egyszerűség kedvéért közvetlen stílusra fordítva - a következő volt:

Kedves Uram!

Levelét május ...-án kaptam meg. Aznap délután küssnacht-i kertemben sétálgattam. Schopenhauer esszéjét *A Buddenbrook ház* írásakor, 1897-ben vagy 98-ban olvastam, s azóta egyetlenegyszer sem vettem a kezembe, mert nem akartam, hogy megváltozzon bennem az eredeti, erőteljes benyomás. Azon a délutánon azonban hirtelen erős késztetést éreztem, hogy az esszét közel negyven év után ismét elolvassam. Beementem a könyvtáramba, hogy megkeressem a kötetet. Ebben a pillanatban csengetett a postás az Ön levelel...

*

E megdöbbentő előjáték után még nagyobb izgalommal vártam a Thomas Mann-nal való találkozást. A Párizsból Zürichbe tartó vonaton elolvastam Freud nyolcvanadik születésnapján elmondott beszédének szövegét, és különös érzéseim támadtak vele kapcsolatban. A spirituális újjászületés gondolata (hol szó szerinti, hol pedig átvitt értelemben - Mann esszéiben nehéz igazán tisztán látni) mint *leitmotiv*, mindvégig vissza-visszatér. A kifinomultan ironikus és megfoghatatlan stílus, amely Mann időskorára még légiesebb és keresettebb lett, azt sugallja, hogy a szerző bizonyos értelemben Goethe reinkarnációjának tekinti magát - Mann műveiből világosan kiolvasható a Goethe személyiségében való

elmélyedés. Feszengve kellett feltennem magamnak a kérdést: a nagy férfiú csupán metaforikus értelemben fogta fel, vagy valóban úgy gondolta-e, hogy ő Goethe - hiszen a német irodalomban 1929, a Nobel-díj elnyerése óta ő volt a megkérdőjelezhetetlen *Dichterfürst*.

A találkozó egy svájci üdülőhelyen történt (azt hiszem, Locarnóban, de nem vagyok biztos benne), ahol dr. Mann és felesége az idő szerint tartózkodott. Megérkezésem pillanatától kezdve minden rosszul sikerült. A *varázshegyben* szerepel egy figura, a félművelt Frau Stöhr, aki örökké kifinomultnak és előkelőnek szeretne látszani, de rosszul használja a kifejezéseket. Egyik rettenetes szokása például, hogy a *ha önnek is konveniál* fordulatot így mondja: *ha önnek is kongeniál*. Amikor megérkeztem a szállodába, megbeszélésünkhöz híven azonnal telefonáltam Mann-nak. Megkérdezte, mikor lenne nekem alkalmas, hogy átlátogassak a szobájukba, én pedig izgatottságomban ezt mekegtem a kagylóba: *Amikor önnek kongeniál, Herr Doktor*.

Egy pillanatra döbbent csend lett, aztán köhécselest hallottam. - Nos - mondta az Olümposzi hang -, végtelen öröömre szolgálna, ha holnap délelőtt tizenegykor egy rövid sétára velem tartana.

Délután hat óra volt, s a szobáinkat csak néhány méter választotta el egymástól. Egyedül azért jöttem Svájcba, hogy lerőjam tiszteletemet a Mester előtt, s így meglehetősen fagyosnak éreztem a fogadtatást - de hát mi egyebet várhat az, aki úgy beszél, mint a félanalfabéta Frau Stöhr? Mann bizonyára úgy gondolt, hogy iszonyatosan vicces akartam lenni. Szerettem volna leharapni a nyelvemet, összerágni és beleköpni egy köpőcsészébe.

A másnapi séta sem volt sokkal hangulatosabb. Főleg a József-trilógiáról beszélgettünk, amelynek - azt hiszem - épp akkor jelent meg a második kötete. Mann rengeteget olvasott az ókori történelemről és mitológiáról, s erősen hatottak rá egyes német antropológusok elméletei. Megkérdeztem, olvasta-e Lévy-Brühl könyveit, s nemleges válaszára szenvedélyesen jelentettem ki: - *Ach*, azokat feltétlenül el kell

olvasnia! - Mann megrázta a fejét. - Azt hiszem, ez ügyben már eleget olvastam. Megbénítja az embert, ha túl sokat tud valamiről. - Egész nap ez volt az egyetlen megjegyzése, amely elgondolkodtatott. Társalgásunk csapongó volt, és iránytalan; nem tudtam elhessegetni magamtól a gondolatot, hogy Thomas Mann voltaképpen az utókornak beszél. Nem párbeszéd volt, hanem súlyos és tömör kijelentések sorozata, mint például: „Nem kedvelem a diktátorokat, de ha már választanom kellene, humanistaként Hitlerrel szemben, mint kisebb rosszat, Sztálint választanám.” Egy pillanatra sem jött létre köztünk személyes kapcsolat. Nem kétséges, hogy ebben szerepe volt a Mester jelenléte miatti félszegségemnek is, Mann azonban a legkisebb erőfeszítést sem tette, hogy feloldja a hangulatot. Nem kérdezett a börtönben szerzett tapasztalataim felől, sem semmi mást, ami arra utalt volna, hogy személyem felkeltette érdeklődését; félig újságíróként, félig pedig alkalmi Eckermannként kezelt, aki remélhetőleg feljegyzí az utókor számára az elhangzott beszélgetés minden egyes szavát. A levegőt Weimar illata lengte be, s én szilárdan meg voltam győződve róla: ha már úgy adódott, hogy én itt Eckermannnt játszom, legfeljebb egy órán belül valóban el fog hangzani ez a név.

A szállodába visszatérve, a kertben Frau Mannnal találkoztunk, s ő meghívott ebédre az asztalukhoz. Jelen volt a házaspár egy barátja is - a nevét elfelejtettem -, egy kedves és rendkívül jó modorú, negyvenes ember, aki szemmel láthatóan megpróbált valamelyest könnyíteni a helyzetemen. Az esemény, amelyet rémülettel elegendő kíváncsisággal vártam, az első és a második fogás között következett be. Alig tudtam, hogy mit is eszem egyáltalán, s azt sem, hogy miről folyik a szó, amikor egyszer csak meghallottam Thomas Mann hangját; egy mondat végét, amelynek az elejére nem figyeltem oda:

- ...amint Goethe egy ízben Eckermann-nak megjegyezte...

Majd néhány perccel később, felém fordulva:

- ...amint kis sétánk során egy ízben megjegyeztem...

Olyan lehangoló volt, hogy majdnem Frau Stöhrt idéztem megint. Még aznap este elutaztam.

*

A kiábrándító találkozás óta újra elolvastam Thomas Mann korai műveinek túlnyomó részét. Többségük már nem váltotta ki azt az erőteljes hatást, amit az első alkalommal, de pompájuk, kifinomultságuk, poétikus iróniájuk és széles hőmpölygésük ugyanolyannak tűnt, mint azelőtt. Kései műveit az olvashatatlanságig modorosnak találtam, de *A Buddenbrook ház* és *A varázshegy*, meg a novellák és az esszék (a politikaiak kivételével) - vagyis munkásságának a *József és testvérei* első kötetével záruló része - a legjelentősebb személyes teljesítmény marad, amellyel Németország a századelő kultúrájához hozzájárult. Csalódásom nem csökkenti Thomas Mann munkássága iránti csodálatomat, de feltétlenül magyarázattal szolgál művészetének egy vonatkozására, amely mindig zavarba ejtett és meggondolkoztató: az emberi kedvesség teljes hiányára. Talán soha nem élt még író, akiből ily tökéletesen hiányzott volna a szegény és esendő iránti dosztojevszkiji szimpátia. Mann univerzumában a jóindulatot az - olykor természetesen jóindulatú - irónia helyettesíti; hőseihez, még a legrokonszenvesebbekhez való viszonyában is jelen van valami Olümposzi leereszkedés. Az olvasónak az az érzése támad, hogy voltaképpen ő is csak egy Frau Stöhr.

Fentiek alól egyedül a gyermekek és a kutyák képeznek kivételt - talán azért, mert esetükben a leereszkedés, a lehajlás gesztusa a szituációból következik. Egyetlen kutyanovellájának sokatmondó címe: *Úr és kutya*; a mű az előzőektől függetlenül - mesterdarab.

Thomas Mann humanizmusa - életfilozófiájára ezt a szót alkalmazta legszívesebben - valami egészen absztrakt, légritka térben létező *Weltanschauung*. Korunkra ez a kifejezés elvesztette egykor pontosan körülírt, egyértelmű jelentését, de ködössége folytán rendkívül jól illik Mann filozófiai esszéinek megfoghatatlan és lebegő világába. Az eredmény az emberi téglák iránt való gyengédség cementje nélküli

humanizmus; egy grandiózus, de ingatag, s az idő szeleivel és áramlataival szemben védtelen épület. Ez magyarázattal szolgál Mann közszereplésének bizonyos mozzanataira, amelyek meglepték híveit, és megörvendeztették ellenfeleit; arra, hogy az első világháborúban a porosz imperializmust támogatta; vonakodó és kései szakítására a nácikkal; a Németország keleti felében kialakult új diktatúra elfogadására; s arra, hogy elfogadta a Goethe-díjat egy rezsimtől, amely betiltotta és elégette honfitársainak és kollégáinak műveit. Mindezek nem is annyira politikai tévedések voltak, amelyeket minden halandó ember elkövet, hanem egyfajta morális hóvakság: az irgalmasság hiányából adódó etikai érzéketlenség tünetei. Művészi nagyságát mindezek nem érintik, de őt magát alkalmatlanná tesz arra, hogy kulturális értelemben a német nép vezetője legyen. Képtelenség neheztelni Picassóra amiatt, hogy Sztálinban az emberiség legnagyobb jótévőjét látta, hisz tévedésének oka épp naiv és melegszívű szenvedélyessége volt. Nehéz azonban megbocsátani a morális *faux pas*-t egy ironikusan szenttelen Olümposzinak.

35.
S.O.S

Belgrád volt a következő állomás; úgy szerveztük, hogy itt fogok találkozni a szüleimmel is. Budapestre látogatnom túlságosan kockázatos lett volna. Európában közeledett a záróra; az ifjúságomban megismert országok kapui egyre-másra csapódtak be az orrom előtt. Zárva vannak még ma is, habár egészen más okokból, és egészen más diktatúrák őrzik őket. Ki kellene találni egy új szót a huszadik századi Európa lakóinak - mondjuk: *mostohaanyaföld*.

Ekkor láttam az apámat utoljára. Két évvel ezelőtti találkozásunk óta nagyon megöregedett. Akkor hatvanhat éves volt, de tele életörömmel és energiával - az emberek többnyire kora ötvenesnek nézték, s erre ő igen büszke is volt. Azok, akik sokkal fiatalabbnak látszanak a koruknál, gyakran szinte átmenet nélkül, hirtelen öregszenek meg, ahogy az éjszaka száll le a trópusokon. Apám továbbra is kolosszális és grandiózus terveiről beszélt, de hangjában megjelent valami szánalomra méltó kis árnyalat, és szemében gyakran csillant meg fajunk bánatos teknősbéka-bölcsessége. Tejdiétán élt; azt mondta, enyhe savtúltengése van, de valójában gyomorrákja volt. Találkozásunk megünneplésére ragaszkodott hozzá, hogy kedvenc étele kerüljön az asztalra: magyaros pörkölt tejföllel, paprikával és galuskával, meg egy pohár bor - anyám ez egyszer nem is tiltakozott.

Anyám nem változott: határozott volt, temperamentumos, gunyoros és ingerlékeny, amilyenek mindig is ismertem őt. Elképedve vettem észre: apámnak egészen kiszabadulásom napjáig sikerült titokban tartani előtte, hogy börtönben voltam. I farátaival a kávéházban üldögélve és az esti újságot olvasgatva értesült letartóztatásomról és vélt malagai kivégzéséről. Ájultan fordult le a székről, majd a következő két órát a telefon mellett töltötte; sorra hívta anyám rokonait, barátait és ismerőseit, és figyelmeztette őket, hogy anyám előtt semmit ne említsenek. Anyám kizárólag a *Pester Lloyd*-ot olvasta, s abban is csak a címsorokat; a következő hónapban valahányszor rólam esett említés, apám gondosan kitép-

te az adott oldalt, vagy azt mondta anyámnak, hogy a lap aznap valami okból meg sem érkezett. Rendkívüli *tour de force* volt; méltó a borítéknyitogató gép radioaktív szappan fantáziadús hagyományaihoz. Anyám végül is valóban nem tudott meg semmit, csak annyit vett észre, hogy bridzspartnerei néha olyan furcsán pillantanak rá, és sokkal több figyelmességgel veszik körül, mint azelőtt - s mindezt a játékban való páratlan ügyességének tudta be.

Ettől eltekintve nem beszéltünk bebörtönzéséről. Apámnak, aki mindvégig egymaga viselte a terhet, még túlságosan is fájdalmas volt a dolog, anyámnak pedig túlságosan is kényelmetlen. Az ő nemzedéke számára egy börtönviselt ember a család örök szégyene maradt, s ez alól a távoli Spanyolország politikai zűrzavara sem adhatott feloldozást. Anyám és énköztem a botrányos és szégyenletes epizódról soha egyetlen sohasem esett.

Utolsó képem az apámról, ahogy a belgrád-budapesti éjszakai gyorsvonal ablakából integet. 1940-ben halt meg, amikor én éppen szökni készültem Franciaországból, s a Magyarországgal való összeköttetés már megszakadt. Haláláról csak hét évvel később értesültem. Amikor a háború után anyám hozzám költözött Londonba, elmesélte, hogy mindketten azt gondolták: a náci kezébe kerültem, de soha nem vallották be egymásnak szorongásukat. Aznap, amikor meghalt, apám megkérte anyámat, távolítsa el az éjjeliszekrényről a fényképet. Nem bírom nézni - mondta, s ezek voltak velem kapcsolatban az utolsó szavai.

*

A *News Chronicle* diszkrét cinkossággal színekúrának szánta nekem a közel-keleti utazást, amely végül is a terror és a gerillaháború egy másik övezetébe való kiküldetéssé változott utam során először Görögországot érintettem, ahol két békés és kellemes hetet szándékoztam eltölteni, de pár nappal Athénba érkezésem után táviratot kaptam Londonból; utasítottak, hogy azonnal keljek útra Palesztina felé, ahol ismét fellángolt az arab ellenállás.

Ám még az a néhány athéni nap sem volt békés és nyugodt. Görögország félfasiszta rendszerben élt Metaxasz tábornok uralma alatt, aki 1936-ban államsínnyel ragadta magához a hatalmat. Európa legocsmányabb és valószínűleg legostobább diktatúrája volt, amit az a tény is bizonyít, hogy a betiltott, felforgató könyvek listájára helyezték Platón Államát. A haladó értelmiséget börtönbe zárták, vagy az Égei-tenger szigetein létrehozott táborokba internálták. A történet az unalomig ismerős volt. Párizsban a párt közvetítésével kapcsolatba kerültem görög menekültekkel, akiktől egy athéni címet és egy jelzőt kaptam, s így módom volt találkozni a helyi földalatti ellenállási mozgalom tagjaival, kommunistákkal és liberálisokkal egyaránt. Nem emlékszem, hogy kik voltak, s arra sem, hogy mit meséltek, kivéve, hogy minden kísértetiesen ismerős volt: éjszakai letartóztatások, verés, koholt vádak és gyors ítéletek. Egyetlenegy dolog maradt meg az emlékezetemben: egy kommunista lány megkínzásának története - túl gyomorforgató ahhoz, hogy itt felidézzem. A rendőri brutalitás régi hagyomány a Balkánon, de a fasiszmusban új erőt és lendületet kapott, s én Malaga óta fizikailag rosszul lettem, ha ilyesmiről kellett hallanom - bár aki Európában utazgatott, nemigen kerülhette el ezeket az értesüléseket. Mussolini, Hitler, Metaxasz, Dollfuss, Franco - a kontinensen hemzsegték a diktátorok. Emlékszem egy visszataszító iskolatársamra, aki furunkulusoktól szenvedett, s fogadásokat kötött, hogy testének melyik részén jelenik meg majd a következő. Vajon most a belga rexisták jönnek, vagy a francia *Croix de Feu*? Két cikket írtam Metaxasz rendszeréről, ezek azonban olyan vadul szenvedélyesek voltak, hogy a *News Chronicle* nem közölte őket.

Görögországból Palesztinába nem volt közvetlen hajójárat. Alexandrián át kellett utaznom, s itt - hogy a hangulatból ki ne zökkenjek valamiképpen - szintén zavargásokba ütköztem; vagy a zöldingesek, vagy a kékingesek tüntettek, vagy a kormány, vagy pedig az angolok ellen. Mielőtt felszálltam a Kantarába tartó vonatra, még volt időm végignézni, amint egy autóbust felborítanak és felgyújtanak a tüntetők.

A Szuezi-csatorna mellett fekvő Kantarában lehetett átszállni a Palesztina felé tartó vonatra. A pályaudvaron hemzsegték a Jeruzsálem megerősítésére küldött brit katonák. Az angolok az előző napon tartóztatták le a teljes Palesztinai Arab Főmegbízott-ságot, s vezetőjét, a főmuftit megfosztották tiszt-ségeitől - senki nem tudta, hogy most mi következik. A pályaudvaron egy arab cipőpucoló fiúcska vidoran figyelmeztetett, hogy ne szálljak fel a katonákat szállító vonatra. „Legalább egy tonna dinamit van a kocsik alatt, *hawadzsa*.” Később azonban kiderült, hogy a vezetőiktől megfosztott palesztinok egy időre teljesen megbénultak, s csak mintegy két hét múlva kezdték felrobbantgatni a vasúti szerelvényeket és megtámadni a gépkocsikat.

Másfél hónapig maradtam Palesztinában. Az első, viszonylag nyugalmas két héten találkoztam sok berlini kollégámmal és barátommal, akiknek sikerült elmenekülniük a nácik elől. Mindannyiuknak új foglalkozás után kellett nézniük; egy korábbi Ullstein-szerkesztő ruhatáros volt a Dávid Király Szállodában, egy ügyvédnö egy családi panzióban lett szakács, volt főnököm dr. Magnus, Ullsteinék nemzetközi hírszolgálatának vezetője pedig egy jelentéktelen lengyel lapot árusított. Az egész história egy újabb fejezet volt az európai értelmiség likvidálásának történetében. Azoknak, akik életben maradtak, de gyökereik a német kultúrához kötötték őket, nem tudtak héberül, és soha nem voltak cionisták, most céltalan és terméketlen életet kellett élniük egy országban, ahová nem önszántukból, hanem kényszerűségből kerültek el.

Egészen más kategóriát alkottak a régi időkből való cionista barátaim. Ebben a háborgó világban körömszakadtáig ragaszkodtak a keskeny és szűk *Igéret Földjéhez*. A sivatagot nyomorúságos kis oázissá változtatták, verejtékükkel öntözték, s izzott bennük az iránta való féltés és szenvedély. Haifa és Tel-Aviv utcáin, Sharon és Galilea településein tovább folyt a hőségtől lassú és álmatag élet, de a szíve mélyén mindenki mániákus volt, és fanatikus. A gyilkosok kormányozta Európában mindenkinek éltek testvérei, szülei, unokatestvérei, menyasszonya, vőlegé-

nye vagy sógora. Többé már nem volt kérdés, hogy jó vagy rossz ötlet-e a cionizmus; mindenki tudta, hogy közelednek a gázkamrák rémségei. Az érvelések és viták ideje lejárt. Akit megtámadtak, annak most már ki kellett villantania a fogait.

Az október 15-én megkezdődött arab terrorhadjárat első áldozata egy fiatal ortodox zsidó volt, akinek épp a közelmúltban sikerült Németországból elmenekülnie. Szombaton szűrták hátba, amikor Jeruzsálem utcáin sétálva olvasgatta a Bibliát. A második halott egy tizenkét éves nesz-cijónai fiúcska volt (Nesz-Cijóna az úgynevezett Álmok Dombján épült, egyik legrégebbi zsidó település) - álmában lőtték agyon. Mindez igen jellemző volt a terror értelmetlenségére és érzéketlenségére. Bár itt minden jóval kisebb arányokban zajlott, bizonyos értelemben mégis rosszabb volt, mint Spanyolországban. Ott legalább tudni lehetett, hol húzódnak a frontvonalak, itt azonban a két tábor összekeveredett, és senki nem tudhatta, hogy ki és mikor fogja a hátába szúrni a kést, vagy hol robban fel a következő házi készítésű pokolgép.

A bombák egyébként legtöbbször zsúfolt autóbuszokon, villamosokon és vonatokon robbantak. Felgyújtották a moszuli olajvezetéket, felgyújtották a lyddai repülőteret, törbe csalták a brit katonákat, agyonlőtték a földjeiken dolgozó zsidó parasztokat, a lányokat pedig megerőszakolták és meggyilkolták. Jeruzsálemben néhány napra kijárási tilalmat kellett elrendelni. Fél hatkor még nyüzsögtek az utcán a hazafelé igyekvő emberek, negyedórával később már egy lelket sem lehetett látni; az ajtókat és ablakokat bezárták, s a csendet csak a járőrökcsik motorzúgása s az orvlövészek golyóinak hátborzongató süvítése törte meg - olyan volt minden, mint Malaga csendje a város eleste előtti éjszakán.

Egy hét után némiképp helyreállt a rend, de újabb egy hét múlva minden előlről kezdődött megint. A zsidók még mindig túrtek és várakoztak. Idő kellett, amíg a varsói szabó, a prágai ügyvéd és a jeruzsálemi talmudista diák elszánja magát, hogy gyújtóbombákat hajigáljon. Egy év múlva már nagyszerűen ment a dolog.

Tizenegy év telt el, amióta romantikus, ifjú boldokként először érkeztem ebbe az országba, hogy dolgozni kezdjek egy kibucban a Gilboa-hegy lábánál, és - a cionista telepések sovinizmusa és szűklátókörűsége miatt csalódottan és kiábrándultam - nyolc évvel ezelőtt hagytam el Palesztinát. Ez alatt a nyolc év alatt abban a hitben éltem, hogy a zsidók lényegtelen és bosszantó problémája idővel ugyanúgy megoldódik, mint a négerkérdés, az örménykérdés és az összes többi kérdés, s a megoldást a szocialista forradalom hozza majd. Az ősi Ígéret Földjét elhagytam az új Ígéret Földjéért, s ott még keserűbb csalódást kellett elszenvednem. Most, távolodva a kommunista párttól, vissza kellett térnem ugyanide.

Ám ezzel nem zárult be a kör. A spirálvonal más szintjén voltam; érettségem szerint magasabban, de sokkal szerényebb várakozásokkal. Már nem hittem abban, hogy ez a kicsiny és nyomorúságos ország messiánisztikus ígéretet hordozója s az egész emberiség fáklyája lehet. Nem hittem, hogy a Biblia ősi nyelvének mesterséges feltámasztása a kulturális újjászületést s a próféták korához való visszatérést eredményezheti. És azt is tudtam már, hogy gyökereim Európához fűznek; ha Európa elpusztul, életem céltalanná válik, s inkább vele együtt pusztulok, mintsem menedéket keressek egy országban, amely soha nem lehet számomra több, mint menedék. Ez az elhatározás a gyakorlatban is megpróbáltatott; amikor Franciaország elesett, nem Palesztina vagy az akkor még semleges Egyesült Államok, hanem Anglia felé vettem a menekülés útját - ahol egy londoni börtönben újabb magánzárka várt, de a pentonville-i börtönben is Európában, otthon éreztem magam.

Németországban és Kelet-Európában azonban ott volt vagy; hatmillió pusztulásra ítélt ember, akiknek nem volt lehetőségük választani, s akiknek egyedül Palesztina kínált esélyt arra, hogy életben maradjanak. Fel sem merült a kérdés, hogy szívesen fogadják-e őket; hogy tetszik-e nekik a kultúra és az éghajlat vagy sem, hiszen az alternatíva a koncentrációs tábor volt, a gettó és a krematórium. Ebben a korlátozott, lemondó és utilitariánus értelemben továbbra is cionista voltam.

A korai időkben tagja voltam Jabotinsky pártjának, amely arra törekedett, hogy egész Palesztinát arab kisebbségű zsidó állammá alakítsa át. Az azóta eltelt évek tapasztalatainak fényében már megvalósíthatatlan utópiának tűnt ez az elképzelés; a zsidók és az arabok között a vallási, kulturális és a társadalmi berendezkedés terén meglévő különbség olyan mélységes szakadékot jelentett, ami lehetlenné tette, hogy a belátható jövőben képesek legyenek megférni egymással. Fokozatosan felismertem, hogy nemcsak ideális, de a lehetséges egyetlen megoldás is lenne, ha az országot a Királyi Bizottság vezetője, Lord Peel által javasolt módon kettéosztanák. A cikksorozat, amelyet visszatérésem után írtam a *News Chronicle*-nak, azzal a sürgető könyörgéssel zárul, hogy dolgozzák ki minél hamarabb a megosztás terveit, s figyelmeztet a további halogatás mind súlyosabbá váló következményeire:

A Szentföld jövője-úgy tűnik - maga a lidércnyomás. A folyamatos fenyegetettség aláássa a gazdasági életet; a rettegés és a gyűlölet pedig napról napra nő, ahogyan a gyilkosságok és verboszlók sorozata lassan végtelen láncná sűrűsödik. E kicsiny gerillaháború féktelen vadsága lassan, de biztosan megghiúsít egy történelmileg példa nélkül álló kísérletet.

Angliának cselekednie kell, és gyorsan kell cselekednie.

S. O. S.

Mentsétek meg Palesztinát!*

1937-ben viszonylag könnyen és kevés vérontással megtörténhetett volna a felosztás. A meghatározó jelentőségű zsidó társadalmi szervezetek elfogadták a dolgot, a mérsékelt arab vezetők pedig engedtek a diplomáciai nyomásnak. Köztük a legbefolyásosabb, Abdullah transzjordániai király (akit később, a zavargások közti egyik nyugodtabb időszakban ismét meglátogattam) interjút adott nekem, ami burkolt formában azt jelentette, hogy elfogadja a terveze-

* An S. O. S. for Palestine. *News Chronicle*, 1937. december 15.

tet. Neville Chamberlain kormánya azonban elutasította a Királyi Bizottság tervét, s a Palesztinával kapcsolatos brit politika a következő tíz évre a tévovázás, a tévedések és előítéletek sötét éjszakájába merült. A felosztást végül, tízévnyi felesleges szenvedés és vérontás után, az ENSZ mondta ki, s az arab-zsidó háborúban a fegyverek valósították meg.

Érdeklődésem 1942-től, az európai zsidóság tömeges kiirtásának kezdetétől egészen 1948-ig, a zsidó állam megalapításáig ismét Palesztinára összpontosult. Ebben az időszakban közel másfél évet töltöttem az országban, írtam két könyvet (*Mint éjjeli tolvaj*, és *Promise and Fulfilment*), több pamfletet és számtalan cikket; beszédeket tartottam, és különböző bizottságok munkájában vettem részt - mindvégig a felosztás ügye mellett szálltam síkra, mert tudtam, hogy csakis ezen a módon lehet véget vetni a borzalmaknak és megmenteni azokat, akik még megmenthetők. A különböző propaganda-hadjáratokban, amelyekben részt vettem, ez volt a legszívfacsaróbb és legfájdalmasabb; penitencia a múlt politikai baklövéseiért. Meggyőződésemmel kínzó konfliktusba kerültem vonzalmaimmal; borzadályal töltött el a terror és az erőszak, de mentegetnem, védelmezni kellett a zsidó terroristák céljait és cselekedeteit. Hosszú palesztinai utazásaim során az ország megmérgezett légköre, a bombázások, az akasztások s a mindent átható vadság és gyűlölet remek üzemanyagot szolgáltatott szorongásos neurózisomnak, és nemegyszer nyúltam az alkoholhoz enyhületért.

Amikor a Hitler elleni háború végre-valahára véget ért, szerettem volna letelepedni, és nyugodt, békés életet élni valahol. Anglia a hazámmá vált, angolul írtam, angolul gondolkoztam és megkedveltem az országot és az embereket, és életem derekának közeledtével elégedetten figyeltem, hogy lassan ebbe a közegbe mélyednek gyökereim. Brit állampolgárságért folyamodtam, s alig vártam a napot, amikor ismét lesz nemzetiségem, hazám és útlevelem. E konfliktusok marcangolta időszakban akkor jött el a leggyötrelmesebb pillanat, amikor kérvényem már elintézettnek látszott, de képtelen voltam letenni az állampolgári hűségesküt akkor, amikor az angolok és a

zsidók gyakorlatilag hadban álltak egymással. Ez része volt persze a vezeklésnek, de magában hordozta a jutalmat is. Amikor 1948 végén Izrael állam létrejött, óriási megelégedésemre szolgált, hogy brit állampolgárságom szabad választás eredménye, egy hosszú és nehézségekkel teli utazás végállomása lehet.*

1948 óta nem jártam Izraelben. Mélységes megelégedéssel töltött azonban el, amikor megtudtam, hogy az ENSZ 1947-es, a zsidó állam megalapítására javaslatot tevő küldöttségének néhány tagja vette a fáradságot, és elolvasta a *Mint éjjeli tolvajt*, s a regény tett rájuk bizonyos hatást. Ez a legnagyobb jutalom, amit egy író remélhet, s (egy később említendő másik dologgal együtt) a legfőbb vigaszom, amikor a depresszió óráiban felteszem magamnak a kérdést: a hangokkal és tébollyal átszótt negyvennyolc év során tettem-e valamit, ami említésre érdemes.

* A brit lapok 1951-ben tévesen jelentették, hogy kongresszusi döntés alapján amerikai állampolgár lettem. Soha nem kértem és nem is kaptam amerikai állampolgárságot. A félreértést az okozta, hogy két éven át az Egyesült Államokban éltem, s ezt egy kongresszusi döntés tette lehetővé. A döntés felmentett a McCarran-féle törvény hatálya alól (ez kimondja, hogy a kommunista pártok volt tagjai nem léphetnek az Egyesült Államok területére), és biztosította számomra a tartózkodási engedélyt, de állampolgárságról szó sem esett.

MIT CSELEKEDTÉL ÉNVELEM?

A kommunista párttal való végleges szakításom története az utolsó pillanatig tartó habozás és zavarodottság története, amit csak komoly nehézségekkel vagyok képes - úgymond - „élesre állítani”.

1938 elején, Palesztinából való visszatérésem után az akkor népszerűsége csúcsán lévő Left Book Club megbízásából négyhetes előadói körútra indultam Angliában.

A klub havi könyvajánlatát egy háromtagú zsűri: Victor Gollancz, Harold Laski és John Strachey választotta ki. A hatvannégyezer klubtag többsége a kommunista párttal szimpatizált, de elsősorban angolok voltak, s csak ezután kommunisták, így nem tudtam igazán komolyan venni őket. Gyűléseik a kontinensen megrendezett hasonló rendezvényekhez képest egyházközségi teadélutánok voltak; a dialektikával szemben az illendőséget helyezték előtérbe, s ami még idegesítőbb volt, főleg a jó hangulat és a felszabadultság - mindkettő az osztályharctól való veszedelmes eltávolodás - érdekelte őket. Két-három hét után, amikor Newcastle-től Bournemouth-ig és Liverpooltól Cheltenhamig utazgattam fel s alá az országban, arra a bizonytalan következtetésre jutottam, hogy az angol kommunisták nem forradalmárok, hanem hóbortosok és félkegyelműek, s a Pickwick Klubhoz bizonyosan több közülük van, mint a Kominternhez. Gyakran jutott eszembe egy Leninről szóló, híres anekdota. Egyszer egy újságkivágást mutattak neki, amelyben arról tudósítottak, hogy angol sztrájkolók futballmeccset játszottak a rendőrökkel, s hogy a sztrájkolók győztek. Lenin kijelentette, hogy az angolok soha nem fognak forradalmat csinálni, s azonnal beszüntette Nagy-Britannia Kommunista Pártjának támogatását.

Előadásaim a spanyolországi politikai és katonai helyzetről szóltak. Személyes tapasztalataimról nem beszéltem - az *ablaknál töltött órák* nem a legmegfelelőbb téma a Left Book Club tagjainak. Kérdéseket ugyan tettek fel, de érdemleges vita nem alakult ki

soha. Megindító volt kíváncsiságuk és tájékozatlanságuk. A spanyol lojalista hadsereget úgy tekintették, mint az európai demokrácia utóvédharcosait, s mindannyian szenvedélyesen szimpatizáltak velük. Szinte minden alkalommal megkérdezték, hogy nem találkoztam-e véletlenül X vagy Y elvtárssal; a kérdező rokonával, barátjával vagy ismerősével, aki a Nemzetközi Brigádban harcolt. Szóba sem került a GPU vagy a SIM frontvonalak mögötti tevékenysége, vagy hogy a színpalak mögött Moszkva hogyan használja ki saját céljaira a háborút. Ha bármi ilyesmit említettem, csak hitetlenkedést vagy felháborodást váltottak ki szavaim.

Szinte minden előadásomon bekövetkezett egy kritikus pillanat, amikor valaki kérdést tett fel a POUM-mal kapcsolatban.

A *Partido Obrero Unificado Marxista* egy jelentéktelen, baloldali szakadár csoport volt, amely a hasonló szekták szokásához híven nagyvonalúan egyesült marxista munkáspártnak nevezte magát. Trockista elhajlásaik miatt a kommunisták ez idő tájt elsősorú ellenségeiknek tekintették őket, szabad prédái voltak a Spanyolországban működő GPU-nak, és őket tették meg a barcelonai anarchista felkelés bűnbakjainak is. Vezetőjüket, Andreas Nint, a Caballero-kormány volt igazságügy-miniszterét azzal vádolták, hogy Franco ügynöke, és barátainak egy csoportjával együtt letartóztatták. Nin valaha a Komintern egyik vezéregyénisége volt, de Sztálinnal szemben Trockij oldalára helyezkedett, s a spanyol háború nagyszerű lehetőséget biztosított a GPU számára, hogy néhány száz hasonló számlával együtt ezt is lerendezze. Egy napon Ninért és néhány további POUM-vezetőért egy azonosítatlan társaság érkezett a börtönbe, kivitték és Madridba szállították, majd tárgyalás vagy bármiféle teketória nélkül főbe lőtték őket. Holttesteiket hivatalosan csak akkor találták meg és azonosították, amikor egy angol küldöttség érkezett Spanyolországba, hogy kivizsgálja eltűnésük körülményeit.

Előadói körutam idején Nin és elvtársai még a börtönben voltak. A POUM tagjai hősiiesen és önfeláldozóan harcoltak az aragoni fronton (itt sebesült

meg az önkéntesként hozzájuk csatlakozott George Orwell is), és számomra egy pillanatig sem volt kétséges, hogy az ellenük felhozott vádak abszurdak és hazugok. Ha azonban ezt egy kommunista párttag nyilvánosan hangoztatta volna, azonnal trockistának és Franco vagy a Gestapo ügynökének nevezték volna, és kizárták volna a pártból - ezért hozott mindig mélységes zavarba, ha a POUM-ról kérdezett valaki.

Először teljesen váratlanul ért a kérdés. Eszembe sem jutott, hogy bárki is érdeklődhet a dolog felelő; német vagy francia kommunisták között ez egyszerűen elképzelhetetlen lett volna. Egy pillanatra megbénultam. Ilyen és hasonló kérdésekre a helyes irányvonalnak megfelelő válasz az lett volna, hogy bármely frakció vagy csoport, amely hasadást idéz elő a forradalmi egységben, az ellenség malmára hajtja a vizet, s így Nint (vagy a konkrét esettől függően Trockijt, Zinovjevet esetleg Radeket) *objektíve* valóban Franco (illetve Hitler vagy az angol Intelligence Service) ügynökének kell tekinteni, cselekedeteik szubjektív motívumai pedig *történelmileg* érdektelenek. Ez a válasz része volt a haladó osztályok katekizmusának, s én *ad nauseam* alkalmaztam a másokkal és önmagammal folytatott viták során. Akkor azonban pillanatnyi bénultságomban egyszerűen nem jutott eszembe a megszokott válasz, és anélkül, hogy tudatosan megfontoltam volna a dolgot, merész fejesugrással kimondtam, amit gondoltam. Elmondtam, hogy nem értek egyet a POUM politikájával, s erre számos okom van, amelyeket szívesen ki is fejtenék, de véleményem szerint Andreas Nin és elvtársai jó szándékkal cselekszenek, s árulóknak nevezni őket részben ostobaság, részben pedig meggyalázása haláluknak. Mindeközben olyan kíváncsian hallgattam a saját hangomat, mintha nem is én beszéltem volna, hanem egy vadidegen.

Rövid, döbönt csend következett. Aztán megszólalt egy hang - trockista vagy a Független Munkáspárt tagja lehetett: halljuk, halljuk! Az elnök kérte a következő kérdést. A gyűlés után egy vagy két párttag gyengéden megfeddett a POUM iránti túlzottan is elnéző véleményemért. Vitatkoztunk egy keveset, aztán másra terelődött a szó; ez volt minden. Ugyan-

ez történt a többi húsz-egynéhány előadásomon is. Valahányszor valaki feltette a kérdést, mindig ugyanezt válaszoltam, s szavaimat minden alkalommal meglepett csend fogadta, amit csak hallgatólagos egyetértésnek tudtam értelmezni. Azok is, akik - szűk körben vagy nyilvánosan - nem értettek egyet velem, csak félszívvvel vitáztak azon az alapon, hogy a forradalmaknak és polgárháborúknak megvannak a saját törvényeik. Gondolatmenetük e ponton nyilvánvalóan megtorpant; a spanyolországi helyzet érinthetetlen vonatkozásairól szóló pletykák és szóbeszéddek, amelyek egyáltalán eljutottak hozzájuk, oly mélységesen a tudat szintje alá voltak nyomva bennük, mint lelkész leányában az *Élet Dolgai*.

A dolognak legnagyobb meglepetésemre semmiféle következménye nem volt. Még a brit kommunista párt lótuszevői között is bizonyára akadtak, akik jelentéseket írtak magasabb helyekre, de soha senki nem kérte számon rajtam kijelentésemet. Öngyilkossági kísérleteim sorozata kudarcot vallott. Minden egyes előadáson és gyűlésen képzeletbeli revolvert szorítottam a halántékomhoz, elhúztam a ravaszt, hallottam a fémes csattanást, és döbbenten tapasztaltam, hogy élek, s még mindig a kommunista párt értékes tagja vagyok.

Csalódással vegyes megkönnyebbülést éreztem. Párttagságom utolsó hónapjaiban úgy éltem, mint az az ember, aki tudja hogy fájdalmas és veszélyes műtéten kell átesnie, amelyet hétről-hétre halogat és halogat, s úgy érzi, minél kevesebbet gondol rá, annál jobb. A legkülönösebb a dologban az, hogy mindvégig; alig gondoltam rá tudatosan. Említettem már, hogy jóval korábban megszűntem kommunistának lenni, mint hogy felismertem volna ezt a változást. A 40-es cellában megindult folyamat most lassan elérte a felszíni rétegeket. Többé nem aggodalmaskodtam a párttal kapcsolatos magatartásom miatt; vigyázzon magára a párt, ahogy akar.

Az előadói körút után visszatértem Párizsba. Néhány hónap telt el. Márciusban Moszkvában megkezdődött a szovjetellenes jobboldaliak és trockisták pere, amely abszurditásában és rémségeiben messze felülmúlta a hasonló, korábbi rendezvényeket. A vád-

lottak között volt Nyikolaj Buharin, akit Lenin kedves Buharcsiknak és a párt kedvencének nevezett, s aki a két évvel korábban agyonlőtt Zinovjev után a Komintern elnöke volt; Christian Rakovszkij, az Ukrán Szovjet Köztársaság volt vezetője, előzőleg a Szovjetunió londoni, illetve párizsi nagykövete; Nyikolaj Kresztyinszkij, aki Sztálin előtt az Ukrán Szovjet Köztársaság Kommunista Pártjának első titkára és németországi nagykövet volt; Alekszej Rikov, a Népbiztosok Tanácsának Lenint követő elnöke; s végül Jagoda belügyi népbiztos, a korábbi kirakatperek rendezője; ő vezette a GPU-t is Medzsinszkij után, akivel kapcsolatban beismerte, hogy - akárcsak Makszim Gorkijt, az író - ő maga mérgezte meg.*

A per abszurditásának mélységeiről akkor alkotunk képet, ha belegondolunk: a tisztogatásokat és a korábbi pereket úgy tüntette fel, mint méregkeverők és degeneráltak praktikáit; hogy a most perbe fogott árulókat annak idején kivétel nélkül a bölcs és éber Sztálin állította posztjukra, s hogy ezek szerint a Kominternt létezésének első tizenöt éve során német és brit titkosszolgálati ügynökök irányították.

E nagy horderejű eseményekkel egy időben egy kisebb botrány is lezajlott párizsi köreinkben. Legtöbben már évek óta ismertünk egy Judy nevű, német-angol származású fiatal elvtársnőt. Csinos és vonzó, angol arisztokrata lány volt, a német munkásság szlengjét beszélte, és jegyben járt egy német kommunistával, aki ötéves kényszermunka-büntetését töltötte valahol Németországban. 1938 tavaszán Hans, a vőlegény Párizsba érkezett; kitöltötte büntetését, és illegálisan lépte át a határt. Néhány nappal később egy francia kommunista lap címlapján megjelent Judy és Hans fényképe, s a főcím mindkettejükről azt állította, hogy a Gestapo ügynökei.

* Jagoda utódát, Jezsovot a szovjet igazságszolgáltatás szabotálásáért 1939-ben végezték ki; az őt követő Beriját pedig 1953-ban - ugyanezért. A szovjet állami rendőrség vezetői tehát az utolsó huszonöt évben mind méregkeverők, kémek és árulók voltak.

Tudtam, hogy Judy úgy Gestapo-ügynök, ahogyan én vagy Ernie sógorom vagy Eva és Alex. Hans letartóztatásáig közvetlenül Kippenberger, a német kommunista párt katonai hírszerző részlegének vezetője alatt dolgozott. Mialatt Hans a büntetését töltötte, Kippenbergert Moszkvába rendelték és agyonlőtték.* A Párizsba érkező Hans minderről mit sem tudott, ahogy nem tudott az apparátus dolgaiban járatlan Judy sem. Hans arra kérte a pártot, hogy hozzák őt össze Kippenbergerrel, s amikor közölték vele, hogy Kippenberger nem elérhető, két másik embert is megnevezett, akik időközben ugyanarra a sorsra jutottak. Amúgy Hans sem úszta volna meg, ha nem ül éppen német börtönben. Innen tehát az újsághír.

Hans a párthoz folyamodott, és követelte, hogy a Központi Bizottság vizsgálja ki az ügyet. Nem kapott választ. Barátaik tőle és Judytól is elfordultak; Hans eddigre már szinte megháborodott, s az idegösszeomlás határán volt Judy is. Egon és Giesl Kisch Hans börtönévei alatt szinte gyermekükként bántak Judyval, de most ők is hátat fordítottak neki. Levelet írtam a Központi Bizottságnak, melyben tiltakoztam az ellen, hogy két elvtársat ily súlyosan megvádolnak anélkül, hogy akár csak meghallgatták volna őket, s kifejtettem meggyőződésemet, miszerint mindketten ártatlanok. Természetesen én sem kaptam választ, de a párt nem tett több lépést sem Hansék ellen, sem ellenem. Hansnak és Judynak végül sikerült kiutazási vízumot szerezniük angol fennhatóság alatt álló területre, ahol összeházasodtak, és új életet kezdtek - új név alatt.

Kiállításom két feltételezett Gestapo-ügynök mellett újabb, töltetlen pisztollyal elkövetett öngyilkossági kísérlet volt. Amíg börtönben voltam, a kommunista propaganda mártírt csinált belőlem, s most még el kellett telnie néhány hónapnak, amíg ki lehe-

* Kippenbergert feltehetőleg éppen azért végezték ki, mert nem volt hajlandó a bevált GPU-módszer szerint megszabadulni az illegális német párt elhajlótól, nevezetesen: átadni őket a Gestapónak. (Lásd Erich Wallenberg: *Der Apparat: Stalins Fünfte Kolonne*. Ostprobleme, 1951. május.)

tett rólam jelenteni, hogy Franco vagy a mikádó ügynöke vagyok. Az lett volna logikus, hogy egyszerűen kilépek a pártból, de ez még egy darabig eszembe sem jutott. Tudtam, hogy előbb vagy utóbb úgyis kizárnak, de elképzelhetetlen volt, hogy magam kezdeményezzem a szakítást. Az ember talán megszűnik gyakorló katolikusnak lenni, de nem küld az egyháznak felmondó nyilatkozatot.

*

Röviddel ezután Eva Weissberg hirtelen Londonba érkezett; a Ljubjankában töltött tizennyolc hónap után kiutasították Oroszországból. Tőle hallottam először saját tapasztalatokon alapuló, hiteles információkat arról, hogy milyen módszerekkel csikarnak ki a foglyokból vallomásokat a GPU börtöneiben.

Eva, mint bizonyára emlékszünk, keramikus volt. 1936 áprilisában tartóztatták le. Azzal vádolták, hogy horogkereszteket komponált tömeggyártásra kerülő teáscsészéinek mintáiba, ágya alatt pedig két pisztolyt rejtegetett azzal a szándékkal, hogy agyonlője Sztálin elvtársat a párt következő kongresszusán. A Ljubjankában töltött másfél év alatt a GPU megpróbálta rávenni, hogy megtért bűnösként szerepeljen az előkészületben lévő Buharin-per tárgyalásán. Eva öngyilkos akart lenni; felvágta az ereit, de megmentették, végül pedig - az osztrák konzul rendkívüli erőfeszítéseinek köszönhetően - szabadon engedték és kiutasították az országból. Történetét háttéranyagként használtam a *Sötétség délben* megírásakor.

Ötéves korom óta ismertem Evát. Ugyanabba az óvodába jártunk, s később jó barátok voltunk Párizsban, Berlinben és Harkovban is. Ő most egy kommunista, én pedig egy fasiszta börtönből menekültem meg. Ugyanakkor s ugyanazzal a nagyjából négy mérföldes óránkénti sebességgel járkáltunk fel s alá; ő egy moszkvai, én pedig egy sevillai cellában. Volt miről időszerű úti beszámolót tartanunk egymásnak.

Eva megmenekült, de Alex, akit néhány hónappal felesége után tartóztattak le, még nem. Az ő történetét később ismertetem.

*

Pártbeli életem utolsó emlékei között szerepel az Íróbizottság két találkozója is.

Az első alkalommal a téma a Szovjet Írószövetség új jelmondata volt, amelyet épp akkor közöltek velünk. Így szólt: Írjátok meg az igazat! Kísérteties vita volt; boldog lennék, ha most lenne róla egy - igazi kordokumentum-értékű - magnófelvételem. Tudtuk és ismertük az igazat; hogy a forradalom vezetőit és elvtársainkat a Szovjetunióban mint kémeket lövik agyon vagy tüntetik el nyomtalanul. Ott ültünk mindannyian-Kisch, Anna Seghers, Regler, Kantorowitz és Uhse - a Café Mephistóban, hogy rendszeres találkahelyünket stílszerűen nevezték, és komolyan beszélgettünk arról, hogyan lehet igazat írni anélkül, hogy megírnánk az igazat. Jártasak lévén a dialektikus akrobatamutatványokban, nem esett különösebben nehezünkre, hogy bebizonyítsuk: minden igazság történelmileg osztályfüggő; az úgynevezett objektív igazság csupán burzsoá mítosz, és megírni az igazat annyit jelent, hogy az adott helyzetben kiválasztani és hangsúlyozni azokat a tényeket és vonatkozásokat, amelyek a proletárforradalom céljait szolgálják, s ekképpen történelmileg helyesek.

A másik alkalommal egy moszkvai elvtársnő látogatott meg bennünket, aki arra figyelmeztetett, hogy fokozzuk forradalmi éberségünket, s beszéde mottójául ezt a szlogent választotta: Minden kommunistának csekistának is kell lennie. Olyan nyugodtan fogadtuk, mintha azt mondta volna: termeljetek zöldséget; a nemzetnek szüksége van rá.

Egy újabb antiklimax volt a vég.

Valamikor 1938 tavaszán Párizsban Spanyolországról kellett beszélnem a Menekült Német Írók Szövetségében. A beszéd előtt a párt egy képviselője megkért, hogy térjek ki a POUM-ra is, és ítéljem el őket, mint Franco ügynökeit. Elutasítottam. Ő vállalt, és udvariasan megkért, mutatnám meg neki előadásom szövegét, hogy informálisan megvitathassuk, amit mondani fogok. Ezt is visszautasítottam.

A találkozót a Société des Industries Fran aises székházában, a St. Germain des Prés-n rendezt k meg két-háromszáz menekült- jórészt kommunista - értelmiségi részvételével. Spanyolországból való visszater sem óta ez volt Párizsban az első nyilvános szereplésem, s éreztem, hogy párttagként ez lesz egyben az utolsó is. Nem állt szándékomban szembefordulni a párttal, amíg Spanyolországban tart a háború, az pedig, hogy Oroszországot bíráljam, szents gt r ssel  rt volna fel. Másfelől azonban szükségesnek tartottam meghatározni, hol is állok, hogy ne maradjak barátaim gyilkosainak néma cinkosa. Általában rögtönözve beszéltem, de most leírtam, majd újra és újra átírtam a szöveg z r  bekezdéseit. Fontos alkalom volt, s igen körültekintően akartam megválogatni érveimet. Végül  gy döntöttem, hogy szavaimat három egyszerű mondattal fejezem be, önmagában mindegyik kegyes és lapos, de egy sztálinista szemében égbekiáltó eretnekség. Az első: Sem mozgalom, sem b rmiilyen párt vagy személy nem jelentheti ki magát tévedhetetlenek. A második: Botors g megalkudni az ellenséggel vagy kivégezni egy barátot csak azért, mert bár velünk azonos célért, de más eszközökkel k zsd. A harmadik egy Thomas Mann-idézet: A fájdalmas igazság hosszú távon jobb a hasznos hazugs gokn l.

A hatás körülbelül olyan volt, mintha náciknak mondtam volna, hogy minden ember egyenlőnek sz uletik. Amikor befejeztem, a hallgatóság nem kommunista része tapsolni kezdett, a kommunisták pedig némán  ltek a helyükön, és tüntetőleg; karba fonták a kezüket.

Egyedül mentem haza. Ahogy a St. Germain de Prés-i állomáson vártam a metr t, egyszer csak a rendezvényen részt vett elvtársaim egy csoportja jelent meg a lépcsőn. A peron túlsó végére sétáltak, és  gy tettek, mintha láthatatlan lennék.

A metr  t hazafelé már az el vetkezo hónapok és évek magányát előlegezte meg. Nem konkrét, fizikai magányosság volt, hiszen a párttal való szak tas után sokkal több barátom lett, mint azelőtt. A személyes barátság azonban nem pótolhatja azt az érzést, hogy az ember tagja egy világméretű nemzetközi testvériségnek, sem a kollektív szolidaritás mele-

gét, amely a hatalmas, formátlan tömegeből összetartó és intim családot teremt.

Néhány nappal később, egy este egyedül üldögéltem otthon, mikor hirtelen eszembe jutott, hogy megrovidíthatném a várakozás gyötrelmeit, ha megtenném a kezdeményező lépést, és magam lépnék ki a pártból. Bár már hosszú ideje folyamatosan távolodtam tőle, ez a megoldás eddig soha nem tűnt a helyzet logikus végkifejletének, s most is úgy bukkant fel, mint vadonatúj és vakmerő idea. A pártból kizárt kommunistát elvtársai a család elbukott tagjának tekintik, de aki maga teszi meg a végzetes lépést, örökre kívül kerül a szekértábor sáncain. Az ötlet ugyanakkor azzal a vad és felszabadult örömmel töltött el, melyet mindig éreztem, valahányszor minden hidat felégettem magam mögött; azon a bécsi éjszakán, amikor elhatároztam, hogy abbahagyom tanulmányaimat, s egy másik éjjelen, mikor úgy döntöttem, hogy eldobom karrieremet, és belépek a kommunista pártba.

Égész éjszaka a kilépésemet bejelentő és megindokló levélen dolgoztam. Azt hiszem, jó levél volt, és sajnálom, hogy nem készítettem róla másolatot. Ám ez a levél sem volt más, mint egy újabb antiklimax; még nem volt bátorságom ahhoz, hogy a félútnál tovább merészkedjem. Búcsú volt a német kommunista párttól, a Kominterntől és a sztálini rendszertől, de azzal végződött, hogy kifejeztem hűségemet a Szovjetunió iránt. Kifejtettem a rákosan elburjánzott bürokráciával, a terrorral és a polgárjogok eltiprásával szembeni ellenérzésemet, de hangsúlyoztam, hogy hiszem: a munkás- és parasztállam alapjai erősek és rendíthetetlenek; hogy a termelési eszközök államosítása garantálja a szocializmus útjára való visszatérést, s hogy vesztébe rohanó bolygónk egyetlen reménysége továbbra is a Szovjetunió.

És kényszeresen ragaszkodtam ehhez a meggyőződéshöz még másfél éven át, amíg a Hitler-Sztálin-paktum le nem rombolta a megtépett hit utolsó maradványait. Egy hit úgy jön világra, ahogy a lepke bújik elő a bábból; látszólag spontán és hirtelenül, de haldoklása lassú és fokozatos, s az utolsónak vélt, fáradt szárnycsapás után is jön még egy-egy apró rándulás, erőtlen rebbenés. Minden igaz hit makacsul

ragaszkodik az élethez, akár egy egyház vagy egy eszme a tárgya, akár egy asszony, vagy egy barát. A természetben tapasztalható *horror vacui* a szellemi szférában is érvényesül. A rémítő üresség elől menekülő hívő hajlandó megtagadni érzékeinek tapasztalatait, hogy minden árulásra magyarázatot találjon, mint Boccacciónál felszarvazott férj, s ha illúziói eredeti formájukban fenn már semmiképpen sem tarthatók, hát átalakítja és módosítja őket, hogy legalább a maradékukban hihessen tovább. Pontosan így tettem magam is, s velem együtt a hasonló megszállottságban szenvedő milliók.

Az elmélet, amely szerint a tisztogatások, a rabszolgamunka-táborok s az emberek jogaiktól való megfosztása csupán felszín jelenségek, s a szocializmus felé vezető út során átmenetileg meghozandó áldozatok, jellegzetesen ilyesfajta utolsó szalmazál-okoskodás, s azzal a teóriával függ össze, amely szerint az állami tervgazdálkodás az adott ország politikai berendezkedésétől függetlenül feltétlenül egy szabad és boldog szocialista társadalom kialakulásához vezet. A *jógi és a komisszárbán* hosszasan tárgyaltam ezt a téves elméletet, de az érveknek nemigen van hatalmuk az illúziók fölött. A hit, hogy a Szovjetunió bevallottan visszataszító jelenségek ellenére az egyetlen alapvetően haladó ország és napjaink jelentős társadalmi kísérlete, különösen megnyugtató és elasztikus. Lehetővé teszi, hogy az ember vállrándítással s a mindent felölelő átmeneti nehézségek, vagy szükségintézkedések kulcsszavakkal tegye túl magát a valóság rémségein. Remekül megfelel a mindenfajta politikai árnyalatú, jó szándékú és tanácstalan progresszíveknek is, akik nem nézik jó szemmel a hazájukban folyó kommunista kezdeményezéseket. Mindezen okokból ezek az utolsó szalmazál-illúziók éppoly népszerűek és elterjedtek ma is, mint akkoriban.

Minden korszaknak megvan a maga uralkodó hite és reménysege, s a szocializmus bizonyos körvonalazatlan és felszínes értelemben a huszadik század első felének ilyesfajta reménysege volt. Annyira, hogy a német nemzetiszocialisták, a francia radikális szocialisták és az olasz keresztényszocialisták egy-

aránt fontosnak tartották, hogy megnevezésükbe e fé-tisszót belevegyék. A Szovjetunió létrejöttével meg-tesztelni látszott az álomkép, s az emberiség je-lentős részére hatott a varázslat, ahogyan különböző intenzitással, de hat még ma is. Felismerni és ki-mondani az igazságot: hogy a rendszer, amely ma már a világ területének egyharmada fölött uralkodik, a történelem legigazságtalanabb és legembertelenebb társadalmát hozta létre; ez a legnagyobb kihívás, amivel az emberiség szembekerült, és szembenézni ve-le a legtöbbszörnek ugyanolyan nehéz, mint a gótika emberének elfogadni, hogy nincs mennyország. A fel-ismerés egy írástudatlan olasz paraszt, a rendkívüli műveltségű Sartre vagy egy realista szemléletű poli-tikus, mondjuk az idős Rooseveltt elnök számára egy-formán nehéz; utóbbi például komolyan hitt abban, hogy Sztálin rendszere egyfajta barbár, ázsiai New Deal, hogy a háború után Amerika „remekül kijön majd Sztálinnal és az oroszokkal”, s hogy az akkor elér-kező békét egyedül az angol imperialista törekvések fenyegetik majd. Hitt ebben annak ellenére, hogy is-merete a kommunista elmélet és a szovjet valóság té-nyeit, és hitt benne a világ számos képzett és ta-pasztalt politikusa; hittek a tudósok és mindenfajta értelmiségiek - működtek a hatalmas mítoszteremtő erők, és működnek ma is.

*

A párttal való szakításomat megelőző és követő tétováság a reményteljes illúziók tartósságáról ta-núskodik, későbbi tapasztalataim pedig ezen irracio-nális erők működésének egy másik aspektusára világí-tanak rá. Amíg kommunista voltam, rokonszenveztek velem mindazok a haladó gondolkodású emberek, akik nem szerették ugyan a kommunistákat, de tiszteletben tartották meggyőződésemet; a szakítás után ugyanezek az emberek megvetéssel fordultak felém. A párt felől érkező ellenérzés megfelelt várakozásaimnak, de azok elutasító magatartása mögött, akik soha nem voltak kommunisták, éreztem egy másfajta ellenszenvet is. Egy exkommunista nemcsak idegesítő Kasszandra, mint amilyenek a náciellenes menekültek voltak, hanem egyben bukott angyal is, akinek rossz ízlésére vall,

hogy úgy érzi: a mennyország nem egészen olyan, mint amilyenek képzelte.

A világ tiszteli azokat, akik felveszik a katolikus vagy a kommunista hitet, de visszariad mindenfajta vallás kiugrott papjaitól, s ezt az érzést az árulók iránti ellenszenvként fogalmazza meg. Csak-hogy a megtértek is elárulják korábbi hitüket vagy hitetlenségüket, s nagyon is készek azok ellen fordulni, akik továbbra is ragaszkodnak hozzá - ám mégis bocsánatot nyernek, mert felvettek egy hitet, amit az exkommunista vagy a kiugrott pap elhagyott, miáltal utóbbiak az illúziókra veszélyt jelentenek, s szüntelenül emlékeztetnek a fenyegető, rémséges semmire.

Szomorú példája ennek az a mód, ahogyan Sir Peter Chalmers-Mitchell-lel való barátságunk iránta való tiszteletem és szeretetem ellenére véget ért. Egészen 1941-ig továbbra is felkerestük egymást. Röviddel a *Sötétség délben* megjelenése után közös barátunkkal, a regény angol fordítójával, Daphne Hardyval ebédeltünk a Sohóban. Ebéd után együtt utaztunk a metrón Kensington felé. Ittünk némi bort, és igen emelkedett hangulatban voltunk. Sir Peter hirtelen felém hajolt a köztünk ülő Daphne előtt, és így szólt: „Őszintén szólva nekem nem tetszett a regénye. Kár, hogy harminc ezüstpénzért eladta magát.” Először azt hittem, hogy tréfál, de nem: a bor hatására a legőszintébb véleményét mondta ki. Elég hangosan beszéltünk a lármas kocsiban, áthajolva Daphnén, aki meglepetésében szinte megkövült. Kértem Sir Petert, hogy vonja vissza szavait, különben többé nem találkozhatunk - de erre nem volt hajlandó. Végül Daphne és én leszálltunk, és többé nem láttam Sir Petert. 1945-ben gázolta őt halálra egy autóbusz. Soha életében nem volt kommunista, és melegszívű, nemes jó barát volt. Nem szerette a Hitler-Sztálin-paktumot, de még kevésbé szerette a klubjukhoz hűtlen embereket.

Valahányszor naiv, kedves és haladó gondolkodású embereknél ezzel a magatartással találtam szembe magam, éreztem fenntartásaik valódi, tudattalan forrása nem az, hogy kommunista voltam, hanem hogy már nem vagyok az; nem az volt a baj, hogy beleestem egy

hibába, hanem hogy hűtlen lettem tévedésemhez. Ez ad magyarázatot arra is, hogy a nyugati demokratikus közvélemény közönnel viseltetik a kommunistákkal szemben, akik otthona és hazája biztonságát fenyegetik, de gyűlölik a volt kommunistát, aki megbélyegzi a bűnösöket. A számtalan exkommunista közül amúgy csak igen kevesen kerültek abba a kínos helyzetbe, hogy fel kelljen jelenteniük volt elvtársaikat; feladásra, kiadásra érdemes információkkal csupán maroknyi volt nyugati apparatcsik rendelkezett. Az exkommunista írók által létrehozott, tekintélyes mennyiségű irodalmi alkotás - Ciligától, Gide-től, Silonétól és Serge-től egészen Kravcsenkóig, Weissbergig, Sperberig és Neumann Buberig - a helyzet s az állapotok, nem pedig személyek leleplezései, egyben fő forrásai annak az információnak, amellyel a Nyugat ellenségei felől egyáltalán rendelkezik, ám a közönség szemében a volt kommunista továbbra is besúgó és háborús uszító maradt. Érthető magatartás ez, s éppoly emberi, mint a régiek szokása, hogy a rossz hír hozóját, a dédelgetett és nélkülözhetetlen illúziók veszélyeztetőjét felkötötték.

*

Huszonhat éves voltam, amikor beléptem a kommunista pártba, s harminchárom, amikor szakítottam vele. A közben eltelt hét év meghatározó jelentőségű volt - részben életem érintett szakaszának jellege miatt, részben pedig azért, mert ezt az életszakaszt egy egyszerű és egyértelmű ideál töltötte ki. Se azelőtt, se azóta nem volt ily csordultig tele valamely célkitűzéssel az életem, mint ekkor, amikor az elnyűtt, fakó igazságokat egy csodaszép tévedés takarta el.

Szolgálta tehát Jákob Ráchelért hét esztendeig, s csak néhány napnak tetszék az neki, annyira szereti vala őt. A nászéj utáni hajnalon azonban meglátta, hogy a rút Leára pazarolta gyengédségét és szeretetét. És így szólt Lábánhoz: Mit cselekedtél énvelem? Miért csaltál meg engem?

Az ember azt gondolná: soha nem heverte ki a megrázkódtatást, hogy egy illúzióval hált. Hamarosan megtudjuk azonban, hogy újabb hétévi szolgálat árán

végül elnyerte az igazi menyasszony kezét. És ez a hét év ismét csak néhány napnak tűnt neki, mert - dicsérjük az Urat - makacs egy szerzet az ember.

SÖTÉTSÉG DÉLBEN

A szakítás után, midőn az exforradalmár a számkivetettek pártjának számkivetettje lesz, s olyan állapotba kerül, amely a lélek misztikus sötét éjszakájához hasonlítható, van egy kritikus periódus, amikor elfogja a kísértés, hogy az ellentétes politikai véglethez csatlakozzon, vagy Istennél találjon menedéket. Azok a barátaim, akik ellenálltak ennek a kísértésnek, és sikerült megőrizniük érzelmi és intellektuális egyensúlyukat, szinte mindannyian valamilyen állandó irányultsággal és érdeklődéssel rendelkező emberek - írók, képzőművészek vagy tudósok voltak, s hivatásukban találták meg a mindentől független, szilárd célt, gravitációs centrumot.

Amikor 1939 elején visszatértem Párizsba, magammal hoztam egy értékes dokumentumot. A londoni Jonathan Cape-pel kötött szerződés volt, amelyet első regényem, a *Gladiators* megjelentetéséről írtunk alá. Cape - úgy emlékszem - százhuszonöt font előleget fizetett, ami annak ellenére, hogy nekem kellett fedeznem a fordítás költségeit, bőven elég volt ahhoz, hogy ha spártai módon is, de fél éven át megéljek belőle. Így aztán be tudtam fejezni a könyvet, amelynek írását vagy pénzhiány, vagy a politika eseményei miatt újra meg újra félbe kellett szakítanom, s most, 1938 júliusában, négy évvel a munka megkezdése után végre elkészültem vele.

A többé vagy kevésbé drámai megszakítások után mindig békével és megnyugvással töltött el a visszatérés a Krisztus előtti első évszázadba. A párttal való szakításomat megelőző és követő hónapokban az írás szinte munkaterápia lett. Egyfajta folyamatoságérzést adott, ami segített átvészelnem a fizikai magány és a belső kiüresedés időszakát. A szakítás előtt az Ügy katonájának tekintettem magam, s az írást is a szolgálatába állítottam. Most úgy kezdtem magamra gondolni, mint hivatásos íróra, az írás pedig önmaga céljává vált. Mihelyt befejeztem a *Gladiatorst*, tüstént hozzáfogtam a *Sötétség délben* megírásához.

A regény, amint Cape-nek egy rövid szinopszisban megírtam, egy totalitáriánus állam börtönében sínylődő emberről szól. Négy vagy öt szereplőt terveztem, akiknek létezése halálbüntetésük kimondása után a hétköznapi síkról a tragikum síkjára tevődik át. Újraértékelik életüket, s mindegyikük ráébred, hogy bűnös, de nem abban a bűnben, amiért halállal kell lakolnia. Vétjük közös nevezője, hogy az egyes ember érdekeivel szemben az emberiség érdekét helyezték előtérbe; hogy a hasznosság oltárán feláldozták a moralitást, s a cél érdekében közönyösen szemlélték az eszközöket. Most meg kell halniuk, mert haláluk hasznos az Ügynek, s olyan emberek keze által kell meghalniuk, akik ugyanezekre az elvekre esküdtek fel. A tervezett regény címe ez lett volna: *Az ördögi kör*.

Amikor hozzáfogtam, még nem láttam tisztán a történetet, s gondolataimban csak egyetlen szereplő alakja körvonalazódott. A régi bolsevik gárda tagja volt, gondolkodásmódját Nyikolaj Buharinról mintáztam; személyiségében keveredtek Lev Trockij és Karl Radek jellemvonásai. Olyan tisztán láttam magam előtt, mint egy hallucinációt: alacsony, zömök emberke, hegyes kecskeszakállal, s cellájában fel s alá járkálva ruhaujjához dörzsöli csíptetőjének üvegét. Ezután már csak nevet kellett találnom neki. Emlékezetem lomtárában kutatva egyszer csak ráakadtam a Rubasov névre anélkül, hogy tudtam volna, honnan is származik. Mindenesetre tetszett, mert emlékeztetett a rubaska szóra, amely magas nyakú, hímzett orosz inget jelent - egy-egy vasárnap rá is adtam Rubasovra. Egyébként a Palesztin Munkapárt lapja, a Davar főszerkesztőjét hívták így, de akkor ez egyáltalán nem is jutott az eszembe. Az igazi Rubasov úrral soha nem találkoztam, de nevét jól ismertem, és gyakran hallottam Palesztinában töltött éveim alatt. A második név, a Szalmanovics (Solomonsohn) jóvoltából hősöm zsidó is lett, de ezt sem ismertem fel tudatosan, és soha egyetlen olvasóm sem hívta fel rá a figyelmemet.

A nyitókép szinte magától kínálkozott. Amikor elvtársai eljönnek, hogy letartóztassák Rubasovot, ő éppen alszik, és arról álmodik, amikor utoljára tar-

tóztatták le az ellenséges országban; félálmban nem is tudja biztosan, hogy most a kettő közül melyik diktátor nyújtotta ki felé a karmait, s a két, mindenütt jelenvaló olajnyomat közül melyik is lóg éppen az ágya fölött. Különös, de a két totalitáriánus rendszer alapvető hasonlóságát szimbolikusan hangsúlyozó mozzanat (amely mint *leitmotív* visszatér a könyv utolsó lapjain) abból az időből származik, amikor gondolkodásom tudatos rétegében még szimpatizáltam a Szovjetunióval, s amikor még felháborodottan utasítottam volna vissza a kijelentést, hogy a szovjet Oroszország és a náci Németország voltaképpen ugyanaz.

Amikor megírtam a nyitójelenetet, nem kellett sokat kutatnom konfliktusok és cselekmény után; ott várakoztak hét esztendő emlékei között, amelyek, míg biztonságosan rajtuk volt a fedő, egyfajta erjedési folyamaton mentek át. Most, hogy megszűnt a nyomás, minden bugyborékolni kezdett, s megmutatta valódi színét és illatát. Szinte magától bukkant elő Nagyezsda, a kis Werner, a két bakui nacsalnyik s a számtalan epizód, mondatok és gesztusok, amelyek valódi megértését és reális értékelését belső cenzorom eddig nem engedte meg. Nem izgatott, inkább félelemmel és kíváncsisággal vártam, hogy mi törfenik majd a könyv következő lapjain. Tudtam például, hogy a végén Rubasov megtörik, és bevallja képtelen és nem létező bűneit, de az idáig vezető megfontolásokról csupán felületes és általános elképzelésekkel rendelkeztem. E meggondolások lépésről lépésre körvonalazódtak a két nyomozó, Ivanov és Gletkin kihallgatásai alatt. A párbeszéd kérdéseit és válaszait a zárt rendszer szellemi klímája határozta meg, nem kitalálták, hanem a tudatalatti kvázi-matematikai eljárásaival leszűrték őket abból a merev logikai szerkezetből, amelyben vádlott és vádló, kivégző és áldozat egyaránt fogva volt. A játszma szabályai szerint csakis így lehetett érvelniük és cselekedniük.

A rendszert és a játékszabályokat nem ismerő nyugati elme számára a nagy perekben tett vallomások korunk történelmének rejtélyei. Vajon miért vallották be ezeket a hajmeresztő és valószínűtlen bűnöket

a régi bolsevikok, a hősök és a forradalom vezetői, akik oly sokszor néztek már szembe a halállal, a akik szabadságos halottaknak nevezték magukat? Ha az ember nem számítja azokat, akik - mint például Radek - csupán a bőrüket próbálták menteni; azokat, akik szellemileg összeomlottak, mint Zinovjev; vagy azokat, akik Kamenyevhez hasonlóan a családjuk védelmében voltak hajlandók vallomástételre (mondják, nagyon szerette a fiát); akkor csak kevesen maradnak - Buharin, Pjatakov, Mracskovszkij, Szmironov és talán még tucatnyian, a cári börtönök és a szibériai száműzetés veteránjai, harminc-negyven éves forradalmi múlttal a hátuk mögött -, akik teljes és önkéntes megalázkodása és önfeladása megmagyarázhatatlan marad. Ok voltak az a kemény mag, akiket Rubasov képvisel.

A regényben kikristályosodó megoldás a vallomástétel rubasovi elmélete néven vált ismertté, és hosszan tartó, nyilvános polémia tárgya lett. Magam ezekben a vitákban nem vettem részt. Ebben az önéletrajzban, tizenöt évvel a könyv megírása után azonban jogom van tisztázni bizonyos, a történelmi hűséggel kapcsolatos kérdéseket.

A regény három visszatekintő epizódja- Richard, a kis Loewy és Arlova - valóban megtörtént esetek feldolgozásai. A GPU kihallgatási módszereiről szóló adatokat - azt, hogy nem hagyják aludni az őrizettest, s folyamatosan, egyfajta futószalagmódszerrel vallatják, hogy napokig egy helyben állni kényszerítik, a vakító fényű lámpa használatát, a tárgyalás nélküli kivégzéssel való fenyegetést vagy a kemény és puha bánásmód váltogatását - utólagos értesüléseim is megerősítették. Ami a központi problémát illeti: az okfejtést, amellyel bizonyos vádlottakat, a „kemény magot” logikus érvek sorozatával bírták rá, hogy beismerjék az abszurdításokat - ezzel kapcsolatban igénybe kell vennem az olvasó türelmét két hosszabb idézet erejéig. Az egyik a regény kulcsbekezdése, a másik az első nagy moszkvai per egyik fővádlottjának kihallgatásáról utólag napvilágra került tényszerű beszámoló.

A regényből való idézet Rubasov Gletkin általi kihallgatásának befejező része. Rubasov tiltakozik.

Ő - jóllehet valóban nem értett egyet a vezér elképzeléseivel- sem ellenforradalmár nem volt, sem pedig valamely ellenséges hatalom ügynöke, hanem jó szándékkal s a lelkiismerete szerint cselekedett. Gletkin a saját, Rubasov írásaiból vett idézettel válaszol: „...a szubjektív jó szándéknak a mi szempontunkból nincsen jelentősége. Aki téved, annak fizetnie kell, akinek végül is igaza lesz, az feloldoztatik. Ez a mi törvényünk...”* Az ezután következő szópárbajban Gletkin továbbra is Rubasov írásaiból és beszédeiből idéz, s érveivel Rubasov képtelen szembeszállni. Naplójának egy részlete például: „Az elmélet szavait csak mérhetetlen vulgarizálásuk árán és végeérhetetlen ismétlésekkel lehetett belesulykolni a tömegekbe; amit helyesnek nyilvánítanak, annak természetesen aranyként kell fénylenie, ami viszont helytelen, az legyen fekete, mint a pokol fekete...” Amikor Rubasov végül testileg-lelkileg megtörik, Gletkin a fejére olyassá a végső érvet is:

- Az önök frakciója, Rubasov polgártárs, vereséget szenvedett, és szét van zúzva. Önök szakadást akartak előidézni a Pártban, holott bizonyára tudatában voltak, hogy ez polgárháborút jelent. Önök tudtak arról, hogy elégedetlenség uralkodik a parasztság körében, mivel a mi parasztságunk még nem érti, hogy mi az értelme azoknak az áldozatoknak, amiket a Forradalom megkövetel tőle. Egy háborúban, amitől talán már csak néhány hónap választ el bennünket, az efféle áramlatok egykönnyen katasztrófához vezethetnek. Ezért most nincsen fontosabb parancs, mint a Párt egysége. Egységbe kell kovácsolni a Pártot - vasfegyelemnek és feltétlen bizalomnak kell eltöltenie az embereket. Ön és az ön barátai viszont, Rubasov polgártárs, széthúzást szítottak a Pártban. Ha csakugyan őszintén megbánta a tetteit, akkor most kötelessége, hogy a segítségünkre legyen e fekély begyógyításában. Már megmondtam, ez az utolsó szolgálat, amit a Párt elvár öntől.

* A regényt Bart István fordította.

- A feladata egyszerű. Maga fogalmazta meg a legjobban: bearanyozni azt, ami Helyes, és befeketíteni azt, ami Helytelen. Az ellenzék politikája helytelen. Az ön feladata tehát ebből következőleg az, hogy megmutassa, milyen megvetendő ez a politika; azt kell megértetni a tömegekkel, hogy az ellenzéki magatartás bűn, az ellenzék vezetői pedig bűnözők. A tömegek csak ezen az egyszerű nyelven értenek. Ha viszont a bonyolult indítékait kezdi magyarázgatni nekik, azzal csak zűrzavart támaszt a fejekben. Az ön feladata Rubasov polgártárs, az, hogy ne keltsen maga iránt sem rokonszenvet, sem szánalmat. Az ellenzék iránti rokonszenv és szánalom veszedelmet jelent az országra nézve.

- Rubasov elvtárs, remélem, megértette, hogy mit kíván öntől a Párt.

Ismeretségük óta Gletkin most először szólította „elvtársnak” Rubasovot. Rubasov felkapta rá a fejét. Olyan hullámban öntötte el valami forróság, hogy védekezni sem bírt ellene; védtelen volt, és kiszolgáltatott. Reszketett az ajka, ahogy feltette a cvikkerét.

- Megértettem.

- Ne feledje - folytatta Gletkin -, hogy a Párt ezért a szolgálatért nem ígér önnek semmiféle jutalmat. A vádlottak némelyikét fizikai erőszakkal kellett együttműködésre kényszeríteni. Másokat azzal az ígérettel lehetett rávenni, hogy így megmenthetik a bőrüket - vagy a mások bőrét, rokonaikét, akiket túszként a kezünkben tartunk.

Önnek azonban, Rubasov elvtárs, nem ajánlunk alkut, és nem is ígérünk semmit.

- Megértettem - ismételte Rubasov.

Gletkin belepillantott a dossziéba.

- Van egy bekezdés a naplójában, amely igen mély hatást tett rám. Így szól: „Egész életemben azt gondoltam és azt tettem, amit gondolnom és tennem kellett. Ha nekem volt igazam tetteimben és

gondolataimban, akkor nincs mit megbánnom; ha tévedtem, akkor fizetni fogok érte."

Felpillantott a dossziéból, és Rubasov szemébe nézett.

- Ön tévedett, Rubasov elvtárs, s ezért fizetni fog. A Párt csak egyet ígérhet önnek: majd a végső győzelem után, egy szép napon, amikor már nem okozhat semmi kárt, nyilvánosságra fogják hozni a titkos levéltárak dossziéit. És akkor majd megtudja a világ, hogy mi volt a véres bábjáték háttere - ahogy ön fogalmazott -, amelyben valamennyiünk szerepét a történelem írta...

A titkos levéltárak dossziéi, amelyekre Gletkin vigasztalóan utal, máig sem kerültek nyilvánosságra, de tartalmuk egy része kiszivárgott, ahogy az hosszú távon nyilvánvalóan elkerülhetetlen is volt. Egyetlen vonulatot szeretnék idézni: Krivickij tábornok beszámolóját arról, hogy milyen módszerekkel sikerült Mracskovszkij vallomástételre kényszeríteni.

Valter Krivickij a rendszerrel való, 1937-es szakításáig a szovjet katonai hírszerzés főnöke volt. Ő volt az első emigráns a főrangú szovjet hírszerző tisztek közül. A GPU Franciaországban két ízben akarta meggyilkolni; harmadszorra - az Egyesült Államokban - sikerült nekik. Halálát úgy rendezték meg, mintha öngyilkosság lett volna. Krivickij tábornokra átlőtt fejjel találtak rá egy kis washingtoni hotelszobában, ahol soha azelőtt nem járt. A tettet látszólag saját kezével követte el, ám korábban többször is figyelmeztette családját és barátait: ha holtan találnák valahol, semmiképpen ne higgyék, hogy öngyilkosságot követett el. Van egy régi GPU-s mondás: gyilkosságot minden hülye el tud követni, de természetes halált elkövetni - az művészt kíván.

Soha nem találkoztam Krivickij tábornokkal, de barátaim, akik ismerték őt, tisztelték bátorságáért és becsületességéért.

Könyve - *I was Stalins Agent* - 1939 decemberében jelent meg; ebben az időben már csak a kihallgatás

utáni zárórész - *A grammatikai fikció* című fejezet - volt hátra a regényemből.

Krivickij könyvét csak évekkel később olvastam el, mert a Sötétség délben után hosszú ideig gondolni sem akartam az egészre. Az *I was Stalins Agent* példányai elfogytak, s még sokáig nemigen várható újabb kiadás,* ezért idéznem kell néhány fontosabb részletet.

Először is a könyv *Miért vallottak?* című fejezetében olvasható rövid összefoglalást ismertetem:

Hogyan csikarták ki ezeket a vallomásokat? [...] A világ döbbenetesen figyelte, ahogyan a szovjet kormány megalapítói soha el nem követett bűnökkel vádolják magukat; olyanokkal, amelyek később egytől egyig szemenszedett hazugságoknak bizonyultak. E vallomások rejtélye azóta is ámulatban tartja a Nyugatot, de azok számára, akik belülről ismerték a sztálini gépezetet, egy pillanattig sem voltak érthetetlenek.

Több tényező is hozzájárult e vallomások megszületéséhez, de a legvégső érv mindig az volt: ez az egyetlen módja, hogy a Pártnak még egy utolsó szolgálatot teleessenek. Feláldozták életüket és becsületüket, hogy Sztálin gyűlölt rendszerét megvédelmezzék, mert ebben látták ifjúkoruk álmanak, egy jobb világ megvalósulásának utolsó reménysugarát...

Krivickij részletesen kifejti állítását. Elmondja, hogy ez a magyarázat csak a vádlottak egy csoportjára érvényes (azokra, akiket feljebb „kemény magnak” neveztem), majd ismerteti a módszert, amellyel Mracskovszkijből kicsikarták a vallomást:

Mracskovszkij 1905 óta volt a Bolsevik Párt tagja. Atyja forradalmár volt, akit Szibériába

* 2006 augusztusában az Alexandra kiadó megjelentette Krivickij könyvét, kiegészítve a meggyilkolásával kapcsolatban megjelent cikkekkel valamint a titkosítás alól feloldott FBI aktákkal - Sam Tannenhaus szerkesztésében, Császár László fordításában - hamarosan az SLP-n is elérhető lesz (a digitalizáló).

számúzték; a cári rendőrség öt magát is többször letartóztatta. Az októberi forradalom után, a polgárháború alatt Mracskovszkij szervezte meg az uráli önkéntes erőt, amely nagyszerű győzelmeket aratott Kolcsak ellenforradalmi csapatai fölött. Lenin és Trockij alatt szinte legendás hősnek kijáró hírnévre tett szert.

1935 júniusában befejeződtek az első nagy kirakatper előkészületei. A tizennégy vádlott vallomása készen állt. A főalakok, Zinovjev és Kamenyev eljátszották a rájuk kiosztott szerepeket, és részletesen elmondták, amit el kellett mondaniuk. Volt azonban köztük két ember, akiket nem sikerült rábírní, hogy megtegyék a vallomásukat. Az egyik Mracskovszkij volt, a másik Szmirnov, a Bolsevik Párt alapító tagja s a polgárháború alatt az Ötödik Hadsereg vezetője.

Sztálin nem akarta e két ember nélkül vinni tovább az ügyet Hónapokig puhították őket; kipróbálták rajtuk az OGPU harmadfokú vallatási módszereit, de kitartottak. Az OGPU vezetője egyszer csak felkérte Szluckij elvtársat, hogy ő vegye át Mracskovszkij kihallgatását, s ő törje meg ezt az embert, akit - mint kiderült - mélységesen tisztelt. Mindketten könnyeztünk, amikor beszámolt az ügyben szerzett inkvizítori tapasztalatairól.

- Frissen borotválva kezdtem a vallatást - mesélte -, s mire befejeztem, kinőtt a szakállam. Amikor először vezették be az irodámba, láttam, hogy a polgárháborúban szerzett lábsérülés következtében erősen sántít. Hellyel kínáltam, s ő leült. Ezekkel a szavakkal kezdtem: Nézze, Mracskovszkij elvtárs; azt a feladatot kaptam, hogy én hallgassam ki önt.

- Nincs mit mondanom - felelte Mracskovszkij. - És egyáltalán nem akarok beszélgetni magával. Maga fajtája rosszabb, mint a cár zsandárjai. Milyen jögon kérdez maga engem? Hol voltak maguk a forradalomban? Valahogy képtelen vagyok felidézni, hogy hallottam volna magáról bármit is a polgárháború idején.

Ekkor megpillantotta a két Vörös Zászló Érdemrendet, amit Szluckij a mellén viselt, s így folytatta:

- A fronton soha nem láttam magát. Ami meg a kitüntetéseit illeti, nyilván lopta őket.

Felállt, s egy gyors mozdulattal elhúzta az ingét. Mellén láthatóvá váltak a szovjetállamért vívott harcokban szerzett sebek hegei.

- Én itt hordom a kitüntetéseimet! - kiáltotta.

Szluckij továbbra sem felelt. Teát hozatott be, s töltött egy csészével az őrizetesnek. Aztán megkínálta cigarettával is. Mracskovszkij földhöz vágta az elébe helyezett csészét meg a hamutartót, és felkiáltott:

- Ezzel akar megvesztegetni engem?! Mondja meg Sztálinnak, hogy utálok és megvetem! Mondja meg neki, hogy áruló! Elvittek Molotovhoz is (az akkori szovjet miniszterelnök), és ő is le akart kenyerezni, de szemem köptem.

Szluckij végre megszólalt:

- Nem, Mracskovszkij elvtárs. Nem loptam a Vörös Zászló Érdemrendeket. A Vörös Hadseregben kaptam őket a taskenti fronton, ahol az ön parancsnoksága alatt harcoltam. Soha nem tartottam hitványnak önt, és nem tartom annak ma sem. De hát ön szembeszegült a Párttal, és harcolt ellene, igaz? Igen, igaz. És most a Párt kijelölt, hogy én hallgassam ki önt. Ami meg azokat a sebesüléseket illeti; nézze meg az enyémeiket is. - Ezzel Szluckij szétnyitotta az ingét, és megmutatta a maga háborús sérüléseit...

Aztán azt mondta: - A polgárháború után a forradalmi bíróságokon dolgoztam, s a Párt végül az OGPU-hoz helyezett. Most csak a kötelességemet végzem, s parancsot teljesítek. Ha a Párt azt parancsolná, hogy haljak meg, azt is teljesíteném. (Szluckij egyébként pontosan így is cselekedett; másfél évvel később hírül adták, hogy öngyilkosságot követett el.)

- Szóval rendőrkutyává züllött! Igazi OHRANA-ügynök* lett! - tört ki Mracskovszkij. Aztán megállt, habozott, és így folytatta: - De úgy látom, nem vezett ki magából minden emberség.

Szluckij most először érezte, hogy felszikkasztott köztük valami megértésképe. Beszélni kezdett a szovjet kormány belső és nemzetközi helyzetéről; a mindkétfelől fenyegető veszélyekről, a szovjethatalom Párton belüli ellenségeiről s arról, hogy a Pártot, mint a forradalom egyetlen erejét, mindenáron meg kell menteni.

- Elmondtam neki - mesélte Szluckij -, hogy személy szerint tökéletesen meg vagyok győződve róla, hogy ő, Mracskovszkij nem ellenforradalmár. Asztalom fiókjából elővettem elvtársainak vallo-másait, és megmutattam őket neki, hogy lássa, milyen mélyre süllyedtek a szovjet rendszerrel szembehelyezkedők. Három teljes napon át érveltünk és vitatkoztunk, s ezalatt Mracskovszkij egy szemhunyasnyit sem aludt. Én összesen talán három-négy órán át bóbiskoltam az egész kihallgatás alatt.

Napok és éjszakák következtek, melyek során Szluckij apránként meggyőzte Mracskovszkijt, hogy egyedül Sztálin képes a Bolsevik Pártot megmenteni. Mracskovszkij szilárdan hitt az egypártrendszerben, s be kellett ismernie: egyetlen bolsevik csoportosulás sem elég erős ahhoz, hogy belülről reformálja meg a pártgépezetet, vagy elmozdítsa Sztálint. Való igaz: az országban elégedetlenség tapasztalható, de ha a bolsevik szférán kívülről akarnák a problémákat megoldani, ez végét jelentené a proletárdiktatúrának, amelyhez Mracskovszkij lojális volt.

Kihallgató és kihallgatott egyetértett abban, hogy minden bolseviknak alá kell rendelnie eszméit és akaratát a Párt elképzeléseinek. Egyetértettek abban is, hogy a Pártban a becstelenségig, a halálig, vagy a becstelen halálig is ki kell tartani, ha ez a szovjethatalom megszilár-

* A cári titkosrendőrség. - A ford.

dítása érdekében szükségesnek látszik, s a Párt kell hogy megmutassa a vallomástevőnek az önfeláldozás felé vezető logikus útvonalat.

- Eljuttattam addig a pontig - mesélte Szluckij -, ahol végül sírva fakadt, s vele sírtam, amikor ahhoz a következtetéshez érkeztünk, hogy minden elveszett, hogy reménynek vagy hitnek már helye sincs, s az egyetlen lehetőségünk, hogy minden kétségbeesett erőfeszítést megteszünk az elégedetlen tömegek hiábavaló lázadásának megakadályozására. Ezért van szüksége a kormánynak nyilvános vallomásokra az ellenzék vezetőitől.

Mracskovszkij megkérdezte, találkozhatna-e kollégájával és barátjával, Szmirnovval. Szluckij felhozatta a cellájából Szmirnovot, s a két férfi az ő irodájában találkozott. Szluckij beszámolója:

- Gyötrelmes és felkavaró jelenet volt. A forradalom két hőse sírva borult egymás karjaiba. Aztán Mracskovszkij így szólt Szmirnovhoz: Ivan Nyikityics, tegye meg, amit akarnak. Ennek így kell lennie.

A negyedik nap végére aláírta a vallomást, amelyet a nyilvános tárgyalásra eszeltek ki neki.

Hazamentem, és egy hétig képtelen voltam arra, hogy dolgozzak. Nem bírtam még élni se.

Amikor - évekkel a Sötétség délben megírása után - elolvastam ezt a beszámolót, elviselhetetlen *déjà vu* érzés kerített a hatalmába. A hangulat és az elhangzottak dermesztően hasonlítottak ahhoz, amilyenre Rubasov első, ivanovi kihallgatását formáltam. Ivanov és Szluckij érvelése között igen erőteljes volt a párhuzam, s ezt nem nehéz megmagyarázni, hiszen mind a regényben, mind pedig a valóságban ugyanaz a gondolati és fizikai szituáció határozta meg az események menetét. Voltak azonban olyan apró, nüanszyi hasonlóságok is, amelyek túlmutatnak ezen az evidencián. A kihallgatás mindkét esetben úgy kezdődik, hogy a felek szentimentális emlékeket idéznek fel a polgárháborúból; a vádlott mindkét esetben a kihallgató parancsnoka volt; a háborúban

szerzett sebesülés következtében mindkét páros egyik szereplője sánta lett, s idővel mindkét kihallgató maga is a vádlott sorsára jut. Ahogy tovább olvastam, úgy éreztem, *Doppelgängerrel*, Rubasov és Ivanov fantomképeivel, saját képzeletem megtestesült árnyalakjaival találkozom. Krivickij soha nem olvasta a Sötétség délbont; körülbelül akkor gyilkolták meg, amikor a regény megjelent. A két könyvet hozzávetőlegesen egy időben írtuk; szerkesztője, Isaac Don Levine tájékoztatása szerint 1938-ban dolgozott művén, s az előszó 1939-ben kelteződött.

*

Amint már ismételten rámutattam, a Mracskovszkij, Buharin vagy Rubasov megtörésére használt módszerek a bolsevik gárdának csak egy, a párthoz feltétlenül hű csoportja esetében voltak eredményesen használhatók. Más vádlottaknál másféle meggyőzési technikákat alkalmaztak. A könyvemmel kapcsolatos viták során gyakran és sokan állították, hogy szerintem minden vallomást a leírt módon csikartak ki, holott a regényben szereplő három fogoly közül egyedül Rubasovnál alkalmazták ezt a fajta ráhatást; a Nyúlszájú a kínzások során tört meg, az írástudatlan paraszt pedig úgy tett vallomást, hogy fel se fogta mivel is vádolják, s csak azt csinálta, amit a hatalom parancsolt neki. Ezenfelül az ebben a fejezetben idézett szövegrész tartalmazza Gletkin megjegyzését is a sokféle módszerről, amelyeket mások alkalmaznak a vallomások kicsikarására, s maga Rubasov említi, hogy egyeseket a fizikai fájdalomtól való rettegés tört meg, mások a bőrüket féltették stb. Mégis, amikor a könyv megírása után tíz évvel a Szovjetunió csatlósállamaiban is megindultak a kirokatperek, a fáradhatatlan vitázók ismét azt állították, hogy Mindszenty bíboros vagy Vogeler semmiképpen nem lehettek lojálisak a kommunista párthoz, s ezzel azt akarták bizonyítani, hogy a *vallomástétel rubasovi elmélete* helytelen. A kár azt is állíthaták volna, hogy a szegeket a mágnes vonzza legyeket pedig a légyapapír, ennél fogva a mágnesség fizikai elmélete tarthatatlan. Az ilyen makacs, de legtöbb esetben jóhiszemű félreértések oka feltehetőleg az emberi elme vonzalma az általánosítások s az egysé-

ges magyarázatok, a zavarbaejtően bonyolult jelenségeket megokoló egyfajta *lapis philosophicus* iránt. A kirakatperek vádlottjait pontosan ebből az okból válogatták össze a legkülönbözőbb személyiségtípusokból; voltak köztük makulátlan tisztességű emberek, árulók és erkölcsi nullák, akik mind más és más okokból viselkedtek ugyanúgy.

*

A *Sötétség délben* írását München időszakában kezdtem el, s 1940 áprilisában fejeztem be, egy hónappal a német invázió s Franciaország hamarost való összeomlása előtt. Munkámat ugyanúgy, ahogyan a *Gladiatorsnál*, itt is hosszú, kényszerű szünetek szakították meg, amelyek folytán az írás az idővel és a végzettel való versenyfutássá változott, mert München után bizonyos voltam benne, hogy Franciaország néhány hét alatt összeroppan a németek támadásainak nyomása alatt.

Az első zökkenő akkor következett be, amikor körülbelül a munka felénél minden pénzem elfogyott. Még hat hónapra volt szükségem, s hogy az ehhez elengedhetetlen összeget megszerezsem, nyolc hét alatt, 1939 áprilisában és májusában megírtam a harmadik - és utolsó - szexkönyvet is. Ezután három hónapon át nyugodtan dolgoztam Dél-Franciaországban, amikor elém tornyosult a második akadály: szeptember 3-án kitört a háború, s október 2-án a francia rendőrség letartóztatott.

Ezen a ponton karkai események sorozata vette kezdetét, amelyekről *A sőpredék* című regényemben számoltam be. A következő négy hónapot a Pireneusokban, egy internálótáborban töltöttem. 1940 januárjában engedtek szabadon, de a rendőrség továbbra sem hagyott fel a zaklatással. Ekkor a kihallgatások és házkutatások szüneteiben három hónap alatt befejeztem a regényt, miközben folyamatosan rettegettem attól, hogy ismét letartóztatnak, s elkobozzák a kéziratot.

Egy jóindulatú vudu azonban - úgy látszik - gondját viselte a könyvnek. Egy alkalommal, 1940 márciusában a rendőrség lefoglalta szinte minden papíromat és kéziratomat, de a *Sötétség délben* valahog-

gyan elkerülte a figyelmüket. A legelső példányt az íróasztalomon tartottam, emlékezve Edgar Allan Poe elméletére, amely szerint legkevésbé a legszembe-tűnőbb helyen lévő tárgyak keltik fel az érdeklődést; a második, indigós példányt azonban - az ellenkező megfontolást is figyelembe véve - a könyvespolc tetjén rejtettem el. Végül, amikor másodszor is le-tartóztattak, a német nyelven írt eredeti szöveg el-vezett, addigra azonban már gyakorlatilag elkészült az angol fordítás, amelyet tíz nappal a német invá-zió kezdete előtt sikerült Londonba juttatnom, s így a mű, ha hajszál híján is, de megmenekült.

A következő hat hónap bujkálással telt, míg vé-gül sikerült magamnak is Angliába menekülnöm; a könyv kiadása ezalatt a korrektúra fázisába jutott. A kefelevonatot a pentonville-i börtönben kaptam kézhez; érkezésem után ugyanis egyenesen itt kötöt-tem ki. Adódtak ugyan bizonyos nehézségek, hiszen a rabok általában nemigen kaphatnak a külvilágból könyveket, de mivel ezt a művet maga az őrizetes ír-ta, a börtönparancsnok megadta az engedélyt. Pentonville-ben tudtam meg azt is, hogy mi lesz a regény angol kiadásának címe. A miltoni sorra - *Oh, dark, dark, dark, amid the blaze of noon* - való uta-lás a fordító ötlete volt. A fordító, Daphne Hardy egyébként szobrász volt; A söpredék című regényemben ő az a bizonyos G. Neki már korábban s más úton si-került elmenekülnie Franciaországból; legközelebb a pentonville-i börtönben, a beszélőn találkoztunk. Dróthálón keresztül beszélgethettünk egy egyenruhás ór jelenlétében. Amikor az ór visszakísért, megkér-dezte, miféle könyvről beszélünk olyan sokat. Meg-mondtam neki, hogy én írtam a könyvet egy magánzár-kába zárt fogolyról. Maga egy próféta - mondta az ór, és rám csapta a magánzárkám ajtaját.

Még mindig ebben a cellában voltam, amikor a könyv az utcára került.

*

A könyv heves vitákat váltott ki az angol balol-dal köreiből, de egyébként nemigen keltett feltű-nést, s miután az ezerpéldányos első kiadás elfo-

gyott, hónapokon át nem is készült utánnnyomás. Az első év végéig mindössze négyezer példányt adtak el.

Franciaországban a háború után jelent meg a könyv, s négyszázezer darabot adtak el belőle. Nem gyakori eset, hogy egy szerző közli az eladott példányok számát, úgy érzem azonban, hogy ebben az esetben két okból is kivételt kell tennem. Először, mert az adat jól szemlélteti a két ország eltérő olvasási szokásait másrészt pedig bizonyos fejlemények miatt, amelyekről alábbiakban beszámolok.

Nem irodalmi, hanem politikai oka volt annak, hogy a *Le Zero et l'Infini* - ez lett a Sötétség délben francia kiadásának címe* - megdöntötte a francia könyvkiadás háború előtti rekordjait. A német megszállás után Franciaországnak egy újabb terrorhullámot kellett elszenvednie, amelyről igen keveset beszél a történelem. A megszálló erők felmorzsolása és az új kormányzat létrejötte közti zavaros időszakban az ország szinte minden táján elharapóztak a törvénytelenlések, a megtorlások és kivégzések. A kommunisták, akik az ellenállási mozgalomban a legjobban szervezett erővé váltak, e káoszban pontosan azt csinálták, amit Spanyolországban; azzal a váddal, hogy ellenfeleik együttműködtek a németekkel, módszeresen kiegyenlítették elintézetlen számláikat. A *maquis* uralma - a szó eredeti, törvényen kívüli értelmében - csak lassan és fokozatosan szűnt meg, s mind enyhébb formában ugyan, de folytatódott még éveken át, s a hatóságok még napjainkban is hallgatnak bizonyos vonatkozásairól. A kérdéses időben, 1946-ban a kommunista párt még Franciaország legerősebb pártja volt; részt vett a kormányzásban, közvetlen befolyást gyakorolt a szakszervezetek fölött, közvetve - zsarolás és megfélemlítés útján - pedig nagymértékben sikerült érvényesítenie akaratát a jogszolgáltatásban, a könyvkiadásban, a szerkesztőségekben, a filmgyártásban és az irodalmi körökben is.

* A cím utalás a regény egyik mondatára, amelyben elhangzik, hogy a társadalmi egyenletben az egyén értéke egyszerre nulla és végtelen.

E nyomasztó légkörben az oroszországi tisztogatásokról szóló regény, jóllehet tíz évvel korábbi eseményeket tárgyalt, szimbolikus jelentést kapott; olyan metaforikus aktualitást, amilyenre egy helyi témájú könyv semmiképpen nem tehetett volna szert. Így történhetett, hogy Franciaországban került sor a sztálinizmus elleni első morális vádemelésre, s minthogy a szöveg hiteles pártnyelven beszélt, és a regény hőse a régi bolsevik gárda tagja volt, nem lehetett a könyvet egy legyintéssel reakciósnak és burzsoának minősíteni. A kommunisták először a kiadók megfélemlítésével próbálkoztak. Amikor ez nem sikerült, a külvárosi és vidéki üzletekben szállítványszámra vásárolták fel a könyv példányait, hogy megsemmisítsék őket. Az eredmény az lett, hogy az újabb és újabb kiadások között feketepiaci áron, a hivatalos ár négy-ötszöröséért árulták a köteteket. Amikor az eladott példányszám elérte a negyedmilliós határt, a kommunista szónokokat utasították, hogy a tömeggyűléseken intézzenek támadásokat a könyv és a szerző ellen. A nyomás oly erős volt, hogy a regény francia fordítója tanácsosnak találta álnéven szerepelni a borítón, idővel pedig ezt is meggondolta, úgyhogy a későbbi kiadásokban fordítóról már szó sem esik.

A vita az új francia alkotmányról szóló referendum megszületése előtti hetekben érte el tetőfokát. Ha győzött volna a kommunista tervezet, az új alkotmány, mint számszerűleg a legerősebb pártnak, abszolút hatalmat biztosított volna nekik. Amikor a küzdelem véget ért, az egyik vezető lap vezércikke így összegezte a történeteket: „A kommunisták vereségéhez vezető legjelentősebb egyedi tényező egy regény; a *Le Zéro et l'Infini* volt.”

Egy korábbi fejezetben említettem, hogy életemben két esemény, két dolog van, amelyekre szívesen gondolok az önmarcangolás és depresszió óráiban. Az egyik a Mint éjjeli tolvaj; a másikat pedig most meséltem el.

*

A háborút követő években az akadémiai vitáktól a nyílt fenyegetésekig még sokféleformában folytatód-

tak a kommunisták támadásai. Akadémiai szinten Merleu-Ponty professzor, a Collège de France elnöki székében Henri Bergson követője, figyelemre méltó könyvet publikált, amelyben azt bizonyította, hogy Gletkinnek igaza volt.* Alacsonyabb szinteken a Francia Kommunista Párt hivatalos tollnokai követték a hagyományos vonalat. E kategória kitűnő példája Jean Kanapa úr könyve: *Le Traître et la Prolétaire - ou L'Enterprise Koestler - and Co. Ltd.* (A jögi és a komisszár cím újabb parafrázisa), amely leleplezte a féltve őrzött titkot, hogy ugyanis én Franco sevillai börtönében a brit titkosszolgálat tagja lettem. Még alacsonyabb szintet képviselt a párt hetilapja, a *L'Action*, amikor nyilvánosságra hozta, hogy a Fontaine le Port-i kicsiny villa, amelyet egy darabig béreltem, a hidegháború főhadiszállása, ahol fasiszta orgyilkosokat képezek ki, hogy terrorista hadsereget szervezzek magamnak.* Ezt a párt vasárnapi lapja, az *Humanité Dimanche* követte. Ők egy térképet hoztak nyilvánosságra, amelyen nyíl mutatja a villa pontos helyét. Szakácsunkat rokonai ettől kezdve nem merték vasárnap délutánonként meglátogatni, mert tudtukra adták, hogy a ház bármely pillanatban a levegőbe repülhet.

1952 novemberében Otto Katzot, alias André Simont, utolsó pártbeli barátomat utolérte a végzete.

* *Humanisme et Terreur*. Párizs, 1947. Először Sartre havi folyóirata, a *Les Temps Modernes* cikksorozataként jelent meg A jögi és a proletár címmel, ami polemikusan utalt A jögi és a komisszár című esszémre. A könyv a szovjet rendszer minden intézkedését védelmébe veszi, beleértve - mint történelmi szükség-szerűséget a Hitler-Sztálin-paktumot is; imperialista agresszióként ítéli el az angol-amerikai politikát, s a Szovjetunió kritizálását indirekt háborús cselekedetnek minősíti. Szinte tökéletes példája a zárt gondolati rendszerekben fellépő skizofréniának, s ez a példa a francia marxista-egzisztencialista iskola legkiválóbb akadémiai képviselőjének előadásában szemlélhető.

* *L'Action*, 1950. augusztus.

Otto a háború éveiben Mexikóban tartózkodott, azután visszatért szülőföldjére, Csehszlovákiába. Az 1948-as kommunista fordulat után kinevezték a hivatalos pártlap, a *Pravo Lidu* főszerkesztőjévé, később pedig a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. 1952-ben tisztogatási hullám söpört végig a Szovjetunió csatlósállamain, s Otto is azok közt volt, akiket magával sodort. A Slansky-Clementis-per kilenc vádlottjának egyikeként azzal vádolták, hogy brit kém és szabotőr volt, s mindennek a netovábbjaként - még cionista ügynök is. Ottó mindent bevallott; elítélték és felakasztották.

Amikor elolvastam vallomásának rémületes szövegét, fájdalmasabban érintett, mint bármely hasonló korábbi tapasztalat. A bíróság előtti utolsó megszólalásakor Otto Rubasov utolsó szavait idézte olyan pontosan, amennyire csak emlékezetétől kitelt:

Én... most a bitóra megyek. Az egyetlen szolgálat, amelyet még megtehetek, hogy intő példa leszek mindenki előtt, akit származásából vagy személyiségéből eredően az a veszély fenyeget, hogy kövesse ugyanezt a pokolba vezető utat. Minél szigorúbb a büntetés... (Hangja itt annyira elhalkult, hogy szavait már nem lehetett érteni.)*

Rubasov utolsó beszéde, melyben az „utolsó szolgálattételt” és az „intő példaadást” hangsúlyozta, az 1938-as moszkvai perben tett Buharin-nyilatkozat parafrázisa volt - és Otto jól tudta ezt. Utolsó szavainak illetően megfogalmazása nyilvánvalóan álcázott üzenet volt, s azt jelentette, hogy Buharinhoz és Rubasovhoz hasonlóan neki is képtelen és valótlan bűnöket kellett bevallania. Talán úgy gondolta: tehetek érte valamit, ahogy ő is segített rajtam, amikor ugyanilyen reménytelen helyzetben voltam; talán abban bízott, hogy befolyásos régi barátai Londonban, Párizsban és Hollywoodban, akik valaha a *Barna* könyv szerzőjeként s a köztársasági Spanyolország propagandistájaként tisztelték és csodálták, fel

* A BBC figyelőszolgálat jelentése a Slansky-Clementis-per egyik vádlottja, Otto Katz utolsó szavairól; 1952. november 23.

fogják emelni szavukat az érdekében. Amikor az embernek az akasztófával kell szembenéznie, hajlamos túlbecsülni az érdeklődést, amelyet a világ esetleg tanúsíthat a gégeje iránt. Az újságírók, szerkesztők és filmsillagok közül, akik a Népfront romantikus és rózsaszín napjaiban sürgölődtek Otto körül, most a kisujját sem mozdította senki, hogy segítsen rajta. Utolsó üzenete palackba zárt S. O. S-ként sodródott a tengeren, s végül anélkül nyelte el az uszadékfa áradata, hogy észrevette volna bárki is.

EGY BARÁTSÁG VÉGE

1938 őszén egy párizsi német hetilap, a *Die Zukunft* (A Jövő) szerkesztője lettem. A lap kiadója Willy Münzenberg volt.

Willy is szakított a Kominternvel, amikor végül is nem volt hajlandó Moszkvába utazni. Az általa felépített, világméretű szervezet irányítását a pártbürokrácia vette át, s hamarosan darabjaira hullott az egész. Willynek szüksége volt valamire, amibe túlaradó energiáit belefektetheti; így született meg a *Die Zukunft*.

Az alapötlet az volt, hogy létre kell hozni egy független, német nyelvű hetilapot, amely mentes a náci propagandától, azon munkálkodik, hogy összehívja egymással a német menekültek különböző csoportjait, s programot dolgoz ki arra az időre, amikor leáldoznak a náci rezsim napjai. Elég jól indultunk; támogatott bennünket Sigmund Freud, Thomas Mann, Harold Nicolson, Duff Cooper, Norman Angell, E. M. Forster, Aldous Huxley és mások is. A hosszú távú, Hitler utáni politika kidolgozására létrehoztunk egy szerkesztőségi agytrösztöt is; tagjai Manes Sperber (ekkorra már ő is elhagyta a kommunista pártot), Paul Sering (ez volt Richard Loewenthal írói neve; ő jelenleg a londoni *Observer* munkatársa) és Julius Steinberg, a szociológus volt - valamint Willy és én. Volt egy irodalmi mellékletünk is, ezt Ludwig Marcuse szerkesztette.

A lap mindennek ellenére néhány hónap múlva elfáradt, ahogy előbb vagy utóbb minden emigránsújság pangani kezd, mert el van vágva szülőhazája éltető gyökereitől, azzal az országgal pedig, amelyben működik, nincsenek valódi kapcsolatai. Amíg a szerkesztője voltam, csak éjszakánként tudtam folytatni a *Sötétség délben* írását, de a regény úgy fejlődött bennem, ahogy a terhesség halad előre, s minthogy érzékeltem a háború közeledését, szerettem volna teljesen az írásra koncentrálni, amíg úgy állnak a dolgok, hogy még lehet egyáltalán. Karácsonykor ott-

hagytam a lapot, de az agytrösztnek tagja maradtam, s esetenként továbbra is együttműködtem velük.

A *Die Zukunft* a katolikus középpárti Thorman szerkesztésében 1939 végéig vagy 1940 elejéig továbbra is megjelent. Ekkor a szerkesztőség tagjainak túlnyomó részét internálótáborokba hurcolták, s a lapot megszüntették. Az első pillanattól kezdve halva született ötlet volt, de nem sajnálom az itt elvesztegetett időt, mert a párttal való szakítás első hónapjaiban feltétlenül szükségem volt valamilyen elfoglaltságra, s olyan helyre, ahol hasonló gondolkodású emberekkel találkozhatom. A munka során még közelebb kerültünk egymáshoz a halálhoz közeledő Willyvel, s itt mélyült el barátságom Manes Sperberrel, akiben a pártból való kilépése óta a bizonyos mértékig autoritárius felszín alatt a tiszta gondolkodás, a humor, az emberi melegség és a dermesztő elemzőkészség ritka keverékét sikerült felfedeznem.

A szakítás után mindannyian átestünk a kritikus perióduson, s mint súlyos műtét után lábadozó betegeknek, kellett ismét egyedül járni megtanulnunk. Sperbernek és nekem könnyebb volt a dolgunk, de nem úgy Willynek, akinek ifjú erfurti cipőgyári munkás kora óta az élete volt a Párt, és semmi más nem volt fontos benne, csakis a Párt - ám soha egyetlen szóval sem panaszkodott arra, ahogyan ez a Párt elbánt vele. A politikusok igazi emberi nagysága bukásuk után mutatkozik meg. Az impozáns íróasztaloktól, titkáraitól s a rangtól-helyzettől megfosztott egykori kabinetminiszterek és excellenciások, akiket az emigrációban megismertem, mind olyanok voltak, mint a török fürdőben reszkető öregemberek. Willy a ritka kivételek egyike volt. Személyes varázsereje, tekintélye és vezetői képességei az utolsó pillanatig olyanok maradtak, mint valaha.

Willyt 1940 nyarán érte el a vég. Francia politikusoknak sikerült elérniük, hogy ne tartóztassák le mint ellenséges idegent - mert a háború kitörésétől kezdve minden német menekült ellenséges idegennek számított -, de néhány nappal Párizs eleste előtt mégis letartóztatták, és egy közép-franciaországi internálótáborba szállították. Amikor

a németek már közeledőben voltak, a tábor francia parancsnoka, aki jól tudta, hogy politikai menekülteket őriz, s hogy mi vár rájuk, ha a németek kezére jutnak, kinyitatta a kapukat, és sok szerencsét kívánt foglyainak. Az internáltak úgy határoztak, hogy akkor van a legtöbb esélyük, ha szétszóródnak, s egyenként vagy kisebb csoportokban keresik a menekülés útját Svájc vagy a még megszállatlan déli országrészek felé. Willyt akkor látták élve utoljára, amikor a táborban hozzá csatlakozott két fiatalember társaságában elindult dél felé. A fiatalemberket menekültkörökben senki nem ismerte; vélhetőleg a Német Szocialista Párt tagjai voltak. Néhány nap múlva Grenoble közelében egy erdőben megtalálták Willy felakasztott holttestét. Az arca teljesen szét volt verve. Az ág, amelyre felakasztották, olyan helyzetben volt, ami teljesen kizárta az öngyilkosság lehetőségét. Azon a vidéken akkoriban nem jártak sem francia, sem pedig német csapatok. A két fiatalemberről senki nem hallott többé soha.*

Meglepő, hogy egy olyan tapasztalt ember, mint Willy, belesétált a csapdába. De hát tapasztalt ember volt Krivickij, Trockij, Ignatz Reiss és a GPU többi áldozata is; ugyanolyan jól tudták, mint Willy, hogy a GPU eltökélte meggyilkolásukat, s előbb-utóbb mégis belesétáltak ők is. A dolog oka, hogy senki nem élhet a barátokban való bizalom minimuma nélkül. A régimódi merénylők asszonyokat használtak csalinak. A GPU modern dialektikája azon a pszichológiai megállapításon alapul, hogy egy magányos ember minden kísértésnek ellenállhat, kivéve egyet, a barátságot és a lojalitást.

*

A *Die Zukunft*nak köszönhető, hogy életének utolsó esztendejében megismerkedhettem Sigmund Freuddal. Valamikor 1938 őszén Londonba utaztam, hogy felke-

* Ezeket a részleteket Angliába menekülésem után tudtam meg a néhai Ellen Wilkinsontól, aki Willynek és Ottónak is jó barátja volt. 1940-ben Ellen a koalíciós kormány belbiztonsági miniszterének parlamenti titkára volt, s rendelkezett a Willy halálával kapcsolatos hírszerzői jelentésekkel is.

ressem és megkérjem őt írjon valamit a lap különleges, angol-német számába, amelyet akkoriban készítettünk elő.

Freud nyolcvankét éves volt. A nácik néhány hónappal korábban annektálták Ausztriát, s Freud családjával együtt Londonba emigrált. Kisebbik fia, Ernst, az építész előkészített nekik egy házat Hampsteadben. Kedves, György korabeli ház volt, fák között állt, s kis kertjét fal vette körül. A fűvön hintakanapé állt, s Freud olykor itt szunyókált egy-egy álmatlan éjszaka után. Volt a házban egy miniatűr lift is, amelyet Ernst Freudnak nagyszerűen sikerült a keskeny, régi lépcsőházba bepréselnie.

Freud dolgozószobája fent volt a második emeleten. A bútorzatra nem emlékszem; annyira elkábított a megtisztelő alkalom, hogy az előszobán mintha valamiféle ködben mentem volna át. Arra mindenesetre emlékszem, hogy mindenfelé apró keleti műtárgyak voltak láthatók - Freud híres gyűjteménye -, de csak babonás tisztelettel és csodálattal teli oldalpillantásokat vettem rájuk. Átkozott féltékenységem visszatért, s az egész látogatás alatt izzadt béna-ság nehezedett rám - rosszabb volt, mint a Thomas Mann-nal való találkozás.

Freud pontosan olyan volt, mint a fényképeken, vagyis amilyennek én is elképzeltem őt. Ez valamilyen módon a valószínűtlenség érzetét keltette bennem; mintha a Hyde-parkban sétálgatva hirtelen szembetalálkoznék a mesebeli egyszarvúval, aki udvariasan így szól hozzám: én vagyok a mesebeli egyszarvú. Freud igen nyájas volt, és zavaromat észrevéve arca gyengéd, mosolytalanul, súlyosan és férfiasan gyengéd kifejezést öltött. Kicsi volt, és törékeny; arcát és állát rövidre nyírt, hófehér szakáll borította, de az ember mégsem egy beteg nyolcvanévest, hanem egy elpusztíthatatlan férfiasságú héber pátriárkát látott maga előtt, s ezt a benyomást még beszédének különös nehézkessége sem tudta enyhíteni. A szájrák, amely nem egészen egy év múlva végzett vele, kényszerítette arra, hogy feszes ajkakkal és szája sarkát elhúzva beszéljen - leginkább egy gyermekre emlékeztetett, aki galád csúfondárossággal utánozza a fogatlan öregeket. Gyakran voltak fájdal-

mai, és a látogatók hamar elfárasztották. Anna Freud, aki a dolgozószoba ajtajáig kísért, arra kért, hogy húsz percnél ne maradjak tovább, de Freud nem engedett el, s további tíz percig maradtam odabent. Egészen biztos, hogy csak kedvességből marasztalt, mert nem bírtam levetközni bénító féltékenységem, s egyik lapos társalgási közhelyet mondtam a másik után - főleg a politikáról s a *Die Zukunft*ről; olyan dolgokról tehát, amelyek minden bizonnyal szörnyen untatták szegényt. Lehet persze, hogy szívélyességében szerepet játszott a nagy gondolatolvasó kíváncsisága is a - ha mégoly félszeg és esetlen, de mégiscsak - emberi lények iránt.

A beszélgetésről írt jegyzeteimet a francia rendőrség elkobozta, s tizenöt év után már csak három töredéket tudok belőle felidézni.

Az első a beszélgetés kezdete; mindjárt egy óriási baklövással nyitottam. Kifejtettem, hogy lapunk speciális számához a német és angol Nobel-díjasoktól kérünk írásokat - Öntől, professzor úr, Thomas Manntól...

Ekkor Freud feszes szájjal, mosolytalanul közbevágott:

- Nos, tudja, én egy öreg zsidó vagyok, és nem kaptam Nobel-díjat soha.

A második epizód éppily élesen vésődött emlékezetembe. Valami közhelyet hebegtem a náccikkal kapcsolatban. Freud elmerengve nézte a fákat az ablakon át, s lassan, tétovázva mondta:

- Nos, tudja, ők csupán kiélik a civilizációnkban felgyülemlett agressziót. Valami ilyesmi várható volt előbb vagy utóbb. Nem vagyok benne biztos, hogy elítélhetem őket.

Biztos, hogy nem így fogalmazott, de szavait nem lehetett félreérteni. Következésként kifejezésre juttatta a freudi rendszer - és minden szigorúan determinisztikus tudomány - etikai semlegességét. Nem arról beszélt, hogy *tout comprendre c'est tout pardonner*, hisz erkölcsi ítélet a megbocsátás is, csupán arról, hogy *tout comprendre c'est tout comprendre*. Nem volt merszem ellentmondani, s a lát-

hatatlan írásról meg az óceánérzésről beszélni neki, hisz ezeket Freud - saját bevallása szerint - soha nem élte át, de csodálattal és szájalommal gondoltam arra, hogyan nézhet szembe egy ember a halállal nélkülük.

A harmadik mozzanat közvetett módon erre a kérdésre válaszolt. Megkérdeztem Freudtól, találkozott-e Londonban kollégáival és barátaival. Azt felelte, hogy az orvos eltiltotta őt a túl sok látogató fogadásától - „e miatt a dolog miatt itt, az ajkamon”. Elmesélte, hogy röntgensugarakkal kezelték, meg rádiummal is. Arcán újra megjelent az a kíváncsi, távoli és vágyakozó kifejezés, amikor hozzátette: „A doktorok azt mondják, meg tudják gyógyítani. De hát ki tudja, hihet-e nekik az ember?”

Freud tudta, hogy „az a dolog az ajkán” - rák. Ezt a szót azonban nem mondta ki, kerülte barátainak írt leveleiben, és jelenlétében mások sem ejtették ki soha. A tabuk nagy lerombolója megteremtette a saját tabuját. Tudta, hogy nincs remény, s tudta, hogy tudják a doktorok is. Az ember, aki többet tudott az öncsalásról, mint bármely halandó, saját választásából szeme előtt áttetsző fátyollal haladt a sötétség felé.

*

Freud megígérte, hogy küld egy rövid cikket, s be is tartotta ígéretét. Ez volt az első, s igen különös publikációja, amióta elhagyta Ausztriát. Egy idézetről szólt, amelyet Freud egyszer olvasott valahol, s amelynek szerzőjét és szövegkörnyezetét azóta elfeledte. Vajon az olvasók közül tudna-e segíteni neki valaki, hogy megtalálja a könyvet, amelyben a szövegrész szerepelt?

Az olvasóktól egyetlenegy válasz sem érkezett. Különös, de elfelejtettem az idézetet; nem emlékszem még a jellegére sem - talán az antropológiával vagy a mitológiával volt kapcsolatos.

Minden erőfeszítésem, hogy megszerezsem a Die Zukunft számát, amely a Freud-cikket tartalmazta, hiábavaló volt, pedig a Freud Archívum is felvállalta a feladatot. Talán ezúttal segít egy olvasó? A

cikk sehol másutt nem jelent meg, s ha előkerülne, értékes dokumentumnak számítana.

Kíváncsi vagyok: vajon freudi okokra vezethető-e vissza, hogy elfelejtettem az idézetet, amit Freud is elfeledett - vagy a dolognak egészen más magyarázata van. Amikor egy beszélgetés során valaki képtelen felidézni egy nevet vagy egy szót, ami pedig ott van „a nyelve hegyén”, gyakran megesik, hogy hirtelen hasonló helyzetbe kerül beszélgetőpartnere is. Ez arra látszik utalni, hogy nemcsak az érzelmek ragályosak, hanem a feledékenység is - talán mint valamiféle negatív telepátia. Némegyszer találkoztam ezzel a jelenséggel, de amennyire emlékszem, nem táltam róla említést sem Freud írásaiban, sem a pszichoanalízis irodalmának más műveiben.*

*

Most el kell kötnöm bizonyos szabadon maradt, a háború utáni időszakba átnyúló szálakat. Az egyik Alex történetének vége, a másik Némethé. Az elsőről örömmel számolok be, a másodikról vonakodva, kelleltenül.

Amikor Evát kiutasították a Szovjetunióból, s 1938 tavaszán megérkezett Londonba, csak annyit tudott Alexről, hogy egy harkovi börtönben tartják fogva, s azzal vádolják, hogy Németország javára kémkedett, és fegyveres felkelést szított Ukrajnában. Később megtudtuk, hogy a vádak között szerepel: náci terroristákból bandát is szervezett azzal a céllal, hogy a következő kaukázusi vadászkirándulá-

* Már megírtam ezt a fejezetet, amikor dr. K. R. Eissler, a Sigmund Freud Archívum titkára egy párizsi könyvtárban megtalálta a *Die Zukunft* 1938. november 5-i számát, amelyben Freud cikke megjelent. A cikk tárgya, amelyre csak homályosan - „valami antropológia vagy mitológia” - emlékeztem, az antiszemitizmus volt. Ez egyszer az Olvasóra bízom, hogy levonja a következtetést. Emlékezetem egyéb vonatkozásban nem mondott csődöt; a cikk valóban jószerivel csak a hosszú idézetből állt, amelynek eredetét Freud elfeledte.

son meggyilkolják Sztálint és Vorosilov marsallt,* s ha kitör a háború, felrobbantsák a fontosabb harkovi erőműveket. Úgy festett, nemigen tehetek semmit Alex érdekében, de megígértem Evának, hogy megteszek minden tőlem telhetőt.

Minthogy Alex fizikus volt, úgy gondoltam, hogy egy közvetlenül Sztálinhoz címzett folyamodvány, amelyen a három francia fizikai Nobel-díjas aláírása szerepel, valamit talán számítani fog. A három fizikus Frédéric és Iréne Joliot-Curie és Jean Perrin volt. Mindhárman baloldali szimpatizánsok voltak, sőt a Joliot-Curie testvérek röviddel ezután beléptek a Francia Kommunista Pártba is. Felkerestem Frédéricet, akit még a régi INFA-időkből ismertem, ha felületesen is. Soha nem hallott Alex Weissbergről, de elhitte nekem, hogy ártatlan, s felesége és Jean Perrin aláírását is megszerezte - Alexet nem ismerték ők sem. Később még elmondok valamit Joliot-Curie nemes gesztusáról, s annak politikai következményeiről.

A francia Nobel-díjasok közös tiltakozására, amelyet támogatott Einstein Sztálinhoz írt levele is, válasz nem érkezett, de Alex sorsát feltehetőleg nagyon is befolyásolta a levél. Hamarosan kihozták a cellájából, tetvetlenítették, megborotválták, levágták a haját, rendes ruhát és nyakkendőt adtak rá; ebben a kicsinosítani állapotban lefényképezték, majd elvették tőle a nyakkendőt meg a ruhát, és visszavitték a cellába. A nyilvánvaló magyarázat: a külföldi érdeklődés és tiltakozás hatására az orosz hatóságok bizonyítékot akartak felmutatni, hogy Alex él, és jó állapotban van. Ha pedig a magasabb hatóságok egyszer felismerték az eset fontosságát, Alexnek legalább az élete nem forgott veszélyben többé.

Mindazonáltal három éven át tartották különböző ukrajnai börtönökben. 1940-ben aztán a GPU néhány száz német és osztrák kommunistaival, szocialistával és náciellenes menekülttel együtt őt is átadta a Gestapónak. E gesztus mérhetetlen aljassága és gonoszsága mellett a Sztálin-Hitler-paktum egyik kö-

* Nem pedig Kaganovicsot, amint azt tévesen A bukott Istenben írtam.

vetkezménye volt, s annak egyben szégyenteljes szimbóluma is. Alex túlélte a Gestapónál rá váró megpróbáltatásokat is; részt vett a lengyel földalatti mozgalomban, s a háború után Nyugatra szökött. 1952-ben jelentette meg nagyszerű könyvét, a *Conspiracy of the Silence*-t, amelynek én írtam az előszavát.

Joliot-Curie szerepe egy bátor és melegszívű, mélyen humanista ember története. Másfél évvel később, amikor kitört a háború, s engem internálótáborba hurcoltak, ismét felemelte szavát, és tiltakozott a francia hatóságoknál letartóztatásom ellen. Újabb öt év elteltével, amikor Pablo Picasso után a legünnepeltebb európai kommunista értelmiségi volt, egy tömeggyűlés nyilvánossága előtt támadta a Sötétség délben című regényemet.

A kommunista értelmiségi tragédiája dióhéjban. Joliot politikai lelkiismerete azt diktálta, hogy elutasítsa a szovjet terror bírálatát, míg emberi lelkiismerete arra készítette, hogy megvédelmezzen egy embert, aki ugyanennek a terrornak volt az áldozata. De hát hogyan hihetett a szovjet igazságszolgáltatásban, ha annak idején elég volt számára az én szavam, hogy higgyen Alex, egy számára teljességgel ismeretlen ember ártatlanságában, akit a szovjet igazságszolgáltatás kémkedéssel, szabotázzsal és Sztálin meggyilkolására való szövetkezéssel vádolt? Azzal, hogy kérdés nélkül elfogadták az áldozat ártatlanságát, az ellene felhozott vádak abszurdaknak minősítették, s közbenjártak érdekében a szovjet hatóságoknál, a három francia tudós egyben a szovjet rendszerről alkotott véleményét is leleplezte - ettől azonban semmivel sem kevésbé érezték szükségesnek e rendszert megvédeni. Tudták, hogy Weissberg esete korántsem kivétel, de sokkal inkább szabály; hiszen ismerhették a szovjet akadémiai kollégáik százainak hasonlóan groteszk vádak alapján foganatosított letartóztatásáról szóló jelentéseket. Mégis, a remény, hogy a Föld szocialista egyhatodán végül beteljesülhetnek váraikozaik, a vonakodás, hogy szakítsanak dédelgetett illúzióikkal, s az intellektuális büszkeség, amely nem engedte beismerni balekségüket, végül is némaságra kényszerítene őket, pedig tisztában voltak a rémségekkel, s hallgatásuk-

kal mintegy elfogadták és hitelesítették azokat. Ugyanez állt a kommunista vagy velük felszínesen szimpatizáló írókra, képzőművészekre, színészekre, újságírókra, tanárookra és tudósokra - és természetesen magamra is.

A történelem néhány évvel később ironikus csavart adott a történetnek, s a Joliot-Perrin-féle levélből politikai botrány kerekedett. Egy híres franciaországi per kapcsán, 1950-ben történt a dolog. Technikailag egy becsületsértési históriáról volt szó; a felperes egy író, David Rousset volt, az alperes pedig a kommunista hetilap, a *Les Lettres Françaises*, amely egyik számában azt állította, hogy Rousset egyes helyeken meghamisította a szovjet büntető törvénykönyv szövegét. Rousset igazi célja az volt, hogy a szovjet börtönökről és munkatáborokról való értesülések a nyilvánosság elé kerüljenek. Tanúként megidézték minden férfit és asszonyt, aki megjárta ezeket a börtönöket és táborokat, s köztük Alex Weissberget is. Amikor Alex belekezdett vallomásába, a kommunista hetilap ügyvédje személyes rágalomokkal próbálta szavait hitelteleníteni. Ekkor felállt Alex ügyvédje is, és felolvasott egy szöveget, amely hosszan sorolta védenca érdemeit; kitért a szovjet rendszer iránti lojalitására, s bebörtönzését jogtalannak és törvénytelennek jelentette ki. Az én, tizenkét évvel azelőtti levelem volt, amelyet a francia kommunisták bálványa, Frédéric Joliot-Curie professzor írt alá, s másolatát Eva oly hosszú éveken át megőrizte. A hatás leírhatatlan volt.

Weissberg vallomását most személyesen hitelesítette a kommunista tábor legmagasabb tekintélye. A per eldőlt, s az ítélet a háború utáni francia kommunizmus legjelentékenyebb erkölcsi veresége lett.*

*

1939 nyarán megjelent Párizsban Németh és Juci. Németh nem bírta tovább Budapest provinciális légkörét. Összekapartak annyi pénzt, amennyiből két-

* Vö. *Le Procés des Camps de concentration soviétiques*. Párizs, 1951; *Pour la Verité sur les camps concentrationnaires*. Párizs, 1951; stb.

három hónapig megélhettek, és a Rue Mouffetard közelében, egy kis hotelszobában megkezdték a száműzöttek életét. Juci egy gázlángon főzte az ebédjüket, és a bidében mosta Németh ingeit és zoknijait.

Németh most már az ötvenhez közeledett, de ugyanaz a vékony, elhanyagolt és hosszú hajú diák maradt, aki volt. Sikeresen elkerült minden kísértést és lehetőséget, hogy sikeres legyen. Megrendelésre, pusztán a megélhetés kedvéért írt néhány gyönyörű írást, köztük egy könyvet az 1871-es párizsi kommünről. Most épp életrajzot írt egy elzászi rabbi fiáról, bizonyos Père Liebermanról, aki kikeresztelkedett, és komoly hírnévre tett szert mint hittérítő.

Nagyon sok időt töltöttünk együtt megint. Sajnos Sperber, aki eddigre ugyanolyan jó barátom lett, mint Németh, nemigen tudott mit kezdeni vele. Sperber, az adleriánus marxista briliáns elme volt, logikus gondolkodó, s retorikusan didaktikus; Németh lusta volt, álmodozó, s az abszurd szerelmese. Úgy éreztem magam velük, mint *A varázshegyben* Hans Castorp, aki a beszédes Settembrinivel és a patetikus Naphtával egyformán rokonszenvezett.

Amikor Franciaország összeomlott, Németh és Juci egy déli kisvárosba menekült, ahol rendőri felügyelet alatt, félig-meddig őrizetben éltek, lakóhelyüktől két mérföldnél jobban nem távolodhattak el, s szüntelenül attól rettegetek, hogy letartóztatják és deportálják őket. Csak azért nem éheztek, mert az ügyes és talpraesett Juci női kezításkákat, szatyrokat készített, s eladta őket a városka lakóinak. Jellemző volt Némethre, hogy először 1914 nyarán, másodszer pedig 1939 nyarán jött Franciaországba, s hol gyakorlatilag, hol ténylegesen őrizetben töltötte a két világháborút.

Utolsó találkozásunkra, amelyről nem is sejtetem, hogy az utolsó lesz, 1946-ban, egy párizsi szállodában került sor.

A háború utáni első párizsi látogatásomkor történt. Már hat éve nem tudtam, hogy barátaim közül ki él még egyáltalán. Anglia hat éven át el volt vágva Európa többi részétől, s a csupán húsz-egynéhány

mérföldnyire fekvő kontinens valami mitologikus, távoli Atlantisszá homályosult. Hat évig bánatosan és sóvárogva álmodoztam az új találkozásról, s az első néhány napot a boldogság és elragadtatás ködében éltem át.

Nemcsak visszatérés volt a városba, ahol ifjúkorom meghatározó időszakát töltöttem el, s amelyről azt hittem, hogy már soha többé nem látom viszont. Voltak más körülmények is, amelyek egészen valószerűtlenné tették a látogatást. Egy fillér nélkül, hamis papírokkal menekültem el Franciaországból, egy internálótáborból löktek ki, s egy rúgás volt a búcsúszó. Amikor visszatértem, épp tetőfokára ért a *Le Zéro et l'Infini*, a bestseller és botránykő körüli felhajtás és felzúdulás. Olyan volt, mint valami fantázia megvalósulása; tiritarka technicolor. Mámorító volt, és egyben keserű csalódás is, mint minden valóra vált ábránd; egyszerre voltam részeg és másnapos. Ez részben megmagyarázza, hogy Némethel való utolsó találkozásunkkor hogyan történhetett olyasvalami, amitől egy huszonöt éves barátságnak vége szakadt.

Párizsba érkezésem közvetlen oka egy Jean Villar-darab *Théâtre de Clichy*-beli főpróbája volt. A darab a *Bar du Soleil* új változata volt, amelyet Németh magyarra fordított, s Budapesten is majdnem színpadra került a cég két tagjának neve alatt Franciaországból való menekülésemkor ez a kézirat is elveszett. 1943-ban azonban írtam egy másik darabot ugyanarról a témáról, de más karakterekkel, és a *Twilight Bar* címet adtam neki. Nem voltak vele irodalmi szándékaim, inkább a magam szórakoztatására írtam, hogy elűssem az időt London V-1 rakétákkal való bombázásának napjaiban. Párizsban most színpadra vittak a darabot, csupán azért, mert a nevem történetesen divatba jött. Az eredeti darabot, azt, amelyik kettőnk neve alatt futott, soha nem adták elő. A cég neve nem jött divatba. A Némethel közös múlt; a kötelékek, amelyek egymáshoz fűztek bennünket, s az emlékek, amelyeket egymástól távol élve dédelgettünk, a küszködés, az éhezés volt, és a kudarckok sorozata.

Németh és Juci a próbák kellős közepén érkeztek Párizsba a faluból, ahol a háborús időket töltötték. Visszamentek a kicsike, gázrezsós hotelszobába a Rue Mufetard-on; én ekkoriban egy nagy, bal parti szálloda egyik lakosztályában laktam, és fogalmam se volt róla, hogy Némethéé Párizsban vannak. A hotelportás azt mondta nekik, hogy Mr. K. konferencián van, és nem szabad zavarni, s ők végül is telefonon értek utol. Éppen a próbára siettem, ahol válságos volt a helyzet, mert az egyik főszerepet két héttel a bemutató előtt másra kellett kiosztani, s még mindig nem sikerült megfelelő színészt találnunk. Csak kutyafuttában tudtam Némethrel találkozni egy kávéházban, s velem jött Villar a darab producere is, mert semmiképpen nem akart a markából kiereszteni. Villar egy kocsiban várakozott a kávéház előtt - Párizsban ekkoriban még képtelenség volt taxit találni -, s egy sietős ölelés meg pár percnyi nehézkes és szaggatott beszélgetés után ott kellett hagynom Némethet, hogy időben beérjünk a színházba. A következő két nap azzal telt, hogy Villar meg én a legkülönbözőbb ügynökökkel és színészekkel tárgyaltunk, s kétszer is el kellett halasztanom a Némethrel tervezett találkozást. Amikor a harmadik napon végre beszélni tudtunk telefonon, nyugodtan és lágyan ezt mondta nekem: - Nézd, nem kell mentegetőznöd. Juci és én minden) megértettünk. A mi helyzetünk nem változott. A tied igen. Egészen természetes, hogy túlságosan elfoglalt vagy, és nem tudsz találkozni velünk. Csak azért hívtalak, mert reméltem, hogy egy sürgős, gyakorlati dologban segítségemre leszel.

Még hevesebben kezdtem mentegetőzni, de tudtam, hogy ami történt, orvosolhatatlan. Németh hangjában nyoma se volt neheztelésnek; tárgyilagosan, mindent természetesnek és tudomásul véve mondta: *Egészen természetes, hogy túlságosan elfoglalt vagy, és nem tudsz találkozni velünk. (Szeretne reggelire brillantinos kemény tojást? Mi természetesen mindannyian így kedveljük.)* Megbeszéltük, hogy azonnal odajönnék a szállodámba. Németh fél óra múlva meg is érkezett, de Juci nem volt vele.

Lakosztályom nappalija olyan sötét és nyomasztó volt, amilyen csak egy aranyozott, pipaszárlábú

stílbútorokkal berendezett francia Salon lehet. Németh egy nyikorgó, keskeny kanapéra ült, én egy egyenes hátú, kárpitozott széken foglaltam helyet. A hat év alatt, amióta nem láttuk egymást, Németh megöregedett. Világéletében görnyedten tartotta magát, de most szinte púposnak tűnt. Szemei még jobban ki-dülledtek csontos orra fölött; egészen bogárszerű volt. Fényesre kopott, fekete kabátja vállán a korpa már nem látszott lezserségnek vagy bohóságnak.

Ott ültünk egymással szemben a félhomályban; elfelejtettem meggyújtani a lámpát, s csak akkor jutott eszembe, amikor már egészen besötétedett. Olyan volt, mintha halott barátságunk ravatalánál beszélgettünk volna. Beszéltem Angliáról, a villámháborúról, a politikai jövőről, de neki mindez nem jelentett semmit. A kisvárosról beszélt, ahol éltek, meg a Juci készíttette táskákról. Az elmúlt hat évben egy sort se írt. Minek? Ő csak magyarul tud írni. Ki fordítaná le franciára? És ugyan ki lenne az, aki kiadja?

Hivatalos ebédre vártak, amit nem lehetett visszautasítani. Az ebéd után próbára kellett mennem. Másnap ugyanez. Elfoglalt kis pasas voltam. Kezdtém ideges lenni a programjaim miatt.

Németh elmondta: Juci a helyi lapban olvasta, hogy Párizsban vagyok. Ez némiképp felrázta őket letargiájukból. Úgy kellett kölcsönkérniük a vonatralát - különben még most is ott lennének, és Juci varrná a szatyrokat...

Az ebédnél Malraux-val kellett találkoznom, s úgy volt, hogy ott lesz az ellenállás néhány hőse is, akiket ejtőernyővel juttattak Franciaországba, és élve kerültek ki a Gestapo karmaiból. Egyszerűen nem késhettem el. Nem jutott eszembe halott barátunk, Maria utolsó ölelése a luganói vasútállomáson, s a bakui kikötőben magányosan álló alak, Nagyezsda sem.

Németh azt mondta:

- Juci nagyon sajnálja, hogy nem tudott eljönni.
- És hogy van Juci?

- Ó, köszönöm, remekül. Hallom, újra nősülsz.

- Nem, még nem, de remélem, nemsokára. Biztos vagyok benne, hogy tetszeni fog neked...

És Karinthy? Halott. Rappaport? Halott. Attila? Halott. Münzenberg? Halott. Margit nővéred? Igen, meg az, anyja, a férje és a gyermekeik is. - Ne búsulj. Mi ketten túléltek. Éljen a jó öreg cég.

Most már igazán készülődni kellett. A nyitott fürdőszobaajtón át beszélgettünk tovább. Végül ráértünk arra a bizonyos sürgős, gyakorlati dologra is. Németh elmagyarázta a helyzetin: annyi pénzre van szüksége, hogy fél évig megélhessen, megírasson egy könyvet, s megvethesse végre a lábát. Különben nincs más választásuk: vissza kell menniük Budapestre.

Mondtam neki, hogy Budapestre menni öngyilkosság lenne. Az oroszok egyre fokozták fojtogató szorításukat a csatlós országokon; mindenki gyanús, aki Nyugaton élt, s aki gyanús, elveszett. Németh egyetértett velem. Megbeszéltük, mennyi pénz kellene ahhoz, hogy kifizethesse tartozásait, és új életet kezdhessen Párizsban. Nem volt kis summa, de nem vágott földhöz igazán. Franciaországban nem volt bankszámlám, ezért úgy intéztem, hogy másnap készpénzben küldjék Németh szállodájába az összeget.

Egy nappal azután, hogy Némethnek átadták a pénzt, felhívtam őt a szállodájában. A portástól megtudtam, hogy kifizették a számláikat, összeecsomagtak, s a reggeli vonattal elutaztak Budapestre.

*

Ehhez nem nagyon lehet bármit is hozzátenni. Németh még egy üzenetet sem hagyott nekem, és soha többé nem hallottam felőle. Közvetett forrásokból tudom: Budapestre visszaérve megengedték neki, hogy bizonyos korlátozott körben dolgozzon: cikkeket írjon, és olykor egy-egy könyvismertetőt is a saját neve alatt. Legközelebbi barátja, Ignó Pál letartóztatása után az ő neve sem jelent meg többé nyomtatásban. 1953 júliusában még szabad volt; ő volt az egyetlen a mi köreinkből, aki visszatért Budapestre, és megúsza a tisztogatásokat. Úgy festették le ne-

kem, mint nyomorúságos öregembert, aki ismeretlenül és elfeledve kuporog egy kávéházi sarokasztal mellett.

1953. november 13-án a magyar újságok a következő apró betűs hírt közölték: Németh Andor író és kritikus tegnap, hatvankét esztendőskorában meghalt. A *Nyugat* és más baloldali lapok munkatársa volt.

Fiatalkorunkban reménnyel teli szívvel alapítottuk meg a céget. Dr. Rappaport, Németh pszichoanalitikusa így kommentálta az eseményt: „Az irodalmi partnerség két olyan ember kapcsolata, akik egymásban látják az apjukat.” Ebben az esetben Németh volt számomra az irányító, számára pedig én voltam a gondviselő. Amikor a párizsi hotelszobában utoljára találkoztunk, ennek a kapcsolatnak már csak egyik oldalát lehetett feltámasztani. Ez szolgálhat menteségemül, ha van értelme mentségről beszélni egyáltalán. Freud azt írja valahol, hogy az apa halála az ember életének legkritikusabb eseménye, de sehol nem említi, hogy ez az esemény bekövetkezhet többször is.

EGY TIPIKUS ESETTÖRTÉNET VÉGE

Egy héttel azután, hogy Franciaország október 2-án reggel fél nyolckor hadat üzent Németországnak, párizsi lakásomon két detektív letartóztatott. A következő három napot a rendőr-főkapitányságon töltöttem több száz más gyanús idegen - főleg spanyol és német menekültek-társaságában. Napközben fegyveres őrök vigyáztak ránk egy hatalmas előadóteremben, éjszakára pedig egybetereltek mindenkit, s férfiak és asszonyok együtt aludtunk a Préfecture szenespincéjében a földre terített újságpapírokon.

A harmadik napon minket, férfiakat zsuppkocsikba tereltek, és elvittek Neuillybe, a Roland Garros Teniszstadionba, ahol az öltözőhelyiségekbe zsúfoltan éltünk a tribünök alatt. Egy hetet voltunk itt, aztán vasúton a Pireneusok lábaihoz, a nemkívánatos idegenek (megrögzött bűnözők és politikailag gyanús elemek) számára létesített Le Vernet-i internálótáborba szállítottak bennünket. (A német nemzetiségű civileket más internálótáborokban helyezték el.) Le Vernet az egyik legrettegettebb tábor volt, és rá is szolgált rossz hírnevére. Közel négy hónapot töltöttem itt.

Internálótáborban élni háború idején önmagában sem kellemes dolog, az én esetemben ráadásul nagyon is hamar követte a polgárháborús börtönélményeket. A *Párbeszéd a halállal* élményeit csak két év választja el a *Sőpredékben* megírt tapasztalatoktól. A közben eltelt idő túl rövid volt ahhoz, hogy lélegzetet vegyek, s így különösen kemény volt a megpróbáltatás. Minthogy a *Sőpredékben* mindenről részletesen beszámolok, most ettől - s ez nem kis könnyebbség nekem - eltekinthetek.

Minthogy Magyarország egészen 1943-ig semleges maradt, nem estem az ellenséges idegenek kategóriájába, s internálásom oka csakis valami más lehetett. Hogy pontosan mi, máig se tudom. Letartóztattak, internáltak, szabadon bocsátottak, és megint letartóztattak anélkül, hogy egyszer is kihallgattak volna, vagy tudomásomra hozták volna az ellenem felhozható

vádakat. Az egyik elmélet szerint a rendőrség nem tudta vagy nem hitte el, hogy szakítottam a kommunista párttal; van, aki úgy gondolja, hogy a párt játszotta el velem szokásos rágalmazásos-feljelentéses trükkjeit, egy harmadik elképzelés lehetségesnek tartja, hogy Pétain marsall (a spanyolországi francia nagykövet) ígéretet tett Franco külügyminiszterének, hogy a háború idejére fogva tartják mindazokat, akik harcoltak a Nemzetközi Brigádban, vagy nyilvánosan állást foglaltak Francóval szemben. Akárhogy is: a Hitler-Sztálin-paktum a náci passzív szövetségesévé, potenciális ötödik hadoszlopává tett minden franciaországi kommunistát és társutast. A francia hatóságok e képtelen helyzetben örömmel üdvözölték a figyelemelterelés lehetőségét, megkezdték a boszorkányüldözést a gyűlölt náciellenes menekültek soraiban, s ahogy az már ilyenkor lenni szokott, most is az ártatlanok voltak az első áldozataik.

Mindezek mellett tudtomon kívül belekeveredtem egy groteszk incidensbe is, amiről a francia kormány köreiből, de csak a háború után szereztem tudomást. Utolsó párizsi lakásom egy garzon volt a Porte d'Orléans közelében, a Rue Antoine Chantin 7. alatt. Bebútorozva vettem át régi barátomtól, Johannes R. Bechertől - a koszorús kommunista költőtől, a *Himnusz Sztálinhoz* szerzőjétől -, amikor Moszkvába utazott. Becher a barátnőjével élt itt, a csinos, karcú, vörös hajú Lilyvel, aki úgy festett, mint egy tanagrafigura, és a szovjet apparátusnak dolgozott. Internálásom idején a rendőrség rutinszerű házkutatást tartott korábbi lakhelyeimen, s az Antoine Chantin utcai garzonlakás vécéartályában vízhatlan csomagolásban megtalálták Párizs teljes légvédelmének tervrajzait. Az édes Lily nyilván ottfelejtette, amikor Becherrel együtt Oroszországba utazott. Közel egy évig éltem a garzonban anélkül, hogy tudtam volna a tartályban rejtőző dokumentumokról. Ha a párttal való szakításom után felfedeztem volna, klasszikus lelkiismereti konfliktushelyzetbe kerültem volna: átadjam-e őket a rendőrségnek, amivel voltaképpen feljelentem a mindig kedves és szeretetre méltó Lilyt.

Szerencsére megúsztam a felfedezést - és a konfliktust. Még nagyobb szerencse, hogy a rendőrség nem hozta összefüggésbe személyemet a lelettel. Feltehetőleg visszanyomozták a dokumentum eredetét, és eljutottak Lilyhez, aki viszont elérhetetlen volt számukra - különben minden bizonnyal kémkedés vádjával indítottak volna eljárást ellenem. A vécéartálys papírok esete mindenestre jól szemlélteti a kalandos-regényes légkört és helyzeteket, amelyek a párttagok világát nap mint nap érdekessé és izgalmassá teszik.

*

1940 januárjának végén engedtek ki Le Vernetből; ezúttal is brit közbenjárás eredményeképp. Az idegenekkel szemben mindig is gyanakvó és ellenséges francia bürokrácia soraiba azonban már befurakodtak a potenciális kollaboránsok, akik gyűlölték a náci-ellenes menekülteket, akiket fél év múlva egyébként önként és dalolva adtak át a Gestapónak. Engem szabadon kellett engedniük, de csak átmenetileg tették meg; kilöktek a táborból, de visszatartották a személyi igazolványomat, s ez azt jelentette, hogy létezésem illegális maradt.

A rendőrség a Franciaország kapitulációjáig hátralévő négy hónapban macska-egér játékot játszott velem. Jogi helyzetem szerint kiutasított személy voltam, a kiutasítási parancsot azonban a háborús körülmények miatt nem lehetett végrehajtani. Heti egy vagy két alkalommal, sőt volt egy időszak, amikor naponta jelentkezni kellett a rendőrségen, sorba állnom három-hat órán át minden alkalommal, hogy megszerezsem a pecsétet, amely a tisztviselő hangulatától függően újabb egynapi vagy egyheti tartózkodást engedélyezett. Ezt a játékot *le régime des sursis*nek nevezték, és lelkesen üzték franciaországi politikai menekültek ezreivel; sokan közülük az öngyilkosságba menekültek. Nekem azzal sikerült fenntartanom lelki egyensúlyomat, hogy befejeztem a Sötétség délbont, s már az angol fordításon dolgoztunk Daphnevel.

E rövid lélegzetvételnél - ha nevezhető annak egyáltalán - bizonytalan és törékeny szabadság után

Franciaország összeomlott. A tető a fejünkre zuhant, s a hajsza előlről kezdődött megint. Amikor a németek már csak néhány mérföldre voltak Párizstól, másodszer is letartóztattak, de sikerült lóvá tennem egy összezavarodott rendőrtisztet, kijutottam a gyűjtőtáborból, és illegalitásba vonultam. Mivel A sőpredékben az egész történetet s megmenekülésemet is részletesen megírtam, itt most csak vázlatosan ismertetem az eseményeket.

Pár napig bujkáltam. Először Adrienne Monnier lakásában, majd a párizsi Pen Klubban húztam meg magam, aztán elindultam Limoges felé, ahol új személyazonosságra tettem szert - beléptem az idegenlégióba, és Albert Dubert berni taxisofőrré vedlettem át. Hatalmas rozmárbajuszt is növesztettem, hogy teljes legyen az átalakulás.

Dubert légiósként három hónapig lézengtem különböző laktanyákban a német megszállás alatt lévő zónában és a vichyi Franciaországban is, míg 1940 augusztusában végre eljutottam Marseille-be. Egyenruhával és bajusszal nagyon meggyőzően nézhettem ki, mert megtettek futárnak a légió főhadiszállása, Fort St. Jean és Fort St. Nicholas, a Német Kikötőfelügyeleti Kirendeltség között. Az üzenetek, amelyeket kézbesítenem kellett, elsősorban a napi díszszemlére vonatkoztak, s nem tartalmaztak hadititkokat, de ez a megbízatás bizonyos fokú szabadságot biztosított számomra, s lehetőségem nyílt a városban kapcsolatokat teremteni. A hónap végére csatlakoztam három brit tiszthez és egy vezérkari őrmesterhez, akik német fogságból szöktek meg, de a franciák őrizetbe vették őket. Különböző módokon mindannyiunknak sikerült Casablancába szóló hamis menetparancsokat szerezni; ezt a marokkói kikötőt a németek nem tartották ellenőrzésük alatt.

Indulásunk előtt összefutottam egy régi barátommal, Walter Benjammal, az íróval. Ő is arra készült, hogy Angliába menekül, de ő egészen más útvonalat választott. Mivel képtelen volt megszerezni a franciáktól a kiutazási engedélyt, úgy tervezte, hogy követve sok száz menekült példáját, átkel a Pireneusokon Spanyolországba. Szerzett harminc morfiumtablettát, s elhatározta, hogy ha elfogják, ön-

gyilkos lesz, de azt mondta, ennyi egy lónak is elég, s a felét nekem adta arra az esetre, ha hasonló helyzetbe kerülök.

Oranon és Oudzsán keresztül utaztunk. Casabancában kapcsolatba léptünk egy szigorúan titkos szervezet - szerettem úgy nevezni: „a brit apparátus” - nyájas és ügyes képviselőjével. Nekünk ötünknek, s még vagy ötven menekültnek az ő segítségével sikerült feljutnunk egy kétszázhetven tonnás halászhajóra, amely négy nap alatt valahogyan eljuttatott bennünket a német tengeralattjárók ellenőrizte tengeren át a semleges Lisszabonba. A brit konzulátuson gratuláltak a megmenekülésünkhöz, mégysz társam másnap elindult Angliába. Én nem mehettem velük, mert nem volt vízumom.

Lisszabonban - az *Arrival and Departure* Neutrálizációjában - váraikoztam két hónapig. A vízumom nem akart megérkezni. Hamis papírjaimmal ismét az a veszély fenyegetett, hogy letartóztatnak; ezúttal a portugál rendőrség deportált volna - egyenesen Franco Spanyolországába. A Lisszabonba özönlő menekültek nap mint nap új híreket hoztak Franciaországban maradt barátaink letartóztatásáról vagy öngyilkosságáról. Európa elveszett, s úgy tűnt, hogy Anglia is vesztesre áll; a portugál sajtó a bombázott Londont lángtengernek festette le. A lisszaboni brit konzulátus két ízben kérte a belügyminisztériumot, hogy vizsgálják meg vízumkérelmemet, de mindkét alkalommal elutasították.

A 40-es cellában ott voltak az ablaknál töltött órák, s volt remény az internálótáborban is, de hogy az ember idáig eljutott, s itt csapják be az ajtót az orra előtt - valóban úgy tűnt, hogy véget ért az utazás. Vízumom végleges visszautasításának napján tudtam meg, hogy Walter Benjaminsnak sikerült átjutnia a Pireneusokon; a spanyol oldalon letartóztatják, s azzal fenyegették, hogy másnap reggel visszaküldik Franciaországba. Másnapra a spanyol zsandárok már másképp gondolták a dolgot, de mire kinyitották a cellaajtót, Benjamin már nem élt - bevette a maradék tizenöt morfiumtablettát. A hírt úgy értelmeztem, mint a „végzet nyelvén” elhangzott nyilvánvaló útmutatást, és megpróbáltam követni Benjamin példá-

ját. Neki azonban erősebb gyomra lehetett, én ugyan-
is mindent kihánytam. Ez volt a második alkalom,
hogy átadtam magam az önsajnálatnak, s az eredmény
mindkét alkalommal nevetséges volt, de utána sokkal
jobban éreztem magam.

Két lehetőség között kellett választanom. Elme-
hettem volna egy semleges országba - Palesztinába
vagy az Egyesült Államokba, ahová egy segélybizott-
ság felkínálta számomra a vízumot -, de tudtam, ha
most elhagyom Európát, életfogytiglani önvádra, szo-
rongásra és terméketlenségre ítélem magam. A másik
lehetőség az volt, hogy megpróbálok vízum nélkül el-
jutni Angliába, ahol újabb bebörtönzésre és interná-
lásra kellett számítanom, hisz hivatalosan megtagad-
ták tőlem a vízumot, és az „ötödik hadoszloptól” va-
ló általános szorongás sem könnyítette meg a helyze-
temet. Mindemellett ez volt az egyetlen logikus, az
1940-es Európa észjárása szerint logikus választás.

A lisszaboni brit konzul, Sir Henry King hallga-
tólagos beleegyezésével és a Times tudósítója,
Walter Lucas tevőleges támogatásával sikerült fel-
jutnom a holland KLM Londonba tartó gépére. Bristol-
ban a bevándorlási hivatal tisztviselőjének átnyúj-
tottam egy írásos nyilatkozatot, amelyben részlete-
sen kifejtettem a helyzetemet, s annak rendje és
módja szerint azonnal letartóztattak. Aznap éjszaka
a bristoli rendőrség fogdájában aludtam, innen őri-
zettel Londonba vittek, két napig tartottak a Canton
Row-i rendőrőrsön, majd Pentonville-be szállítottak,
ahol hat hetet töltöttem el. Itt végre biztonságban
éreztem magam, és leborotváltam a bajuszomat; a mű-
veletnél mindvégig mellettem állt egy őr, hogy meg-
akadályozza, ha el akarnám vágni a torkomat. Amikor
befejeztem, két mély árkot vettem észre a szájam
sarka és az orrcimpám között; hat hónappal korábban
ezek még nem voltak ott. Mindig szenvedtem attól,
hogy olyan lehetetlenül gyermeki a kinézetem; ábrá-
zatom most végre beérte a koromat.

Ha turistakalauzt írnék Európa börtöneiről, há-
rom csillaggal értékelném a pentonville-i műintéze-
tet. Ez a legbarátságosabb dutyi, ahol valaha is
jártam, bár a vízvezetéken még lenne javítani való.
Sevillában sokkal modernebb volt a hálózat, minden

cellában volt vízöblítéses vécé és folyóvíz, és megengedték az embereknek, hogy a kintinból bort és élelmiszert hozassanak - igaz, hogy emellett minden különösebb teketória nélkül agyonlőtték vagy megfojtották őket. Pentonville-ben ott-tartózkodásom alatt csak egyetlen akasztás volt: egy német kémét végeztek ki, de aznap reggel az ő lábujjhegyen járt, s halotti csend honolt az egész hatalmas épületben. Megnyugtató volt tudni, hogy olyan helyen vagyok, ahol még mindig kivételes és ünnepélyes alkalomnak számít, ha kivégeznek valakit. Ennyi volt a különbség, és ami azt illeti, erről szólt az egész háború.

Minthogy a börtön lakóinak egy része valóban kém volt, egy másik részük pedig kémgyanús, a világítást a légítámadások idejére automatikusan kikapcsolták, nehogy valamelyikünk jeleket adhasson a támadóknak. A figyelmeztető sziréna általában sötétedéskor, délután négy-öt óra tájban szólalt meg - 1940 decembere volt. Következésképpen napi tizenöt-tizanhét órát töltöttünk zárkánk sötétjében, amíg - többnyire reggel nyolc óra körül - újra be nem kapcsolták az áramot. Amikor elhúzták az elsötétítő függönyöket, és bezárták a szorosán illeszkedő cellaajtókat, olyan vaksötét lett, hogy az ember még fel-alá járkálni sem tudott, mert mindenbe beleütközött volna. Korábban fogalmam se volt róla, milyen is az igazi sötétség. Egyet lehetett csinálni, az ember feküdt a priccsen, és hallgatta odakintről a bombák robbanásait. A börtön épületére mindössze két gyújtóbomba hullott (átestek a tetőn, és fennakadtak a fölépcsőházban vízszintesen kifeszített dróthálón, amely rendeltetése szerint megakadályozta az öngyilkosjelölt rabokat abban, hogy leugorjanak), de a vezetőség szörnyen aggódott amiatt, hogy a következő esetleg egy kívülről zárt ajtajú cellába esik.

A „sötét cella” a rabok egyik legrettegettebb büntetése, s mégis, amikor a bombázás alatt egymagamban feküdtem bezárva a szurokfeketeségben, a háború kitörése óta először éreztem biztonságban magam. Lehet, hogy ez úgy hangzik, mint egy, az apokaliptiszis törvényeit nem ismerő ember szándékosan kiagyalt paradoxona, de talán nem tűnik olyan képtelennek, ha meggondoljuk, hogy politikai barátaim és

fajtam minden, a kontinensen csapdába esett tagja ugyanezt érezte volna, és boldogan helyet cserélt volna velem. Pentonville-ben azon szerencsés kevesek egyike voltam, akik elérték célállomásukat.

Néhány nappal 1940 karácsonya előtt engedtek szabadon; kaptam regisztrációs kártyát, amely igazolta, hogy visszanyertem személyazonosságomat, s ismét jogom van a létezéshez. Így végződik egy a huszadik század első éveiben született közép-európai, tanult, középosztálybeli ember tipikus esettörténete.

**Epilógus -
A SZERZŐ ARCKÉPE HARMINCÖT ÉVES KORÁBAN
ÉS AZUTÁN**

„A mai angol regényírók közül Koestlert szeretem a legjobban.” Ezt egy barátom mondta nekem nemrég Franciaországban, ahol a közelmúltban megjelent *Sötétség délben* óriási sikert aratott. Valóban, csodálatosan eleven - feleltem neki -, de nem angol, és nem regényíró; lehet-e egyáltalán íróként szeretni őt?

RAYMOND MORTIMER: *The Art of Arthur Koestler*
Cornhill, 1946. november

Pentonville-ből való szabadulásom másnapján elmentem a kiegészítő parancsnokságra, és jelentkeztem a hadseregbe. Azt mondták, eltelhet két hónap is, amíg behívnak. Ezt az időt *A söpredék* megírására használtam fel; most írtam először regényt angolul. Amikor február közepén megérkezett a behívóparancs, még két hétre lett volna szükségem a befejezéshez, s kiadóm levelet írt a parancsnokságnak, hogy halasztást kérjen számomra, ha lehet. A válasz megérdemli, hogy teljes egészében idézzem:

KIEGÉSZÍTŐ PARANCSNOKSÁG, LONDON

3. sz. KÖZPONT

Dukes Road, W. C.1. EUSTON 5741

Jonathan Cape Úrnak 1941. február 12.
Jonathan Cape LTD.
30. Bedford Square W.C.1.

Arthur Koestler ügyében

Megkaptam 11-én kelt levelét, amelynek tartalmát figyelembe vettem. Mint kérte, elhalasztom Mr. Koestler behívását, s javaslom, nevezett telefonon jelentkezzen központunkban, amikor módja lesz csatlakozni Öfelsége haderejéhez.

(olvashatatlan aláírás)
őrnagy (A. R. O.)

Olvasva e figyelemre méltó dokumentumot, tovább erősödött bennem a meggyőződés, hogy Anglia el fogja veszteni a háborút. A sőpredék befejezése nem két hetet, hanem egy teljes hónapot vett még igénybe; mostanra megtanultam, hogy nem szabad sietni, s hogy nem jó, ha az ember türelmetlen. Kezdtem gyökereimet új hazám talajába mélyeszteni.

E fordulópont előtt életem szakadatlan fantomkergetés volt; Utópia tervrajza, a végtelenbe lőtt nyílvevessző, a tökéletes cél hajszolása. Most szándékolatlan iróniával azt az országot választottam hazámnak, ahol nyilakat csak kocsmái céltáblákba hajigálnak, gyanakodva fogadnak minden világmegváltó tervet, megvetíti a gondolati rendszereket, unják az ideológiákat, kételkednek az Utópiákban, elutasítanak minden modellt, imádják a kényelmes zűrzavart, nem kíváncsiak a jövőre, és szerető gonddal ápolgatják a múltjukat. Ez az ország nem a jógiké és nem a komisszároké, hanem azoké, akik a kertjükben piszmognak, és karót vernek a sárba; itt a sztrájkolóknak futballmeccset játszanak a rendőrökkel, és a szocialisták főnemesi koronát hordanak. Hallatlan izgalommal fordultam az ország felé, amelynek társadalmi normái az én hazáménak fordítottjai; amely nem az ész, hanem a jellemet, nem a temperamentumot, hanem a higgadtságot, nem az igyekezetet, hanem a hidegvért csodálja, s kalapját nem a kifinomult ékesszólás, hanem a darabos dadogás előtt veszi le. Még ennél is jobban lenyűgözött a külvilággal szembeni magatartásuk, amit egy mondattal így sikerült összegeznem: *légy kedves az idegenhez, szegény feje nem tehet róla*. A legtöbb barátságos bennszülött, akinek elmondtam ezt a maximát, mértékletes egyetértéssel bólogatott; olyan kevesen vették észre benne a viccet, hogy kételkedni kezdtem: vicc-e ez egyáltalán.

Vonzottak tehát az angliai életnek azok a vonásai, amelyek mindig elbűvölték az idegeneket, ez azonban nem volt több, mint felületes vonzalom. Lassan el is enyészett, és átadta helyét a bosszankodásnak amiatt, hogy Anglia a háború utáni időszakban a munkapárti kormány alatt az erény és mélabú országa lett. 1947-ben, hétévi itt-tartózkodás után útnak indultam megint. A következő négy és fél évben Fran-

ciaországban és az Egyesült Államokban éltem, s jártam számos más országban is. E hosszú távollét alatt tudtam meg, *mit jelent külföldön élni*. Angliában idegennek, de mindenütt másutt angolnak éreztem magam. 1952-ben, negyvenhét évesen visszatértem Angliába, s vettem egy házat London régi negyedében, ahol boldogan fogok élni, amíg egünkön a Nagy Gomba meg nem jelenik.

Nehéz elemezni annak okait, miért lett Angliába költözésem után *külföld* minden ország, ahol korábban éltem, de hogy ez a végső ismérve a valahová tartozásnak, annyi bizonyos. Itt van például a nyelv. 1940 óta angolul írok, angolul gondolkodom, és elsősorban angol irodalmat olvasok. A nyelv nemcsak arra való, hogy kifejezze, de arra is, hogy megteremtse a gondolatokat; új nyelv használata, különösen egy író esetében, azt jelenti, hogy lassan és észrevétlenül átalakul gondolkodásának mintázata, reakciói és viselkedése, ízlése és stílusa. Nemcsak a gondolatkozás új közegét deríti fel, de megújul kulturális háttere is. Néhány évig angolul gondolkodtam, de álomban franciául beszéltem, meg németül és magyarul. Ez ma már egyre ritkábban fordul elő; a rétegek lassan egybemosódnak.

A nyelvváltás csudálatos folyamat, s minthogy én már kétszer éltem át (először magyarról németre, aztán németről angolra), remélem, egyszer majd részletes pszichológiai elemzést tudok írni a felmerülő problémákról. Az író szempontjából sajátos aspektus „a klisék újrafelfedezése”. Minden közhely, a „megtört szív” vagy a „végtelen óceán” valaha új volt és eredeti, s ha az ember új nyelven kezd írni és gondolkodni, hajlamos arra, hogy képeket és metaforákat fedezzen fel, amelyeket hallatlanul frisseknek hisz, s nem tudja, hogy végtelenül elcsépeltek és unalmasak. Olyan a dolog, mint annak az embernek a története, aki egy isten háta mögötti orosz falucskában élt, s közvetlenül az első világháború után feltalált egy kétkerekű szerkezetet, amellyel gyorsabban lehetett haladni, mint gyalog. Bement a városba találmányán, s látta, hogy az utcákon nyüzsögnek a biciklisták; döbbenetében elesett, és meghalt. Valami hasonló történt velem, amikor befejeztem az első,

angolul írt regényemet (az *Arrival and Departure*-t), s a végére biggyesztettem egy mondatot, amelynek poézisére rendkívül büszke voltam:

„...az éjszakában, a közönyös csillagok alatt.”

Nyelvi biciklim máig ott díszeleg a regény utolsó oldalán.

Másik jele annak, hogy az ember gyökeret eresztett valahol: a honvágy jelentkezése hosszabb távollét esetén. Arról a fajta honvágyról beszélek, amely nem fókuszálódik helyekre, vagy személyekre, csupán körvonalazatlan vágyakozás egy bizonyos emberi klíma után. A múlt börtönöreinek, rendőreinek és bürokrátáinak pofonjai meghagyták nyomaikat; egyfajta túlérzékenységet, amely olyan érzékenyen reagál az agresszivitás leghalványabb jeleire vagy akár a mindennapi érintkezésben tapasztalt gorombaságra, ahogy a Geiger-számláló jelzi a levegőben lévő radioaktivitást. Ha az embert a sors effajta érzékenységgel verte meg, egy órájának vagy egy egész délelőttjének a hangulatát is meghatározza egy taxisofőr faragatlansága, a bejárónő kedélyállapota, a közlekedési rendőr mosolya; a pincérek, a telefonoskisasszonyok, a benzinkutas vagy az áruházi eladó-lány. Az ember elmerülve él ebben a névtelen tömegben, amely olyan, mint valami folyékony közeg; ebben mozgunk anélkül, hogy tudatában lennénk, de hőmérséklete és rezgései folyamatosan alakítják nemcsak hangulatunkat, de életfelfogásunkat is. Ebben a tekintetben a magam számára különösen kedvezőnek és megnyugtatónak találtam az Angliában uralkodó humán klímát, ami egyfajta Davos a totalitáriánus kor bensejünkben megtört veteránjainak. Ennek az atmoszférának egy köblábnyi levegőjében - a zsúfolt buszokon, a sorban álló emberek között vagy az utcán - kevesebb vírusa és baktériuma tenyészik az agresszió-ónak és a brutalitásnak, mint bárhol, ahol valaha is éltem. Egyre szilárdabban hiszem, hogy ez a tömeg - Orwellt idézve - „rücskös arcával, rossz fogaival és udvarias modorával; ez a virágkedvelőkből, bélyeggyűjtőkből, galambtenyésztőkből, műkedvelő asztalosokból, szelvényvagdosókból, darts-játékosokból és keresztretvényfejtőkből álló társadalom” a maga ma-

szatos módján közelebbről ismeri a láthatatlan írás lényegét, mint bármelyik.

A tőke 1886-os angol kiadásának előszavában Engels azt írja, hogy Marx „az angliai gazdaságtörténet és gazdasági feltételek egész életen át tartó tanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy Anglia - legalábbis Európában - az egyetlen ország, ahol az elkerülhetetlen szociális forradalom teljességgel békés és törvényes úton is végbemehet”.

Ez egyike azon kevés marxista jóslatnak, amelyek beteljesültek. A hagyományok folyamatossága, amelyre hivatkozik, valóban impozáns jelenség, s egy hanyatló birodalomban különösen az. A múltbeli nagy birodalmak mindegyikének csúfos és katasztrofális bukása volt; most a történelemben először lehetünk tanúi egy birodalom nemes és elegáns széthullásának. Felemelkedése nem volt magasztos; megsemmisülésének története azonban az.

Talán ez volt a legvégső ok, ami Angliába hozott. Úgy látszik, hogy magam is csak a hanyatlás klímájában virágzom, s mindig akkor éreztem a legjobban magam, amikor a fák hullatni kezdték leveleiket.

Szeretem azt hinni, hogy „Pukka szahib” és női megfelelőjének letűnése, a *Virago Harrodsiensis* európaibbá teszi Angliát. Néha azt is gondolom: anélkül, hogy tisztában lennének vele, ők az utolsó európaiak.

*

„Nem kedvelem Mr. Koestler írásait, mert normálisnak fogadja el mindazt, amit abnormálisnak tartok” - írta Mr. Raymond Mortimer egy esszéjében, amelyet ismételten idézek, mert úgy érzem, hogy a *The New Statesman and Nation* volt irodalmi szerkesztője méltán és jól képviseli az ország és a nemzedék olvasó közvéleményének ízlését és ítéletét. Műveim szerethetőségének kérdésében nagyon is jól látom véleményének háttérét, de abban a kérdésben, hogy mit tekinthetünk normálisnak, nem értek egyet vele. Az életpálya, amelyről beszámoltam, 1940-ig valóban egy totalitáriánus korban élő kelet-európai értelmiségi

tipikus esettörténete. Egy legalább minimálisan tisztességes író, művész, tanár vagy politikus számára egészen normális dolog volt, hogy ismételten épp csak megmeneküljön Hitler (vagy Sztálin) karmaiból; hogy üldözzék és száműzzék, s megismerkedjen a börtönökkel és koncentrációs táborokkal is. A harmincas évek elején korántsem volt számukra abnormális dolog, hogy a fasizmust tekintsék fő veszedelemnek, s hogy kisebb-nagyobb mértékű vonzalmat érezzenek a nagy oroszországi szociális kísérlet iránt. Franciaország és Spanyolország választópolgárainak egyharmada - s értelmiségi körökben ez az arány még sokkal magasabb - még ma is normálisnak tekinti, hogy a kommunista pártra szavaz. A hontalanok, a sőpredék létszáma e háború utáni korszakban még mindig milliókra rúg. S végül: hatmillió európai zsidó számára egészen természetes dolog volt, hogy gázkamrában fejezze be életét.

Tisztában vagyok vele, hogy életem első harmincöt éve a mai időkben egészen átlagos volt, s él bennem a krónikás késztetése, hogy a példát megörökítssem - ezért írtam meg ezt a visszaemlékezést. Választott hazám jó szándékú polgárai azonban azt hiszik és remélik, hogy olyan dolgok, mint a börtönök, a kivégzőosztagok, a gázkamrák és a szibériai rabszolgatáborok egyszerűen nem történhetnek meg a közönséges, hétköznapi emberekkel, hacsak nem kifejezetten maguk keresik a bajt. Ha a valóság túlságosan is megrázó, működésbe lép a tudat védőszűrője, s teljesítve hasznos funkcióját, mindebből csak egy keskeny szeletet enged át, hogy megőrizhessük elménk épségét - de olykor még ez a vékony szelet is elviselhetetlen. 1943-ban, abban az évben, amikor a világ nyilvánossága tudomást szerzett a gázkamrákról, egy irodalmi havilap, a *Horizon* lehozta az *Arrival and Departure* című regényem egy tömegmészárlást leíró részletét. Számos levelet kaptam ekkor, s némelyikük azzal vádolt: kitalált rémségekben lubickolok, hogy kiéljem morbid fantáziáimat, mások aziránt érdeklődtek: van-e valami valóságalapjuk az olvasotaknak. Épp akkoriban értesültem róla, hogy családom tagjai is az áldozatok között voltak; ez talán érthetővé teszi az alábbi kitörést:

Válasz több olvasó kérdésére:

Tisztelt Uram!

Levelében azt az ostoba kérdést teszi fel: vajon A vegyes transzport című fejezetben leírtak valós tényeken vagy művészi fantázián alapulnak-e.

Ha Proustról írtam volna, és homoszexualitásáról tettem volna említést, ön soha nem mert volna hasonló kérdéseket feltenni nekem, mert úgy érzi, kötelessége „tudni róla”, holott az erre vonatkozó bizonyítékok jóval nehezebben hozzáférhetők, mint a hárommillió emberi lény lemészárlására vonatkozó tényszerű adatok. Ön pirulna, ha kiderülne, hogy nem ismeri egy másodrangú kortárs író, festő vagy zeneszerző nevét; röstellné, ha megtudnák, hogy Euripidésznek tulajdonított egy Szophoklész-darabot, de nem szégyelli, hogy nem tudja, sőt veszi a bátorságot megkérdezni: igaz-e, hogy az orra előtt megvége az írott történelem leghatalmasabb tömegmészárlása.

Ha azt feleli nekem, hogy nem olvas újságot, Fehér Könyveket, s nem forgatja a W. H. Smith könyvespolcain fellelhető dokumentumpamfleteket, meg kell kérdeznem: mi az ördögnek olvassa akkor a Horizontot, s milyen alapon tartja magát értelmiséginek? Még azt sem mondhatom: sajnálom, ha goromba vagyok. Az ön számára nincs bocsánat, mert kötelessége lenne, hogy tudjon, s hogy ez a tudás zaklassa önt. Amíg - a józan ész ellenére, s attól függetlenül - nem szégyenkezik amiatt, hogy él, míg másokat megölnék; nem érzi bűnösnek, betegnek és megalázottnak magát amiatt, hogy történetesen életben maradt, ön az marad, ami - bűnrészes a tudatlansága és közönye miatt.

Híve: A. K.

Azért idézem ezt az erős érzelmi felindultságban írt, rendkívül méltánytalan levelet, mert jól mutatja: az akklimatizáció folyamata korántsem volt olyan zökkenőmentes és idilli, amilyennek az előzőkben írtak alapján esetleg tűnik - s a nehézségek máig tartanak. A kispolgári elégedettséget, amit akkor ér-

zek, amikor a doveri határállomásra érve beállok a *Brit állampolgároknak* feliratú kapu felé kanyargó sorba, s hűvös pillantást vetek a szomszédos *Külföldieknek* sorban álldogálókra (szegény fickók; nem tehetnek róla...), olykor türelmetlenség és bosszúság váltja fel. De hát íztelen a kapcsolat, amelyből a vegyes érzelmek hiányoznak.

E kapcsolat iróniája könyveim eladási számaiban is tükröződik; e számok Angliában jellemzően és következetesen alacsonyabbak, mint bárhol másutt, beleértve Izlandot is. Lassan belenyugodtam, hogy Angliában csak a kifinomult ízlésűek és a sznobok olvassák, s ők is leginkább vezeklésből a könyveimet, mert felismertem, hogy pontosan a miatt a ló-tuszevő beállítódottság miatt nem kedvelik őket, ami engem oly mélységesen elbűvöl bennük. Csodálatos képességük, hogy enyhítő, szépítő szűrőn át szemléljék a világot, s megvetésük az ideológiák és rendszerek iránt abban is megnyilvánul, hogy nem szeretik a *roman a thèse-t*; a politikai és ideológiai regényt; a művészetbe betolakodó okoskodást és didaktikát vagy bármiféle irodalmi prédikációt. Ráadásul az angol irodalomkritika a harmincas évek szociálisan tudatos irodalmának összeomlása óta valami olyasmivé alakult, ami számomra ultra-flaubert-iánus szemléletnek látszik; abban az értelemben, amilyenben a *Bouvard és Pécuchet* szerzője soha nem volt flaubert-iánus. Ez az a tendencia, amely miatt a nem Budapestről, hanem egy tősgyökeres angol családból származó Orwell egész életében kívül maradt a berkeken, s hogy még Wellsnek is az irodalmi kutyaólból kellett meghalnia.

Én - mindent egybevetve - jól érzem magam a kutyaólból, s úgy gondolom: ez az állapot remek orvosság a hiúságra, amely, noha az ember azt hitte, hogy már végleg kiirtotta magából, akár a váltóláz, újra meg újra felüti a fejét. Vagy másként: inkább néhány szem savanyú szőlő, mint a gyomorrontás és a csömör.

Mindig van némi bizonytalanság abban, amikor az ember az egyének és a nemzetek életkoráról beszél. Egy társadalom keresztmetszete bármely időpontban megmutatja, hogy egyes emberek húsz, mások kétszáz

évvel élnek a jelen mögött, s van egy kisebbség, amely megelőzi azt.

A személyek még ennél is kevésbé homogének. Vanak fonnyadt arcú ifjak és ősz hajjal keretezett kislányarcocskák; ami pedig a szellemet illeti: tartalmaz gyermekkorúnak maradt rétegeket és áramköröket, meg korán megöregedetteket is, és olyanokat, amelyek máig őrzik kőkorszakbeli állapotukat. Olyan órásműhely az emberi agy, amelyben minden óra más-más időt mutat, s csak azoknál tételezhető fel valamiféle szinkronitás, akiket a pszichiáterek így neveznek: koordinált személyiség. Sajnálatos, hogy minél összetettebb egy személyiség, annál nehezebb harmóniát teremteni a rétegek között, s a művész goethei örök serdülőkora legtöbbször eltart a késő öregkorig. A tökéletesen *koordinált személyiség* maga a dögunalom.

Fentieket mentegetőzésnek szántam az ellentmondások szövevényé miatt, amelyek nemcsak az olvasó, de még saját magam számára is összemossák ifjúságom eseményeit. Nehéz megérteni, hogy az elszánt Komin-tern-ügynök, aki a polgárháborúban bemerészkedik az ellenség főhadiszállására, miért lesz Mann doktor úr vagy Freud professzor úr jelenlétében dadogó iskolás fiú. Nehéz kapcsolatba hozni az ablaknál töltött órák meditáló figuráját s a közösségben nyüzsgő, nyughatatlan és extrovertált másik alakot, vagy Orwell elítélő (de helytálló) mondatával összebékíteni a bűntudatot, szorongást és megszállottságot, a börtönt és a szenvedést: *K. páncéljában hedonizmusa a repedés.*

Az érzékenység és a kérgesség, a becsületesség és a maszatosság, az egománia és az önfeláldozás minden fejezetben felbukkanó ellentéte egy regényben soha nem eredményezne hihető figurát, minthogy azonban ez a könyv nem regény, mindennek úgy kell itt állnia, ahogy van. A látszólagos ellentmondás csak akkor oldódik fel, ha kora háttérében, s részben a történész, részben a pszichiáter szemével vizsgáljuk a főalakot. E könyv megírásakor az volt a célom, hogy egyetlen, a megértéshez segítséget nyújtó kulcstól se fosszam meg az olvasót. A misztériumtörténet ezen alapszabálya - úgy vélem - érvényes kell

hogy legyen az emlékirat-írásra is, ha utóbbi nem csupán a krónikás elképzeléseit akarja megvalósítani, de eleget akar tenni egy olyan törekvésnek is, amelyet *ecce homo-motívumnak* nevezek.

Ezen a ponton a négykötetnyire dagadt esettörténet véget ér. Epitáfiumát néhány hónappal ezelőtt küldték el nekem. A Német Szociáldemokrata Párt egyik, háromszor két lábnyi méretű plakátjáról van szó; reprodukciója itt látható.

Szövege a következő:

1933...

Ezekben a napokban máglyák gyúlnak Németország városaiban. Goebbel parancsára könyvek millióit égetik el. (A kép Goebbelst ábrázolja, amint könyveket hajigál a tűzbe; Hitler fentről figyel. A könyvek címlapján a Koestler név olvasható.)

1952...

Ezekben a napokban máglyák gyúlnak Németország szovjet zónájának városaiban. Kilencmillió könyv semmisült meg a lángok között.

(A képen Pieck látható. Koestler feliratú könyveket dobál a tűzbe, s fentről Sztálin figyel.)

Az ember közbevetné, hogy 1933 előtt csupán egyetlen könyvet publikáltam, s nem akkora példányszámban, hogy érdemes legyen miatta máglyát gyújtani. A plakát ennek ellenére megörvendeztetett. Egy másolata most ott lóg dolgozószobám falán, mint diploma, amely tanúsítja, hogy tulajdonosa letette vizsgáit, s feljogosítja mesterségének gyakorlására. Mert legalábbis ritka kiváltság, ha az embert élete során kétszer is a tűzre vetik.

London, 1952. június - 1953. október

**Függelék -
A KÖTETBEN IDÉZETT
JÓZSEF ATTILA-FORDÍTÁSOK**

INNOCENT SONG

I have no God, I have no King,
my mother never wore a ring,
I have no crib or funeral cover,
I give no kiss, I take no lover.

For three days I have chewed my thumb
for want of either crust or crumb.
Though I am twenty, strong and hale -
my twenty years are up for sale.

Should there be none who wish to buy
The Devil's free to have a try;
then shall I use my commonsense
and rob and kill in innocence.

Till, on a rope, they hang me high,
and in the Messed earth I lie -
and lush and poisoned grasses start
Tank from my pure and simple heart.

THE SIN

It seems I am a sinner grim,
but, thank you, I feel fine.
It worries me though, why that sin
eludes me when it's mine.

I am a sinner without doubt
but though I rock my brain,
that crafty sin turns round about
and leaves me without stain.

As treasure-divers in a lake
I seek that guilt profound;
I left my mother for its sake
and yet my heart in sound.

One day I'll fend it, stowed away
in some prim governess-
but now friends, let's to the café
I'm itching to confess.

I tell you: once I killed a man,
my father-so I think.
Before my eyes his red blood ran
in a night of curdled ink.

I stuck him with a knife, God's truth;
we're human, after all,
and shall in turn feel murder's tooth,
and stabbed, as he was, fall.

So I confess... and lingering, wait
to watch the antic crowd;
to mark those frightened by my fate
and those who laugh aloud.

Then, just before I turn to stone,
I catch one kindling eye
which signals: you are not alone
for all must sin who die...

Perhaps my sin is an infant stain
and really nothing worse;
and soon the world will shrink again
and I'll ride my rocking horse.

God leaves me cold; so does the devil;
it was not these who made me.
One day I shall my sins unravel
and all mankind shall aid me.

TO MY BIRTHDAY

Thirty-two and very wise -
this poem shall be a surprise
and so pret-
ty-pretty.

A gift that shall the spirits rouse
of the lonely guest in this coffee-house:
my-
self.

Thirty-two, what an event,
and never enough to pay the cent,
and always hungry
in Hung'ry...

GREETING THOMAS MANN

...We shall listen to you and some
will just gaze at you in joy, for it delights
us to see you here: a European among the Whites.

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Bojtár Péter
Szöveggondozó Fedor Sára
Sorozatterv Környei Anikó
Műszaki szerkesztő Kállainé Horváth Andrea
A szedés és tördelés az Osiris Kft. Munkája
Tördelő Künsztler Klára
Nyomta és kötötte a Széchenyi Nyomda Kft.
Győr 97.K-957
Felelős vezető Nagy Iván ügyvezető igazgató

ISBN 963 379 288 6
ISSN 1218-9863

Az Osiris könyvtár Irodalom sorozat kapható kötetei

Gion Nándor
Ez a nap a miénk
780 Ft

Gion Nándor
Mint a felszabadítók
Elbeszélések
720 Ft

Arthur Koestler
Nyílvessző a végtelenbe
Fordította: Boris János
980 Ft

Lázár Ervin
Kisangyal
Válogatott és új novellák
920 Ft

Mándy Iván
A légyvadász
580 Ft

Tersánszky Józsi Jenő
A kegyetlen primadonna
Válogatott novellák
580 Ft

Vaginov, Konsztantyin
Harpagoniáda
Három kisregény
Fordította: Bratka László
420 Ft

A fenti köteteket az alábbi címen lehet megvásárolni
OSIRIS KÖNYVESHÁZ

1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.
Tel.: 2664999, 118-2516; Fax: 118-2516

Nyitva: hétfőtől péntekig 10-18 óráig, szombaton
10-14 óráig